Олекса Воропай

В ДОРОЗІ НА ЗАХІД

ЩОДЕННИК УТІКАЧА

Лондон, 1970

Українська Видавнича Спілка

diasporiana.org.ua

Олекса Воропай

В ДОРОЗІ НА ЗАХІД

ЩОДЕННИК УТІКАЧА

Лондон, 1970

Українська Видавнича Спілка

ON THE WAY TO THE WEST

DIARY OF A REFUGEE

BY

Olexa Woropay

In Ukrainian Language with an English Summary

Відбитка-передрук із журналу
»Визвольний Шлях«

Видано і надруковано заходом
Української Видавничої Спілки в Лондоні

Published and printed in the United Kingdom by
Ukrainian Publishers Limited
200, Liverpool Road, London, N. 1.
1970.

Від автора

Вже минуло два десятиліття з того часу, як закінчилась друга світова війна. Значною подією під час війни була масова еміґрація з України на Захід. Подорож з України в західній світ — це тернистий шлях, яким пройшла значна частина української еміґрації.

Щоденні записки, що їх друкуємо внизу, зроблені в 1944-45 рр. під час моєї подорожі в західній світ через останній клаптик української землі — західні області України.

Цей щоденник записувався по свіжих слідах всіх подій, під першим враженням, і є справжнім документом того часу і тих обставин, у яких авторові довелося перебувати.

МИ ВСТУПИЛИ НА ГАЛИЦЬКУ ЗЕМЛЮ . . .

21-го березня 1944 р. Село Іванків, Галичина.

Велика подія!.. О 2-ій годині по полудні ми переправилися через Збруч і вступили на Галицьку землю — землю Маркіяна Шашкевича, Івана Франка, Василя Стефаника; землю, де живуть »Тіні забутих предків«...

Підвід-возів багато. Вони простягнулися довгим вужем понад кілометр і нам довелося простояти біля 5 годин. Хвалити Бога, що погода погожа, навіть сонце час від часу визирає з-за хмар.

Вже 8-ма година вечора. Ночуємо в селі Іванкові. Село гарне, велике. Дивно якось, це ж бо село західніх областей України — колись недосяжна мрія, бо хіба б птахом перелетіти через кордон, а тепер...

Відразу видно, що село не колгоспне: господарські будинки, скирти соломи по дворах, навіть тини ще не поламані, — дивно!..

Серед села велика кам'яна церква, місцеві люди кажуть — »костел«.

Ночуємо в хаті молодих людей. Вони недавно одружилися, а тому й не багаті. В середині хата нічим особливим не відрізняється від устаткування хати на »нашій« Україні: таке ж дерев'яне ліжко-піл, скриня, стіл, біля дверей мисник, а попід стінами лави. У причільному кутку, над столом, багато ікон — правдива ознака, що большевики тут довго не панували.

Наш співмандрівник Петро Андрійович ночує зі своїми двома підводами в сусідньому дворі. »У старого ґазди!..« — каже мій господар і чомусь посміхається. Цікаво!.. Все тут для мене цікаве...

22-го березня.

Вечір, приблизно 6-та година. І сьогодні погода добра, час від часу з'являлося сонце. Петрові Андрійовичу не пощастило: в селі Іванкові в нього з воза вкрали велосипед. Він цілий день сердився і лаяв злодіїв...

З Іванкова ми виїхали о год. 10-ій вранці і без особливих пригод десь о год. 3-ій по полудні приїхали до містечка Борщів. Тут зупинилися, понапували коней, дали оброку, і рушили далі...

Борщів — містечко з перехиленими на один бік »жидівськими курниками«, маленькими крамничками, базарною площею. Над перукарнями написи: »Фризієр«. Що то таке »фризієр«?.. Чи не з німецького?! Адже тут панувала колись Австрія.

Ночуємо в першому селі за Борщевом — Верхняківцях. Воно лежить у долині, чотири кілометри від містечка. Ледве впросилися, дуже неохоче пускають наніч. На нашій, як тут кажуть, »великій Україні« з ночівлею було легше... А тут — чи не перші ознаки »чужини«?

Та все ж упросилися, ночуємо. Господар і господиня роблять не погане враження. Побачимо завтра...

Вранці 23-го березня не поспішаємо з виїздом. Я поголився, бо вже треба було бороду розчісувати, дещо полагодив коло воза. Дружина з господинею зготували смачний обід. Пообідавши, вирушаємо в дальшу дорогу. Думали ночувати ще одну ніч, але... погані чутки, треба поспішати. Господар радив не їхати, але, на мою думку, залишатися небезпечніше. Їдемо...

В большевицькому оточенні

31-го березня. Село Худиївці.

Ось уже восьмий день, як я не брав у руки олівця. За той час ми з дружиною багато пережили, були під правдивою загрозою смерти... Небезпека ще не минула, ми переховуємось і вже, ніби, звикли до свого »горобиного« становища.

Ще 23-го березня ми виїхали з села Верхняківців і їхали шляхом, що вів до містечка Товсте.

Вечоріло, над полями лягали сутінки... З лівого боку було видно село Глубічок. Десь попереду почулися вибухи й постріли. »Мабуть, ворожі літаки, — подумали ми, — та це нам не вперше«. Але вибухи з кожним разом все посилювались і наближалися до нас...

Ми зупинились. Напроти нас їде військова автомашина. Якийсь німецький офіцер висунув голову й крикнув:

— Там большевики!

Ми швидко завертаємо коней і їдемо назад. Над нами заревіли літаки, я глянув угору, але вже ніч і нічого не видно. Дужче женемо коней. Навколо якийсь незрозумілий загальний гул... Дивлюся вперед. Нам перерізують дорогу большевицькі танки. Ми ледве встигли зіскочити з воза, як піднялась ціла завірюха вогню. Відбігаємо вбік, припали до землі. Над нами свищуть кулі, розривається кілька гарматних стрілен... Раптом стрілянина вщухла. Чуємо дитячий крик, заголосила котрась із жінок... Чоловічі голоси і... брудна московська лайка. Догадуємось: москалі »господарюють« у нашому обозі...

Ми з дружиною, схопившись на ноги, біжимо в яр, а потім понад річкою, між вербами — до лісу. Нічого не бачимо, ніч темна, як у льоху.

Навпомацки продираємось крізь лісові хащі: обмацуємо руками й обережно просуваємось уперед. Раптом чуємо під ногами трясовину, болото...

Ліс кінчився... Спереду блищить вода. Грузнемо! Помагаємо одне одному і з великим трудом вибиваємось на твердий ґрунт. Намацали стежку, трохи пройшли нею і опинились на дорозі. Дорогою вже легше йти, але темрява, як у безодні. Не знаємо, куди йдемо... Дійшли до якихось воріт... подвір'я, хата... Я зайшов на подвір'я, собаки нема, бо не гавкає. Підходжу до вікна і стукаю, гукаю — ніхто не відзивається. Стукаю вдруге, втретє, вдесяте... Відповіді нема.

Йдемо далі, тримаємось річки, берега. Наслухуємо: десь далеко гавкають собаки. Йдемо швидше, поспішаємо. Справді — наближаємось до села — вже видно контури дерев, будинків... Нарешті село! Йдемо вулицею, а село як завмерло — ні вогника у вікнах, ні живої душі на вулиці. Заходжу на одне подвір'я, друге, третє — стукаю у вікна, гукаю, але — крім собак — ніхто не відзивається.

Нарешті дійшли до маленької старої хатини, крізь щілини затуленого зсередини вікна пробивається тоненьке пасмо світла. Заглядаю крізь щілину й бачу: на столі блимає каганець, а посеред хати старенька жінка на колінах молиться Богу. Стукаю у вікно, прошуся до хати. Жінка встала, ще раз перехрестилася, і — нічого не кажучи — відчинила двері...

Як щиро і глибоко ми вдячні тій бідній селянській родині в далекому галицькому селі, що в той тяжкий для нас час прийняла і допомогла нам чим могла.

Село зветься Висічка, до Верхняківців ще чотири кілометри. Вчора, виряджаючи нас зі свого двору, верхняківський господар говорив нам:

— Як щось із вами трапиться у дорозі, то вертайтесь до нас!

І з нами трапилось. Ми вирішили вертатися до нього, до Верхняківців.

У Верхняківцях нас зустріли добре, з повним співчуттям. На другий день господар почав намовляти мене, щоб я пішов на шлях і забрав свого воза:

— Большевицькі танки — казав він — пішли на Борщів, ніякої залоги не залишили. Підете на шлях, то бодай щось заберете, бож треба чимось жити.

Це була правда, ми нічого не мали і я погодився... Пішов. Вийшов за село, йду шляхом — усюди тихо й порожньо. На дорозі кілька розбитих авт, лежать два вбиті німці... Трохи далі — віз і коні, розчавлені тяжким танком, з-поміж лахміття визирає гола ніжка неживого немовляти... Жах! Йду сам, дружина залишилася у селі. Добре, що вона залишилася, їй було б тяжко дивитися на таке варварство. А я, »взявши себе в руки«, йду... Нарешті підходжу до того нещасливого місця, де вчора ми покинули своє майно. Серед розбитих автомашин, возів, кінських і людських трупів — знайшов я і свого воза: коней нема, все порозкидане, багато речей пограбовано, зникли і мої книжки та папери. Біля воза лежить тільки одна книжка — »Кобзар« Т. Шевченка. Цікаво, що саме цю книжку подарував мені один галичанин аж на Північному Кавказі. Там я зустрівся з ним випадково і ми заприятелювали. Коли я виїжджав, він подарував мені цього »Кобзаря«. І ось тепер цей подарунок лежав на землі, а біля нього — моє фото. Я підняв усе це й поклав на порожню валізку.

Нараз чую якийсь шум. Підняв голову і дивлюсь: від одної з розбитих машин втікають люди до села, а на шляху з'явився якийсь чоловік у

довгому плащі. Я зрозумів — якась небезпека, і також кинувся бігти. Та ледве ступив крок, як той, що йшов шляхом, гукнув до мене російською мовою:

— Стой, ні смєста!

Я зупинився і щойно тепер побачив, що на шапці чоловіка червона зірка. Москаль, в очах — холодна жорстокість. У правій руці тримає пістолю, а в лівій — німецьку »мантлю«, мабуть стягнув з убитого німця. На раменах большевика погони з трьома зірками.

— Чому люди втікають? Від німців не втікали, а від своїх утікають! — з лютим притиском, з твердою московською вимовою ричав надо мною большевик. Я мовчав.

— А ти хто такий? Відповідай!

— Я місцевий, з цього села.

— Так от скажи, чого вони утекли?

Не дочекавшись відповіді, він вказав пістолею на мого воза:

— А це чия підвода?

— Не знаю, мабуть хтось покинув із втікачів.

— Ану, підем подивимось.

Я замнявся, бож пригадав, що зверху на валізі лежить моє фото поруч з »Кобзарем«. Москаль помітив моє вагання і закричав:

— Іди, іди вперед! Чого мнешся!

Підійшли до воза. На моє щастя, вітер здув фото і воно лежало на землі зворотнім боком. Большевик розкидав ногою залишки речей, примовляючи:

— Вот сволоч, бєгут!.. Пострелять драньтакую... мать, перемать!..

Побачив валізу, в якій ще дивом вціліло дві тарілки і одна дерев'яна ложка. Узяв у руки тарілку і, звернувшись до мене, патетично вигукував:

— От, бачиш? Це награбоване майно народне, вони награбували і тікають з німцями!.. Бачиш?!

— Та — кажу — бачу. Це справді, мабуть... наше.

Хоч становище моє було невеселе в той час, але сміятися дуже кортіло. Большевик, мабуть, помітив посмішку на моєму обличчі, зрозумів її по-своєму і відразу подобрішав.

— От бери це! Хочеш! Неси додому!

Я скористався з цього »дозволу«, взяв »Кобзаря« в руки і пішов від воза. В той час над'їхав верхи на коні селянин із села Глубічок і гукнув до мене:

— Це ваш віз?

— Ні, — кажу, — це он того пана! — і показав на большевика. »Хай — думаю — подавиться моїм возом«.

Я пішов навпростець до села. Підійшов до першої хати і хотів спитати, як ближче йти до Верхняківців. Але тільки наблизився до хати, як почув жіночий голос із сіней: »Я не знаю, не бачила. У нашому селі немає«... Я — поза хату і з подвір'я. Спустився у балку і... пішов понад струмком у напрямі лісу. Потім виявилось — що це та сама дорога, якою ми вночі блукали з дружиною.

Цю подію записую у своїй схованці. Біля мене сидить дружина і щось шиє, час від часу заглядає у маленьке віконце і... витирає сльози. Згадую слова Лесі Українки:

»... Що сльози там, де навіть крови мало!«

Я давно вже не голився — заріс, постарівся... Волосся на голові відросло і пасмами спадає на плечі. Дружина каже, що я подібний на священика. Це добре...

2-ге квітня.

Вчора тут, біля нашої хати, чогось вешталось трьох верхівців — »красні!«, озброєні до зубів... В хату не заходили, хоч — як каже господар — кілька разів »наривалися« зайти. Один з них говорив до людей по-українськи, два інші — москалі.

Продовжую записувати події з минулого тижня. До Верхняківців я вернувся з порожніми руками. Мій господар дуже відважний, сказав, що має в Глубічку родину і підемо туди шукати мого майна. Найбільше його цікавили віз і коні.

На другий день ми пішли всі троє: господар, моя дружина і я. Прийшли, справді тут наш господар має якихсь близьких людей. Нас повели до сусідньої стайні й там, між іншими кіньми, стояли й наші коні. Знайшов я і віз та ще деякі речі. Книжок і рукописів не було, мабуть, забрали москалі. Люди принесли нам ще трохи харчів, замість тих, що пропали з воза.

Бачились із дружиною Петра Андрійовича, вона і діти збереглися, але його немає, між убитими теж не було.

В селі є большевицька залога з кількох »красних«, а основні сили пішли на Борщів.

Ми запрягли коней у віз і їдемо до Верхняківців — за погонича наш господар. Я і дружина »замасковані« — обоє в вишитих кожухах, на дружині хустка, а на мені шапка — »ґазда з ґаздинею«...

Тепер знову маємо віз, коні та ще й дещо з харчів. Переховуємось у нашого господаря.

За кілька днів перебування у Верхняківцях я побачив, які ці »визволителі«: сама збиранина — сибіряки, камчадали, москвини з якихсь »пошехонських губерній«, проте зрідка трапляються і наші землячки...

Була неділя, ми з господарем пішли до церкви. Йдучи селом, я побачив, що большевиків тут мало, одягнені й озброєні погано: кожухи, »ватєнкі«, свити і зрідка шинелі — все це брудне й обірване.

Під церквою два солдати змотували дріт польового телефону. Підходжу до них і починаю розмову. Вони москалі, я вдаю, що погано їх розумію. До нас підходить третій — українець із Чернігівщини. Він сказав мені, що завтра вони відійдуть, а на їх місце прийдуть інші...

Записувати події минулого тижня перебив мені гість — Олександер Т-ко. Він з Полтавщини, в це село потрапив цим же шляхом, що й ми. Олександер Т-ко чув, що з Кам'янця Подільського німці пробивають собі шлях. Люди кажуть, ще день-два і большевики відійдуть. Наш господар теж такої думки, »обіцяє«, що ми швидко вийдемо на волю...

3-го квітня.

Крізь вікно бачу чудовий весняний ранок, соняшне проміння заливає ціле село. Тихо, тільки зрідка перегукуються півні.

Син господаря каже, що вночі було чути далекі постріли гармат. Моя дружина принесла воду з криниці, вона також чула, що москалі вже починають »сматывать удочкі«.

Далі записую події... Отже, на другий день, о год. 10-ій справді прийшли нові большевицькі частини, але ці вже були »зліші«, як висловився наш господар.

Не знаю, як це трапилось: большевики заарештували в Борщеві 18-тилітнього хлопця з Верхняківців. Повели його під автоматами до Верхняківців, щоб показав хату своєї родини — однієї жертви їм мало...

По дорозі з Борщева, під самим селом, є могила з хрестом і написом: »Борцям за волю України«. Коли хлопець у супроводі двох конвоїрів зрівнявся з могилою, він круто повернув убік, вибіг на могилу, вхопився руками за хрест і гукнув:

— Ось це моя хата, стріляйте!

З двох автоматів посипались кулі в безборонного хлопця. Потім біля тіла вбитого поставили варту, але, не зважаючи на це, ціле село ходило дивитися на свого героя. Був і я біля нього, дивився: молодий русявий юнак — вічна слава йому, героєві!

Це сталося 27 березня, а в понеділок, 28 березня, в цьому селі вже було неможливо переховуватись. Верхняківці — понад самим шляхом і зовсім близько Борщева, в якому велике скупчення большевицьких військових частин.

У вівторок увесь день большевики нишпорили по селі й забирали всіх, хто здавався їм підозрілим. Нам треба було йти з цього села. Ранком 29 березня, як тільки почало світати, ми з дружиною взяли торби на плечі і... що Бог дасть.

Ішли городами понад річку, садками, балками, трохи лісом. Обминали головніші дороги і так дійшли до села Худиївців — кілометрів шістнадцять. Наближаючись до села, ми не знали, чи тут живуть поляки чи українці, не знали, чи є тут большевики, а чи їх немає, навіть питатися було небезпечно. На наше щастя, з крайньої хати вийшла молода жінка і, звертаючись до нас, сказала:

— Зайдіть-но, люди, до хати, мій чоловік вас кличе.

Ми зайшли. Це був молодий швець — приємна й розумна людина. Він, не питаючись нас ні про ніщо, розповів нам, що в селі большевиків нема, а ось у Шупарці — великому селі, що віддалене три кілометри звідси — большевицький штаб і багато війська.

Розмова скінчилася тим, що нам дозволили переночувати і взагалі багато чим допомогли.

На другий день ми познайомилися з іншими людьми і вони також дали нам притулок. Сьогодні вже п'ятий день, як ми на новому місці. Не знаю, що чекає нас, але я завжди збережу у своїй пам'яті глибоку вдячність до всіх тих людей, вони ж бо безкорисливо допомагають нам лише з національної солідарности і християнського милосердя.

4-го квітня.

З самого досвітку чути кулеметні постріли, вибухи гарматних стрілен і гул моторів. Наші серця б'ються жвавіше, наближення фронту тішить нас. Коли б швидше...

Нас знову відвідав Олександер Т-ко. Сидів довго, понад три години. Це добродушний, веселий чоловік, стрілянина його також радує — він військовий, був ляйтенантом, каже, що після цієї стрілянини можна сподіватися змін... Дай, Боже...

Згадав, що коли ми йшли з Верхняківців до Худиївців, то в одному маленькому селі, чи може то на хуторі, нас закликав до хати молодий поляк. Розговорилися, і він сказав нам, що й сам лише третій тиждень, як прийшов додому аж з-під Одеси. Був там у полоні — втік, місцеве населення, українці, переховало його і допомогло добратися додому.

— Ні в одній хаті, — каже він, — мені не відмовили шматка хліба і всюди я міг переночувати.

Він дав нам пообідати і наповнив мою торбу харчами — добро за добро!.. Найбільше йому подобалося те, що ми »одесити«:

— О, та у вас там добрий народ — ні з ким не ворогує!

5-го квітня.

Сьогодні ціле село говорить про те, що німці вже в Борщеві... Всю ніч я майже не спав, — канонада не припинялася. Вночі над селом пролетіло багато літаків, я їх не бачив, але гул був такий, як від цілої ескадрильї...

Тепер 2-га година по полудні, стрілянина втихає... Кажуть, що з Шупарки цієї ночі виїхав большевицький штаб — москалі тікають!

Ми вільні

6-го квітня.

Слава Богові! — ми вільні. Сьогодні я вже безпечно ходив по селі. Рано по головному шляху через Шупарку пройшли перші колони німецьких військових частин...

В селі, кажуть, вже є нові »перехованці« — кількох червоноармійців. Син господаря розповідає, як »москаль« — молодий хлопчина з Херсонщини — скинув уніформу, плакав і просив, щоб його не видали німцям...

По обіді, о год. 3-ій, до Худиївців прийшли перші німецькі частини. У нашого господаря ночує з десять німців-вояків. Завтра — в дорогу.

Увечорі кілька большевицьких літаків обстріляли село з кулеметів, на Шупарку скинули бомби, в кількох місцях спалахнула пожежа. Дорога небезпечна, але... вибору нема — завтра вранці йдемо!..

7-го квітня.

Шоста година рано. Ми вже поснідали, дякуємо господарям, що нам врятували життя:

— Пошли, Боже, вам і вашим дітям!

В дорогу, в небезпечну дорогу вирушаємо, але: »Пан чи пропав — двічі не вмирати!«

8-го квітня.

Сьома година вечора. Минув уже другий день нашої подорожі. Нас іде троє: моя дружина, я і Олександер. Коли ми виходили з села, до нас приєднався Олександер — »старий знайомий«. Йшли через село Шупарку, біля церкви селяни копали могилу:

— Кого ховаєте? Наших чи німців? — запитав Олександер.

— Ваших, — відповіли, — з-за Збруча!

Большевицький штаб лишив по собі криваві сліди: понад півтора сотні розстріляних. Між розстріляними були: священики, поліцаї, селяни — діти, жінки, чоловіки... Було трохи й місцевих селян, що вже встигли »провинитися« перед »визволителями«...

Тяжко йти. На дорозі повно автомашин — болото розмішене так, що не має де ступити, а тут ще моя нога — болить, нариває, але мушу йти, сидіти ж не можна...

На нас тяжкий одяг: на дружині — кожух, на мені — плащ, а Олександер одягнув на себе старий селянський кобеняк.

Крім цього несемо ще й торби з дрібними пожитками. Нести тяжко, але й кидати шкода, можуть придатися. Ось і тепер обійшли ціле село, а притулитися наніч нема де: повно німецьких вояків, цивільних не пускають — хоч на дорозі ночуй. Та наднесло ж якогось солдата, думали — німець, коли ж ні — чех. Він навіть не простий солдат, а »унтер« — потурбувався про нас... Спимо в хаті. Слов'янська солідарність.

9-го квітня.

Сьома година вранці. Ніч не була спокійна, ще звечора знялася стрілянина — автоматні, кулеметні постріли... Але чех флегматично казав, що спати можна зовсім спокійно, бо стріляють не в цьому, а в сусідньому селі — два кілометри звідси, де »руси« ночують.

Поснідали. Чех приніс повне відро молока і гукнув:

— Пий, скільки хочеш, бо незабаром і води не дадуть!

Перспективи, що й казати, невеселі!..

Вечір. Сьогодні ми пройшли понад двадцять кілометрів. Проходили біля Заліщик, минули якусь розбиту залізничну станцію — все мертве, ні душі. Питалися людей у найближчому селі, чи ходять якісь потяги?

— Ні, — кажуть, — вже більше місяця, як тут був якийсь рух на залізниці.

Піднялися на гору, дорога проходить високим горбом. Сонце, тепло — весна. Повітря таке свіже, п'янке, що груди розпирає, йти важко. Відійшли від дороги і сіли відпочивати. Недалеко сидить кількох німців і жують черствий хліб... Один з них показує рукою на село і каже по-російськи: »Харашо, харашо!« Дивимось на те »харашо« і бачимо: горить хата, люди бігають, метушаться... Нам згори все це видається дрібним, ляльковим, а люди мов комашки. Німець знову каже: »Харашо!«, а потім додає — »Так їм і надо!«

— Чому? — питаємо.

— Партизани, — каже, — вони всі партизани!

Відпочили і йдемо далі. Щоб не штовхатись поміж німецькими солдатами на головному шляху, ми вирішили піти польовою дорогою, що йде паралельно. Переходили маленький лісок і натрапили на два людські трупи: ще молоді, в цивільному одязі, в одного в руках записна книжечка. Він напівсидить, а другий лежить горілиць. Біля них на сухій траві свіжозаструганий олівець. Олександер »окинув« їх своїм досвідченим оком і авторитетно заявив: »Розвідники!«

Йдемо далі... Понад шляхом кілька хат. Заходимо до крайньої хати і просимо води. Молодиця, подаючи нам воду, питає:

— А звідки йдете?

— З Кобиляк, — відповідає Олександер.

— А де це воно, про таке не чула.

— Звідси не видно, це під Києвом!

Галичанка сміється, сміємося і ми. Потім розповідаємо їй про вбитих — ось у тому ліску, що недалеко хати.

— Що ж це за дивина, — каже, — тут щодня небіжчик, та ще й не один. А хто вони з вигляду — шляхта, хлопи?

— Люди! — кажемо. Вийшли з хати і вирішуємо швидше пройти цей шлях — небезпечне місце.

— А де безпечніше? — питаюся.

— На печі, — відповів Олександер і почав: »У нашому селі була баба Горпина...«

— Бережіть дух, Олександре, про Горпину потім, — і швидко рушаємо в дорогу.

Та швидко йти не вдається — сонце гаряче, ледве ноги тягнемо. Німці скидають із себе теплий одяг і кидають тут же, на шляху. По дорозі і біля дороги порозкидані кожухи, »ватянки«, а найбільше теплих, ватою підшитих штанів. Дослівно, як у приказці: »Наляканий, втікаючи — штани загубив«.

Ночуємо в селі К. Воно довгою смугою розкинулось побіч шляху. Повно німців — кожний закуток зайнятий. Ми знайшли якийсь курник і хотіли в ньому перебути до ранку, але прийшов СС-ман і вигнав нас. Ляйтенант »Вермахту« побачив це і запросив нас до хати. В хаті повно вояків, але ми будемо спати на соломі. СС-ман у тій же хаті варить вечерю, побачивши нас, розходився:

— Я, німець, у курнику сплю, а оці »унтерменші« — в хаті!

Вояки »Вермахту«, що були з ляйтенантом, схопили СС-мана і викинули з хати разом з вечерею.

— Дурню! — кричав ляйтенант, — не навчився ще, то йди геть!

Ляйтенант, як видно, вже навчився. Це добре, краще пізно ніж ніколи. А СС-манів, як горбатих, тільки могила виправить...

Записую навпомацки, в хаті темно. Дослівно, на коліні пишу, ховаючись. Серед німців »шпигуманія« — »Лякана ворона і куща боїться!«

10-го квітня.

Ранок. Вдосвіта стукали у вікно німецькі вояки і просилися до хати. Вони розповіли »нашому« ляйтенантові, що з ліска над дорогою виїхали

большевицькі танки і хотіли перетяти шлях. Німецькі літаки відігнали їх, був бій і вояки цілу ніч лежали в болоті.

Вечір. Сьогоднішня наша дорога ще важча. Вранці, як тільки ми вийшли за село, налетіли два большевицькі літаки і обстріляли колону з кулеметів. Жертв ми не бачили, але, мабуть, були — неможливо, щоб не було, бо на шляху »Содом і Гоммора!« — несамовита мішанина піших, кінних і автомашин... Є тут і військові, і цивільні — все змішалося, сплуталось і вже не подібне на армію. Ярмарок!..

Обабіч шляху довго тягнеться село, це, мабуть, не одне, а низка сіл. Нарешті — містечко з великою кам'яною церквою. Біля церкви роздоріжжя: дорога розгалужується на два боки — наліво і просто. Тут стоїть німець в уніформі польової жандармерії і розплутує »Гордіїв вузол«: військових, що ще подібні на таких — спрямовує на одну дорогу, а цивільних з кіньми і возами — на іншу, туди ж і хворих та ранених.

Ми — піші, можемо йти, куди хочемо. Стоїмо на роздоріжжі — радимось: куди йти? Знаємо, що і в один, і другий бік від шляху 2-3 кілометри — большевики. Бій із ними може початися кожної хвилини. Піти з хворими і цивільними — можна потрапити в лабети большевиків, а піти з бойовими частинами — можна потрапити під кулі та бомби літаків.

— Краща смерть у бою! — патетично заявляє Олександер. І ми вирішили: йдемо з бойовими частинами!

Пройшли сьогодні багато і малих, і великих сіл... Поминули й одне містечко. З харчами кепсько, в селах біля шляху — ні купити, ні випросити... Німці теж голодні. У селян уже ні курей, ні худоби нема... Сьогодні я бачив, як на одному хуторі німець ганявся за куркою, мабуть останньою. Курка з ґвалтом довкола хати біжить, розчепіривши крила, а »покоритель Европи« аж запінився від ґальопу, — та курки не дожене. Де ж пак! Курка »боса«, а німець у кованих чоботях — тяжко! З хати вийшла жінка на поріг, схрестила руки і псячить »визволителя«:

— Шляк би тя трафив, хоч курку лиши!

Ми поставали і дивимося. Німець курки таки не впіймав, розлютився і хотів стріляти в жінку. А вона — в хату, двері на засув і як у фортеці. Німець вилаявся по-своєму, себто »по-европейському«, і пішов...

Ми з Олександром курки й не хотіли, були щасливі, що добули картоплі. Дружина зварила обід, а по обіді знову — »дай, Боже, ноги!«

Тільки вийшли за село — літаки. Але німці мають оборону: понад шляхом з обидвох боків замасковані зенітки. Як підняли стрілянину, то не дали бідним москалям і »розвернутися«, довелося їм бомби викинути в полі, ні одна не трапила на шлях. Ми лежали в рові, в калюжі — некомфортабельно! Повилазили, мов чорти з пекла, вкриті болотом, що й очей не видно — і йдемо далі, бо митись і сушитись нема де. Ось тільки тепер (вже зовсім вечір) будемо сушити і чистити свої »шати«.

Як тільки літаки відлетіли і ми пройшли пару кілометрів — нова біда: гарматні вибухи!.. Гарматні летять нам над головами і розриваються недалеко. Від розривів бачимо лише чорні стовби в балці над горбком. Так ішли з годину під такою »музикою«. Олександер каже, що це найкращий

марш. Може й правда, бо йти під цей марш зовсім легко — ноги самі несуть і нема часу думати, чи болять.

Біля якоїсь залізничної станції, коло самого шляху, лежав голий труп з довгою чорною бородою. Трохи далі — розбиті й спалені німецькі та совєтські автомашини. Згідно з твердженням нашого знавця, Олександра, тут зустрілися дві ворожі колони автомашин і між ними відбувся бій. Це дуже правдоподібне, бо між уламками машин трупи в большевицьких і німецьких уніформах.

А німці йдуть, ідуть, ніхто не підбирає вбитих вояків — ні своїх, ні ворожих.

Дійшли до якоїсь річки — не глибока, але широка. Мости зірвані й тут, мабуть, їхали і йшли вбрід. Коли ми підійшли, то вже була невеличка гребля, викладена з каміння. По той бік греблі стояв німецький офіцер і не пропускав нікого, хто не приніс із собою каменя і не поклав його на греблю. Це нам дуже подобалося і ми з півгодини стояли коло тої греблі та дивилися, як вона »росте«. На наших очах з маленької гребельки утворилася широка кам'яна гребля і по ній пройшли перші автомашини та кінний обоз.

Була сьогодні ще й така пригода: біля одного села під скиртою соломи сиділи два молоді хлопці. Олександер глянув на них і — »свій своїх пізнав«.

— Піду — каже — до них прикурити!

Сказав і пішов. Ми з дружиною відійшли від дороги і чекаємо. Хвилин через десять вернувся Олександер і розказує:

— Це два кацапчуки, піхотинці... Переодягнулися і тиняються тут, своїх чекають. Один кивнув на вас і шепоче мені: »Тож поп, відіш — патли розпустіл, єму удєрать нада, а вот почему ти ідьош?« — »А я в нього — кажу — дяком був!«

Ночуємо на якомусь хуторі, тут п'ять чи шість хат. Німців небагато і вони не »перехожі«, а »залога« — охороняють шлях. Перед хатою, замість квітників — гармати і скриньки з набоями.

Крім німців є тут і мешканці цього хутора — українські селяни, але ці бідні люди вже не господарі в своїх хатах, бо все вирішує німецький офіцер — начальник залоги.

Олександер пішов до офіцера, стукнув закаблуками і дістав дозвіл на нічліг. Нам дали маленьку комірчину, соломи і... ціле відро картоплі. Живемо!

11-го квітня. Бучач.

Минулої ночі ми спали добре. Вранці, не поспішаючи, вийшли в дорогу. Небо захмарене, понуре, але дощу немає. На дорозі, як звичайно, багато німців. Пройшли спокійно з десять кілометрів, а потім звернули зі шляху і пішли понад берегом невеличкої річки. Тут зустріли ще таких, як ми самі — трьох мандрівників з України: два молоді хлопці (брати) і чоловік середніх літ. Вони сиділи під вербою і їли хліб. Розговорилися... Від них довідалися, що багато з тих людей, які вчора поїхали з роздоріжжя біля церкви наліво — попали в руки большевицьких партизанів. Були там і вони, але їм пощастило втекти. Розповідають страхіття військових хворих

і ранених москалі розстрілювали там же, на дорозі, а цивільних зганяли до лісу. Проте багатьом удалося втекти, бо — як видно — партизанів небагато і вони погано організовані.

Ми відпочили і знову вийшли на шлях. Нас тепер шестеро. Раптом — літаки, падають бомби: одна, друга, третя... Розбігаємось, хто куди, полягали на землю. Лежали з хвилин десять, а коли повставали і вийшли на шлях — двох братів не було. Шукали їх, гукали, як крізь землю провалились, — так і не знайшли.

Йдемо без них. Вечоріє... Наближаємось до містечка Бучач, увійшли у приміське село: обгорілі хати, пожарище, руїни... Обабіч дороги, а то й на дорозі — трупи большевиків. Один лежить на самій стежці — в шапці, шинелі, в черевиках з обмотками. Зброї при ньому немає. Очі відкриті — »скло«, рот роззявлений. Смерть скосила його мабуть, в момент »Урра!«, бо руки і ноги застигли в такій позі, як під час бігу. Трохи далі — другий труп горілиць лежить, а там третій, і так ціле поле застелене трупами.

Біля крайньої хати стоїть селянин, видно — »ґазда«. Розпитуємо, що тут трапилось. Каже, що минулої ночі був бій: москалі наступали, а німці відбивали наступ. »Цілу ніч таке ся діяло«. Сьогодні вранці німці поховали своїх... І справді, побіч шляху, без будь-якого порядку, стоять свіжі могили з березовими хрестами і на кожному з них — німецький шолом.

— Москалів завтра самі люди збираються ховати. Панотець приїде, поховаємо їх, як людей...

— Вони ж безвірники, — каже Олександер, — Богу не моляться.

— Моляться, — заперечує ґазда, — у мене був їхній старшина, так сі молив...

Місто в долині, тут і руїни, тут і згарища... Повно німецьких автомашин — всі вулиці загачені ними, пройти не можна. Цивільного населення майже не видно, самі військові, а нам же треба ночувати, вже ніч — зовсім стемніло. Зустріли одного в капелюсі, звертаємось до нього — українець. Ми зраділи, мов »рідного батька побачили«. Він добрий чоловік, запросив нас до хати — і їсти дав, і спати дозволив.

У будинках спати не можна, бо кожної ночі налітають »москалі«, як каже наш добродій. Ночуємо у глибокому льоху, але це вже не льох, а »обжиле приміщення«: троє ліжок, стіл, піч, шафа, стільці, все, що потрібне в хаті. Дружина нашого добродія десь у селі, а він сам хати доглядає...

Тепер 11-та година. Лягаємо спати, а чи ж прокинемося?

12-го квітня. Золота Липа.

»Золота Липа« — поетична назва річки, над якою стоїть не дуже-то поетичне село. Нас довго ніхто до хати не пускав, а вже ніч — ночуй хоч на дорозі... Якийсь хлопчина допоміг нам влаштуватися наніч у своєї, як він казав, »тети«.

Це справді симпатичний юнак, сам підійшов до нас, як ми безпорадно стояли посеред вулиці. Підійшов і довго розпитував, хто ми... аж надокучив. Але коли упевнився, що ми таки українці, притишеним голосом сказав:

— Я націоналіст і для вас усе зроблю.

Отже, з допомогою цього молоденького націоналіста нас впустили до хати. Ночуємо. Вже повечеряли і мої співмандрівники полягали спати, сплять і господарі. Я ж засвітив свою свічку, що її ношу в торбі, і записую щоденник. А писати сьогодні є про що...

На наше щастя, минулої ночі в Бучачі було спокійно. Рано наш добродій аж здивувався:

— Що сі стало, москаль з дороги ся збив, чи що?

Коли ми вже мали виходити з Бучача, нам сказали, що німецька варта нікого з міста не випускає. »Приємна« новина... Але ми йдемо, бо залишатися тут не можемо. Вийшли за місто — ніхто нас не зупиняє. Вийшли в поле — навколо ні душі. Коли дивимось: іде чоловік нам назустріч — цивільний, бо в капелюсі. Порівнялись, виявляється, що це місцевий селянин іде до міста, бо там живе його дочка. Розпитуємо, де большевики, а він спокійно, так ніби це річ усім давно відома, відповідає:

— Та з тамтого боку он у тому ліску!

— А з цього боку — далеко?

— О-но, в тому селі.

— А скільки ж кілометрів від села до ліска?

— На цім я сі не розумію, буде зо три милі.

— А в цьому селі, що перед нами, є большевики?

— У Сороках? Ні, там ще немає, бо я оце звідси йду.

Бажаємо йому щасливо зустрітися з його дочкою, а самі йдемо далі... Раптом чуємо гул моторів. Чи не большевицькі танки? Придивляємось, ні — це німецькі автомашини. Автомашини зупинились, з них зіскочили вояки в шоломах, з автоматами, і невеличкими групами розходяться по полі.

Підходимо ближче. Німецький офіцер вийшов нам назустріч і каже до нас по... українськи:

— Куди ж вас чорти несуть? Чи ж не бачите — фронт, зараз буде стрілянина!

Ми кажемо йому, що вже були в оточенні й удруге не хочемо попасти в таке становище, а тому і йдемо, — що Бог дасть.

— Тоді чимскоріше до села. В селі не зупиняйтеся, його будуть бомбардувати.

Поспішаємо, місимо болото так швидко, як тільки можемо. Добралися до села — повно війська, всі в бойовім поготівлі: в шоломах, добре озброєні. В садах між деревами танки і панцерні авта. Тут не видно тих, що губили штани по дорозі.

Пройшли село і зайшли до крайньої хати відпочити. На диво, господар добре орієнтується в ситуації. Коли довідався від нас, що ми вже були в оточенні, взяв мапу і показав нам, що ми вже вирвалися з оточення, бо саме поміж Бучачем і Сороками замикалося кільце.

— Ну, хвалити Бога, — сказав він, — найнебезпечніше вже за вами.

— А майбутнє наше, — додав Олександер, — вилами по воді писане.

Йдемо далі... Перейшли через Монастириська — колись, видно, було гарне містечко, а тепер — руїни й пожарища. Тут поляки, до хати нас не пускають навіть відпочити, а про ночівлю й мови бути не може. Посідали ми

над дорогою, на горбочку, з'їли, що було в торбі — дослівно, як у приказці: »Як є в торбі, то обід і на горбі!«

Знову йдемо... Нас минає кілька автомашин — рухаються повільно, так ніби бояться чогось. До одної з них учепився Олександер і... поїхав, а ми лишилися. На дорозі немає нікого, з лівого боку — ліс, з правого — якісь рови, чагарники. Дорога дуже нерівна. Нас тільки двоє і ще якийсь третій — понурий, мовчазний, »підозрілий тип«, думав я і, мабуть, не помилився.

Спустилися вдолину, пройшли ще трохи попід лісом і перед нами велике село, але... суцільні руїни і пожарища! Такого жаху ми ще не зустрічали на своєму шляху. А ось бачимо нашого Олександра: він уже зібрав навколо себе гурт людей і про щось захоплено розповідає, а в руках — хлібина! Підходимо, вітаємось... Нас зустрічають, як »старих знайомих«, бо — як виявилось — Олександер уже й про нас устиг розповісти, а в них про все розпитатися.

Сідаємо на обгорілу колоду і слухаємо сумне оповідання. Село називається Коростятин, два тижні тому, в темну дощову ніч напали на нього червоні партизани. Напасники рубали людей, мордували жахливим способом, а потім запалили село з усіх боків і втекли. Врятувався тільки той, хто встиг втекти до лісу.

Це сумне оповідання на фоні велетенського пожарища зробило на нас гнітюче враження, тим більше, що супроводжувалось гіркими сльозами і рясними прокльонами на адресу напасників.

Вже зовсім вечоріло. Лишатися тут наніч було неможливо. Ми пішли далі. І ось дійшли до Золотої Липи й ледве влаштувалися, щоб якось переночувати. Село, в якому ночуємо — не спалене, робить враження заможного села, але люди тут якісь понурі, непривітні, нас зустрічають, як »ворогів«. Олександер боїться, щоб уночі чогось не сталося; лягаючи спати, він поклав під подушку німецький багнет. Де він його взяв?

13-го квітня. Залізнична станція. Нарешті, чекаємо потяга. Минулої ночі спали на передмісті Галича в залізничного сторожа. А попередня ніч в селі над Золотою Липою — пройшла зовсім спокійно. Вранці, як тільки розвиднілось, ми вийшли з того села, навіть й не снідавши. Десь за годину дійшли до Дністра: йшли понад берегом, на другому боці — большевики.

Дійшли до якогось невеличкого села і сіли відпочити... До нас підійшла якась молодиця й запросила до хати. В хаті нас зустрів чоловік господині й почалася розмова. Розговорилися, господар розповів нам не надто втішні речі про тих »сусідів«, що сидять за Дністром.

Моя дружина з господинею до розмови не втручаються, їм ніколи, вони готують для нас обід.

Врешті ми пообідали, подякували господарям за гостину й вибираємось у дорогу... Раптом почулись вибухи стрілен: один, другий, третій... Ми вибігли з хати й побачили, що це »сусіди« з-за Дністра стріляють з »мелкокаліберної«. Наш Олександер коментує:

— Обстрілюють, а потім вишлють на цей бік розвідку.

— На кого ж вони стріляють? Німців тут же нема!

— Десь є, певно поховалися.

Вибігаємо на гору й припадаємо до землі. Чекаємо. Десь недалеко, біля нас, розриваються стрільна. »Еге, — думаю, — тут уже не переливки«. Схоплюємось і біжимо... Добігли до дороги, біжимо дорогою. Крім нас, на дорозі нікого нема, бо всі поховалися. Ще кілька вибухів і все затихло.

З горбка оглядаємо село: пожежі ніде не видно, мабуть, стрільна впали за селом, в полі. Нашого Олександра це не тішить, він сподівається большевицької розвідки.

Сходимо в балку, йдемо біля ліска, а там на дорозі збилося кільканадцять підвід — і цивільних, і військових. Минаємо підводи і виходимо знову на горбок. Звідси видно якесь велике заможне село. Питаємося зустрічних людей, як воно називається. »Маріямпіль« — кажуть.

Йдемо селом, всюди згарища й руїни. Люди пояснюють нам, що це »робота« червоних партизан.

З Маріямполю наша дорога відійшла від Дністра трохи вбік. Йдемо без відпочинку, щоб швидше добратися до Галича. На передмісті »княжого града« ми вже не мали труднощів з ночівлею. Нас прийняв до себе залізничний сторож, чоловік бувалий, старий австрійський вояк — »стара война«, як тут кажуть. Олександер теж військовик і вони швидко знайшли спільну мову: говорили багато, жартували, всім було весело.

Сьогодні о 7-ій годині вранці ми пішли до військового коменданта — старого сивоголового німця. Після довгих переговорів, він дозволив нам їхати далі поїздом, але з умовою, що вичистимо (від сміття) для себе вагон.

Ось уже минула 10-та година вранці: ми сидимо в »телячому« вагоні й гриземо сухарі. Наш вагон »м'який« — в ньому багато соломи, його мають вчепити до військового ешельону і ми поїдемо далі. Куди? Олександер коментує: »З большевицького вогню та в німецьке полум'я!« Це правда.

Галич — перший пункт, звідки починається залізничний рух на захід. Правда, цей »рух« дуже умовний, бо тут ані каси, ані квитків немає. Потяги йдуть, коли доведеться, без жодного пляну. Вагони тільки »телячі«, до того ж такі брудні, що ми ледве прочистили для себе місця.

Дубрівка Руська

14-го квітня. Великодна п'ятниця, 6-та година ввечорі. Вчора ми виїхали з Галича о год. 11-ій перед полуднем. До Стрия їхали в »телячому« вагоні, на соломі, а далі здобули квитки на »особовий«, як тут кажуть. Вирішили їхати до Сяноку. До відходу потяга ще дві години. Щоб використати час, я вирішив оглянути місто. Ходив, дивився: місто щось на зразок Умані або Вознесенська — типово провінціяльне містечко.

В місті несподівано зустрів земляка О. Б. Він поет, чоловік молодий, симпатичний. Їхав з нами до Дрогобича і дорогою багато оповідав про Галичину, тутешніх людей та їх звичаї. Він уже »старий« мешканець Галичини — живе тут аж три місяці! Під його впливом Олександер також нахваляється, що буде писати вірші:

— А чому ж,.. Можу писати!.. Ось як я ще був малий, то сидимо, бувало, з бабою на печі і деклямуємо:

»Як був цар і цариця,
То була в коші пшениця...«

— Тож, хто був поетом: ви чи баба? — питаємо.

— Ми обидвоє — »колективноє творчество«!

Про своє »колєктівноє творчество« з бабою Олександер розповідав мені вже не раз. Він справді знає дуже багато найновіших народних витворів і я вже збираюся дещо записати від нього, та все — ніколи.

До Сянока ми прибули о год. 3-ій по полудні. Вийшли зі станції — місто теж невеличке, типово провінціяльне. Це, здається, останнє українське місто, а далі вже »справжня« Польща.

Були в »бурґомістра« і він спрямував нас у Добрівку Руську — невеличке (тут все невеличке) село, три кілометри від Сянока. Тут ми пішли до солтиса (так називають старосту села), а той повів нас до »русина« ночувати. А »русин«, як »русин« — почав кричати, сваритися... — і він, і його дочка. Ледве вмовили їх, щоб дозволили нам ніч переспати — не в хаті, а в стодолі. Погодився »русин«...

І ось тепер, вже по вечері, ми сидимо у своєму »покої« — він »розкішний«: високий, широкий, складений з дерев'яних брусків. Крізь щілини свище вітер, мабуть, і воробці й ластівки вільно влітають та вилітають з цього »покою«. Тут же, на соломі, разом із нами ночує і »ґаздівський« пес, — чи ж не розкіш!

15-го квітня. Великодня субота. Наш »четвертий« — так ми називали того, що був пристав до нас — відійшов. Нас знову троє.

Ми ж не дармували: дружина прала білизну, а я і Олександер носили воду, рубали дрова, допомагали »ґазді« в його праці. Дивувався »русин«, що ми й на господарстві розуміємось не гірше від нього, — добріший став, навіть його дочка, що вчора була готова нам очі видерти, сьогодні вже посміхається...

Олександер встиг уже познайомитися з усіма сусідами, а завтра, напевно, знатиме й ціле село.

16-го квітня. Великдень. Вранці ми пішли до церкви — католицької, бо православної тут немає. В церкві людей багато, всі добре одягнені, настрій святковий. Ми різко відрізнялися від цих людей — одяг наш інакший, і христимось ми не так... Відчуваю на собі їх погляди, чую шепіт: »совіти«... Але я не зважаю на них, мені хочеться молитися, молитися щиро, до самозабуття...

А потім розговлялися разом із родиною господаря — їх четверо і нас троє. Коли сіли за стіл, господар обібрав свячену крашанку, порізав її на сім частин і на кінчику ножа кожному підніс до рота, примовляючи:

— Дай, Боже, дочекатися наступних Великодніх свят живими й здоровими!

— Дай, Боже! — ми всі відповіли.

Під час обіду я розповідав господарям про великодні звичаї на Наддніпрянщині. Дочкам господаря (їх дві: Килина і Ярослава) найбільше сподобалося те, як в нас дівчата вранці на Великдень молилися до сонця:

»...Щоб не було ні любішої, ні милішої, від раби Божої — народженої, хрещеної, молитвенної дівчини... (ім'я рек)«.

Олександер почав жартувати і час пройшов приємно й весело.

Погода ж сьогодні — теж святкова: сонце, тепло, навіть вітер затих...

Вже 2-га година по полудні. Ні газет, ні радіо тут немає: що робиться у світі? — нічого не знаємо...

17-го квітня. Понеділок. Ось так ми прийшли майже на самий край нашої України, здається — іти вже нікуди. Ну, а що ж далі? В чужій стодолі, поруч хазяйського пса, довго не витримаєш. Щось треба думати, треба шукати...

18-го квітня. Дощ, вітер, холодно... В нашому »покої« чорти виють! Я тільки що повернувся з Сянока — ходив до УДК (Українського Допомогового Комітету). Там зустріли мене стримано, майже вороже. Убогість нашого одягу (зі мною ходила й моя дружина), наш змучений вигляд — лякають цих людей... Та все ж в УДК нас зареєстрували і пообіцяли видати »членські виказки«. Говорять тут якось дивно: ніби й по-українськи, але ми ледве їх розуміємо, більше доводиться догадуватись, що означають оці »виказки« та »листи« з наголосом на першому складі.

Дістали дещо з продуктів: кілька днів якось проживемо... Дали мені адресу аґронома Залізняка — він, кажуть, може влаштувати мене на працю. А це було б найкраще, справді: »Праця єдина з неволі нас вирве!«

Карбованців тут не беруть, а »злотих« ми не маємо. Доведеться сидіти »на бобах«, як казали в нас в Одесі.

22-го квітня. Вже три дні я нічого не записую. Про що ж писати? Ось поруч мене на соломі лежить хвора моя дружина: температура висока, а в стодолі вітер виє... На дворі — дощ, холодно. Я напуваю хвору аспіриною, але це нічого не допомагає. Лікаря тут нема, а з Сянока викликати не можу, бо не маю грошей.

Сьогодні вже втретє бачився з аґрономом З. — подав заяву, показав диплом, довідки, де і як працював за фахом. Аґроном З. обіцяє дати мені працю, але десь аж в Карпатських горах, на Бойківщині. Я погодився й на це, бо що ж робити — вибору немає. Містечко, де мене призначено на працю, зветься Літовищі.

Пішов до бібліотеки, заглянув в енциклопедію і довідався, що це містечко в Карпатах, Ліського повіту. Має 2 150 мешканців: 37% українців, 24% поляків і 39% жидів. Та відомості ці вже старі, бо з 1936 року, а тепер, як сказав мені аґроном З., там живе не більше 1000 мешканців. І це називається »містечко«! Та в нас, на Наддніпрянщині, села мають понад 5 тисяч мешканців.

23-го квітня. Неділя. Дружині гірше: дуже потіє, болить голова, не може їсти. Завтра везу до лікарні.

24-го квітня. Пощастило знайти підводу і відвезти дружину до лікарні в Сяноку. Головним лікарем тут, на наше велике щастя, українець з Києва — д-р Іван Лемішко. Він прийняв нас чемно й привітно, оглянув дружину і залишив її у лікарні на лікування. За лікарню ж треба платити, і то великі гроші... Д-р І. Лемішко витягнув з власної кишені гроші й заплатив за нас... Боже, чим же і як я зможу віддячитися цьому доброму чоловікові?!

Хвороба моєї дружини ще невідома. Вона така змучена, така квола й виснажена, що тільки очима провела мене до виходу...

Літовищі

25-го квітня. Сянік. Дружина в лікарні, а я змушений покидати це містечко і їхати до Літовищ починати працю.

10-та година вранці. Я пішов до лікарні, подивився крізь вікно на дружину, бо всередину не пускають, і пішов на залізничну станцію. Олександер їде разом зі мною, може і він там щось робитиме.

8-ма година ввечорі. Устрики Долішні — містечко біля залізничної станції. З Сянока до цього містечка потяг ішов понад годину. Звідсіля до Літовищ ще треба їхати підводою 26 кілометрів...

Нова біда! Олександер забув свої речі в потязі й вони поїхали далі... Зголосили на станції залізничникам, вони дзвонили до Хирова, але нічого з того не вийшло.

Ночуємо в канцелярії УДК. Олександер сумує, ще б пак!.. Згинули всі його документи і — найголовніше — фото дружини та сина, а він же їх так довго зберігав, носив при собі, щоб не загубити, а тепер пропали. Щиро співчуваю йому!

27-го квітня. Олександер вернувся до Сянока, бож без документів їхати в карпатські села небезпечно. »Там — сказав секретар УДК — не завжди спокійно«. Олександер пообіцяв відвідати мою дружину і написати мені, що там і як.

Вчора я цілий день шукав підводи до Літовищ і ледве знайшов. Узяв мене сам »пан війт« (майже »вій«!) і ми приїхали до Літовищ о 10-ій годині ввечорі. Довелося їхати лісами, нетрами, то під гору, то в долину... Ніч була темна, росив дощ, досить холодно...

Ночував у війта, — він »пан«: живе у великому дерев'яному будинку, має гарну жінку і наймичку. Хоч я й не спостережливий, все ж помітив, що його жінці — »пані війтовій« — я не сподобався, а наймичці — сподобався. Мабуть, тому, що на »пана« я зовсім не подібний... Не мені ж, з моїми чобітьми, в »пани лізти«. До того ж, я і руки »пані війтовій« не поцілував, і компліментів їй не сказав. Більше говорив із наймичкою: сказав їй, що в неї намисто гарне, що в неї »коса до пояса«. Та мені ж тепер не до жартів...

28-го квітня. Чому це село містом зветься? Що ж тут міського? Походив я, подивився: дерев'яна церква, кам'яний костьол, два-три будинки містечкового типу... — оце й усе, а решта — звичайні селянські хати під соломою, корою або ґонтою. Навкола — гори, шпильковий ліс... Серед села — дзюрчить струмочок... Гарно!

З самого ранку тут переполох. Виявляється, що вночі в селі були партизани Питаюся війта:

— Большевицькі?

— Ні. — каже, — наші!

Сказав це зовсім спокійно — так, ніби й нічого не трапилося. Справді, переполох роблять тільки німці та польські поліцаї, що сьогодні вранці прибули до Літовищ.

Партизани ж забрали з »постерунку« (так називають тут поліційну станицю) кількох поліцаїв — місцевих хлопців. Та, мабуть, вони й не забрали їх, а хлопці самі пішли з ними. Вночі не було ні одного пострілу. Поліцаї,

що пішли з партизанами, забрали не тільки зброю, а й ковдри та матраци з ліжок, навіть свої ложки та миски...

Трьох німецьких жандармів, що були на »постерунку«, спали »сном праведників« і не чули, як партизани »грабували« поліцію. Щойно тепер вони »ревуть та мечуть«... Багатьох селян заарештували, роблять обшуки, кричать... Колись я чув такий жарт — дід Рожко на баштані розказував:

— Куме, чого кричите?

— Злодії штани вкрали!

— Де ж вони були?

— На мені ж, очкуром підперезані!

Отаке трапилося і з німцями сьогодні.

Один поляк учепився до мене: »Цо пан ту робі?«, »сконд пан єст?« Спасибі війтові, що врятував мене від цього допиту. Всі ті »цо« та »сконд« так мені надокучили під час подорожі, що я вже й вуха затикаю.

Познайомився з делеґатурою УДК; працює тут двоє дівчат: Настя і Марічка, але всі називають їх пестливо — Настуня і Марічка. Керівник делеґатури пані К. курить, щедро малює губи, »ориґінальничає«. Настя ж заповажна для »Настуні« — це їй не личить. Чорноока вродлива Марічка — найкраща, вона — на мою думку — така, яку бачив Михайло Коцюбинський на Гуцульщині й описав у »Тінях забутих предків«, — гарна, але по-своєму гарна, її краса має щось спільне з гірськими краєвидами.

В будинку »ґміни« я вже маю свою канцелярію зі столом, шафою, а за шафою — ліжко. Будинок великий, дерев'яний, з мансардою. Моя кімната з одним вікном, що виходить на вулицю. По сусідству через сіни живе пані Ольга Степанівна Шабля з дорослим сином. Вона — лікар; її син — гарний хлопець — називається Валентин. Вони з Дніпропетрівського, отже — теж »совіти«.

29-го квітня. Цієї ночі в селі були знову партизани, але вже не наші, а червоні. Стріляли, метушня, вигуки — все це відбувалося під самісіньким моїм вікном. Під східцями нашого будинку вбили якогось чоловіка: хто він і звідкіля — не знаю. Спочатку він був поранений — довго стогнав. Хто вбив, також невідомо, бо стріляли і партизани, і німецькі жандарми, і українська поліція... Я лежав на ліжку за шафою і думав: »Вставати, чи вже не варто й рухатись?«

Коли стрілянина і метушня затихли — чую: стукає до мене Валентин і гукає:

— Олексію Івановичу, живі?

— Живий, — кажу, — а що?

— Одягайтесь та до нас, швидко!

Одягнувся, заходжу... Бачу таке: на канапі лежить незнайомий чоловік і стогне. Ольга Степанівна в білому халаті стоїть над мискою і миє руки щіткою, а Валентин розкладає на столику інструменти. Побачив мене і каже пошепки:

— Поліція внесла... ранили біля пошти, — сторожем був.

— Це той, що стогнав під східцями?

— Ні, не той. Під східцями тихо, мабуть, уже мертвий.

Звертаюся до Ольги Степанівни:

— Чим же можу допомогти вам?

— Будете тримати раненого. Мийте руки, швидко!

— Таж я не можу дивитися на кров, щось інше хіба...

— Киньте свою ніжність, життя в небезпеці, — в живіт ранений!

Це мене мов холодною водою облило, миттю був готовий. Ольга Степанівна наказувала:

— Тримайте ось так, міцно!.. Ще міцніше, ось так. Так і тримайте!

Я зціпив зуби й тримаю, аж голова мені макітриться, але наказано: »Ні пари з уст!« Слухаю... А тут ще темно, газова лямпа коптить... Та пані Ольга — лікар досвідчений, їй, видно, не перший раз в таких умовах робити операцію. Валентин, як асистент, теж не з гірших... Операція тривала з десять хвилин. Ольга Степанівна витягнула кулю і вкинула її до склянки з водою.

Рано пораненого відвезли до лікарні в Сяноку.

А я оце пишу й думаю: »Якщо такі відвідини будуть ще повторюватися, то з моєї роботи мало радости«...

Ввесь день сьогодні я був під враженням пережитого. До роботи руки не лежать. На столі вже купа паперів: директиви якісь, пляни — все це дурниці... Думаю про дружину — вона ж у лікарні, та взагалі, що з того всього вийде?...

30-го квітня. Неділя, 8-ма година рано. Цієї ночі вже було спокійно. Впав сніг — все накрите білим килимом. Дивно якось — це ж не січень, не лютий, а кінець квітня. Та дивуватись нема чого, тут гори і ми у смузі шпилькових лісів.

Прокинувся вдосвіта. Напалив грубку, дещо приготував. О 10-ій годині рано виїжджаю підводою до Устрик Долішніх, а там — на потяг і до Сянока.

1-го травня. Ось тільки-но вернувся з лікарні. Дружина хвора на плямистий тиф, була криза, та вже минула. Вона пізнала мене, але дуже бліда, виснажена хворобою. Сестра-жалібниця (»законниця«, — тут кажуть) сказала мені, що дружина три дні лежала непритомна. Тепер їй уже краще, гарячка спадає, а була дуже висока.

Бачився з лікарем. Пішов до доктора І. Лемішко, щоб подякувати йому. Прийшов, дочекався черги, зайшов у кабінет і... не знав, що сказати. Розгубився, нагородив нісенітниць, аж самому перед собою соромно. Але, що я міг сказати цьому доброму чоловікові, коли всі слова видаються мізерними, безмежно малими проти того, що він зробив для мене. Я не можу навіть повернути йому тих грошей, що він сам заплатив за лікування моєї дружини.

Олександра не бачив. Думав, що знайду його в Дубрівці Руській, але й тут його не було. Господар каже, що Олександер, вернувшись з Устрик Долішніх, пішов був до лікарні відвідати мою дружину. В лікарні довідався, що вона хвора на тиф і зовсім перелякався. З переляку з'їв три головки часнику і десь зник. Ось уже четвертий день, як ніхто не знає, де він подівся. Дивно!.. Я не думав, що Олександер такий боягуз.

4-го травня. Сьогодні вернувся з Сянока, пробув там два дні. До Устрик Долішніх їхав потягом, стомився, заснув і... прокинувся аж у Хирові.

Довелося чекати чотири години, щоб знову вернутися до Устрик. Все це зіпсувало мені цілісінький день. Аж геть-геть надвечір я прибув до Устрик, довго ходив по цьому брудному містечку і ледве знайшов підводу, і то не до Літовищ, а лише до Чорної — 16 кілометрів, а там ще 10 км довелося іти пішки.

Крім господаря — власника підводи, їхав ще молодий селянин і цілу дорогу розповідав мені, як він за »совітів« урядовцем був — про свої хитрощі та мудрощі. Найбільшим його »шиком« було те, що він уміє »клацати« на рахівниці. Своє оповідання він закінчив зовсім несподіваною фразою:

— Ви не дивіться на мене, що я хлоп. Я хлоп, але мудрий! — І при цьому зробив таку »міну«, що я зі сміху чуть із воза не впав.

До Чорної приїхали вночі. Переночував у того ж господаря, що віз мене. Це ще молодий чоловік, тому рік як одружився — має гарну жінку й малу донечку. Розповідав, що був у Німеччині, втік звідтіля і тепер ховається — в хаті не ночує.

Рано. Паде дощ. Після дощу виглянуло сонце і о год. 10-ій я вийшов з Чорної та попрямував до Літовищ. Болото, та ще й під гору — слизько й тяжко...

Навколо шпильковий ліс: густий, зелений — з темними хащами й таємничими доріжками. Після дощу з лісу віє свіжістю, відчувається якась міць, бадьорість. На кожній смерековій гілці блищать краплини роси, віддзеркалюється сонце. Пересвистуються птахи... Я прислухуюсь — хочу пізнати »старих знайомих« та дарма: голоси, переважно, невідомі. В нас птахи інакше свистять, ніби веселіше, а тут — так мені здається — свист сумний, погрозливий... Та все ж у лісі гарно — я люблю ліс.

В Літовищах усе гаразд...

5-го травня. Цілий день ходив по селі — знайомився з людьми. Село розкинене, розпорошене й бідне-бідне. Багатіти тут немає з чого: ґрунти — бідні лісові суглинки та ще й такі кислі, що — крім вівса — тут нічого й рости не може. Рівного поля майже немає — горби та схили. Худоби теж мало — колись, кажуть, було більше, а тепер: »То москаль, то німець — дай та дай! Овес, бараболя та кисле молоко — оце й уся наша пожива«. Ось так жалівся мені старий бойко.

Люди тут привітні й добродушні. При зустрічі вітаються словами: »Слава Ісусу Христу!« Це, розуміється, не народний, а релігійний, католицький, звичай. Чую — не вперше, під час подорожі не раз доводилося чути цей християнський привіт, але в цьому карпатському закутку, з уст селянина-бойка, він звучить якось дуже архаїчно й цікаво. Мені подобається таке привітання і я із задоволенням відповідаю: »На віки слава Богові Святому!«

Люди тут й не надто горді, вже при першій зустрічі — і жінки, і чоловіки — говорять зі мною так, ніби ми були з дитинства знайомі. Особливо подобаються мені жінки — вони вродливі, жваві, балакучі. Носять вишиті сорочки з білого домотканого полотна, багато намиста і хрестик. Плахти не знають, носять спідниці.

Чоловічий одяг цікавий тим, що в ньому ще й досі зберігається характер одягу стародавніх слов'ян: довгі, до колін, білі полотняні сорочки з застіжкою, замість ґудзика на комірці, вузькі полотняні штани, довгий »лейбик«

без рукавів із саморобного сукна та капелюх на голові. На ногах жінки й *чоловіки носять і чоботи*, але більше »ходаки« — постоли з телячої шкіри.

Сьогодні бачив старого бойка з таким довгим волоссям на голові, яке в нас колись носили православні священики, — волосся пасмами спадає на плечі. Мені здається, що люди в Літовищах — не тіні, а живі зразки забутих предків.

Чоловіки переважно голяться. Про цю загальну безвусість я читав десь, що це вони уподібнюються до німців чи якогось австрійського цісаря*.

Познайомився також із заможним селянином М. К. Він тут уважається за зразкового господаря. Це вже немолодий чоловік — мабуть, шостий десяток минув йому. Про себе коротко розповів мені таке: ще парубком поїхав до Америки, працював там 15 років на заводі, заробив грошей і вернувся у свої Карпати — купив 25 морґів поля і тепер »ґаздує«.

Це оповідання нагадало мені »Карпатську ніч« Мирослава Ірчана і я коротко переказав її зміст. Моєму співбесідникові найбільше подобалися слова: »Не в грошах щастя, Маріє, не в грошах, а я не знав. Покинув любу жінку, дитину і пішов шукати щастя...«

— Та могло і таке ся стати... Гей-гей, скільки я сі навидів!.. — сказав М. К. Але він чоловік щасливий, має і жінку, і дорослих синів, а невістка — дзвінок, така молодиця, як писанка! Всі вони приємні й гостинні люди, дві години я провів у них з великим задоволенням.

Околиці села дуже гарні: далеко видніють полонинські гори, вкриті снігом, навколо села і в самому селі — смереки, ялиці та чисті сріблисті струмочки гірських потоків.

Тепер ніч... За вікном стогне вітер, стукотить тяжкими краплинами об шибки дощ, ніби випадковий гість проситься до хати. На моєму столі догоряє останній огарок свічки, вогник уже ледве блимає — ось-ось згасне...

6-го травня. Дощ і холодний вітер... Я мушу сидіти у своєму »бюрі« та читати директиви, листи... Все це мене мало цікавить, але — »обібрався грибом — у кіш лізь!«

Я, як аґроном, повинен обслуговувати села двох »ґмін«: Літовищ і Ступосян та... яка тепер аґрономія?! У Літовищах кожної ночі можна сподіватися »гостей«, а в Ступосянах, як розповідають селяни, ті »гості« і вдень бувають...

Обідав в УДК. Марічка подарувала мені фото своєї товаришки і пояснила: було це минулого року, Славця винесла ягоди продавати — прийшли німці і ось один із них на пальцях рахує, щоб, боронь Боже, »пфеніґа« не передати. Мене, очевидно, цікавить на цьому фоті не німець, а Славця в тутешньому одязі.

7-го травня. Був сьогодні такий випадок: стоїмо з Ольгою Степанівною на веранді й говоримо, а до нас підходить селянка, вже старша жінка, і по своєму звичаю вітається:

---

*) Проф. Хв. Вовк у »Студіях з української етнографії та антропології« пише таке (стор. 152): »В Галичині деякі бойки та майже всі лемки, мабуть, під впливом словаків, голять бороду і вуса; вони самі казали нам, що цей звичай з'явився у них з 1848 року (звільнення селян від панщини в Австрії), щоб тим виявити свою вірність »цісареві« та на знак бутади проти поляків«, — *О. В.*

— Слава Ісусу Христу!

— На віки слава! — відповідаємо.

— Я до вас, *товаришко* доктор!

Ольга Степанівна аж спалахнула:

— Товаришка?! Яка я товаришка?

— Таж пані доктор *совітка*, то треба казати товаришка, — зніяковівши, відповіла бойкиня. Було видно, що д-р Ольга Шабля розсердилась, але, перемагаючи свій гнів, запитала:

— Хто вас навчив так говорити?

— Секретар ґміни, пан Влодко!

— Я не совітка, я українка! — твердо відповіла Ольга Степанівна. — А тепер скажіть, що вас болить? Ходімте! — і обидвоє пішли до кімнати.

У зв'язку з цією розмовою я пригадав собі, як ще в дорозі одна селянка, до якої ми зайшли напитися води, розповідала нам про свого сина: »Він десь у Німеччині, там у копальнях працює разом із совітами«.

— Як це — в Німеччині разом з »совітами«? — здивувався я. — Хіба в Німеччині вже є совіти?

— Авжеж, там багато совітів навезли.

Я ледве второпав, що ця бідна несвідома жінка називає »совітами« нас, українців з Наддніпрянщини! Я був обурений не менше, ніж сьогодні Ольга Степанівна. Але, що ж від таких людей вимагати: вони ж переважно неграмотні, а якщо і грамотні, то дуже мало.

Я вже давно не тільки не читав, а й не бачив газети. Сьогодні Валентин дав мені »Краківські вісті« — газета як газета, але вісті про становище на фронті так зредаґовані, що не розбереш: зле чи добре.

— Що для нас тепер добре, а що зле? — питає Валентин і хитро посміхається. Це правда . . .

8-го травня. Ось уже третю добу дощ не вщухає. Мене турбує здоров'я дружини, хотів сьогодні їхати до Сянока — та цей клятий дощ!

Не маючи що робити, напишу кілька слів про тутешню »еліту«*. В аґрономії елітою називають найкращі екземпляри рослин, відібрані для виведення нових ґатунків пшениці, жита чи якоїсь іншої культури; в зоотехніці еліта — це найліпші з тварин, що призначені для розмножування, а в Літовищах — це секретар, війт і солтис. Здається, що й Тимко — торговець горілкою, також »еліта«. Я вже не кажу про »пана директора« і »паню директорову« — звичайних, скромних сільських учителів початкової школи, яких тут титулують: »пан професор« і »пані професорова«. Вони вже дуже велика »еліта«, зі мною — »совітом« — навіть говорити не хочуть.

З »панею професоровою« я мав нещасливу нагоду зустрітися ще тоді, коли вперше їхав до Літовищ. Це було на залізничній станції Устрики Долішні. Я шукав підводи і випадково натрапив на молоду жінку, що також збиралася їхати до Літовищ. Ми познайомилися і вона сказала мені, що в Літовищах учителює.

— О, як приємно! — щиро відгукнувся я. — Чи можете сказати мені ваше ім'я і як по батькові?

---

*) Від французького "elite" — відібраний, найкращий; від латинського "eligo" — вибираю.

Після цього моя нова знайома, що хвилину тому весело посміхалася, відразу змінилася: губи надула, брови насупила і відійшла.

Я був заскочений, ламав собі голову: що я таке сказав, чим її образив? Тепер я вже знаю, в чому річ. По своїй »простоті душевній« я думав, що по всій Україні українці однакові. В Україні, як відомо, вчителів величають по імені й по батькові, виявляючи цим велику пошану до них. Звідкіля ж я міг знати, що тут скромний сільський учитель — »пан професор«?

Значить, у її розумінні я поступив нетактовно, питаючись про ім'я і як по батькові. Треба було починати розмову так: »Прошу пані професорову...«, тоді моїй співбесідниці не зіпсувався б настрій. Ну, що ж — »Віз ламається — чумак ума набирається«.

Є тут секретар »ґміни« пан Влодко. Це така велика »еліта«, що до неї так-сяк приступити не можна. Перед секретарством він був підмітайлом у якомусь ресторані і там так багато навчився, що моя академія проти його ресторану — дурниці! Він раз-у-раз намагався повчати мене в аґрономічних справах. У національному відношенні він такий »великий патріот«, що мене і лікарку Ольгу Степанівну називає »москалями«.

9-го травня. Я приїхав до Сянока відвідати дружину в лікарні. До дружини не пустили мене, брама вже замкнена. Піду завтра вранці.

В Устриках Долішніх зайшов до книгарні й купив першу книжку за ввесь час мого перебування у Галичині — це »Студії з української етнографії та антропології« Хведора Вовка. Либонь, це цінне надбання для мене, раніше доводилося читати лише уривки з цього твору, а тепер уважно перечитаю цілу книжку. Вже ніч, я ночую в готелі »Вікторія«. Треба спати . . .

10-го травня. Сьогодні відвідав дружину в лікарні. Вона ще зовсім безсила, але температура вже нормальна . . . За тиждень зможе їхати »додому«. Бачився з лікарем . . . Був в Українському Комітеті — там мене не впізнають, гордують мною . . . Мій вигляд ще надто бідний, та лихий із ними. Коли б швидше видужала дружина, а все інше — дурниці.

Одержав наряд на насіння вівса та ячменю — це в травні місяці! Що ж, »Не впивай на врожай, а хліб сій«, каже приказка. Правда, Літовищі в горах і тут, як говорив мені ґазда Михайло Коваль, можна сіяти овес аж до »царя Констянтина« — 3-го червня. »На Констянтина ще до обіду можна сіяти — буде, а по обіді — змерзне«. Я мало вірю цьому спостереженню, але хай собі роблять, що хочуть.

Завтра відправлю до Устрик Долішніх першу партію насіння. Сьогодні вже дощу не було, кілька разів з-за хмар з'явилося сонце. Тут, у Сяноку, вже все зеленіє і починають розцвітати сади; в міському парку цвітуть цвіти, — справжня весна.

11-го травня. Я в Устриках Долішніх. Був у фотографа: для документів треба фотознімка. Фотограф поляк, чоловік симпатичний, цілу годину розпитував мене: »що« і »як«. Я ледве вирвався від нього. Прощаючись, пообіцяв зробити знімок з »лєпшеґо папєру«.

Фіри по насіння приїхали пізно. Ночую в УДК. Насіння заберу завтра.

Познайомився тут з зубним лікарем, він з Полтавщини: цікавий чоловік.

Знову надокучливі хмари, вітер, дощ . . . Тут — не Одеса!

12-го травня. Приблизно годину тому приїхав до Літовищ. Тепер 8-га година ввечорі. Привіз насіння десятьма фірами. Всю дорогу мочив дощ... Я змок до рубчика...

В моїй пустці холодно й непривітно. Вечеряти теж нема що, і все це не »байка«, як кажуть тутешні селяни. »Дощ — се байка, коби тепло було«, — кажуть вони. Та в мене ані тепло, ані їсти нема що, на столі миші папір погризли... Дружина в лікарні... Ні, це не »байка« (»байка« означає по-тутешньому — дурниці).

13-го травня. Цілий день розподіляв насіння. Люди сперечалися за кожний кілограм вівса. Знову »пан Влодко«, — він надокучив мені, як гірка редька, все втручається в мої справи. Солтис — добрий чоловік, допомагав сьогодні насіння розподіляти.

Нарешті й тут весна: день такий гарний, що не хотілося сидіти в канцелярії.

Читав »Студії...« Хв. Вовка — цікава річ. Тепер ніч, моя свічка згоріла.

14-го травня. Неділя. Гарний теплий ранок. Поспішаю на нараду чи якусь контролю, що має відбутися у »сусідньому« селі — кілометрів двадцять. Коні вже запряжені. Біжу...

10-та година ввечорі. Вернувся з »наради«. Було нас із 15 осіб, ходили ґерґелицею по селі та заглядали в селянські комори. Селяни сердились, не хотіли відчиняти комор... Взагалі, це чорт-зна що.

Один »пан інжінер« зі Львова визвірився на дядька: »Чому перед панами шапки не скидаєш?« Селянин похапцем стягнув шапку з голови, а »пан інжінер« безсоромно засміявся йому в лице. Негідник!

Я не цілком розумію, що означає слово »селепко« в устах »інтеліґента«, але мені здається, що це щось образливе для селян.

До кінця цієї »наради«, чи то пак »контролі«, я не добув: сів на підводу і сказав фірманові — »Їдьмо додому!«

15-го травня. Цілий день я був зайнятий підготовкою фір, грошей та людей, бо завтра треба їхати до Устрик Долішніх по насіння.

Увечорі бачився із сільськими »аґрономами« — це звичайні селяни, без жодної аґрономічної освіти, щось на зразок колгоспних »полеводів«. Вони всі чемні, привітні й дуже балакучі: розмови й розмови — без кінця. Мене називають »паном інжінером«. Я пробував пояснити їм, що інженер — це той, хто студіював техніку, а я — аґроном, бо закінчив аґрономічну академію. Але вони якось не розуміють цього і далі запевняють, що я »інжінер«, а вони — »аґрономи«. Хай буде й так.

16-го травня. Мжичка, в нас казали: »чумацький дощ«. Їду до Устрик Долішніх, заберу насіння, відправлю підводи, а сам — до Сянока по дружину. Треба забрати її до Літовищ — у цей гірський холодний клімат. По тяжкій хворобі їй треба тепла, спокою і добрих харчів — усього того, чого тут немає. Та якось воно буде! Підвода чекає. Їду...

17-го травня. Сянік, готель »Вікторія«. Нарешті моя дружина зі мною. Завтра їдемо до Літовищ. Вона ще квола, як іде — від вітру хилиться.

Знову бачився з д-ром Лемішко, дякував йому. Цей добрий чоловік заслуговує на велику пошану, бож він справжній добродій.

Погода сьогодні чудова: скрізь зелено, світло — весна!

18-го травня. Літовищі. 7-ма година ввечорі. Годину тому ми з дружиною приїхали »додому«.

Переїжджаючи через Устрики Долішні, зайшли до знайомого поляка-фоторгафа: дружина зфотографувалась, а я відібрав вже готові фотознімки.

Отже, починаємо нове життя. Маємо кімнатку »на горі«, як тут кажуть. Наш будинок — великий, дерев'яний, з мансардою, по обидвох боках великого горища є дві маленькі кімнати з виходами на бальконн. Одна з тих кімнат порожня, а другу зайняли ми. З балькону видно далеко-далеко... Чорніють гори, ліси, видно захмарене небо. Тут гарно. навіть дуже гарно, тільки небезпечно...

Вчора в Сяноку була справжня весна, а тут — холодно, понуро. В тутешніх лісах водяться олені, ведмеді та інша звірина... Тут і рослинність північна — це смуга шпилькових лісів.

Люди добрі, привітні... Біда тільки з »елітою« — її ставлення до нас якесь дивне; не розумію їх, чого вони хочуть?

Читав »Краківські вісті«, надруковано: »На східньому фронті без змін«.

Тривожать неприємні чутки: кажуть, що наші люди масово гинуть у Німеччині, в таборах...

19-го травня. Дощ. холодно... Все це вже надокучило. Газети пишуть: »...на фронтах тихо...« — це означає, що вневдовзі доведеться утікати і звідтіля.

Дружині дуже подобається ліс, гори, струмки — все це їй видається екзотичним. Та воно й справді гарно, можна було б насолоджуватися тими краєвидами, як би не оті злидні, непевність і вістки про партизанів...

Цілий день я провів у розмовах із солтисом, »аґрономами« і селянами про запізнені посіви, вимерзле жито, штучні добрива та інші господарські справи. Цікаво вести розмови з індивідуальними селянами, бо це ж не колгоспники, вони трусяться за кожний кілограм насіння, за кожну жменю добрива...

20-го травня. Нарешті — сонце... Їду за насінням до Устрик Долішніх. Дорогою приглядаюся гірським краєвидам: шпильковий ліс, велетенські сосни, смереки — стоять, як свічки над дорогою, а їхнє гілля немов ведмежі лапи з довгою обвислою шерстю. Тут то там між деревами в'ються струмочки, а в них вода, як метал до сонця, блищить — виблискує...

Старі бойки мовчазні, замислені. Кожний з них так напружено думає, якби вирішував світові проблеми. Це селяни старого типу, в нас, на Наддніпрянщині, вже таких селян нема: колгоспні злигодні навчили селян бути жвавішими, ніж ці бойки. Бойки забобонні: на все в них є казки і леґенди — це дуже добре. Я також починаю вірити, що в цих нетрах і хащах »живуть духи«: тут усе тхне таємничою казкою. Ґазда, що віз мене сьогодні, розповів цікаву казку про »лісові страхи«. Я записав її, може колись пригодиться.

Тепер ніч. Вернувся додому пізно, дружина вже спить...

21-го травня. Сьогодні неділя, соняшно й тепло... З самого ранку я у »бюрі« — приймаю відвідувачів: ґаздів та ґаздинь. Одні просять насіння,

інші — добрива, в ще іншим жито вимерзло. Та є чимало й таких, що прийшли отак-собі: поговорити. Найбільше говорили про війну — все це, розуміється, чутки, бо тут у селі ані газет немає, ані радіо ніхто не слухає. Кажуть, що в сусідніх селах активізуються партизани, а це ознака, що фронт наближається.

Вдень з дружиною ми ходили в ліс по гриби: це приємна »вилазка«, на жаль, тепер досить небезпечна, але ми далеко не заходили, трималися ближче села. Гриби тут називаються трохи інакше, ніж у нас: білі гриби називають »біляками«, лисички — »лисками«, рижки — »гірканями«. В долинах понад струмочками, де ростуть берези, трапляються і жовтоголові березові опеньки. Тут, як і на Півночі, є багато їстивних грибів.

Часом трапляються червоноголові з білими цяточками мухомори — це отруйні гриби. Бойки кажуть що ці мухомори збирають ворожбити і щось із ними роблять. Цікаво, що саме?

На московській півночі коряки та самоїди ще й досі користуються відваром мухомора, як алькогольним напоєм. Там мухомор не росте і вони вимінюють цей гриб у своїх сусідів камчадалів за дуже високу ціну. Деякі літературні оповідання кажуть, що коряк дає камчадалові за шматок сушеного мухомора цілого живого оленя.

Я розповів про це кільком бойкиням, що теж збирали гриби. Одна з них, бабуся, запитала мене:

— А чи далеко ті люди живуть, що за мухомора дають цілого оленя?

22-го травня. Сьогодні розподіляв насіння: неприємна це робота, бож усіх задовольнити не можливо і селяни сердяться, нарікають... Та я якось ладжу з цими людьми, вони цікаві люди. Серед жінок і дівчат є багато вродливих, всі вони невеличкі на зріст. Тут немає таких, про яких у нас на Херсонщині кажуть: »дівчина, як тополя«.

Мені подобається їхня мова: »Та я си здогадаю«, »Каби буля сє родила«, »Діти мої дрібненейкі«... Це гарно, як так говорять жінки і дівчата, але коли так говорять молоді чоловіки, то якось дивно. Люди тут дуже консервативні, до всіх новин ставляться обережно. Вміють прикидатися »божими ягнятами«, якщо їм щось не подобається.

Увечорі відвідав мене »аґроном« села Смільника — це поважний чоловік і досить розвинений.

23-го травня. Минула ніч була страшна: буревій такий сильний, що — здавалося — дуби з корінням вивертає. А потім злива, блискавки, громи, — аж вікна здригалися, як від гарматних пострілів. На нашому горищі таке виття, ніби вся нечиста сила, з усіх Карпат, злетілася до нас... Ми з дружиною ледве дочекалися ранку.

Рано прибіг солтис і сказав, що буревій зірвав дахи із двох будинків, кілька старих смерек вивернув з коренем і взагалі наробив багато шкоди.

На полонинах забіліли сніги...

Увесь день був під враженням нічної бурі.

24-го травня. Вранці земля вкрилася рясним пухким снігом. Дивно дивитись, як під час такого снігопаду сівач із сівнею по полі ходить. Ніби це й

не травень, не весна... Десь до полудня біліли сніги, а потім сніг зник, але холодно, як узимку. Я мусів одягати пальто, а зверху плащ, натягнув також чоботи і рукавиці... Їду до Устрик Долішніх по насіння люпину. Тутешні дядьки дуже люблять цю рослину: її тут сіють на зелене добриво. Вони давно вже мені докучали: »люпину, люпину...« Привезу їм люпину, хай тішаться; добре, що можна його тут дістати.

Вечір. Я вернувся з Устрик о 6-ій годині ввечорі. В Устриках познайомився з киянином, він теж аґроном, живе й працює на фільварку — невеликому поміщицькому маєтку. Він запросив мене до себе, я пішов... Його робота цікавіша, ніж моя.

25-го травня. Сянік. Я в готелі »Вікторія«. 10-та година ввечорі. Сьогодні вранці ще темно було, як я виїхав з Літовищ через Устрики Долішні до Сяноку. Ходив по установах — і польських, і німецьких, оббивав пороги за »бецуґшайном« на черевики і нічого не добився. Хоч вовком вий! Довелося купити на чорному ринку і заплатити стільки, скільки й за місяць заробити не можу: все, що мав — віддав за черевики.

Тут, у Сяноку, повно різних вісток: одні кажуть, що москалі відійшли на старі »цісарські« кордони, що там виникла епідемія чуми, що там наші партизани і невдовзі будемо в Києві; інші кажуть, що москалі доходять до Львова, що німці втікають, не оглядаючись, що в самій Німеччині голод, що німці живцем спалюють чужинців у крематоріях... І так без кінця...

29-го травня. За тих кілька днів я стільки находився і наслухався про чуму й крематорії, що тепер хочу відпочити. Сьогодні гарний день: тепло, соняшно... Перед нашим вікном цвіте черемха — біла, запашна. Між цвітами бринять бджоли, метелики сідають на суцвіття: нарешті, вже й тут весна!

Сидимо з дружиною біля відчиненого вікна і дивимося на гірські полонини — ген-ген далеко на обрії біліють сніги. Там ще сніг лежить, і це наприкінці травня. Коли ж виросте ота соковита трава, про яку так багато говорять бойки?

Вечір. Читав сьогодні нову книжку — »Бій за українську літературу« Юрія Липи...

30-го травня. З самого ранку сиджу над купою обіжників та директив. Все це писане польською мовою. Не розумію, чому? Там, у Сяноку, і старший аґроном українець, і ціла канцелярія говорить українською мовою, а пишуть і друкують по-польськи!

Кажуть, що на конвертах обов'язково треба писати адресу латинкою, кирилицею писати не можна, бо пошта таких листів не приймає. Дивно!

31-го травня. Сьогодні знову був сильний вітер, майже буря. »Дідько сі сказив«, кажуть бойки. Мав сьогодні їхати до Устрик Долішніх за насінням, але ось уже 2-га година по полудні, а »фіри« все ще »сі ладнують«. Доки вони приготуються, то до Устрик можна й пішки зайти. Доведеться свою подорож відкласти на завтра.

Сьогодні »аґрономи« сказали мені, що овес ще можна сіяти до суботи, отже — ще два дні, а потім уже не можна, бо »змерзне«. Нарешті схаменулися, а я вже думав, що тут овес будуть сіяти аж до Петра.

1-го червня. Сянік. 8-ма година ввечорі, я в готелі »Вікторія«. Сьогодні вранці в дорозі до Устрик Долішніх зустрів німця — він якийсь начальник над місцевими селами. Розговорилися про лікарські рослини, про підготовку до жнив... Дивак, він не розуміє, що йому час вибиратися »нах гаймат«, бож москалі, либонь, вже »цісарські« кордони перейшли...

Вдень мав багато турбот із насінням: ґазда, як ґазда — насуне капелюха на очі й ходить, мов сонний, а я змушений бігати, підганяти і умовляти їх... Ніби це насіння не для них, а для мене... Не розуміють, що як прийдуть большевики, то й зернини не одержать, навпаки, віддадуть їм усе геть із мішками.

Сьогодні було зі мною аж 15 підвід. Набігався я, як на весіллі. Врешті відправив підводи до Літовищ, а сам сів на потяг і поїхав до Сяноку: треба ж десь роздобути черевики для дружини!

Зустрів декого з наддніпрянців, що теж осіли тут на деякий час. Усі вони готуються »їхати десь далі«, а куди саме — ніхто не знає.

Увечорі хотів піти в кіно, але... "Nur für Deutsche".

2-го червня. Хоч і з великими труднощами, та все ж пощастило мені купити черевики для дружини. Це ж подія! Так тяжко тепер дістати взуття. Черевики аж три номери більші, ніж треба, але інших не було, навіть ті ледве знайшов на »чорному« ринку.

По полудні — дощ. О 2-ій годині вертаюся до Літовищ.

3-го червня. Літовища. Завтра Зелені Свята. Я наломив клечання, дружина нажала трави і тепер наша комірка, як у зеленому вінку.

Увечорі нас відвідав ґазда Михайло. Я люблю цього вже старшого чоловіка, він добре розповідає »байки«. Ось сьогодні розповідав:

»Я сімнадцять років був гайовим. Одного разу лісничий каже мені: »Візьми, Михайле, мій наплечник та йди до »баронівки« і почекай там мене, я десь по десятій прийду«. Взяв я наплечника, стрільбу і пішов лісом через полонини до »баронівки«. А йти було далеко, щось кілометрів із вісімнадцять. Доки дійшов, зробилося темно. Стомився... Наша колиба була біля »баронівки«...

»Баронівка« — це так, як і колиба: дерев'яний будиночок у лісі. Коли барон приїжджав на полювання, то йшов ночувати в »баронівку«, а челядь — в колибу. Відімкнув я колибу, зайшов усередину, поклав наплечника і стрільбу на долівку, розпалив вогонь, сів і курю люльку. Вогонь горить, дим виходить димарем, а люлька моя погасла і я заснув. Коли чую, щось як засміється під вікном колиби, мов жінка якась. Я схопився на ноги, взяв у руки стрільбу, глянув у вікно, а потім відхилив двері та вийшов надвір — всюди темно, тихо, нікого нема. Вернувся в колибу, причинив двері, підпер їх кілком, підкинув дров до ватри, запалив люльку й курю, щоб спати не хотілось. Десь за годину, може й більше, дивлюсь: відхиляються двері разом з кілком і до колиби заглядає жінка. Заглянула, засміялась, примкнула двері й зникла... Мені чомусь здавалось, що я знаю

цю жінку, — гукаю, кличу, не відзивається. Знову взяв до рук стрільбу й вийшов з колиби: темно й тихо — ніде нічого не чути. Постояв-постояв та й знову пішов в колибу. Підкинув ріща до ватри, сів і наслухую... Сидів-сидів, коли раптом, як затріщить і відразу ціла колиба вогнем спалахнула. Я схопився, вискочив надвір, трохи відбіг, став під смерекою і дивлюсь, як колиба горить страшним огнем. Стояв довго, потім сів, обіперся на стрільбу й заснув. Коли чую, хтось гукає: »Михайле, го-го-го!« Прокинувся, а то пан лісничий прийшов і гукає. Привітався і каже: »Чого ж це ти, Михайле, не в колибі спиш, а під смерекою?« Я глянув, а колиба стоїть собі, як і стояла: двері відчинені, ватра погасла, посередині лежить грубий кілок, яким я двері підпирав...

Не раз бувало й таке, — продовжував Михайло, — що як рубають ліс і залишаться наніч, то прийде до ватри такий чоловік — геть оброслий шерстю, і питається: »А чи знаєте ви, що цього лісу не можна рубати?« Звичайно лісоруби кидають це місце і йдуть деінде рубати. А ось один чоловік рубав далі, не зважаючи на пересторогу того лісовика, то зрубана смерека, як падала, зачепила його гіллякою і вдарила так, що він і не тріпнувся. Тої смереки вже не брали, залишили в лісі, чоловіка поховали, але щоночі щось стогнало під нею. Недалеко колиба стояла і мусіли перенести її звідтіля, бо не можна було в ній втриматися«.

Отакі байки оповідав ґазда Михайло. Прощаючись, обіцяв мені ще колись розповісти »файну байку« про те, як він ще парубком вівці пас на полонині.

4-го червня. Перший день Зелених Свят. Понуро — небо вкрите тяжкими хмарами. Сонце не з'являлось, вітер, холодно... Ми сиділи з дружиною вдома. По полудні нас відвідала »пані інженерова« — дружина інженера-лісника, молода й дуже енерґійна жінка. Засипувала нас патріотичними фразами, мов горохом із мішка. Їй, видно, здавалося, що ми про Україну нічого не знаємо... Та найцікавіше те, що вона збирається — »як совіти прийдуть« — їхати до Сталіна (з наголосом на »і«) та довести йому, що він тиран і гнобитель. Ми з дружиною сердечно сміялися з її дитячої наївности, а вона сердилась та докоряла нам, мовляв, »східні українці невідважні, все зносять мовчки«, а ось вона — Сталіна не боїться...

5-го червня. Зранку туман, а вдень з'явилося сонце й трохи потепліло. Сьогодні я відвідав кількох »зразкових« господарів. Не розумію, чому вони »зразкові«? У їхніх господарствах нічого зразкового немає, це звичайні середняцькі господарства. Був на полях, було тут й багато селян. Сьогодні ще свято і селяни в чистих білих сорочках, дехто і в новому капелюсі. Ходили, оглядали поля, багато говорили. Я розповідав їм про наші чорноземні степи та про овочеві сади Вінниччини. Селяни уважно слухали й ставили багато запитань.

Поля тут дуже бідні — деґрадовані лісові суглинки і, як можна судити по рослинах (тут росте багато польового хвощу — Equisetum arvense L.), ґрунти дуже кислі. Тільки овес може витримати на цьому ґрунті. Селяни знають, що вапнування їхніх ґрунтів може дати добрі наслідки, про це вони багато говорили.

З самого поля тут селяни не виживуть, їх виручають випаси худоби та ліс. Колись, як кажуть селяни, тут було розвинене й мисливство.

6-го червня. Сьогодні був теплий соняшний день, таких днів тут мало. Майже цілий день я працював у »бюрі«, як тут кажуть. Звіти і підрахунки забрали в мене ввесь час. Найнеприємніша для мене річ — це »розбирати« оті обіжники, писані польською мовою. »Пан Влодко« дуже радіє, коли бачить, що я маю клопіт із польською мовою.

Увечорі, вже перед заходом сонця, до нашої сусідки-лікарки привезли малого, дуже гарного хлопця — років, мабуть, шість. Він якось попав під колесо воза, але колесо не переїхало його, а тільки якийсь цвях роздер йому верхню губу. Кров ллється, хлопець кричить. Треба було негайно промити й зашити рану. Лікарка Ольга Шабля знову покликала мене, щоб я тримав хлопця, хоч тим разом було кому тримати і без мене. Але виявилося, що при першій операції я був зовсім добрим асистентом і тепер мусів тримати нового пацієнта, дивитися, як цей гарний, кругловидий хлопчик кричить від нестерпного болю. В нагороду я дістав комплімент від лікарки Ольги, що з мене, мовляв, був би непоганий лікар.

Жаль було дивитися на батьків хлопчика: мати і плаче, і дякує лікарці, а батько — то посміхається, то сльози витирає. Лікарка каже, що рана не дуже велика і швидко заживе.

7-го червня. Сянік, готель »Вікторія«. 10-та година ввечорі. Минулої ночі лляв сильний дощ, вщух щойно над ранком. Рано, о год. 8-ій, я поїхав підводою до Устрик Долішніх, а звідти — потягом до Сяноку на нараду »ґмінних« (волосних) аґрономів. Обговорювали догляд за посівами, сінозбирання, підготовку до збирання врожаю тощо. Спочатку говорив старший аґроном З., а потім говорили німці. Виступав і сам »крайсляндвірт«. Дивна річ: вони ще думають збирати тут урожай?!

Поширилися вперті чутки, що німці вже покинули Рим, що англійці й американці вже висадились на побережжі Франції, що на східньому фронті німці втікають, а наївний »Ганс« збирається молотити овес у Літовищах.

Найгірше — це нам, »втікачам зі східніх земель«, як тут кажуть. Тяжко вгадати, що гірше: московський большевизм, чи німецький фашизм? Пригадав я собі шекспірівського короля Ліра: втікаючи від ведмежої пащеки — потрапиш у розбурхане море! І ось, що краще: втопитися чи попасти в пащу звіра? В одній українській п'єсі є такі слова: »Вибирай, що хочеш, брате: кулю або мотузок!«

8-го червня. Тут, у готелі »Вікторія«, я познайомився з інженером-геологом, він теж наддніпрянець, але постійно живе у Львові. Це приємний чоловік, розповів мені багато цікавого; каже, що Львів — зовсім своєрідне місто, а львов'яни — це суміш українсько-польського характеру. Тепер у Львові багато наддніпрянської інтеліґенції, місто ніби віджило, але в останні тижні настрій занепадає, бо відчувається наближення фронту.

Наша аґрономічна нарада сьогодні відбувалася в приміщенні кінотеатру. Наз'їжджалося понад півсотні людей: всі добре одягнені, відгодовані, а я дуже бідний проти них. На мене дивляться з підозрою. Я пробував з деким

говорити — відповідають крізь зуби, навіть знайомі не впізнають. Хотів підійти до »пана »інжінєра Х.« — відвернувся. Боже, яке велике значення тут має одяг...

Сьогодні на нараді вже говорилось про кок-сагиз та лікарські рослини, що мають велике військове значення...

9-го червня. Літовища. В Устриках Долішніх мені пощастило здобути ще 15 центнерів люпіну. Оце зрадіють мої ґазди! Вони дуже люблять люпін, кажуть, що після нього добре родить »буля«.

В книгарні купив три книжки: »Лемківщина« В. Терновича, »Лікарські рослини« Велігорського і »Як вести життя« Ферстера.

В дорозі з Устрик Долішніх до Літовищ фірман розповів мені, що бачився з чоловіком, який втік із самого фронту... »Там таке бесідують... Німці не втримаються, бо вони сі напудили англіків і американів«. Трохи помовчавши, додав: »А так десь, може, за місяць, тут будуть москалі«.

— А ви не боїтесь москалів? — питаю.

— Що ж я маю робити? Живим у землю не полізу! Тамті, що були за австрійської війни, то ще була »байка«, а ті — комуна, біда.

Після цих слів, він замовк, щось думав, було видно, що журиться. Я теж мовчав...

10-го червня. Новина. Два дні тому, як я був у Сяноці, через Літовищі переїжджали партизани, але не большевицькі, а наші — українські. Вони нікого не чіпали, їхали спокійно верхи на конях. Було з ними й кілька підвід. В делеґатурі УДК німці заарештували паню К.

11-го червня. Неділя. Церква тут дерев'яна, стара, з »опасанням« — невеличким дашком навколо будівлі. Біля церкви кілька високих ялиць та молодих смерічок. Зараз же за церквою починаються поля, а за ними ліс.

Служба Божа була »співана«. Православної церкви тут нема.

Нас, себто мене й дружину, запросили на обід до одного зразкового господаря. Частували смачною овечою бриндзьою та горілкою з таким зіллям, що від нього — як казав господар — голова не болить.

Наслухались стільки жалів, що їх »і в казці не сказать, і пером не описать«. Всього потрібно і нічого нема: ані цвяхів, ані заліза, ані обруча до воза, ані взуття, ані одягу для »челяді«, словом — нічого нема. Жито вимерзло, ячмінь не зійшов, »булю« вода знесла, сіно сусіди витовкли, ліс буревій поломив, і всім тим кривдам нема ні кінця, ні краю... Мені жаль господаря, а одночасно цікаво бачити не колгоспника, а таки справжнього селянина-приватника з усіма його турботами...

12-го червня. До нашої сусідки й землячки, лікарки Ольги Шаблі, сьогодні приїхали старі знайомі, теж утікачі з Наддніпрянщини: чоловік і жінка. Вони розповіли цікаву історію своїх мандрів, повну найдивовижніших пригод. Нарешті їм пощастило влаштуватись у хаті одного лісника, десь кілометрів п'ятнадцять від Літовищ.

Лісник був добрим чоловіком, дав їм окрему кімнату, стайню для коней, харчі, фураж — все, що необхідне. »Ну, — думаємо, — аж ось коли відпочинемо«. Та пробули там ледве три дні, коли раптом, серед білого дня, з'явилися »товаріщі«: знищили телефон і телефонічні проводи, пограбували все, що могли, »накривши« всіх брудною московською лайкою. Наші »мандрівники« ледве ноги винесли звідти і оце прибули до Літовищ. А що далі?

14-го червня. Сьогодні, о 10-ій годині вранці, наша сусідка, лікарка Ольга Шабля, зі своїм сином і своїми земляками виїхала з Літовищ. До Сяноку поїдуть підводами, а там сядуть на потяг і — до Відня.

Їх виїзд пригнобив і мене, і мою дружину. Нам також час вибиратися у дальшу дорогу, але ж праця і злидні не дозволяють нам, покищо, рухатись із місця.

Ольга Шабля і її син Валентин були щирими й добрими друзями. Щасти їм Боже!

15-го червня. Сьогодні »Дев'ятий четвер« — у Літовищах храмове свято; мала бути якась »забава«, але пішов дощ і всі пляни змінилися, — не було нічого.

Вранці ми з дружиною були в церкві. До мене підійшов якийсь чоловік і сказав, що можу піти у вівтар і сісти на лаві, »де пани сидять«. Я відмовився, бо я не »пан« . . .

16-го червня. Сьогодні їздив до Устрик Долішніх за насінням і мінеральним добривом; все, що треба — привіз і це, здається, востаннє . . . Треба вибиратися в дорогу . . . далі на захід.

Рано бачив, як виїжджали з Літовищ кілька родин утікачів, що жили тут понад три місяці; вони галичани, десь з-над Збруча — »велькі панове«, як казав мені бойко. І справді, треба було бачити, як вони збиралися в дорогу, як кожну дрібницю клали на віз, навіть нічного горщика не забули! Одна »пані« довго вмощувалась на возі, невдоволена, що її там щось муляє чи стебло коле . . . А потім гукнули на фірманів і . . . в дорогу.

17-го червня. Цілий день працював у канцелярії: зводив докупи всі рахунки, писав звіт, — все підготовляв до повного закінчення справи. Треба поспішати . . .

Увечорі читав Фостера »Як вести життя« — переклад з німецької мови на українську, але переклад, на мою думку, дуже невдалий, мова цілком провінційна: »ділає«, »генергічний«, »видів« і т. п. Трапляються цілі речення, побудовані так химерно, що їх тяжко зрозуміти.

Сьогодні ввечорі, годину тому, я чув, як співали тут дівчата. Колись, кажуть, тут співи і танці були щовечора, а тепер — це рідкість. Війна, злидні, постійний неспокій . . . та дівчата, як птахи, співають завжди.

18-го червня. Неділя. Сьогодні відпочиваємо. Ходили з дружиною в ліс . . . На узліссі сіли на камені над потічком і слухали, як вода дзюркоче. Тут у лісі, серед гір, поміж зеленими ялицями вода дзюрчить інакше, ніж у степах Одещини; тут вода аж дзвонить . . . Було тихо, без вітру і досить тепло

Підійшла до нас молода, гарна бойкиня:

— Слава Ісусу Христу!

— На віки слава! — відповідаємо.

— А файний наш потічок?

— Файний, дуже файний.

Бойкиня підсіла біля нас на камені й почала розповідати про те, що »ґаздує« сама, чоловіка до війська забрали, а вона залишилась із »дрібненейкими« дітьми... Оце ходила »до старині«... »Богойку, любий«...

На ній біла вишита сорочка. Вона чорнява, кругловида і, як і всі бойкині, дуже балакуча. Мені подобаються тутешні люди...

Увечорі бачив »Краківські вісті« і прочитав: »На фронтах спокій«. Той »спокій« мені дуже не подобається, треба збиратися у дорогу...

19-го червня. Устрики Долішні, 9-та година ввечорі. Сьогодні рано я виїхав підводою з Літовищ до Устрик. Ночую в УДК. Завтра о год. 5-ій вранці поїду потягом до Вільшаниці на нараду »ґмінних« аґрономів. Удень ходив до книгарні і познайомився з її власником О. К. Він рекомендує себе мовознавцем і робить враження культурної людини. Розговорилися... Коли я відходив, він подарував мені свої переклади з німецької мови: »Життя Рудольфа Марії Гольцанеля« Ганса Цвіндена і »Столицю Европи« Германа Бара.

20-го червня. Вільшаниця. Я зійшов з потяга о год. 6-ій вранці. Сонце вже зійшло, небо чисте, заповідається гарний день.

Фільварок — це поміщицька садиба з великим парком, озером... Великий будинок із скляною верандою, навколо будинку багато кущів рож, бузку, жасмину — справжнє »дворянське гніздо«. Власником цього маєтку був колись поляк, а тепер — німець, грубий, опецькуватий, як гоголівський Собскевич: ходить у чоботях з блискучими холявами і самозадоволено посміхається...

Нас, аґрономів, тридцять осіб. Приїхав і старший аґроном З. з Сяноку; він старий еміґрант з Наддніпрянщини, але вчився у Празі. Симпатичний, трохи скептик і вміє часом дотепно пожартувати.

Нам пояснили, що підемо в поле, на сіножать, і будемо вчитися, як сушити сіно на »рейторах«. Пішли... йшли попід лісом, а далі між посівами... Нарешті прийшли на місце: скошене сіно лежить у валках, а по полі розставлені кілки »козлами« — оце і все.

Ми стали півколом. Молодий німець вийшов наперед і давав нам інструкції... Нічого ані нового, ані цікавого він не сказав. Як скінчив, оглянувся довкола, посміхаючись: мовляв, бачите, який я мудрий?!

Нас розділили на дві групи і до кожної групи призначено німця-інструктора (ці »інструктори«, видно, були менші »чином«, ніж той, що промовляв). Нам дали вила в руки і ми складали сіно на ті »козли«, що по-німецьки звуться »рейторами«. Працювали так до обіду. Як скінчили, німець »похвалив« нас, сказав: »Зер ґуд«.

З'явився і пан »Собачкевич« та повів нас на пасовисько, де паслися корови і вівці; теж нічого нового для нас, але пан »Собакевич« думав,

мабуть, що це для нас якась новина. Щоправда, дехто з »панів інжінерів« мило посміхався до »Собакевича« і виявляв своє »захоплення«.

Нарешті вернулися до фільварку. Я був стомлений, голодний... Частували нас обідом: ячмінною кашею з маслом і ще чимсь солодким.

Оце і вся »нарада«.

Тепер год. 4-та по полудні. Я сиджу на залізничній станції Вільшаниця і чекаю потяга до Сянока.

21-го червня. Сянок, готель »Вікторія«. 7-ма година увечорі. Сьогодні я пробував добитися »бецуґшайну« на одяг. Був у міському уряді. Там поляки, я говорив до них по-українськи, а вони до мене по-польськи — отак »поговорили« і розійшлися з нічим...

Порадили мені піти в якесь інше »бюро«... Пішов... Там молода полька передо мною розмовляла з якимось селянином по-українськи, а коли я підійшов до неї — заговорила по-польськи. І знову: я до неї по-українськи, а вона до мене по-польськи... Так і не договорились...

В »Краківських вістях« надруковано оголошення, щоб усі письменники »зголосилися«. Мені сьогодні сказали, що поет Олекса Вер-ко »зголосився« і його викликають до Кракова. Я вирішив не »зголошуватися«.

На фронтах — бої!

22-го червня. Літовищі. Сьогодні цілий день ллє дощ, як з відра. Я змок у дорозі, змерз... Коли б хоч не простудитися, бо тепер не час хворіти.

До Сяноку їздив даремно, нічого ніде не здобув. Я вже не маю в що передягнутися, а моя дружина — ще гірше. Що ж будемо робити?

На полях колосяться жита, йдуть у стрілку ячмені... Вже й тут, у Літовищах, літо...

23-го червня. Сьогодні працював у своєму »бюрі«. Написав кілька вказівок для сільських »аґрономів«, а потім — безконечні звіти та підрахунки забрали в мене багато часу.

По обіді мав кількох відвідувачів: приходили місцеві селяни — дехто в справі, а дехто й без справи... З розмов довідався, що в навколишніх лісах розвелося тепер багато диких тварин, що чинять шкоду селянам. Найбільше дошкуляють дикі свині, що цілими табунами нападають на поля і риють картоплю. »Днесь рано вигнав свиню з поросятами«, — розповідав ґазда.

— А чому ж не вбили її? М'ясо з диких свиней їстивне!

— Та чим убити? Мав колись стрільбу, — забрали! А руками не злапаєш! Е, якби мав чоловік чим?! У лісі цапи, як телята стрибають. Нічим го бити, хіба капкан!

— А на капкан ловлять ґазди дичину?

— Та де, от якусь дурну козу, і то зрідка!

Видно, що всі вони були добрими мисливцями і »стрільба« — це річ, про яку вони часто згадують і дуже за нею жалують.

24-го червня. Сьогодні я довідався, що тут є ще одні Устрики — Устрики Горішні, десь вони в горах, недалеко угорського кордону. Кажуть, що

деякі ґазди з Літовищ їздять до Устрик Горішніх за якимись товарами.

Рано, о год. 6-ій, був виїхав до Устрик Долішніх полагодити деякі справи в банку у зв'язку з оплатою насіння. Швидко справився і о год. 2-ій по полудні вже був у Літовищах. В Устриках Долішніх зустрівся з аґрономом-киянином і він сказав мені, що треба збиратися у дорогу, бо всі чекають великого наступу большевиків. Деякі німці вже »змотують вудочки«.

А тепер чудова ніч! Ми з дружиною сидимо на бальконі та любуємось красою місячної карпатської ночі: дерев'яна церква, ліс, струмок поміж камінням, і все це в місячному сяйві виглядає як чарівна казка.

25-го червня. Неділя. Вранці читав »Леґенди старокиївські« Наталени Королевої, — цікава книжка, але хто тепер хоче читати такі речі...

Тут на луках і лісових галявах розкішно цвітуть трави і квіти: сонтрава, ромен-зілля, чебрець, а подекуди й маки та волошки... Злакові трави теж дуже добрі... Ми з дружиною нарвали великі китиці квітів. Цікаво було б зібрати гербарій та... тепер не до ботаніки.

26-го червня. Рано читав книжку Я. Курдидика »Три королі й одна дама«. Твір цікавий, я цього автора читав уперше.

По полудні була »сесія аґрономів і солтисів«. Я виступав з промовою, говорив... про сіно, догляд за посівами та про інші господарські справи.

З Тупосянівської »ґміни« скаржилися, що я в них не буваю... Дивні люди, вони не розуміють, що я тут »отаборився« тимчасово: ще тиждень-два і передо мною дальша невідома дорога...

27-го червня. Віє холодний, пронизливий вітер із гір, небо затягнулося хмарами. Кінчаю звіти і підрахунки... Цього року тут вимерзло багато житэ, а пшениці взагалі не сіють. Зима була дуже холодна. Бідні бойки, будуть вівсяну муку та картоплю їсти... Шкода мені їх, вони добрі люди. »Маржини« теж мало їм залишилось — німці їх постійно грабують. Большевики прийдуть і заберуть останнє... Голодних легше в колгосп загнати.

28-го червня. Готуюсь їхати до Устрик Долішніх, а там сяду на потяг і до Вільшаниці: там знову нарада аґрономів. Цим разом, мабуть, будемо »вчитися« возити сіно...

29-го червня. Вільшаниця. До Вільшаниці приїхав о год. 6-ій увечорі. Від залізничної станції пішов пішки через гарне село: сади, городи, високий кам'яний костьол, а далі — фільварок.

Мені сказали, що буду ночувати десь аж на якомусь хуторі — це два або три кілометри від села. Мене провела молода, гарна дівчина — це в хаті її брата я буду ночувати. Ми йшли лісом, потім полем і городами. Ця місцевість у долині, тому й характер рослинности тут інший. Тут багато овочевих садів: яблуні, груші, сливи...

Нарешті хутір, він розташований під самим лісом: високий дерев'яний паркан, просторі будівлі, овочеві дерева. На подвір'ї багато худоби — все вказує на те, що тут заможне селянське господарство. Отже, власник цього хутора — перший кандидат на »розкуркулення«, як сюди прийдуть большевики.

Познайомився з господарем: це молодий чоловік, дуже енерґійний. Життєва філософія його така: »Як чоловік робить, то й має...« Про москалів говорить із страхом, він, як видно, розуміє, що від »совітів« добра не можна сподіватися. Говорив багато про землю, добрива, насіння, а потім згадав і про молодшого брата, що десь воює, але певно не знає, з ким: з москалями чи з німцями.

Потім мене повели в маленьку кімнатку спати.

30-го червня. Звечора я довго не міг заснути: неспокійні думки, як надокучливі мухи, роєм обсіли мене... А ніч була спокійна, місячна.

Я прокинувся о 7-ій годині рано, а о 9-ій — вже був у фільварку. Ще нікого не було. Я ходив понад озером, заглядав до господарських будинків, говорив із »челяддю«... Нарешті, мене покликали: аґрономи вже зібралися, приїхав і старший аґроном З., є тут і пан »Собакевич«.

Всі гуртом пішли в поле, але недалеко. Посідали над річкою на траву, а аґроном З. і »Собакевич« стояли. Аґроном З. говорив нам про нові форми звіту, про лікарські рослини та кок-сагиз. Про це саме говорив і »Собакевич«, але по-німецьки. Серед аґрономів було багато охочих говорити, ставили багато питань, пробували дискутувати...

1-го липня. Літовищі. Вчора о год. 6-ій увечорі я приїхав додому. З Устрик Долішніх до Літовищ їхали зі мною молоді жінки і дівчата: співали, жартували, я і незчувся, як приїхав до Літовищ...

Тут невесело: всі »Фольксдойчі« поспішно виїжджають із села, а з утікачів уже нікого немає — тільки ми з дружиною залишилися. В селі метушня і заклопотаність...

2-го липня. Неділя. Сьогодні ми провели день у взірцевого господаря М. К. Моя дружина з господинею готували обід, а я »бесідував« з господарем:

— Чи правда, що в лісі є якісь духи? — запитав я.

— Авжеж, правда. Духи скрізь є, не тільки в лісі: в горах, на полонині, в господарці. Як хтось має духа, то він помагає йому ґаздувати. Та коли цьому духові щось не сподобається, то він заб'є ґазду — ґазда нагло помре. Ще як я був молодим, а я з Турки походжу, то один ґазда в нашому селі мав »духа«. Все йому добре йшло та раптом помер: приїхав з поля, повечеряв, зайшов до стайні до коней і там помер. А на другий рік померла і його жінка. »Духа« можна викликати, треба стукати в порожній хаті у стовп або дошку так довго, аж »дух« обізветься. Як обізветься, треба йому сказати: »Хочу, щоб ти допомагав мені в господарці«. І він допоможе, все піде на руку: маржина, вівці, в полі вродить, на торзі пощастить, гроші будуть, усе буде, тільки б чортові душу віддати!

Про лісових духів господар розповів мені таке:

»Ще як я був дітваком, пас маржину в лісі й загубив дві корови. Шукав, гукав, плакав — нема! Чую: відізвалося! Я туди — нема! Знову гукаю і знову відзивається, але дивлюся — нема! Так шукав я від полудня до вечора: чув як корови відзивалися, але знайти не міг. А коли сонце зайшло, почало темніти і я з плачем пустився додому, щось як заплеще в долоні та

як зарегоче — аж луна по лісі розляглася... Зійшов я в долину і дивлюсь: корови пасуться! Таж я десять разів був у цій долині, а корів не бачив!«

Почав накрапати дощ. Нас покликали обідати... Цієї ночі ми ночували в нашого господаря — спали в стодолі на пахучому сіні.

3-го липня. Сянік. Готель »Вікторія«, 10-та година ввечорі. Ми з дружиною радилися і вирішили, що мені треба поїхати до Кракова і там, в Українському Комітеті, довідатись, куди і як можна їхати далі. І ось я в Сяноці, а завтра поїду до Кракова.

В готелі знову зустрів знайомого геолога і він сказав мені, що у Львові паніка — сподіваються большевицького наступу... Тут, у Сяноці, також відчувається напруження: всі чогось чекають, про щось шепочуться...

4-го липня. Сьогодні вранці був в »Аґробюрі«, здав звіти й розрахунки: розрахувався повністю. Там мені дали листа до »Віршавтсамту« і сказали, що одержу »бецуґшайн« на одяг. Потім пішов за »бецуґшайном« і знову поляки: »Ніц нема!«

В Сяноці відчувається занепокоєння, всі говорять про »офензиву«. Завтра їду до Кракова, потяг відходить о год. 11-ій вранці.

Відвідав »старих знайомих« у Дубрівці Руській: приймали гостинно, про все розпитували, цікавились здоров'ям дружини. В кінці-кінців вони таки добрі люди...

В готелі знову зустрівся з геологом, він розповів мені, що у Львові йому доводилося пережити багато неприємностей від галицької інтеліґенції...

Перша подорож до Кракова

5-го липня. О год. 11-ій вранці виїхав до Кракова. Дорога довга й нудна: читати не було що, а розмовляти не мав з ким, бо польської мови я не знаю, а на українську не відповідають... Потяг їхав швидко. Я дивився у вікно: села, ліси, руді землі... В одному місці бачив, як жінки жали серпами, — невже починаються жнива? Це ж рано! Хіба що на пісках!?

До Кракова потяг прийшов о год. 6-ій увечорі. Зараз же за станцією починається місто: кам'яні будинки — переважно ґотика, зелені мало, вулиці вузенькі, все тут нагадує середньовіччя.

Зупиняю людей і питаюся, де Зелена вулиця, але ніхто не відповідає, або кажуть: »Нє знам«. Пробував по-німецьки — те ж саме!.. Аж побачив людину інтеліґентного вигляду, із сивиною на скронях. Підходжу, прошу пробачення за турботу й питаюся про вулицю Зелену. Він дивиться якусь мить на мене, а потім відповідає:

— Ґаваріте па-русскі?

— Говорю, — кажу.

— Совєтую на уліце ні к кому нє обращаться по-украінскі. Будєтє імєть нєпріятность!

Я здивувався. Помітивши моє здивування, він пояснив мені, що тут існує сильний антагонізм, що рекомендувати себе українцем дуже небезпечно.

Ми розговорилися... Про себе сказав, що він поляк, але колись був офіцером російської армії і служив в Одесі.

— В Одесі? Я ж також одесит!

Все це скінчилося тим, що новий знайомий узяв мене за лікоть і повів на вул. Зелену, навіть показав будинок УДК.

В Українському Комітеті праця вже скінчилась. Сторож дав мені адресу п. С-ка і сказав, що там можна переночувати. Це зовсім недалеко і я знайшов той будинок. У невеличкій напівтемній кімнаті застав двох гостей: вони вже »наступили на пробку«, а на столі стояла пляшка, хліб і ковбаса. Познайомилися: я коротко пояснив, хто я і чого приїхав... Виявилося, що один з них »пан директор«, а другий »пан професор«. За якийсь час прийшов ще й третій — »пан правник«. Він представив себе »соборником«, але зазначив, що не любить апострофа, і... почалася дискусія. »Пан професор« заявив, що він теж не розуміє, чому »бур'ян« пишеться з апострофом, а »буряк« — без апострофа? »Пан директор« почав з »історичної перспективи«: »...ще за княжих часів«...« Але я був такий стомлений дорогою, що мені той апостроф був зовсім непотрібний і я швидко пішов спати.

6-го липня. Краків. О год. 10-ій вранці я був в Українському Комітеті і знайшов усіх, кого треба. Довідався, що у випадку потреби можу зупинитися тут: їдальня і гуртожиток є. Тут мені також порадили не вживати на вулиці української мови, »...бо все може трапитися«. Ось які »брати слов'яни!«

Зустрів старих знайомих, один із них працює вже кілька місяців. Запросив мене до себе наніч і я охоче погодився, бо 30 золотих за одну ніч панові С-кові платити не можу.

7-го липня. Сьогодні рано (о 5-ій год.) я виїхав з Кракова і по полудні вже був у Сяноці.

В дорозі бачив неприємне видовище: на станції Кросно, коли потяг зупинився, німецький жандарм закував у кайдани молодого поляка. До кайданів учепив довгого ланцюга і так водив закованого по пероні, — зразок »західньої цивілізації«!

Тепер год. 10-та увечорі. Я в Дубрівці Руській у своїх колишніх знайомих; вони занепокоєні поганими чутками: кажуть, що большевики підходять до Львова.

Ночуватиму на свіжому сіні в тій самій стодолі, що й три місяці тому.

8-го липня. Сянік. Готель »Вікторія«, 10-та година ввечорі. Думав, що сьогодні вже буду в Літовищах, але зайшов до Аґробюра і потрапив на нараду — мусів залишитися. Промовляв сам крайсляндвірт. Це якийсь старий дивак!.. Навколо вже все валиться, на фронтах відступають, а він — про нові пляни та інструкції. Старший аґроном іронічно посміхається...

9-го липня. Я вернувся до Літовищ зовсім увечорі. Дружина чекала мене з нетерпінням. Вночі чути гарматні вибухи... В навколишніх селах большевицькі партизани з'являються вже вдень. У своїй хаті ночувати небезпечно і ми йдемо наніч до ґазди на сіно.

13-го липня. Вже три дні нічого не записував. Не було часу, бо готуємось до виїзду. Ще багато треба зробити, не все закінчено як слід: не розподілено повністю добрива, є ще насіння... Не від усіх кредиторів зібрано гроші, не можу ще написати остаточного звіту.

Гарматні вибухи чути все ближче й ближче. Становище напружене, завтра рано їдемо!

14-го липня. Устрики Долішні. 8-ма година ввечорі. Минула ніч була страшна. О год. 3-ій, вже над ранком, на Літовищі напала озброєна банда. Я саме не спав, було тихо — раптом перед вікном, одна за одною, спалахнули ракети. Далі: вибух і стрілянина, потім »Ура!« і наказ:

— Алексеєв, заході слева!

— Я здєсь, товаріщ комісар!

Тупіт багатьох ніг і знову стрілянина... Сильний вибух... наш будинок затрясся і ми з дружиною попадали на підлогу. Спалахнуло полум'я: горять сусідні будинки — молочарня і маґазин із зерном. Ще кілька пострілів... брязкіт битого скла, якийсь гамір...

Нарешті все затихло. Світало... Коли вже стало зовсім ясно, до нашого будинку посходилися люди, прийшла поліція. Ми з дружиною ледве зійшли вниз по зруйнованих сходах. Наш будинок обернувся у руїну, тільки той кут, де наша кімната, стояв цілий.

— З вами був Бог! — кажуть нам люди.

Це справді чудо, бож у нашому вікні навіть шиби лишилися цілі.

Чоловік, що чергував на пошті — поранений: він стогнав і стікав кров'ю. Його поклали на віз і повезли до Устрик Долішніх, бо ближче лікаря немає. Поранено ще двох селян, їх також повезли до Устрик.

Багатьох людей большевицька банда пограбувала, пограбувала й священика — в нього забрали все, навіть ризи.

Вигуки »ура!« і стрілянина, що їх ми чули — це була атака на »постерунок« поліції. Поліція щасливо відбилась, втрат не було. Напасники мали двох ранених і забрали їх до лісу...

І чому ми цієї, вже останньої ночі, залишилися ночувати в будинку? Ми ж знали, що тут ночувати небезпечно, бож тут »ґміна«, пошта, телефон, — знали і залишилися! Попередніх кілька ночей ми ночували в ґазди на сіні: було спокійно й нічого ніде не траплялось. Чи ж це не призначення?

Не обійшлось і без гумору. Звечора моя дружина позичила у сусідки сковороду й насмажила грибів. Ця смачна страва була призначена на сніданок і стояла на плиті. Під час вибуху впав шматок стелі й присипав сковороду. Поспішаючи в дорогу, ми про неї забули. Коли ж уже сідали на віз, щоб виїжджати з Літовищ, прибігла сусідка й наробила ґвалту: »Де моя сковорода?« Я швидко кинувся шукати за сковородою і знайшов її цілу. Приніс і віддав господині. Всі почали сміятися, а ґаздиня... плакати.

Тепер ми в Устриках Долішніх і ночуємо в УДК.

15-го липня. З самого ранку чути гарматну канонаду: цей гул наближається до нас. Сьогодні ще мусів полагодити деякі справи. Кажуть, що

завтра в Устриках Долішніх відбудеться концерт Капелі бандуристів ім. Т. Шевченка під керівництвом Григорія Китастого. Якщо пощастить, то будемо на концерті, бож їдемо на чужину — і вже не почуємо рідної пісні.

18-го липня. Сянік. Готель Вікторія, год. 8-ма ввечорі. Капеля бандуристів до Устрик Долішніх не приїхала. Там усі її чекали і готувалися належно зустрічати. В місцевому театрі сцена була прибрана портретом Т. Шевченка, вишитими рушниками, килимами, квітами.

Вчора о год. 3-ій по полудні ми виїхали з Устрик Долішніх до Сяноку. Сьогодні вже був в Аґробюрі і здав усі звіти. Отже, всі свої справи закінчив, а завтра подам заяву про звільнення.

З Сяноку виїжджає багато людей, відчувається паніка.

19-го липня. Сьогодні був у крайсляндвірта з заявою про звільнення з роботи, а він порвав мою заяву і наказав вертатися до Літовищ та збирати врожай... Дурний німець!.. під ним земля горить, а він про врожай думає.

Ми з дружиною твердо вирішили завтра ж вранці о год. 11-ій їхати до Кракова — »що Бог дасть!«

Ввечорі були в Дубрівці Руській і відвідали людей, що тому чотири місяці перші дали нам притулок; вони зустріли нас привітно. Про Олександра вони теж нічого не знають. Де він, і що з ним сталося?

Друга подорож до Кракова

20-го липня. Краків, 10-та година ввечорі. Сьогодні о год. 11-ій рано ми з дружиною ледве втиснулися в потяг, а багато людей залишилося на пероні. Всі вагони переповнені. Цілу дорогу, повних п'ять годин, ми простояли на ногах. В Тарнові потяг довго стояв на станції; в задніх вагонах польська поліція перевіряла документи і багатьох людей викинула на перон. Наш вагон перевірити не встигли, потяг рушив — це наше щастя, нас напевно також викинули б, — ми ж бо не говоримо по-польськи. Хвалити Бога, минулося!

Тепер ми вже в гуртожитку на вулиці Зеленій, недалеко від УДК. Це школа, лавки повиносили, поставили ліжка й тут будемо спати. Людей мало. Ми з дружиною маємо сусіда — Уласа Самчука з жінкою.

Улас Самчук — письменник. Я чув про нього вперше ще в січні 1942 року, коли ми з дружиною верталися з Північного Кавказу на Україну. Потяг під'їжджав до Києва. Я завів розмову з одним киянином і він сказав мені, що з нових письменників і журналістів найпопулярніший тепер Улас Самчук. А сьогодні я мав нагоду познайомитися з ним особисто: він чоловік симпатичний, його дружина теж робить приємне враження.

21-го липня. Сьогодні під час обіду в столовій УДК я почув незвичайну новину: замах на Гітлера! Ця вістка зробила помітне враження на всіх присутніх. Сусід, що сидів біля мене при столі, сказав: »Це може потягнути за собою консеквенції«. Мешканці в гуртожитку не приділяють цій події великого значення.

Ходили ми з дружиною по місту, оглянули старовинний католицький собор, — він був відчинений і ми зайшли всередину. Враження незвичайне:

ґотика робить камінь легким, все ніби пнеться вгору, до неба. Над собором, а особливо біля головної брами — багато голубів: цілі зграї. Ми довго милувалися цими птахами — це ж символ спокою і милосердя.

23-го липня. В сусідній кімнаті ночує молода, дуже симпатична лікарка зі Львова. Говорить багато й весело: цокотить, як перепілка. Розповідає, що Львів большевики зайняли швидко й несподівано: багато людей не встигло вирватися з міста. Про себе каже, що вона вибігла з лікарні, добігла до свого мешкання, гукнула з вулиці до господині — господиня з третього поверху спустила їй плащ і валізку, і ось так вона приїхала до Кракова.

— А як же ви вирвались із міста? Хіба було чим?

— А я прикинулась панною, що робить добре враження: залізла до якогось німака в машину і він мене привіз.

В дорозі щось трапилось із її лівим оком і тепер вона носить пов'язку.

— Що з вашими очима, пані докторе? — питають.

— Забагато кліпала до хлопців! — жартує вона, а тим часом готує примочку з якогось жовтуватого плину.

А оце тепер сказав мені п. С., що цей »Ескулап« у спідниці хоче вертатися до Львова, бо вірить, що москалі довго у Львові не будуть.

Новий сусід, добродій К., каже, що він уже з самого Києва втікає і ніде не може довго зупинитися; жартома пригадав приказку: »Від Києва до Кракова — всюди біда однакова!« Інший співбесідник додає: »Як добіжиш до Берліну, то вже не вернеш на Україну«.

24-го липня. Сьогодні був в Українському Допомоговому Комітеті й розмовляв з проф. Я-ким. Виходить так, що іншого виходу нема: треба їхати до Німеччини. Всі співмешканці гуртожитку теж такої думки, тільки п. С. до Німеччини їхати не збирається; він каже, що до Райху треба їхати в останню хвилину, коли вже всі шляхи будуть відрізані.

— Що ж робити? В Кракові довго сидіти не можна?

— Їхати до Праги, до Відня, — тільки не до Райху!

Але далі п. С. признався, що і в Празі, і у Відні він має знайомих і, очевидно, надіється, що вони йому допоможуть. Ми з дружиною ніде нікого не маємо, а тому — »Поганяй до . . . Німеччини!«

25-го липня. Наш гуртожиток уже переповнений: щодня прибувають нові втікачі. Всі занепокоєні і один одного питає: Що ж далі робити?

Сьогодні ходили з дружиною на базар: базар великий, продуктів і товарів усяких багато, але все дуже дороге. Коли ми йшли на базар, нас попередили, щоб не розмовляти там українською мовою. При цьому розповіли про випадок, що стався два тижні тому на цьому ж базарі: молодий поляк ударив ножем дівчину-українку за те, що вона говорила по-українськи. Щоб якнайшвидше виїхати з цього Кракова — народ тут справді дуже поганий.

Сьогодні мені сказали, що завтра о год. 10-ій рано ми з дружиною одержимо скерування до »Ост арбайт ляґер« у місті Гайдельберґ (в Німеччині). Що ж, мусимо їхати: що Бог дасть!

НІМЕЧЧИНА

27-го липня 1944 року. Гальденберґ. Вчора о год. 11-ій рано ми одержали перепустки і залізничні квитки, а о год. 2-ій по полудні вже були на залізничній станції. Станція — переповнена людьми. Прибуло аж два ешельони з раненими німецькими вояками. Я думав, що їх залишать у Кракові, але ні — ешельони відправлено в Німеччину. Наш потяг мав відійти о год. 3-ій по полудні, але відійшов аж о год. 8-ій увечорі. Їхали вночі, довго затримувались на станціях. Ніч темна, на зупинках світел не було і я майже нічого не бачив...

Рано ми вже були на німецькій території. Жандарм перевірив наші перепустки і мовчки відійшов. У вагоні — переважно військові, біля нас сиділа стара жінка, плела панчохи і щось розповідала воякові. Він уважно слухав і мовчав. Я прислухувався до мови, але розумів дуже мало. Крізь вікно вагона видно було заводські димарі та якісь вежі, здається — шахтарські, тут, мабуть, є копальні.

На станцію Гальденберґ ми прибули о год. 1-ій по полудні, але це зовсім не місто, а якась зупинка в полі. Кондуктор показав нам рукою на лісок, недалеко зупинки, і казав туди йти.

Зійшовши з поїзду, ми зустріли двоє дівчат з нашивками »ОСТ«, — мене ніби хтось ударив в обличчя! Не сподобались мені ці нашивки. Дівчата-»остівки«, як їх тут називають, показали нам дорогу до табору. Йшли недовго, хвилин 15, і ось ми вже в таборі.

Наш приїзд не зробив жодного враження на мешканців табору, нас ніхто й не помітив. З цього я зробив висновок, що сюди щодня прибуває багато людей.

В канцелярії нас зареєстрували і дали кожному ложку, бляшану миску та один рушник на двох. Потім запровадили до дерев'яного бараку і показали на двоповерхове ліжко.

Тепер уже 10 година ввечорі. Дружина лягла відпочивати, а я записую щоденник і з жахом дивлюся на сліпого діда, що товчеться між ліжком і столом...

28-го липня. Сьогодні познайомився із співмешканцями бараку: тут, переважно, росіяни з Ленінграду, старші люди — батьки, а їх діти десь уже працюють у містах Ратіборі, Гальденберзі і, навіть, у Берліні. Оцей сліпий дід, а з ним і видюща баба — батьки інженера-теплотехніка, що працює десь у Берліні. Моя сусідка з другого боку — молода гарна жінка, мати дорослої дочки, яка працює в Ратіборі в якійсь бібліотеці. Третя сусідка дружина механіка, українка з Києва, гарна дебела молодиця. Як і належиться українці, вона вишиває і хвалиться, що має цілу скриню вишивок.

Сьогодні мені пояснили, що мешканці цього табору не носять нашивок »Ост« і »остівцями« їх не називають. Дав би Бог, щоб це була правда!

— Годують тут по-веґетаріянському, — так мені сказав якийсь »пан« із сусіднього бараку.

Справді, сьогодні на обід дали нам якоїсь густої юшки з самої брукви. Хліба мало, але якось буде... Буду старатися якнайшвидше влаштуватися десь на працю.

Сліпий дідуган дуже балакучий: тарабанить безупину — все когось лає, на когось свариться. Ось тепер він обурений на тих, що робили замах на Гітлера:

— Екая драньь, хателі паґубіть челавєка!

Постійно щось буркоче, скаже по-німецьки кілька слів, а потім переходить на »общепонятний«.

Сьогодні довідався, що тут не один табір, а є їх кілька — табір »остарбайтерів«, табір російських і табір англійських воєннополонених. Я бачив, як дорогою біля нашого бараку пройшла група полонених англійських вояків із одним німецьким конвоїром. Англійці не виглядають так погано, як російські полонені: вони й чистіші, й одягнені ліпше, до них, здається, німці ставляться краще. Російські полонені — це нещасні люди: обдерті, брудні, голодні.... Кажуть, що англійці одержують посилки з »Червоного Хреста«, а російські полонені не одержують нічого, бо Сталін не підписав якоїсь там конвенції у Женеві...

29-го липня. Сьогодні прибула нова група втікачів із Кракова, між ними є кілька моїх знайомих. Моя дружина зустріла професора М. М. з Одеського університету. Ми, щоправда, не здивовані його прибуттям, бо зустрічалися з ним уже в Кракові — випадково побачили його у православній церкві. Професор М. М. із сестрою — обоє вже старші люди. Інші знайомі — це росіяни, з якими ми вже зустрічалися...

Сьогодні довідався, що тут, у цьому таборі, живе й письменник В. Ч. із сином, є також і письменниця М. Ц. — авторка якоїсь там »таємниці«. Завтра піду познайомитись із ними.

Надворі — дощ. Дотепер було тепло й соняшно... Дощ навіває смутку. З мого вікна видно невеличкий лісок — переважно шпилькові дерева: сосни та ялини... Дерева мокрі, ніби заплакані. В бараці мовчанка, всі прислухуються, як шумить дощ... А годують нас справді по-веґетаріянськи, хочеться їсти...

30-го липня. Сьогодні познайомився з В. Ч. — це високий, худорлявий чоловік, з лисою головою і привітними очима. Говорить багато, але не поспішаючи; він певний себе. Розповідав, що пише якусь поему — якусь сатиру на »гуляйпільські« настрої наших земляків. Його син уже дорослий — жвавий молодий парубок. Біля них крутиться ще якась дівчина; взагалі, коло них »людно«...

Хочу написати статтю про свої пригоди в Галичині. Сьогодні довідався, що в Берліні виходить аж дві українські газети і один журнал. Журнал, здається, друкується не в Берліні, а в якомусь іншому місті.

Сліпий дід назвав мене хахлом... Киянка одержала листа із Женеви і цілий день говорила про Швайцарію — там вона має тітку і збирається їхати до неї. Всі заздрять їй і кажуть, що вона щаслива.

31-го липня. Сьогодні мене познайомили з письменницею М. Ц. Я чомусь думав, що це молода жінка, а виявилось, що вона вже має дорослого сина; це худа й виснажена жінка, багато курить. Розмова з нею якось не в'язалась. Думаю, що вона не любить товариства. Прощаючись, вона дала мені кілька чисел журналу »Дозвілля«.

Сьогодні був на авдієнції у баронеси — якоїсь російської аристократки, що опікується цим табором. Від неї, кажуть, багато залежить. Я пішов у вишитій сорочці, а вона здивовано подивилася на мене й запитала:

— Ви артіст?

— Ні, — кажу.

— А кто же ви по-спеціальності?

Я сказав.

— О, какая непрактіческая спеціальность! — вигукнула вона.

На цьому наша »авдієнція« закінчилась. Кажуть, що вона, як хоче, може влаштувати на працю. Я, мабуть, не сподобався їй.

Моя дружина була сьогодні на роботі: чистила капусту на городі. За цю роботу нічого не платять, а в нас грошей дуже мало. Харчі погані...

Сьогодні познайомився з професором Харківського університету паном К. Познайомив мене з ним професор М. М. Говорили ми, радились, що робити далі? Так же жити довго не можна! Щось треба робити, але що?

1-го серпня. Сьогодні ми з дружиною їздили до Гальденберґу. Це перше німецьке місто, яке ми оглянули: високі стрімкі дахи, вкриті червоною черепицею, стрімчасті вежі церков, вузенькі вулички. Німкені гладко причесані, носять широкі спідниці й черевики на низьких каблуках. Саме так я і уявляв собі Німеччину.

Купити ніде нічого не можна, бо всюди вимагають »бецуґшайну«. В одній їдальні пощастило нам пообідати: обід тут кращий ніж у таборі, але хліба зовсім мало. »Швайцарка«, так тепер називаємо нашу киянку, радить поїхати до Ратібору, що теж недалеко від нас. Там, каже вона, в одній з міських харчівень, що називається »Американка«, можна добре пообідати. Поїдемо іншим разом.

Одержали по дві пачки цигарок. Ми з дружиною не куримо, але це такий товар, що його легко можна обернути на гроші.

3-го серпня. Вчора і сьогодні я працював над нарисом »У большевицькому оточенні«. Закінчив, завтра пошлю до редакції »Дозвілля«.

Професор М. М. дав мені сьогодні »Голос«, що виходить у Берліні. Там я прочитав таке: »В суботу 22-го липня, о 3-ій годині дня, помер у Празі один із найвидатніших українських поетів — Олександер Олесь. Поет народився 1878 року на Харківщині. Його славний шлях відомий кожному українцеві...«

»Голос« із 30-го липня 1944 року. Шкода, я ж мріяв зустрітися з Олесем, хотів його побачити. Дуже люблю вірші цього поета. »На півночі айстри розцвіли«... — цей вірш я вивчав напам'ять, як мені було десять років... Валеріян Тарноградський минулого року говорив мені у Вінниці: »Поїду до Праги, зустрінуся з Олесем«... Цікаво, чи зустрівся?

Бачився я з Ч. і Ц., ми говорили про смерть Олеся. Ч. сказав, що варто було б зібрати місцевих українців і вшанувати пам'ять поета, але в цьому є труднощі адміністративного порядку.

По обіді був алярм, тут нема де ховатися. Ми з дружиною побігли до лісу. Над нами гули літаки, але бомб не скидали.

5-го серпня. Сьогодні з цілим товариством їздили до Ратібору. Тут нас застукав алярм, ховалися під кам'яним муром церкви. Літаки скинули кілька бомб в околицях міста — ми чули вибухи і бачили пожежу.

Зайшли до знаменитої »Американки«, де справді добре наїлися. Обіди тут добрі й не дуже дорогі. Професор М. М., жартуючи, запропонував їхати щодня на обід до Ратібору. Крім обіду, тут добре й дешеве морозиво.

Ратібор — містечко невелике, але дуже чисте й затишне, здається, мало залюднене, бо на вулицях рідко зустрічається прохожих.

До табору вернулися пізно ввечорі й застали новину: приїхала українська театральна трупа Ніщинського з »Вечорницями«. Це мене дуже здивувало: в німецькому таборі буде вистава! Це щось зовсім нечуване!

Виявилось, що в Берліні є така німецька організація, що називається »Венета«, яка утримує кілька театральних груп. Вони їздять до »Оттаборів« з концертами і виставами для українських робітників. В нашому таборі вистава буде завтра, себто в неділю.

6-го серпня. Неділя. Ще вранці, коли всі спали, я примостився на краєчку стола, що густо завалений посудом, ганчір'ям та іншими таборовими пожитками, і почав писати... Побачила мене киянка і притишеним голосом сказала:

— Що це ви все пишете та пишете? Дивіться, щоб німці не побачили, бо... — і не скінчила, але я знаю, що вона хотіла сказати, мовляв, »знаємо вас, що ви там пишете...«

Але я переконав її, що моє писання немає жодного військового значення. Вона ніби заспокоїлась. Проте вдень я побачив, що моє писання турбує не тільки киянку, а й інших, що теж »косо« на мене дивляться. Сліпий дід з Ленінґраду, як сьогодні я довідався, вже бунтував проти мене співмешканців бараку:

— Он шпіон, опридєльоно шпіон! Ночью проснуся, слишу: скріпіт перо по бумаге. Что же он може пісать? Донісєніє, только донісєніє!

Увечорі була виставка Ніщинського в одному з дерев'яних бараків, що стоїть біля самої дороги. Серед артистів було кілька добрих голосів і одна таки справді гарна дівчина — чудове сопрано. Барак був набитий людьми по вінця, ще б пак: український національний одяг, пісні, танці — все це тут на чужині, в німецькому лісі... В багатьох я бачив сльози на очах.

Через дорогу, за колючими дротами, сидять полонені червоноармійці. Між ними є й українці, вони збилися біля дроту й жагуче слухали пісень та музику. Двері й вікна »театру« були відчинені й навколо, мабуть, було добре чути.

Ми з Василем Кириловичем сиділи в третьому ряді, моя дружина нездужає сьогодні, тому ще вдень пішла до ліжка.

Коли вистава скінчилася, ми пішли за куліси і познайомилися з артистами. Найбільше нам сподобався один тенор — ще зовсім молодий киянин, веселий, симпатичний парубок. З театру ми вийшли втрьох...

Ніч тиха, ясна, табір спав і ми довго блукали між бараками, розмовляючи. Киянин розповідав нам, що він за фахом бандурист. На еміґрацію пішов з бандурою. Разом із братом ішов через Закарпаття і на них напав мадярський офіцер — все, що мали, забрав. Вони на колінах просили його, щоб залишив їм бандуру — найдорожчу річ, що залишилась їм, як спадок від діда. Та він нічого не залишив, забрав і бандуру...

7-го серпня. Сьогодні цілий день падав дощ, віяв вітер. По радіо передавали, що на фронтах без змін, а це означає, що німці відступають.

Варвара Яківна, росіянка з Ленінграду, вже старша людина, розповіла мені про відомого в той час артиста Потіпа, з походження француза. Він, як вона каже, близький її приятель, був завзятим українофілом і дуже хотів перейти на українську сцену, тому шукав знайомства з українськими артистами...

Далі ми говорили про поетів і я сказав, що мені подобається Сергій Єсенін. »О, та це мій близький приятель!« — вигукнула Варвара Яківна і почала розповідати про те, як він заходив до неї пити чай, коли бував у Петербурзі. Відчинила валізку і дістала звідти маленьку збірку віршів Єсеніна з його портретом. »Хочете, я вам подарую цю книжечку? Все одно я десь загублю її в дорозі« — сказала вона. Я прийняв подарунок, подякував і пообіцяв зберегти його, якщо тільки збережу свою власну голову*.

Увечорі читав українські газети. Нічого цікавого не знайшов, повідомлення з фронту скупі...

8-го серпня. Знову їздили до Ратібору і нас знову застав там алярм. Тим разом ми вже забігли в якийсь напівтемний підвал. Бомби падали на саме місто, літаки ревіли так, що — здавалося — земля гуде. Пообідати нам не пощастило, та й апетит пропав після бомбардування. Додому приїхали стомлені й голодні.

Увечорі нам сказали, що баронеса викликала до себе мене і професора М. М., а тому, що нас не було, ми повинні прийти до неї завтра о год. 9,30 рано.

9-го серпня. Приємна вістка: нас посилають на працю до одного містечка, десь біля Райну, недалеко міста Гайдельберґу, де є знаменитий університет і »гайдельберзька щелепа«. Їде нас аж сім осіб у супроводі німця, що говорить по-російськи. Що будемо там робити, нам не кажуть. Відомо лише те, що ця праця потребує »добре грамотних« людей. Так сказала нам баронеса.

О год. 2-ій по полудні маємо зустрітися з тим німцем, що поїде з нами. Тепер пакуємо речі, готуємося до виїзду. Всі мають веселий настрій, бож

---

*) Справді, ця збірка віршів С. Єсеніна зберігається у мене ще й досі.

їдемо далеко від східнього кордону, а це найголовніше. Крім того, залишаємо табір, який уже надокучив нам.

8-ма година ввечорі. Бачилися ми з Ерастом Павловичем — нашим провідником. Це російський німець-колоніст, але тепер він великий начальник, ходить в уніформі з »гакенкройцом« на рукаві. Мені це не подобається, бож на яку роботу може нас везти німець з »гакенкройцом«? Професор М. М., побачивши уніформу на цьому німцеві, зблід і не міг говорити, — розгубився зовсім. Але Ераст Павлович чоловік симпатичний і недурний, він зрозумів наш настрій і почав жартувати. Це колишній учитель десятирічки, вчителював десь поблизу Одеси. Закінчив Одеський університет і всіх там знає. Нас називав »земляками«.

Питали ми, що будемо робити? Він відповів дуже загально — будемо мати діло з книжками.

Готуємося до виїзду, завтра о год. 7-ій рано ми вже повинні бути на станції.

10-го серпня. Їдемо... Пишу ці рядки в потязі. З Гальденберґу виїхали о 7-ій годині рано. Нас чотири чоловіки і три жінки, з нами і »земляк« Ераст Павлович. Спочатку всі ми були без настрою, особливо проф. М. М.; він признався мені, що хотів прикинутися хворим і не їхати, але й залишитися у таборі також не хотілось. Тепер уже всі трохи веселіші, а наш »земляк« жартує. Жінки тримаються спокійно. Потяг швидкий, зупиняється рідко...

11-го серпня. Гунґен. Ніч у потязі була неприємна: тісно, душно, накурено. Лягти не можна, так і сиділи цілу ніч. Дружина моя дуже стомлена і я боюся, щоб не захворіла. Я сидів з нею ввесь час біля вікна. Краєвиди середньої Німеччини дуже гарні: невисокі гори, вкриті лісом — це початок Альп. Посеред лісу, на високих горбах, часто видно середньовічні замки. Минаємо багато німецьких сіл: стрімчасті дахи з червоної черепиці, шпилі церков, зелені сади і навколо поля.

1-ша година дня. Станція Гельнгавзен, тут пересідаємо на інший потяг. О 5-ій год. по полудні ми прибули на станцію Гунґен — це зовсім маленька станція. Десять хвилин ходу і ми в селі Гунґен; село таке ж, як і всі села в Німеччині: з червоними дахами, з церквою, багато зелені. Головна вулиця села широка, вимощена камінням, досить брудна: кінські кізяки, солома, лушпиння цибулі та інші »розкоші« сільського життя.

Нас троє на чолі з Ерастом Павловичем пішли шукати за потрібною адресою, а наші жінки залишилися на станції з речами. Знайшли швидко: це був старий середньовічний замок на високому горбі посеред села. Його високі стрімкі стіни вкриті зеленню дикого винограду. Замок має три шпичасті вежі й невеличку дзвіницю. Середній, найвищий шпиль спилений і на ньому чорногуз вимостив собі величезне гніздо. На тісному замковому подвір'ї є колодязь із кам'яними цямринами, а на одному камені вирита дата: 1572 рік.

На подвір'ї нас зустріли високий худий німець і дівчина-німкеня. Ераста Павловича прийняли радісно, як старого знайомого, а нам німець лише

кивнув головою; дівчина взагалі »не помічала« нас. Німець сказав Ерастові Павловичу, що вчора вони вислали телеграму до нашого табору, щоб ми не їхали, бо для нас тут немає місця, але тому, що ми вже приїхали, то примістимося всі в одній кімнаті.

Тепер ми вже розташувались. Кімната зовсім порожня і, крім набитих соломою матраців, в ній немає нічого — навіть стола.

12-го серпня. Рано, коли всі ще спали, я прокинувся, сів на матрац і оглянув нашу кімнату. Видовище невеселе: високі голі стіни, вузькі вікна, в одному кутку якесь сміття і поломані стільці, стеля по кутах »оздоблена« павутинням; на підлозі лежать мої співмешканці, накриті старими подертими ковдрами.

Я встав, одягнувся і вийшов у коридор. Побачив відхилені двері, заглянув — там бібліотека. Зайшов всередину: попід стінами стояли великі шафи, повні книжок німецькою мовою. Над шафами два портрети: Гітлера і Герінґа. Вздовж залі два великі столи, помальовані чорною фарбою. Всюди тихо, порожньо. Я сів за стіл і почав писати щоденник.

О год. 8,30 прийшов проф. М. М., привітався і почав оглядати книжки. Зупинився біля одної з шаф, відчинив її і дістав великий том »Гердера«. На 237 сторінці прочитав таке: »Гунґен — обергессенське містечко в окрузі Гессен, над річкою Горлаф, притокою Надду, на південний захід від Фогельсберґу. Вузловий залізничний пункт Ніссен-Гельнгавзен; 1750 мешканців, переважно протестантів. Є тут державний суд, вища громадська школа, міська церква з XVI століття і замок князя Сольмс-Браунфельда з XV і XVI століть«.

В другому томі (4-те видання) Гердера на 89 сторінці прочитали ми про графський і князівський рід Сольмсів, що починається з 1409 року. Є два роди: Сольмс-Браунфельд із 1742 року — це князі, та Сольмс-Ліх — розгалуження... Але всі ті »розгалуження« мене не цікавлять. Цікаве тільки те, що з цього роду походить відомий ботанік-палеонтолог граф фон Сольмс-Леунбах, що помер 1915 року.

Тепер у цьому замку живуть дві сестри, старі панни: Матільда і Фредерика. В генеалогії цей рід виводиться з 1129 року, як вільний, шляхетський.

По сніданку нам показали частину бібліотеки і велику колекцію газет з цілого світу. Оглядали трохи замок: ґотичне склепіння, вузенькі східці й напівтемні коридори — все це старе, середньовічне.

По обіді Ераст Павлович повів нас оглянути село. Погода сьогодні тепла, соняшна... Ходили ми і в ліс, на поля, оглядали околиці. Всюди тут гарно, свіжо, зелено. Багато овочевих дерев, особливо груш і яблунь. Поля чисті, озимі вже покошені, ярові посіви виглядають добре. За селом на горбі ростуть велетенські липи, під одною з них був стіл і кілька стільців. Сіли відпочити... З розмови бачу, що нам тут буде кепсько, але Ераст Павлович намагається нас потішити, каже, щоб ми не переймалися тим, що німці можуть бути грубі...

Сьогодні будний день, субота. Селяни працюють: возять снопи, дехто ще косить озимі. Звернув я увагу на те, що тут їздять коровами більше, ніж

кіньми, але корови запрягають не в ярма, як у нас, а в спеціяльні шлеї з посторонками; їх не ведуть у руках за налигач, а керують ними віжками, як кіньми. Взагалі, тут багато цікавого; мені особливо подобаються контрасти: їздять коровами і... мотоциклами, є великі механізовані заводи і... вітряки.

Обідали в ресторані, пили навіть пиво; всіх нас частував Ераст Павлович. Він справді ставиться до нас, як до земляків.

13-го серпня. Неділя. Після сніданку ми, на чолі з Ерастом Павловичем, пішли до протестантської церкви. Я вперше у своєму житті заходив до такої церкви: це велика простора заля з довгими лавами, що нагадують наші шкільні лавки, стіни чисті, без образів, є лише якісь написи. З одного боку стоїть висока катедра і великий стіл, покритий червоним сукном. Є ще органи і окреме відгороджене місце, де звичайно сідають князі.

В церкві було повно людей, всі стояли. Пастер, високий вже літній чоловік, зовсім без волосся на голові, стояв на катедрі й читав євангеліє. Коли скінчив, сказав »амінь«, — всі посідали на лави, а він почав проповідь. Говорив добре, чітко вимовляючи кожне слово. Говорив щось про війну, про гріхи, а я слухав, чи буде говорити і про любов до ближнього, але не чув... Після проповіді почався обряд хрещення — хрестили троє немовлят.

Коли люди вже виходили з церкви, Ераст Павлович підійшов до пастера і щось сказав йому; потім вони підійшли до нас, що стояли під стіною. Пастер привітався з нами досить стримано. Професор М. М. почав з ним говорити і щось розповів йому про Одесу. Пастер став привітніший і досить чемно запросив нас відвідувати його церкву. Ми подякували і вийшли.

По обіді ми з сумом попрощалися з Ерастом Павловичем — він сьогодні від'їжджає. Нам було шкода, бо Ераст Павлович справді ставився до нас добре, як земляк.

14-го серпня. Сьогодні ми познайомилися з директором і завідуючим слов'янським відділом цієї бібліотеки.

Директор був дуже офіційний, розмовляв із нами крізь зуби, сказав нам, що будемо працювати в складах і підвалах, де є звалені накупу книжки. Наше завдання — сортувати книжки за мовами і змістом. Всі будемо жити в тій кімнаті, де зупинилися, бо ліпшого мешкання для нас він не має. Харчуватися будемо в загальній кухні, але після того, як німці скінчать їсти. Про нашу заробітну платню він ще подумає. Безпосереднім нашим керівником буде управитель слов'янським відділом, проф. К. К., який знає російську мову.

Зараз же після цієї »промови« директора, проф. К. К. повів нас на подвір'я якогось бавера — підійшов до шопи і відімкнув двері. Ми зайшли всередину й побачили велетенську купу книжок, вільне місце було тільки біля самих дверей. Професор К. К. сказав нам, що тут є книжки усіма мовами, включно з китайською. Наше завдання — сортувати книжки за мовами і змістом. Посортувавши, маємо відвезти їх тачкою до бібліотеки, але не до замку, а десь далеко, аж за залізничною станцією. Будемо працювати від год. 8,30 рано до год. 6,30 увечорі, з перервою на обід.

Серед книжок найбільше російською і французькою мовами. Часто трапляються на них штампи: »г. Киев«.

Робота не тяжка, але дуже брудна: книжки перемішані з якимсь сміттям, вапном, вугіллям. Кожну книжку треба обтирати ганчіркою, ковтаючи при цьому пилюку. Увечорі наші руки і обличчя були такі брудні, що ми ледве обмилися.

Тепер 11-та година вночі. Всі сплять, тільки ми з проф. М. М. сидимо, нахилившись: він щось читає, а я пишу. Проф. М. М. радить мені не писати багато.

— Щоденник у вашому становищі — каже він — це дуже небезпечна річ!
— Я ж нікому його не показую, — відповідаю.

Він сміється. Мені здається, що проф. М. М. трохи дивний: всього боїться, до всього ставиться з підозрою. Він навіть ходить обережно, як кіт. Може, це пояснюється тим, що він уже чоловік старший і на своєму віку бачив та переживав багато неприємностей, — жив же ввесь час у большевицькому »раю«.

— Про бібліотеку не пишіть нічого, — каже він. — Чуєте? Пишіть, що ми працюємо на городах і перебираємо картоплю.

17-го серпня. Наше життя відразу стало нудним і одноманітним: встаємо рано, снідаємо і йдемо перебирати книжки. В обід відпочиваємо зовсім мало: тільки пообідаємо і знову в шопу до книжок. Годують нас хлібом і вареними овочами. Працюємо у своєму одязі. Одяг для роботи пообіцяли, але коли дадуть — невідомо.

Серед книжок є багато цікавих. Ось сьогодні я знайшов »Труды« П. Чубинського.

Крім нас, тут працює ще п'ятьох італійців: полонені вояки і старшини. Один з них, старшина, розумна й інтеліґентна людина. Він з Риму, знає трохи словацьку мову і з ним можна порозумітися. З італійцями досить справно розмовляє проф. М. М., бо він добре знає латинську мову.

Джузеппе — так називається молодий старшина — сьогодні розповів нам про себе: він художник, скінчив мистецьку школу і перед війною вже мав успіхи в малюванні портретів.

Мені, як наймолодшому, призначили новий обов'язок: я тачкою відвожу книжки з шопи в бібліотеку. Ця »подорож« досить далека, треба їхати через ціле село, а сьогодні падав дощ і я намучився з тачкою під дощем.

18-го серпня. Сьогодні не працюємо. Ми завалили бібліотекарів і вони не встигають записувати книжки в каталог.

Займаємося своїми господарськими справами: жінки перуть, а ми носимо воду... Треба ж свої лахи позашивати, бо вже геть усе подерлося.

По обіді, вже надвечером, прийшов професор К. К. — він німець із Басарабії, по-російськи говорить цілком добре, але української мови зовсім не знає. Він розповів нам, що цей замок згадується в німецьких літописах майже з XIV-го століття, а гніздо чорногуза, що є на одному зі шпилів

замку, згадується в літописах з XVI-го століття. У німців, так само як і в нас, існує повір'я, що місце, де чорногуз має своє гніздо, щасливе. Руйнувати гніздо чорногуза — великий гріх і винуватець завжди буде покараний якимсь нещастям.

Сьогодні ми ще раз оглянули церкву. Вона збудована 1518 року. На стінах одного притвору збереглися малюнки з XVI-го століття. На одній фресці зображення Успіння Пресвятої Богородиці, чого власне протестанти не визнають. Отже, фрески були намальовані ще до Лютера. Тут же, в церкві, є гробниці князів, що повмирали ще в часи лицарського середньовіччя.

Недалеко від школи є монумент »Невідомому воякові« — досить грубо обтесана кам'яна брила, що зображує напівлежачу людську постать.

Увечорі я пробував вивчати німецьку мову, але це мені не йде легко.

20-го серпня. Неділя. Сьогодні відпочиваємо. Вдень читав Ремарка »На західньому фронті без змін«. Кажуть, що ця книжка тепер заборонена. Я знайшов її вчора, перебираючи книжки, а сьогодні з великим задоволенням перечитав (я читав цей твір раніше). Чудова річ, цікаво, чи напише якийсь німець подібний твір після цієї війни?

Вечоріє... Всі десь вийшли, щось десь роблять, а я сиджу сам і пишу... Виникає думка: чому я тут? Чому я покинув свою батьківщину? Земля наша, кажуть, молоком і медом текуча, та більше текуча вона кров'ю...

Згадав своє дитинство... Мати, бувало, каже мені: »Твій тато живий, Бог зберіг йому життя, але він далеко від нас — на чужині«*. Я питав у матері, що ж це таке чужина, чому вона не пускає нас до нашого тата? А мати гірко посміхалася і казала: »Ось, коли виростеш, то тоді узнаєш!«

Тепер я вже знаю, що таке чужина!.. Мені хочеться крикнути: »Мамо, як же ти вгадала?!«

21-го серпня. Сортуючи книжки, я сьогодні побачив працю В. Антоновича про міста України. Добре було б цю працю якось зберегти.

Увечорі одержав газету, що видається у Берліні й призначена для українців із західніх областей. Це »Вісті«, а редаґує їх Федір Дутко; кажуть, що він письменник, але я досі нічого не читав з його творів. Газета мені подобається, спробую в ній дещо надрукувати.

22-го серпня. Сьогодні моя дружина пішла працювати до кухні, а інші пішли до бібліотеки, — там щось носять чи замітають. Книжки сортуємо лише вдвох з панею М. Ц. Нам ніхто не заваджав і ми розмовляли. Вона — містик, поважно вірить у переміщення душ, вірить в існування духів, захоплюється геологією. Сама міщанка, села не любить і не розуміє його. Моє захоплення етнографією сердить і нервує її. Бандури не може терпіти, називає дикунами всіх тих, хто захоплюється виступом капелі бандуристів. З письменників понад усіх цінить Льва Толстого. Як людина, М. Ц. добра й співчутлива, але поглядів її я не поділяю.

---

*) Мій батько пішов на еміґрацію в лютому 1919 року, в той час мені було 5 років.

27-го серпня. Сьогодні одна з княгинь, здається, Матільда, показала нам палеонтологічну колекцію свого дядька, відомого ботаніка-палеонтолога Германа фон Сольмс-Леунбаха. Вона завела нас у якусь довгу, напівтемну залю у східній частині замку і там ми побачили великі шафи під склом, наповнені незвичайно цікавою колекцією палеонтологічних знахідок. Я з великим задоволенням розглядав кам'яні відтиски вже відмерлих рослин.

Там же, в цій залі, княгиня показала нам портрет російського царя Олександра II-го і сказала, що він був посвоячений з її предками. Чудово, російський цар між палеонтологічними знахідками! — там йому найліпше місце.

По обіді моя дружина, пані М. Ц. і я ходили в парк. Посідали під кріслатим ясенем і М. Ц. почала нас переконувати, що ми, українці, не маємо літератури світової слави, і ось таку літературу треба створити. Ми не перечили їй, казали: »Тзоріть собі на здоров'я, а Україні на славу, Маріє Михайлівно, нехай вам Бог помагає!« Вона зрозуміла нашу іронію і замовкла.

Далі зайшла мова про М. Гоголя. »Гоголь ренеґат!« — сказала Марія Михайлівна. »Це — кажу я — чи незабагато про Гоголя?« — »Не забагато«, — відповіла М. Ц. і повторила те, що про М. Гоголя кажуть: »Зрадив, пішов до росіян . . .«

Я розповів їй про те, що оповів мені один галичанин. Ще перед війною він поїхав до Берліну й зайшов до готелю; там німка питає його, якої він національности. »Українець«, — відповів він. — »А, росіянин!« — »уточнила« німка. »Ні, не росіянин, а українець«, — ще раз з притиском сказав галичанин. Тоді німка здогадалася: »Так, так, я вже знаю, цю різницю можна відразу зауважити, читаючи Гоголя«.

— Ну, і що ж з того? — відповіла Марія Михайлівна. — Гоголь прославив нас, як націю мужиків.

— А все ж прославив, — не здавався я, — хіба ж він винен, що наша шляхта зрадила свій народ і пішла як не до поляків, то до москалів?

Марія Михайлівна нарікала далі: »Ми сантиментальні, ми лірики і більше плачемо, ніж кличемо до бою!«

— Що ж, — кажу, — лежати на пахучій траві й писати вірші, то тяжко бути несантиментальним.

Ось так напівжартом ми трохи посперечалися.

30-го серпня. Сьогодні, як і завжди, пройшов день у шопі над сортуванням книжок. Ця робота таки досить тяжка, а особливо тяжко пхати тачку, наповнену книжками, через ціле село . . .

В одній з українських газет прочитав про большевицький наказ безпощадно винищувати »націоналістично настроєну молодь«, насамперед молодь міст. Невже, всі ці московсько-большевицькі злочини безкарні?!

1-го вересня. Возив тачкою книжки і складав їх накупу в бібліотеці. Думав: »Яке право мали німці забирати ці книжки з Києва і везти сюди, до Гунґену?« Обережно заговорив про це з проф. К. К., а він, посміхнувшись, сказав: »Право завжди на боці сильного!«

Пив якесь особливе баварське пиво, що його привезли до бібліотеки для німців, але проф. К. К. дав і мені одну склянку. Я випив і нічого в нім не знайшов, але »знавці« кажуть, що це якесь особливе пиво.

Увечорі у замковій бібліотеці спостерігав, як наш Марко навчав молоду німку української мови. Німка гаркавить і слов'янські звуки в неї не виходять, але Марко не переймається тим. »Заґен зі, бітте: »Село і серце відпочине«, а німка повторює — »Сельо і сегце...« — »Ні, не так«, — поправляє Марко: »Село... серце...« Німка знову пробує, і знову неправильно.

Це одна з тих небагатьох молодих німок, що ставляться до нас добре.

3-го вересня. Неділя. Ще вчора одержав журнал »Дозвілля« (ч. 33), в якому надрукована моя стаття »В большевицькому оточенні«, але чомусь підписана »О. Лісовий« замість »О. Степовий«. Це моя перша публікація за кордоном.

Вдень було тепло й соняшно. Ми з дружиною ходили до лісу і назбирали грибів. На жаль, не маємо де готувати їх і мусіли викинути геть. А шкода, бо я дуже люблю смажені гриби.

5-го вересня. Сьогодні ми всі працювали в одному з притворів сільської церкви, де були звалені накупу наукові й літературні журнали, переважно французькою мовою. Багато з тих журналів були розірвані й на підлозі валялися листки. Професор К. К. просив нас збирати ті листки, складати окремо, щоб потім можна було комплектувати журнали. Ми так і робили.

Зібрані й поскладані журнали відвозили тачкою до бібліотеки полонені італійці. Наглядачем над ними був німець Йоган, колишній сторож чи водовоз — людина зовсім малокультурна, ще й до того дурна. Він не тільки кричав на полонених, а й штовхав їх, часто бив.

І ось цей Йоган сьогодні сказав, щоб забирати до бібліотеки тільки цілі журнали. Професор К. К. почав пояснювати йому, що потрібні й порвані журнали, щоб можна комплектувати цілість. Йоган підскочив до професора ззаду, схопив його за ковнір і виволік надвір, кілька разів ударивши його ногою. Я був свідком цієї гидкої події.

Тепер 9-та година ввечорі. Сьогоднішня подія з професором К. К. нас усіх пригнобила. М. М. хоче втікати звідси і шукати якоїсь іншої праці. Я цілком з ним погоджуюсь. Наші жінки зовсім перелякані, розповідають, що Йоган уже кілька разів кричав на них.

8-го вересня. Сьогодні працювали в сирому напівтемному підвалі, де звалені книжки з Паризької бібліотеки Родшільда. Працювати в підвалі дуже тяжко. Перед тим, як звалено до підвалу книжки, тут стояв цемент у паперових мішках. Мішки з цементом вивезли, але деякі з тих мішків були розірвані й цемент розсипався по підлозі. Так книжки перемішано з цементом і в підвалі, де немає жодної вентиляції, треба дихати повітрям, що насичене пилом цементу. Вікон у підвалі нема і ми вдень працюємо при електричному світлі.

Харчі погані й ми тепер часто голодуємо. Купуємо у баверів овочі: яблука, грушки й цим харчуємося.

12-го вересня. Сьогодні до нас, під час праці в підвалі, прийшла німка, що говорить по-російськи. Прийшла спеціяльно, щоб з нами познайомитись. Про себе розповіла таке. Ще перед першою світовою війною вона одружилася з росіянином і жила в ним у Харкові. Мали троє дітей: дві дівчинки і одного хлопця. Під час революції її чоловік загинув і вона залишилась удовою. Вирішила переїхати до своєї родини в Німеччині. Виїжджаючи з Харкова, взяла з собою двоє старших дітей: 5-річну дівчинку і 7-річного хлопчика, а найменшу, 3-річну, дочку залишила в бабці. До 1930-го року одержувала листи від дочки з Харкова, а потім листування припинилося. Почалася війна, з України до Німеччини масово прибували люди, як полонені або як робітники. Німка ходила по таборах і розпитувала про свою дочку Ольгу. І ось в одному з таборів полонених вона знайшла свою дочку. Ольга не вміла говорити по-німецьки, а її сестра і брат не вміли ні по-українськи, ні по-російськи. Тепер Ольга вивчає німецьку мову і призвичаюється до місцевого життя. Це справді цікавий випадок.

17-го вересня. Неділя. Нарешті ми розв'язали проблему з харчуванням: придбали електричну пічку і варимо картоплю в »мундирах«. Картоплю можна тут дістати — бавери радо продають її. Тепер наше життя веселіше...

Сьогодні була в нас розмова про долю і я пригадав, як один знайомий селянин розповідав мені про свого родича Петра. Спробую записати це у вигляді оповідання.

»За свої сім десятків років — казав Василь Дмитрович — я не один раз зустрічався з долею і бачив її химерні примхи. Чоловік мудрує: і так, і сяк, а вона (доля), що хоче — те й робить. Тож не дармо кажуть: »Своєї долі й конем не об'їдеш«.

Був у мене один свояк — Петром називався; його батько був дядьком мені. Петро нічого не визнавав і нічого не боявся. Коли люди в селі говорили, що вночі на цвинтарі мерці ходять, то Петро пішов на цвинтар, сів під кущем і цілу ніч просидів. Рано реготався і казав: »Брешете, бо ніякого біса на цвинтарі немає. Я там був«.

Як вибухла перша світова війна, Петро пішов із першим рекрутським набором, а через місяць уже сидів в окопах під Карпатами. З нього був такий вояк, що ліз в огонь і у воду. Одного разу, після наступу, з їхнього відділу залишився тільки він та командир, а всі інші там на полі залишилися вбитими. Кулі зрешетили Петрову шинелю, в трьох місцях шапку пробили, а його самого ніде не царапнули.

Був Петро чотири роки на війні й вернувся додому живий та здоровий. Вдома застав цілий шпиталь: всі лежали хворі на тиф — батько, мати, дві сестри... І ніхто з них уже не встав; Петро поховав їх і залишився на хуторі сам, як палець.

Хутір був багатий: будівлі, пасіка, млин, землі навколо десятин п'ятдесят. Сам за всім не вглядить, треба женитись. Знайшов Петро дівчину й оженився. Жив із жінкою рік, другий, вже й діти появилися, все було добре.

Одного разу на весні Петро орав поле під просо. Зранку було соняшно, а в полудне зірвався вітер, буря, вже й гриміти почало. Випряг Петро коней і їде додому. Петрів хутір був обсаджений старими дубами, їм, може,

вже й по триста літ було, бо ще мій дід казав, що до тих дубів запорожці своїх коней прив'язували. Тільки Петро в'їхав у ворота, поміж ті дуби, як гримнув грім — так і звалив Петра з коня: впав, нетріпнувшись«.

Василь Дмитрович замовк, придушив великим пальцем попіл у люльці, затягнувся димом, а потім, випустивши густу цівку диму з рота, сказав: »Оце вам доля. Не судилося чоловікові ні на війні загинути, ні від тифу вмерти, а загинув від грому в себе на хуторі«.

Так ось вийшло невеличке оповідання. Може колись, при нагоді, надрукую.

22-го вересня. Зранку до обіду працював у »бібліотеці Родшільда« — так тепер називаємо свій підвал, а по обіді складав книжки в бібліотеці й помагав записувати в каталог. Там же, в бібліотеці, чув »пророцтво« якогось німецького »віщуна«: »Франція — капут, Англія — капут, Руслянд — капут, а Дойчлянд ібер алєс«.

Одержав листа з Українського Центрального Комітету в Берліні. Разом з листом є анкета, яка цікавиться ще моїм прадідом...

23-го вересня. Увесь день падав дощ, а мені довелося возити книжки тачкою. Книжки накриті брезентом і їм нічого, а я цілий мокрий. Прийшов у »свій« князівський замок мокрий, як хлющ, — сушитися немає де і передягнутися немає в що...

24-го вересня. Неділя. Перед нами всіма велике запитання: що робити? Робота кінчається, книжок залишилося ще, може, на тиждень-два і ми вже тут непотрібні. Німці вже тепер дають нам відчути, що ми тут зайві; з кожним днем їх ставлення до нас гіршає... А тут зближається зима...

26-го вересня. Працюємо в підвалі — сортуємо книжки. Дощ уже третій день не вщухає. Італійців уже немає, їх десь відправили. М. М. їздив до Гайдельберґу довідатись, чи не можна там десь влаштуватися? Ходив, каже, розпитував і нічого цікавого не довідався. Погано, що в нас немає ніяких документів. Що робити?

28-го вересня. На фронтах з німцями погано, німці озлоблені й ще гірше ставляться до нас. Сьогодні, як ми йшли вулицею, хлопчаки шпурляли на нас камінням. Дружина моя хвора... Пишу листи в усі кінці Німеччини, може хтось чимось допоможе...

30-го вересня. Субота. Сьогодні я розповів професорові К. К. про вчорашній інцидент з німецькими хлопчаками.

— Що ж, — відповів він, — ставлення місцевого населення вороже і до вас, і до мене.

Я, здивований, питаю:

— Ви ж німець?!

— Німець, — каже він, — але не тутешній. Бачили ж ви, як зі мною повівся Йоган?

Після сутички з Йоганом, проф. К. К. дуже змінився: він уже не так уважно слідкує за книжками, рідко з'являється в підвалі, де ми працюємо, а Йогана жартом називає »хрещеним батьком«.

Тепер 5-та година ввечорі. Я сиджу біля вікна і дивлюся в парк: там видно стару дерев'яну альтанку, що вже похилилася і ніби присіла до землі. Тому кілька днів, коли я був сів у цій альтанці писати свій щоденник, одна з княгинь вигнала мене...

Якби я хотів, щоб американці бодай одну бомбу скинули на цих »аристократів«, вони на це заслуговують. Пані М. Ц. каже, що власне тільки американці, а не англійці, можуть скинути тут бомбу.

— Чому ж не англійці? — здивовано питаю.

— А тому, — відповіла вона, — що в цьому замку, як виявляється, живе один старий англієць.

Дружині ліпше.

1-го жовтня. Неділя. Сьогодні ми всі ходили до католицької церкви. Католицьке Богослуження мені більше подобається, ніж протестантське: тут більше урочистости і, взагалі, краще.

Нас помітив священик і після Служби Божої підійшов до нас. Чемно привітався, розпитував, як живемо... Повівся з нами, як з людьми.

По обіді я сидів у замковій бібліотеці й читав українські та російські газети. Газети повні вісток про конференцію в Ялті. Виходить так, що у випадку перемоги альянтів, нам (еміґрантам) нічого доброго сподіватися не можна...

В неділю наша кухня не працює, тому йдемо до міської їдальні. Сьогодні під час обіду до нас присів знайомий німець і розповів нам цікавий випадок.

Брат і сестра розлучилися ще дітьми. Брат виїхав сюди до Німеччини, став моряком і поплив до Констанци (Румунія); там зустрів дівчину й одружився з нею... Потім довідався, що це його... сестра.

Я розповів тому німцеві, що в українському фолкльорі є й пісня про такий випадок — »Цвіт брата і сестри«.

»Ой, ти станеш жовтий цвіт,
А я стану синій цвіт.
Хто квіточку увірве:
Сестру з братом помине«.

2-го жовтня. Понеділок. Працював сьогодні в бібліотеці: перебирав книжки, носив їх і розкладав на полицях.

Один з німців показав мені надруковане на машинці »пророцтво« скандінавця Свена Ґріна (Swen Green). Скандінавський віщун пише, що в листопаді на території Франції будуть розбиті англо-американські війська з допомогою якоїсь фантастичної машини. А в квітні 1945 року німці поженуть російські війська так легко, що через 15 місяців будуть звільнені Україна, Білорусія і сама Росія. Отже, знову: всі »капут«, а »Дойчлянд — ібер алес!«

Увечорі одержав листа від пана Н., в якому є адреса іншого українського часопису, що називається »Земля«. Виходить цей часопис у Пляувені, а редаґує його якийсь Григорій К-тюк.

3-го жовтня. Золота осінь... Я люблю осінь, люблю, як пожовкле листя шелестить під ногами. Тут, на чужині, серед ворожих і злих людей, осін-

ний спокій тішить і заспокоює. Тихий шелест падаючого листя викликає в моєму серці найкращі почуття.

Зранку ми працювали в підвалі, а тепер обідня пора і ми відпочиваємо: сидимо в міському парку під кріслатим старим кленом і милуємось осінню. Я милуюсь, а моя дружина ввесь час оглядається, чи не йде хтось із німців вигнати нас звідси...

5-го жовтня. Працював у бібліотеці, зустрів того німця, що давав мені читати віщування Свена Ґріна. Я спитав його, чи не має він нового віщування? Він зрозумів мою іронію і розсердився: почав сваритися і назвав мене »русіше швайне«.

6-го жовтня. Нарешті сталося: нам оголосили, що у вівторок, 10-го жовтня, поїдемо до табору »Бірав« — це десь під самим східнім кордоном. М. М. і я ходили до директора і просили його, щоб він дозволив нам самостійно вибрати місце, куди їхати. Він дозволив і ми вирішили їхати до Пляувену.

Розуміється, у Пляувені нас ніхто не чекає, але що ж нам робити? Отже, знову мандрівка в невідоме...

8-го жовтня. Неділя. В нашій кімнаті рух і гармідер, бо всі готуються до виїзду: жінки щось шиють, латають, складають і бігають. Ми, чоловіки, ремонтуємо валізи і пакуємо свої речі.

З голови не сходить думка: що нас чекає в майбутньому? Куди нас доля занесе?

Проф. М. М. каже: добре, що так сталося. Італійський старшина, Джузеппе, говорив йому, що вони (полонені італійці) часто возили тачкою книжки до якоїсь величезної печі й там палили їх; боялися, що одного дня німці їх усіх (італійців) і нас (українців) зберуть і відправлять у цю піч, щоб »не було свідків«, як вони палили книжки.

Це невеселе оповідання додало нам охоти швидко збиратися і якнайшвидше виїхати, щоб — часом — німці »не роздумалися«.

9-го жовтня. Сьогодні вже одержали заробітну платню, документи і попрощалися із знайомими. Професор К. К. дозволив мені взяти два томи »Трудів« Павла Чубинського — це для мене цілий скарб. Отже, виправляють нас »по-божеськи«.

10-го жовтня. Вівторок. Все готове, запаковане і ми чекаємо. Наш потяг відходить о год. 5-ій по полудні. Тепер 12-та година, коли б швидше минули ці останні п'ять годин!

Одержав листа від редактора »Дозвілля« Савки Д-ля; лист його грубий, брутальний...

З Праги одержав книжки проф. В. Січинського: »Чужинці про Україну« і »Вжиткове мистецтво України« — цікаві книжки.

Пляувен

11-го жовтня. Година 10,30 ввечорі. Вчора ми виїхали з Гунґену о год. 5-ій по полудні. За ніч зробили чотири пересідки. В мене багато книжок, паперів — все це дуже тяжке. Прийшлось чимало намучитись.

До Пляувену приїхали о год. 3-ій по полудні. Ледве знайшли редакцію »Дозвілля«. Зустріли нас тут дуже неохоче. Все ж таки познайомилися з редактором С. Д. і його »почтом«: Юрієм Ш., Василем О., Олексою В-ком. З останнім я вже був знайомим ще в Сяноці. Всі вони пишні та горді: адже працюють у редакції!

Редактор поставився до нас просто вороже. Увечорі, коли він залишився з нами сам, почав просто лякати нас таборами, баверами та всім, що є на світі найстрашніше. Намалював наше майбутнє таким жахливим, що моя дружина чуть не розплакалась.

12-го жовтня. Ночували на редакційних столах. Увечорі був алярм і ми вибігли на вулицю — стали під будинком: не знаємо, куди бігти. Поліцай спрямував нас до бункера. Десь далеко гули літаки, але вибухів не було чути. Коли прогудів »анварнунґ« — ми вийшли з бункера і не знаємо, куди йти: темно, нічого не видно; як знайти наш будинок, у якому ночуємо? Довго шукали і знайшли аж перед ранком.

Сьогодні відвідали редакцію газети »Земля«; тут нас зустріли по-людськи, привітно, але допомогти нічим не можуть. Я розумію редактора Григорія К., він сам тут сидить, як курка на подрах.

Вдень ми вирішили, що треба їхати до Берліну. Така можливість є, бо професор М. С. випадково зустрів свого старого знайомого і той пообіцяв дістати для нас усіх відрядження до Берліну. Отже: »Не без добрих душ на світі«.

Знову проблема з ночівлею. Ми пробували знайти місце в готелі, але до готелю не приймають, бо ми »унтерменші«, а редактор С. Д. вигнав нас на вулицю. Ми вийшли на вулицю, стали під будинком і не знаємо, що робити з собою. Надійшла якась жінка і каже до нас по-українськи:

— А чого ж ви тут стоїте? Вас же поліція забере!

Ми відповіли, що не маємо де ночувати.

— Ходімте зі мною, — сказала вона і ми пішли.

Потім виявилося, що це киянка, працює тут секретаркою російського журналу »На досуге«. Познайомила нас з редактором проф. Штепою (теж киянин) і він дозволив нам переночувати в них. Як соромно й боляче: український редактор вигнав нас на вулицю і прийшлось шукати ласки в російського редактора . . .

Тепер 10 година ввечорі. Ми розташувалися, хто де міг. Я і дружина будемо спати на купах паперу, а професор М. С. моститься на столі; М. Ц. з родиною — в сусідній кімнаті.

Що ж робити далі?

13-го жовтня. Ніч спокійна, алярму не було. Ми всі зібралися їхати до Берліну: документи оформили, квитки купили, але . . . сьогодні їхати не можна, бо потяги не йдуть.

Несподівано трапилося нам місце для ночівлі: це склад видавництва книжок російською мовою. Будемо спати на великих дерев'яних скринях, у яких запаковано »Миргород« Миколи Гоголя, »Сказки« Андерсена і »Кар-

тины советского быта« — чудове місце для спання, можуть приснитися »добрі сни«.

Тут я зустрів свого земляка з Одеси Андрія Олександровича Г-ка, журналіста за фахом; тепер він працює в цьому складі сторожем і живе з жінкою та двома дітьми в сторожці. Кімната їх дуже маленька, але в них чисто й затишно.

Ми довго розмовляли з Андрієм Олександровичем; він розповів нам про Одесу, про університет, про все життя-буття під румунською окупацією. Одеський університет, виявляється, працював, нормально відбувалося навчання, але... тільки румунською та російською мовами. Українська мова була заборонена. Взагалі, я почув від свого земляка багато цікавих новин про мою милу, дорогу Одесу, якої я вже, мабуть, ніколи не побачу...

14-го жовтня. Сьогодні Покрова, а завтра неділя. Доведеться нам ночувати тут ще одну ніч. До Берліну треба приїхати в понеділок, щоб мати тиждень діяльного часу. Адже там теж буде трудно влаштуватись.

Тепер я сиджу з дружиною в кімнаті Андрія Олександровича і він розповідає нам жахливі страхіття, що відбувались під час евакуації Одеси.

Сьогодні в місті зустрів С. Д. і Василя О-ке, вони йшли вдвох. Побачивши мене з дружиною, відвернулися...

15-го жовтня. Гарний соняшний день. Наш потяг відходить до Берліну увечорі. День провели в парку: широкі алеї, дерева над ставком, бронзові статуї...

До станції ішли пішки; на плечах несли свої »лахи«. Мої книжки й папери таки дуже тяжкі... Провела нас на станцію дружина Андрія Олександровича і побажала нам всего найкращого. Спасибі їй!

Берлін

16-го жовтня. На залізничну станцію Фрідріх штрассе ми прибули о 5-ій годині рано. Тут кипить життя: потяги, трамваї, метро, авта — все рухається повною силою. Але ввесь цей рух відбувається між великими руїнами. Ми з трудом відшукали адресу, на яку так багато надіялися, але нічого з того не вийшло: нас не прийняли. Знову довелось довго їздити і, нарешті, знайшли місце, де нас прийняли: дали помитися, нагодували нас і показали, де будемо спати. Та не встигли ми ще й розташуватись, як з'явився німець і заявив нам, що для »остів« тут місця нема. »А де ж нам приміститися?« — питаємо його. По довгих »переговорах« він трохи подобрішав і подав нам адресу, де — мовляв — ніхто нас не зачепить.

Поїхали, довго шукали і, нарешті, знайшли... Але ж це не готель, а якесь страхіття: брудно, накурено. Лунають вигуки ламаною російською мовою... Потім вияснилось, що це притулок для офіцерів новосформованого військового загону з колишніх полонених таджиків.

Нас роз'єднали: дружину повели десь нагору, де мешкають жінки-росіянки, а я спатиму тут, внизу, між таджиками.

Тепер 11 година ввечорі. Я примостився на стільці біля ліжка і записую щоденник. До мене підійшов таджик в уніформі німецького ляйтенанта і питається:

— Что ти пішіш, молодой человек?

— Листа до приятеля.

— А где же твой пріятель?

— В німецькій армії.

— Свой, значіт. Вот хорошо. Ребята, слишите, он свой!

Підступив другий, сержант з пожолобленим обличчям.

— У карти іграєш? — питає мене.

— Ні, дякую. Я втомився і хочу спати.

— Ну, спі. Ми тебе не тронім, — сказав ляйтенант і відійшов.

Кінчаю записувати, йду спати...

17-го жовтня. Мої співмешканці цілу ніч грали в карти, брудно лаялись, харкали на підлогу. Я ледве дочекався ранку.

Моя дружина спала між росіянками, молодими жінками, що збираються вступити в німецьку армію. Поводяться вони погано; словом, як говорили в нас, в Одесі: »Публіка — оторві і брось!«

В такому »товаристві« не можна залишитися, треба шукати іншого притулку.

Вдень ми з дружиною зустріли старих знайомих: Марію Ц. з чоловіком і сином. Вони допомогли нам знайти кімнату в іншому місці, це зовсім близько біля Бангоф Фрідріх штрассе. Ми щиро вдячні їм за це. Вже перебрались на нове мешкання, будемо самі в кімнаті — це вперше за цілих три місяці. Може трохи відпочинемо.

Власниця цього будинку вже старша жінка: років за п'ятдесят, її прізвище — Шуберт.

— А чи не родичка ви, часом, Франца Шуберта? — запитав я жінку.

— Найн-найн! — закричала вона й замахала руками.

— Лиши її в спокої, — сказала моя дружина, — вона напевно думає, що прабабка Франца Шуберта була нечистокровною арійкою.

В потязі, ще в дорозі до Берліну, нам розповідали страхіття про берлінські алярми. Справді, тут страхіття бувають: це добре видно по численних руїнах, але за ці два останні дні алярмів не було. Можна надіятись, що ще будуть.

18-го жовтня. 8-га година рано. Я прокинувся, ще всі спали. Наша кімната на другому поверсі і з вікна видно далеко. Бачу закуту в каміння ославлену річку Шпрее: пливуть по ній два білі лебеді, витягнувши свої довгі шиї, що нагадують латинську літеру S. За річкою руїни залізничного двірця Бангоф Фрідріх штрассе: розкидані великі кам'яні брили, з-під каміння стерчать покручені залізні рейки, ніби велетенські гадюки висунули з нір

свої страшні чорні голови. Через р. Шпрее великий кам'яний міст: по ньому метушаться люди, пройшов поліцай у залізному шоломі, два конвоїри повели групу совєтських полонених. І все це покриває сірий, монотонний осінній дощ. Берлін здається могутнім велетнем, що вже тяжко поранений і суворо насупив брови.

Сьогодні маю полагодити багато справ: побачитися із С-ком, поїхати до редакції газети »Голос« та до української установи довір'я »Фентраунштеллє«.

10-та година ввечорі. Був в українській установі довір'я і одержав документ про те, що я і моя дружина »арійці«. Як не дивно, але без цього документу нікуди не можна рухатись.

Бачився з С-ком, довідався, що місце в »Остарбайт«-таборі завжди для нас знайдеться.

Увечорі ми з дружиною відвідали проф. М. М. С-ва; він має невеличку кімнатку, але затишну, майже в центрі міста. Служниця господаря цього будинку, німця, принесла нам каву, — гарна чорноока дівчина-італійка, з кучерявим волоссям. По-німецьки вона так само слабо розмовляє, як і ми, а по-італійськи ми не розуміємо. Вона принесла каву, сіла біля нас і довго, ламаною німецькою мовою, розповідала про свою прекрасну Італію, про те, як там гарно співають, танцюють, бавляться... Розповіла, що вона добре плаває і вміє ловити рибу, а наприкінці з сумом сказала: »Я посилаю листи додому, а вони вертються до мене. Як давно я вже не бачила своєї мами!« — і заплакала. Тут вона сама, в Італії залишила батька, маму і маленького брата. Нам усім було дуже шкода цієї дівчини-італійки і ми потішали її, як могли.

До редакції »Голосу« не їздив, поїду, мабуть, завтра.

19-го жовтня. 8-ма година ввечорі. Півгодини тому я вернувся з міста. Рано їздив з Марією Ц. до редакції »Голосу« — це далеко, десь аж на околицях Берліну. Довго шукали і з великим трудом знайшли. Зустрів нас редактор Б. К-в, прийняв нас добре: розпитував як і коли ми приїхали до Берліну, де влаштувалися, а потім розповів нам, що і як друкують. Подарував нам деякі книжки і свіжі числа »Голосу«, дав нам багато адрес, що можуть пригодитися. Прийняли нас не так, як у Пляувені, а як свої, українці. Заступник редактора В. К-ко — дуже симпатична людина, розповів нам, як знайти редакцію »Вістей«, себто газету, що її редаґує письменник Ф. Д.

По обіді я їздив сам до редакції »Вістей«. Довелось довго шукати, але вкінці пощастило. Застав редактора самого, в його кабінеті. Познайомились: це середніх років худощавий чоловік, з великими окулярами на носі. Розговорилися... Він сказав мені, що не любить тих письменників, які виховалися на »европейських смітниках«, а своє рідне забули, знехтували. В цьому я цілком згідний з ним. Домовилися, що буду надсилати до »Вістей« свої нариси про звичаї нашого народу.

20-го жовтня. Ранок. На р. Шпрее баржі з вугіллям, а над ними кружляють табуни чайок. По вулицях, ніби комашня, метушаться люди. Проти

мого вікна вітер зриває зі старого кріслатого каштану останнє листя. Небо захмарене: осінь.

Вечір. Сьогодні моя дружина, Марія Михайлівна і я їздили до Українського Національного Об'єднання (Кох штрассе, 59). Будинок зовсім розбитий, ми навіть боялися ступити на східці, щоб піднятися на поверх. Коли ввійшли, очам не вірили, що це діюча установа: стіни повалені, вікна побиті, стеля провалилася. Як у цьому румовищі працювати?

Нас зустрів полковник О-ко — людина весела й привітна. Спочатку жартували з приміщення, що воно таке зруйноване, а потім вислухали довгу повість про те, як заснувалося УНО, які труднощі були і від своїх, і від німців. »Тепер у Берліні українським вітром повіяло« — закінчив свою розповідь полковник О-ко.

Тут же ми познайомилися і з редактором »Українського Вісника«, що подарував нам свіже число, в якому є репродукція картини Андрусева »Українська Голгофа«. Тут є і книгарня, ввесь запас якої міститься в одній шафі. Ми придбали собі тризубці, трохи книжок і нових добрих знайомих.

По обіді вже були у своїй кімнаті, дивилися у вікно і спостерігали таку картину: молода жінка з хлопчиком стала на мості, дістала шматок хліба з кошика, і кілька окрушин з нього підкинула вгору над Шпрее. Злетілися чайки — цілий табун — і почали на лету хапати окрушини. Деякі відважніші брали хліб просто з рук. Для нас це було дуже цікаве, бо ми вперше бачили таких відважних птахів. У наших »соціялістичних« містах птахи не менш перелякані, ніж люди.

На фронтах погіршення. Німці дуже занепокоєні, наша господиня, фрав Шуберт, сьогодні дуже стурбована і зла...

21-го жовтня. Сьогодні їздили з дружиною до зоопарку. Він великий і, видно, був колись добре влаштований та жорстокість війни не минула й невинних тварин. Бомби зруйнували багато будівель, знищили багато звірів. І звірі, і птиці, що залишилися ще живими, голодні й перелякані. Мабуть, найбільше голодують ведмеді, вони, як справжні жебраки, ввесь час випрошують від глядачів хліб, яблука, цукерки. Я люблю ведмедів, але моїй дружині більше подобаються слоні; вона вірить, що це наймудріша істота з усіх тварин. Мавпи нам не подобалися, та й залишилося їх дуже мало. Кажуть, що після першого бомбардування багато мавп збожеволіло.

Сьогодні субота, нам треба зайнятися деякими господарськими справами, тому швидко вернулися додому. День був теплий, соняшний.

22-го жовтня. Неділя. Рано ми поїхали до православної церкви, що міститься в дворі на Кайзер алеє, 19. Колись це був ґараж, а тепер його переробили на церкву.

Ми спізнилися, Служба Божа вже почалася. Священик С. сказав дуже добру проповідь про наше сучасне становище, нас усіх і нашої Батьківщини-України зокрема. В окремих місцях його проповідь була особливо сильна. Гарно співав хор, горіли свічки... А коли заспівали »Боже Великий, Єдиний...«, всі впали на коліна і з очей полилися сльози. Біля мене стояло

двоє дівчат із нашивками »Ост«, одна з них знепритомніла і її винесли з церкви.

Після Богослуження люди вийшли на подвір'я і довго не розходилися: одні знайомились, а інші вже були знайомі... Збиралися невеличкими гуртками й розмовляли.

Ми з дружиною теж завели нове знайомство — з дівчатами-»остівками«, вони з Таращанського повіту на Київщині, працюють тут на фабриці вже третій рік, живуть в »Ост-ляґері«. Худі, змучені, справді, як із хреста зняті. Одягнені чистенько, але ще у свою одежу, бо німці не дали їм нічого. З ними тяжко розмовляти, вони виснажені, озлоблені, пригнічені. Питалися мене: »Коли ж вернемося додому?«.

Ми вернулися до хати о год. 2-ій по полудні. Увечорі в нас були гості: Володимир Куліш, син відомого українського драматурга Миколи Куліша, і його дружина. Він цікавий і веселий чоловік, нас познайомила з ним Марія Михайлівна Ц.

Володимир Миколайович (так називаємо нашого нового знайомого) розповів нам із гумором, як він, їдучи до Берліну, загубив у потязі свого капелюха. Трапилось це вночі, у вагоні було темно, а капелюха треба було знайти. І ось ходить він по вагоні, заглядає під кожну полицю і питає по-німецьки: »Во май ґод?« Німці сміються, щось говорять до нього, та він не розуміє. Нарешті чує з сусіднього купе хрипкий бас по-російськи:

— Что ти там, с ума сошол, что-лі? У вагоні Бога іщеш?

— Не Бога, а шляпу. Капелюха загубив.

— Так і ґаварі: »гут, геррен гут, а не ґод«!

Сміялися з нього німці всю дорогу, але капелюха таки не знайшов.

Гарна, симпатична дружина Володимира Куліша почала щось розповідати, та в цей момент — алярм! Ми всі схопилися і побігли до бункера.

23-го жовтня. За цю минулу ніч двічі був алярм і ми бігли ховатися до бункера. Перший раз вибухів у бункері не було чути, але другий раз під самим бункером впало три бомби.

»Наш« бункер — це велитенська залізобетонна коробка, половина якої в землі. Вікон зовсім немає, двері міцні, залізні. Ця коробка-бункер має три поверхи, на кожному з цих поверхів є кілька великих кімнат з дерев'яними лавками і залізними ліжками, що підвішені під стелею. Від вибуху згаданих трьох бомб, бункер здригнувся. Ми з дружиною сиділи на другому поверсі, від вибуху електрична лямпочка захиталася, як маятник годинника.

Ми вийшли з бункера як вже світало. Біля бункера побачили три величезні ями, з яких ще курився дим; десь недалеко горів будинок і рожеві відблиски полум'я освічували нам дорогу. Було чути людські крики і гул пожежних машин. Я побіг наперед, бо хотів знати, що сталося з будинком нашої господині. Він був цілий, неушкоджений, як і фрав Шуберт. Вона не ховається від бомб, залишається у будинку. У відповідь на моє запитання, чому не бігла до бункеру, сказала, що як будинок буде зруйнований, то їй і життя непотрібне. Отака німка!

Вдень алярму не було. Я пішов до п. С-ка, який обіцяє мені і мешкання, і працю, але, покищо, нічого немає.

27-го жовтня. Три дні живемо як у пеклі. Щодня і щоночі алярм, бомби й пожежі... Ми вже вибилися з сил... З харчами дуже погано, гроші кінчаються...

28-го жовтня. Тепер обідаємо в залізничній їдальні біля Бангоф Фрідріх штрассе. На обід тут звичайно буває »ґемюзе суп«, але добре, що дають цього »супу« велику бляшану миску і ми наїдаємося. Це, як ми кажемо, »демократична обжорка«, бо тут їдять усі, навіть і »остарбайтери«...

Сьогодні якась добра жінка забрала мою дружину до себе і я обідав сам. Сидів за столом з двома дівчатами-»остівками«, з Літинського району на Вінниччині. Одна з них не мала чим заплатити за обід і я розрахувався за неї; дав їй ще кілька марок, багато не міг дати, бо й сам не маю.

Дружина вернулася додому вже ввечорі. Я вже боявся за неї, бож тепер такі часи, що все може трапитися. Якась добра німка дала їй дещо з одягу, навіть, туфлі. Спасибі їй! Вона й не хотіла подати свого прізвища.

29-го жовтня. Цілу ніч знову довелося сидіти в бункері. Людей багато, повітря тяжке, аж голова болить... В цю ніч під час бомбардування якось дивно мигало світло. Бомби рвалися десь недалеко, бо в бункері було чути гул.

Вдень спокійно. Сьогодні нас відвідав М. С. — поет-початківець і співак-початківець; він ніби вчиться в берлінській консерваторії, але на лекції ходить нереґулярно... Він, здається, несерйозний...

30-го жовтня. Понеділок. Був у п. С-ка і дістав скерування до табору Вустрав; там хоч за харчі й мешкання не буду платити. Але біда в тому, що до цього табору не приймають жінок і моя дружина мусить залишитися у Берліні. Розлучатися тепер дуже небезпечно, але мусимо, бо не маємо з чого жити. Табір той недалеко, я буду приїжджати кожної суботи до Берліну.

Вдень знову був алярм і застав нас з дружиною серед вулиці. Ми забігли в якусь руїну і пересиділи там серед каміння. Кілька літаків зовсім близько пролетіли над нами. Десь недалеко цокотіли зенітки... Тут, в руїнах, я знайшов якийсь зошит чи щоденник. Ще не роздивився.

Був в »У. К.« і несподівано дістав трохи грошей. Це дуже добре...

31-го жовтня. Сьогодні мав неприємну розмову з Ф. Д. Виявляється, що він досить прикра людина. Я зайшов до нього в редакцію, а він накинувся на мене »мокрим рядном«, чому, мовляв, я написав »Степову царівну«? Я був заскочений і здивований. »Що ж, написав, — відповів йому, — а коли вам не подобається, не друкуйте«. Та він ще дужче вчепився до мене, аж врешті я розсердився: »Та яке, зрештою, вам діло до того, що я написав? Я ж вас не питаю, чому ви написали своїх »Білих королівен«?

Забрав свої рукописи і пішов геть. З ним краще не зустрічатися.

Бачився з Миколою Матвійовичем — він уже влаштувався. Вже всі мої

знайомі влаштувалися, а я, правду кажучи, не дуже й поспішаю влаштовуватись, бож невдовзі доведеться втікати з Берліну, але куди?

Вустрав

3-го листопада. Я вже в таборі, 10-та година ввечорі. Сьогодні розлучився з дружиною... З Берліну до Вустраву потягом, а зі станції до табору автомашиною; їхала нас ціла група, 20 осіб. Їхали лісом, ліс густий, дерева високі... Листя вже пожовкло, порідшало... Вночі був дощ і рано до сонця ліс блищав.

Табір недалеко села, в полі: дерев'яні бараки, між ними повно сміття. Тут зустрів старих знайомих: В. Ч. зі сином і Д. Н. Познайомився з Я. С-чем, В. Р-ким і П. К-ом — все це літератори. Познайомився і з редактором таборового журналу Володимиром Ж. — високим, дебелим чолов'ягою; він зайшов до бараку, привітався з нами і почав нас, »східняків«, вчити національної свідомости. Чоловік він, видно, симпатичний. Я дав йому свій »Літній вечір« до друку.

Моя дружина залишилася у Берліні і це мене дуже турбує. З мешканням теж не все гаразд, бо фрав Шуберт хоче позбутися нас. Що буде робити моя дружина?

5-го листопада. Цієї ночі був великий наліт на Берлін; кажуть, що бомбардували околицю Панково — це далеко від Фрідріх штрассе, де живе моя дружина, все ж таки хотілося б довідатись, що з нею...

Сьогодні слухав доповідь про »остарбайтерів«, читав її якийсь фольксдойчер російською мовою, казав, що є багато непорозумінь між німцями і робітниками-»остівцями«, але вина спадає на самих »остівців«, бо вони не хочуть пристосуватися до »европейського життя«, а найголовніше, що вони »нє раболєпствують« (дослівний його вислів) перед німцями; в »остарбайтерів«, мовляв, погана дисципліна. Що за безглуздя, оце злиденне життя в бараках він називає »европейським життям«? Хвала і слава моїм землякам, що вони »нє раболєпствують« (не плазують)!

Увечорі був в »бараці поетів«, відвідав жреців Олімпу; вони там теж »нє раболєпствують«, а йдуть у поле збирати залишену викопану картоплю, збирають її, приносять додому й варять. Коли я увійшов, то в бараці горіла залізна піч, а зверху, на печі, кипіла картопля в баняку. В той час, як казали, »літературне життя рухалось«: Володимир Русальський читав свої новелі, Василь Ч. критикував їх, а Петро К. варив вечерю.

7-го листопада. Холодно, рано падав дощ, вітер... У моїх черевиках, що вже давно »каші просять«, не можна й надвір вийти, тому я просидів у бараці аж до обіду.

Одержав листа від дружини; вона пише, що вже розрахувалася із фрав Шуберт та переїхала до гуртожитку на Панково. Записалася на курс німецької мови. Отже, ніби все гаразд, хвалити Бога!

Зі мною в бараці живуть волиняки — переважно селяни, але вже старші люди. Часом вони оповідають свої цікаві спогади. Живе з нами і співак

Дніпропетрівської опери, баритон. Співає він справді добре, ось сьогодні проспівав нам арію Мефістофеля з опери »Фавст«, — співав так, що аж вікна дрижали. Отже, у співі він справжній артист, але розповідає такі нісенітниці, що й слухати не хочеться. Ось і тепер хвалився:

»Вийшов я на Олександер пляц. Підходить до мене німка — хутро, капелюх із пером на ній — во баба, і каже: »Іван, ком...« Я іду... Привела мене в кімнату: м'які меблі, червоний плюш, дзеркала — рай! На столі пляшка з вином, закуска — ковбаса, хліб білий, пундики якісь. Я випив, закусив...«

Ось так, голодній кумі — хліб на умі!

9-го листопада. Сьогодні день мого народження. Звичайно, в такий день людина перевіряє свій »пройдений шлях« і плянує майбутнє... Я нічого не пляную, тепер час непевний, не знаю, що буде зі мною через годину чи через ніч. Розповідають, що вчора в одному з берлінських таборів розірвалася бомба і 20 дівчат-»остівок« рознесло на шматки, навіть ховати не було що.

Вчора знову слухав доповідь про табори і »остарбайтерів«. Далі це саме: в усьому винні »остівці«, бо не слухають німців, не поводяться »по-европейськи«...

10-го листопада. Вже тиждень, як я живу в цьому таборі. Виявляється, що мене не приписали до постійних мешканців, а тільки до тимчасових, які мають »прослухати курс доповідей про табори східніх робітників«. Навіщо мені здався такий »курс«? Та лихий із ним, аби день перебути: часу ж тепер не шкода.

Після обіду пішов у село, а там — через ліс і на залізничну станцію. Сьогодні гарний осінній день: тихо, соняшно, а до того золотиста жовтизна лісу — все це створює якусь невиразну тугу... Цих кілька рядків занотовую на залізничній станції. Ось зараз приїде потяг і я поїду до Берліну, побачусь із дружиною і будемо вдвох цілих два дні...

11-го листопада. До Берліну не поїхав, бо дружина приїхала сюди і ми зустрілися на станції: ще одна хвилина і ми могли розминутися.

І ось у мене дорогий гість — моя дружина. Я пішов у село, купив картоплі, вона зварила її і ми смачно повечеряли.

Увечорі слухали доповідь д-ра Я-ка на тему »Відгук українців Сибіру на визвольну боротьбу в Україні«. Доповідь дуже цікава й солідно підготована. Було багато людей, ставили питання і час пройшов приємно.

Як вийшли з приміщення, де відбувалася доповідь, на дворі падав дощ. Поки добігли до бараку — трохи змокли, але в бараці розкіш: пічка горить, тепло. Це наш сусід, добродій Д. Н-ко, такий добрий і дбайливий господар: в нього завжди є дрова, а то й вугілля дістане.

12-го листопада. Сьогодні вийшло свіже число таборового журналу. Цим разом уже не на циклостилі, а фотодруком. У ньому надруковані і мій етюд »Літній вечір« та леґенда »Два вояки« з такою передмовою: »Цією леґендою

розпочинаємо друкувати короткі замітки з українського фолкльору, записані з уст народу письменником О. Степовим«, — Редакція«.

Я дав редакторові Вол. Ж. до друку ще такі леґенди: »Мати«, »Посвячені квіти«, »В маленькій хатинці вогник« і »Вогні в церкві«.

Увечорі, як було вже зовсім темно, ми з дружиною стояли на горбі за табором і дивилися, як над Берліном спалахували величезні вогняні язики, — літаки бомбардували Берлін.

13-го листопада. Зранку лляв дощ; по обіді я відпровадив дружину на станцію. Велика шкода, що вона не може залишитися в таборі, який дурний розпорядок . . .

Увечорі дивився на фільм »Дітя дальокой епохи«, — дешевенька аґітка за »Нову Европу«. Шкода затраченого часу, краще б послухати побрехеньок нашого баритона: він завжди щось розказує, а темою його звичайно бувають жінки і горілка. Все інше, як він каже, його не цікавить.

Прийшов з »театру«, а в бараці дискусія, аж вікна дрижать: це волиняки сперечаються . . .

14-го листопада. Сьогодні вперше випав сніг: холодно, погано . . . Був на лекції німецької мови: читає українець, що скінчив Харківський інститут чужоземних мов.

Увечорі був у поетів і слухав Яра С-ча: вірші в нього непогані, він взагалі робить враження розумної людини. На жаль, після читання віршів не було . . . картоплі, а це вже кепсько, бо який же це літературний вечір без картоплі в »мундирах«?!

15-го листопада. Понуро, холодно . . . Починається зима, а моя дружина без пальта, ходить у якомусь дранті . . . Як же ми цю зиму переживемо?

Ходять суперечливі чутки про майбутнє цього табору: одні кажуть, що ми тут будемо цілу зиму, а інші — що тільки кілька тижнів, а потім нас усіх розженуть звідси геть.

Сьогодні записав переказ про замок Бона на Волині. Розповідав Архип С. »Ще в XII столітті — казав він — той замок збудував руський воєвода Дедюк. Назва замку »Бона« походить від польської королеви, другої жінки Зиґмунда Старого (1494-1558), що переховувався в ньому (в цьому замку) від свого сина Зиґмунда Авґуста. В часи Хмельниччини полковник Кривоніс наступом узяв той замок, перебив усю польську залогу і закопав у ньому великий скарб. А було це на Великдень. Тепер кожної ночі проти Великодня з брами виходить невідомий чоловік і заманює людей до замку: хто піде за тим чоловіком, той уже не повернеться, бо то заклятий дух, що береже козацький скарб. Але ще має народитися такий чоловік, що знайде ці скарби«.

16-го листопада. З самого ранку аж до вечера падав мокрий сніг. Дуже зимно, непривітно. В таборі багато розмов про маніфест генерала Власова. Чекаємо, що скажуть українські політики.

По обіді слухав доповідь представника »Остміністеріюму« — це німець, що говорить російською мовою. Він заявив, що з презирством ставиться до

тих українців, які кажуть, що вони працюють не для свого народу, а для німців. »Остарбайтери« — сказав він — працюють не для Німеччини, а для України...

Словом, говорив про те, що »на вербі груші ростуть«. Нас він трактує, як дітей або дурників, які нічого не розуміють.

17-го листопада. Сьогодні Дмитро Н-ко і я ходили до лісу збирати дрова, щоб було чим палити в бараці. Рубати дерева заборонено, але сухе гілля можна збирати. Ми назбирали багато ріща й ледве донесли до бараку. Запалили в печі, тепло, я примостився на краєчку стола і записую щоденник.

В лісі було мокро погано, мусіли переходити якесь болото, а мої черевики подерті. Мокрі і змучені, сушимось біля печі, а в казанку кипить картопля...

Старий еміґрант Г-ко, колишній сотник української армії, розповідає про минуле:

»Було це ще в Щолкові — каже він. — Там був табір інтернованих вояків армії УНР. Восени 1921 року приїхала до табору большевицька комісія. Польські жандарми оточили табір, а всіх інтернованих вишикували в ряди окремими частинами. П'ять большевиків, на чолі з комісаром та в супроводі начальника табору й кількох жандармів, підійшли до Чорношличників. Першим у ряді стояв полковник Дяченко. Комісар зупинився, глянув на нього, засміявся і вигукнув:

— А, мій земляк, Дяченко! Здоров! — і простягнув руку.

Але Дяченко не подав руки, навіть не посміхнувся, а тільки з притиском сказав:

— Іди геть, негіднику! Помий руки від крови моїх батьків!

Комісар відсахнувся і мовчки відійшов.

Це оповідання зробило на нас усіх помітне враження і ми на якийсь час притихли. Тим часом закипіла наша картопля і ми взялися до вечері.

По вечері хтось із присутніх запитав сотника Г-ка:

— Ну, то що ж зробили у вашому таборі ті большевики?

Сотник почав оповідати далі:

»Поставили маленького столика посеред площі і комісар почав читати наказ про амнестію. А козаки неначе змовились і всі разом раптом заспівали: »Ще не вмерла Україна...« Заскочені большевики мимохіть поскидали шапки, а польські поліцаї витягнулись на струнко. Скінчили гимн і комісар знову почав читати наказ, а козаки ще з більшою силою заспівали: »Гей-но, хлопці, до зброї на герць погуляти...« А коли скінчили, пролунав наказ: »На право кроком руш!« — і всі організовано, строєм, пішли до бараків. Цим і закінчилась перша візита большевиків у нашому таборі«.

Я ледве встиг записати це оповідання сотника, як до бараку ввійшов наш баритон, насвистуючи »Соренто«. Відразу ж піднявся галас і регіт у бараці. Любителі донжуанських пригод зустріли свого патрона оплесками. А нам, хто слухав сотника уважно, було шкода, що таке цікаве оповідання перебив такий несерйозний галас.

Від дружини сьогодні не одержав листа і це мене турбує. Завтра субота і я вирішив їхати до Берліну.

18-го листопада. 10-та година ввечорі. Я доїхав до Берліну щасливо, без особливих пригод. Вагон, у якому я їхав, у багатьох місцях був пробитий кулями. Кажуть, що минулого тижня, вдень, налетіли американські літаки і обстріляли потяг. Були вбиті й ранені. Вже кілька днів літаки не з'являються ані над Берліном, ані над його околицями.

Я приїхав вполудне й дружину застав удома. В цьому приміщенні я вперше: це гуртожиток для безпритульних чужинців, організований »Остміністеріюмом«. Тут, як в Ноєвому ковчезі: всякої тварі по парі — є росіяни, українці, естонці, лотиші, білоруси, татари, грузини... Старі, молоді, жінки, діти, парубки і дівчата... Вся ця маса народу розмістилася у двох великих кімнатах і на всіх є лише одна невеличка кухня з одною плитою, що палиться ґазом. А кожному треба ж щось зварити; жінки з малими дітьми перуть і сушать пеленки, чоловіки товчуться з чайниками, жінки з каструлями — »Содом і Гомора«! Але, на диво, тихо. Дружина каже, що рідко коли виникають суперечки: всі вже привикли жити в таборах, в гурті, об'єднані спільною бідою. Публіка тут зібралась солідна: професори, лікарі, журналісти, кілька священиків, музиканти, кілька поважних селянських родин. Один естонець, жартуючи, сказав мені по-російськи: »Ето комуна, которая состоіт із антикомуністов«.

Ліжка в усіх дерев'яні, двоповерхові, є кілька стільців, але зовсім немає стола, бо нема для нього й місця — ввесь простір заставлений ліжками.

Ліжко моєї дружини стоїть біля вікна, поруч із старим розбитим піяніном. Поміж піяніном, стіною і ліжком є маленька площа і я використав це місце — із старої скриньки і валізки зробив стіл, на якому записую свій щоденник.

Тепер уже пізній вечір, більшість людей у гуртожитку спить. Вікна завішені чорним полотнищем, час гасити світло.

19-го листопада. Неділя. Сьогодні теплий соняшний день. Ми з дружиною були в церкві, людей багато, правили два священики, співав хор.

Після Богослуження під церквою зустрілися зі знайомими: полк. Шулаєм, Семеном Підгайним, Юрієм Ш. і Савкою Д. — обидва останні приїхали сюди з Пляувену. Говорив з літературознавцем Ю. Ш., але розмова з ним неприємна, він вдає з себе »великого чоловіка«, говорить »крізь зуби«.

Біля церкви всі говорили про маніфест ген. Власова. Семен Підгайний сказав мені, що тепер ведуться переговори і вийде другий маніфест, чистоукраїнський.

До гуртожитку вернулися вже пізно ввечорі й застали дискусію. Дискутував українець Г-кий із старим російським еміґрантом, що приїхав сюди з Болгарії. Москаль сердиться, твердить, що ніяких українців нема і не було, є тільки »малороси«, нема й української мови, є тільки »южнорусскоє наречеє«. Відокремлення України від Росії він уважає за »зраду родіни«, бо це приведе до розвалу Російської імперії, а »ето нікому не вигодно«.

Дружина каже, що після власовського маніфесту такі дискусії в гуртожитку ведуться майже кожного вечора.

20-го листопада. Я і дружина були сьогодні на лекції німецької мови в Берлінському університеті. Лекції відбувалися в будинку Геґеля, читав німець, німецькою мовою — це т. зв. прямий спосіб навчання чужої мови. Для того, хто вже знає трохи цю мову, такий спосіб добрий, але для початкуючих — досить тяжко.

На курсах є люди різних національностей: поруч мене сидів молодий грек і все чомусь посміхався. Лектор — німець середнього віку: веселий, симпатичний чоловік, його приємно слухати.

Лекція тривала дві години. Перша година пройшла спокійно, але коли почалася друга — алярм! Ми всі побігли через міст і сховалися під »Дойче музеум«. Коли алярм закінчився, ми вже не вернулися на лекцію.

Увечорі в гуртожитку я познайомився з Марією Герґель — це селянка з Полтавщини, вже старша жінка, мати дорослого сина. Син десь працює і добре заробляє, але обиджає свою стару матір. Вона часто плаче і жалується на свого сина перед моєю дружиною.

Сьогодні Марія Герґель прийшла у наш куточок, сіла на наше ліжко і тихенько, півголосом, проспівала народну пісню:

»Наїхали гості в кохтанах та в кармазинах,
а ти, нене, у сірій свитині:
іди, нене, геть від мене!
А я, сину, буду в другій кімнаті дітей колихати,
кукли чесати.
Іди пріч від мене, бо приїхали гості до мене!
Пішла мати темними лісами, умивалася дрібними сльозами;
Та ще пішла зеленою лукою та зустрілася з рідною дочкою:
»Чого, мамо, отут ходиш і до мене не заходиш?
Іди, мамо, до мене!«
На третій день прийшов син: »Іди, мамо, тепер до мене,
Бо в мене недобра година:
Вмерла жінка, зісталась дитина!«
А сестра йому відповідає: Нехай, брате, твій двір загориться,
Не пущу мами і на час подивиться;
Нехай, брате, твій двір запалає,
Тебе, брате, весь світ проклинає!«

Всі в гуртожитку притихли. Я оглянувся й побачив, що всі слухають, як тихенько, старечим голосом, співає Марія Герґель: жінки витирають сльози, а чоловіки сумно похилили голови.

Народна пісня на чужині має сильний вплив, як і в себе на батьківщині.

21-го листопада. Я вирішив залишитися у гуртожитку ще й сьогодні і написати нарис »На Андрія Первозванного«. Ідею написати цей нарис подала мені Марія Герґель, вона коротко розповіла, як — ще дівчиною бувши — вона ворожила в ніч під »Андрія«: перекидала через хату свій чобіт і потім ледве знайшла його.

По обіді їздив до редакції »Голосу« і дав свій нарис редакторові Б. К.; він обіцяв, що нарис буде надрукований у грудні, коли буде день Андрія Первозванного.

Там, у редакції, я познайомився з дівчиною у вишитій сорочці. Як виявилося, вона пише вірші, деякі з них друкує за підписом Ганна Черінь. Вона, здається, працює в редакції.

Увечорі в гуртожитку знову дискусія між українцями і москалями: »Україна без Росії не може існувати« — товчуть своє москалі.

23-го листопада. Я вернувся до Вустраву. 9-та год. увечорі. Ще вчора приїхав до табору й застав таку новину: курси наші закінчились. У таборі можемо ще залишитись до 1-го грудня, а потім — на всі чотири сторони! Потреба в »культуртреґерах« вже минула, бо й самих »остарбайтерів« уже не потрібно: заводи й фабрики розбиті, а бавери мають робітників аж забагато.

Увечорі відвідав поетів: вони нічим не журяться, далі читають вірші та варять картоплю в казані. Один, щоправда, вирішив піти в »народ« — в »остарбайт-ляґер«, і буде працювати на недонищеному заводі; він... знайшов там собі дівчину. Цей лицарський учинок заслуговує на увагу, бож тепер усі, хто як може, втікають із заводів, а він — на завод!

24-го листопада. Аж сьогодні я помітив, що в нашому бараці дуже тихо — немає нашого баритона. Запитав, де він дівся? »Поїхав — кажуть — на Олександерпляц шукати німки в капелюсі з пером!«

Сьогодні був медичний перегляд. Я розговорився з лікарем, моїм земляком з Одеси. Він, між іншим, сказав: »Німці війну програли — це ясно. Не ясно тільки, що буде з нами, втікачами?« Я відповів, що про те, що буде з нами після закінчення війни, я й думати не хочу, бо ще не ясно, чи ми доживемо до кінця війни.

Під час вечері говорив з В. Ч., він також занепокоєний майбутнім. Табір залишає і буде шукати пристановища в Берліні; його син уже давно там живе.

26-го листопада. Сьогодні сталося так, що — крім мене — в бараці був тільки сот. Г-ко.

— Пане сотнику, — звернувся я до нього, — розкажіть же мені про чергову візиту большевиків до вашого табору?

І сотник розповів мені таке:

»Це було в 1922 році. Наш табір перенесли до Щепьорна. Незабаром і там з'явилася та ж сама большевицька місія. Цим разом порядок змінився: нам наказали всім зайти до бараків і без виклику не виходити...

— І козаки підкорилися тому наказові?

— Мусіли, бож ми були інтерновані, на чужій землі. І ось під кожним бараком по черзі ставили стола і за списком викликали. Підійде, було, козак до столу, а його питає большевик, чи хоче їхати додому. Кожний твердо відповідав: »Ні«. Почувши таку відповідь, козака відпускали до бараку.

Коли їм не пощастило нікого обдурити серед боєздатних козаків, тоді вони підійшли до бараку інвалідів-калік. Пройшло вже перед ними чимало інвалідів і кожен теж сказав »Ні«. Врешті підходить, спираючись на милицю, козак шостої дивізії Дмитро. Підійшов, став проти комісара і гостро дивиться йому у вічі. Комісар витримав його погляд і вже й рота розкрив, щоб щось сказати, але в цю ж мить Дмитро розмахнувся милицею і з усієї сили вдарив комісара по голові. Жандарми схопили Дмитра й повели до арешту, а комісара посадили в авто й повезли до шпиталю. Ось цим і закінчилася друга візита большевиків до нашого табору.

— А що ж сталося з Дмитром?

— Увечорі ми пішли до арешту й побачили щось незвичайне: Дмитро сидить на ліжку, підібгавши під себе єдину ногу, як паша турецький, а біля ліжка, на столі, біла булка, пряники, молоко, шоколяд. Це поляки назносили йому подарунків. На другий день Дмитра відправили до Варшави, а там лікарі визнали його психічно хворим. На тому й закінчилось«.

27-го листопада. Вчора, як сот. Г-ко скінчив розповідати мені про свою бувальщину, зараз же вийшов з бараку й більше не приходив. Вночі його ліжко стояло порожнім, а один волиняк бачив його в селі.

— Пішов пить! — сказав мій сусід по ліжкові.

— Чому ж ви так думаєте?

— Та в старих вояків це буває. Вчора розповідав вам про минуле, розхвилювався, і ось пішов свою біду залити чаркою.

— Де ж він знайде цю чарку? Адже німці тепер горілки не продають.

— Е, не журіться за нього, старий лис завжди нору знайде!

Мені шкода було сот. Г-ка, пішов би шукати його, як би знав де. На дворі холодно: паде мокрий сніг, дує пронизливий вітер, ще десь простудиться чоловік.

В бараці накурено, брудно... Щоб уже швидше покинути цей табір, але вже не довго — лиш два дні.

28-го листопада. Мій сусід не помилився: сот. Г-ко так напився, що ще сьогодні рано доходив до пам'яті. Потім ми обідали разом у таборовій їдальні й він розповів мені про останню візиту большевиків до табору інтернованих:

»За деякий час після згаданої візити — розповідав він — большевики знову з'явилися в нашому таборі. Цим разом поставили стола в довгому вузькому коридорі. В усіх калік відібрали милиці. Два жандарми підводили до стола кожного козака, взявши його під руки. За столом стояв комісар і намовляв кожного записуватися на виїзд додому. Тут же, за столом, сидів і другий большевик — писар.

Приїхали вони цим разом до табору не з порожніми руками: привезли багато одягу, сухарів, цукру, цигарок. Знайшлися й такі легкодухи, що повірили цим приманкам і записалися на виїзд додому. Записався тоді й мій земляк з Житомира Влас Гадзелівський. В 1941 році, коли большевиків

уже не було, я їздив до Житомира, заходив до матері Власа, питався про її сина. І від неї довідався, що її син ніколи додому не вернувся.

Був ще в нашому таборі »Альошка« — молодий хлопчак, років тринадцять. Большевики забили його батька, матір, а його самого забрали в полон. В одному бою козаки відбили »Альошку« від большевиків і віддали його до особистої охорони генерала Омельяновича-Павленка. Тепер »Альошка« теж записався їхати додому.

На другий день з усіх поворотців зробили невеличку колону і рядом вивели з табору. На площі, недалеко від колони поворотців, козаки чекали з »оркестрою« — старими відрами, шматками бляхи, порожніми баньками з консервів тощо. Ця »оркестра« із страшним гуркотом грала марша своїм зрадникам.

»Альошка« йшов ззаду і вдавав, що він »на параді«: високо підкидав ногами, смішно задирав голову, надував лиця. Та як тільки колона підійшла до брами, він круто повернувся і тим же церемоніяльним маршем пішов до бараку. Козаки зустріли його дружніми оплесками і вигуками: »Славно!«

Я подякував сотникові за всі три його оповідання і сказав, що колись надрукую їх. Він відповів, що ще сьогодні їде до Берліну, а потім — »десь у широкий світ!«

— Але світ, пане сотнику, тепер такий вузенький, що ми ще зустрінемося з вами.

— Дай, Боже, щоб зустрілися в Києві! — відповів сотник і вийшов з бараку.

29-го листопада. Нарешті перемога: я одержав черевики, сорочку і штани! Цілий тиждень писав заяви, ходив на »авдієнції« і, нарешті, добився. Сьогодні вистояв у черзі дві години і дістав ті »скарби«. Черевики і штани були для мене дуже необхідні, бо я вже справді »дочумакувався: штанів нема, очкур обірвався!« Мені теж доведеться мандрувати у світ за очі, а босоніж, та ще й у подертих штанях, »якось не випадає«, — кажуть галичани.

Ще сьогодні поїду до Берліну, а там з дружиною ще покрутимося якийсь час і »дай, Боже, ноги!«

Знову в Берліні

30-го листопада. Учора ввечорі приїхав до Берліну, в гуртожиток для утікачів — в »комуну антикомуністів«, як тепер жартом називають цей гуртожиток. Дружину застав живу й здорову, а це найголовніше.

Сьогодні пробував дещо написати для »Голосу«, але в гуртожитку було багато галасу й мені заважали. Особливо надокучив мені скрипаль: він розучує якусь жартівливу грузинську пісеньку й ось співає:

»Куліча, куліча, —
Ми імеєм лавку;
Ми торгуєм баклажан
І всяка рода травку...«

Проспівав він цю пісеньку вже сто разів і страшенно всім набрид. Дехто радив йому вже замовкнути, але він запевняє, що мусить готуватися до якогось концерту.

1-го грудня. Боже мій, скільки негайних проблем: треба харчових карток, треба дістати десь якийсь документ, щоб поліція на вулиці не чіплялась, і треба грошей... Завтра ж почну оббивати пороги!..

Увечорі був алярм і ми більше як годину просиділи в підвалі. Розмовляв з Д. Н., М. Ц. та іншими українцями — в усіх ті самі проблеми: харчі, гроші й документи.

2-го грудня. Сьогодні провів півдня у С-ка, але це нічого мені не дало. Він щиро сказав, що все залежить від німця Ергерта. В понеділок піду до того німця, хоч на успіх не надіюся.

Сьогодні спостерігав такий випадок: одна молода жінка із шестирічною донечкою прийшла до "Ukrainische betroittestell", дівчинку лишила в коридорі, а сама пішла в канцелярію. Гарне чорняве дівча — таке цікаве, що всі почали розважати його. А одна пані завела з тим дівчатком таку розмову:

— Як називаєшся?

— Тамара, — відповіла дівчинка.

— А скільки тобі років?

— Шість.

— А хто ти така: українка чи татарка?

— Нєт, я русская.

— Русская? А звідкіля ж ти приїхала — з Москви чи Петербурґу?

— Нєт, я с Києва.

— А хіба ж у Києві росіяни? В Києві живуть українці, тож ти також українка.

— Нєт, я русская! То в Польшє живут украінци, а в Києвє только русскіє.

Далі цієї »дискусії« я вже не чув, бо прийшла моя черга і мене покликали до канцелярії. Коли я зайшов туди, то мати дівчинки ще продовжувала розмову з секретаркою — говорила доброю українською мовою. Таки в Києві живуть українці! Але, навіщо ж було так виховувати свою дочку?!

Вийшовши від С-ка, в коридорі я почув розмову двох росіян. Один з них розповідав, що в білоруському комітеті (в Берліні) дають приміщення, обіди, навіть одяг.

— Вот, — закінчив він, — в таком случаю вигодно бить бєлорусом!

— Да, я почті бєлорус, — сказав другий, — жил там довольно долгоє врємя.

Сьогодні по обіді я записав дві пісні від Марії Герґель. Ось вони:

Чорноморець

Як устану я раненько та умиюся біленько,
Та сяду я край віконця, виглядати чорноморця.
Чорноморець не йде — їде, ще й семеро коней веде,

На восьмому — вороному, в жупані голубому.
Як став чорноморець коней випускати,
Стала вода прибувати, чорноморця затопляти.
»Рятуй, рятуй мене, мила, коли вірно любила«.
»Не піду я рятувати, бо не вмів ти мене шанувати«.
»Біжи, мила, хоч по люди, може жалко їм буде«.
Доки мила людей зізвала, чорноморця утеряла.
Тільки плаває сідельце, пориває моє серце.
Тільки плаває подушка, завмирає моя душка.

Посіяв козак гречку . . .

Посіяв козак гречку,
На дубі, на вершечку.
Як схопилася шуря-буря
Та й козакові гречку здула.
Нема гречки ні полови,
Зісталися козакові самі чорні брови.

Далі Марія Герґель згадувала, як то колись святкували Різдво у їхньому селі

— На Святий вечір — казала вона — готували в нас 12 страв: кутю, узвар, борщ, рибу жарену, варену квасолю, варений горох, варену сочевицю, голубці . . .

— Це ж тільки 10 страв! А які ще дві? — запитав я.

— Та то, як хто: часом кисілю зварять, часом цукерок куплять, як діти є . . .

Але видно було, що вона забула про ті дві страви. Потім згадала, які страви готувалися на перший день Різдва: борщ з м'ясом, молочне, вареники з сиром, пиріжки з сиром і сметаною, ковбасу жарену . . .

Сусіди, що почули нашу розмову, підходили ближче:

— Що це ви тут жарену ковбасу згадуєте? — питали.

Але Марія Герґель не відповідала на запитання і продовжувала далі свої спогади про різдвяні звичаї, а я записував:

»На святий вечір діти носили вечерю: внуки до діда і баби, племінники до дядька і тітки, похресники до хрещеного тата і мами. На вечерю несли калач, трохи куті з медом, узвару, пиріжків. За вечерю дітям давали цукерків, дрібних грошей, пряників. Дід і баба вечері не давали, а всі інші давали свій калач і свою кутю.

Коли за вечерею діти просять води, то батько не дає, щоб — як виростуть — були витривалі в дорозі, в поході, на війні. Як я була мала, то ходила до діда і баби колядувати, співала їм так:

Я дівчинка маленька,
Спідничка рябенька,
А черевички корковенькі;
Будьте з празником здоровенькі.

На Новий рік, коли посівають, то діти наставляють долоні: скільки впаде зерен, стільки й щастя буде в наступному році.

Від Різдва до Нового року хату замітають пополовині: сміття, що від порога, виносять геть, а те, що від покуття — збирають і потім палять у садку на Маланки, щоб груші та яблука родили.

З кожної вареної страви відбирають по три ложки для »духів«: все те зсипають в одну миску і ставлять на стіл. Рано несуть у стайню і дають скотині. Хліб і сіль, що стояли на столі, також дають худобі.

Перед вечерею на Святий вечір запрошували мороза: »Морозе, морозе, іди до нас на вечерю та не морозь городів, хліба, худоби: ягнят, телят, поросят«. А далі кажуть: »І ти, сивий вовче, іди до нас на вечерю та не бери в нас ані ягнят, ані телят, ані малих поросят«.

На Святий вечір говорить скотина, розмовляє людською мовою. То Бог питає її, який у неї господар: добрий чи поганий...«

Оце стільки записав. Дехто зі слухачів почав і собі згадувати, як то колись святкували Різдво.

Сьогодні день пройшов спокійно, алярму не було.

3-го грудня. Неділя. Я встав рано, всі ще спали, і закінчив статтю до газети — це уривок спогадів »З минулого« про Різдво на чужині. Переписав цей свій спогад у зошит, нехай зберігається разом із щоденником. Ось він:

»Чужина по той бік нашої землі, чужина на Сході, серед ворожих нам людей і жорстокої природи, — це тяжка чужина. І ось на тій чужині мене з дружиною застала свята вечеря 1941 року. Вона залишилася у моїй пам'яті світлою зіркою на чорному тлі спогадів того часу.

Місяць перед Різдвом я випадково довідався, що недалеко в лісі живе лісничий-українець. На другий день я поїхав до того лісу і познайомився з земляком — це був уже літній чоловік, називався Григорій Андріїв. Він дуже зрадів, коли довідався, що я з України, і довго, з подробицями розпитував, що і як там тепер в Україні.

Згодом мені стало відомо, що Андріїв — мученик за кращу долю свого народу. Він син лісничого з Поділля, в Києві студіював лісотехніку. З першого ж дня наших визвольних змагань був в українському війську, а потім брав участь в господарському житті молодої держави. Особливо знав майже всіх визначних діячів України.

А потім — страшні роки поневолення рідного краю: переслідування, арешти, а там і в'язниця, заслання в далекий Сибір, тяжка праця на уральських рудниках і, нарешті, самотнє життя на чужині...

Така була доля Григорія Андріїва. Він відразу став нашим найліпшим приятелем і бажаним гостем у нашій хаті.

Прийшов Святий вечір. Наше матеріяльне становище було таким, що про 12 страв ми і не мріяли... Ми оздобили своє убоге мешкання чим могли: наробили з паперу рушників із мальованим вишиванням, роздобули лямпадку, на покутті поставили »дідуха«, трохи сіна, а на сіні, поруч з »дідухом«, поставили полумисок з кутею.

Надворі була буря: за вікном вовком вив вітер і велика маса снігу засипала низенькі будиночки, що були подібні до грибів. Навколо чорнів понурий ліс і все це густою сіткою огортала темна зимова ніч.

Вже все було готове і ми з дружиною сиділи біля вікна та прислухалися до дикого виття природи. Раптом заскрипіли ворота, загавкав пес і почулись важкі кроки. Я побіг відчиняти двері: це був Григорій Андріїв.

Наш гість увійшов до хати в кожусі, шапці, та ще й з кошиком у руках. Увесь був засніжений, але веселий і привітний. Скинув шапку, обтрусив з неї сніг і заговорив, вдаючи з себе хлопчика:

— Добрий вечір! Із Святим вечером будьте здорові. Просили тато і мама, і я вас прошу на вечерю: нате вам вечерю! — і поставив на стіл кошика.

За якийсь час ми вже сідали за стіл до вечері.

— А мороза запрошувати не треба. Дуже він нам надокучив цього року, — жартував Андрій.

— А вовка? — запитала моя дружина.

— Вовка теж ні, в нас бо немає ні ягнят, ні телят, ані малих поросят. Немає нам чого йому догоджати. А я ось із собою зайчика запросив.

І Григорій Степанович (так він звався по-батькові) витягнув з кошика цілого запеченого зайця й поставив на стіл. Усі вдоволено засміялись.

Мені, як господареві, довелось частувати гостей, і я налляв у чарки. Григорій Степанович встав, високо підняв чарку і тихим голосом сказав:

— Вже двадцять років цей Святий вечір я святкую на чужині. Вже двадцять літ я згадую свій поневолений край і молюсь за нього Всемогутньому Богові. Я щиро вірю, що край наш буде вільний і ми колись зберемось разом удома, не при затулених вікнах, а так, як годиться господареві у своїй вільній, рідній і веселій хаті.

— Дай Боже! — і за хвилину всі чарки порожні стукнулись об стіл.

І ось у таку глупу ніч, за щільно затуленими вікнами, ховаючись від ворогів, троє українців-скитальців по-своєму, як велить їхній предковічний звичай, святкували традиційне свято Різдва Христового. Страви були бідні, була лише одна пляшка вина, але я ніколи не забуду того чудового вечора, найкращого свята в моєму житті.

Я завжди пам'ятатиму той вечір: в кутку образок святого, тремтячий вогник лямпадки, застелений стіл білою скатертиною, а на покутті »дідух« і полумисок з кутею, — все це надало затишку, спокою і нагадувало далеку рідну батьківщину-Україну.

Як тепер бачу Григорія Степановича Андріїва: він сидить за столом, підпер голову правою рукою і згадує слова історика-патріота: »Брати мої, українці! Якщо любите свою рідну землю, то стійте міцно на ній обома ногами ... Бо виживає той, хто вміє за себе відстояти!«

*

Сьогодні ми з дружиною були в православній церкві: знову, як і перед тим, співав хор, горіли свічі ... Церковна Богослужба хвилює мене.

Було багато людей, кажуть, що сьогодні в церкві був і гетьман Павло Скоропадський, але я не бачив його.

По обіді були на українському концерті. Концерт був дуже добрий і ми з дружиною мали велике задоволення. На концерті теж був гетьман Павло

Скоропадський з дружиною. Я бачив їх обоє, але здалека. Говорили, що на цьому концерті був і Тарас Бульба — партизан з Волині.

5-го грудня. Сьогодні їздив на Кохштрассе до УНО і заходив до редакції »Українського вісника«, щоб віддати »З минулого« до друку. Редактор зараз же при мені прочитав і сказав: »О, це цікава річ. Піде у різдвяному числі«.

Мали ми сьогодні труднощі з картками на хліб, але вже все закінчилось добре: картки маємо тепер на цілий місяць.

Увечорі був алярм і ми сиділи в бункері майже годину. Бомби рвались десь далеко, але гул літаків ми чули й тут.

7-го грудня. Сьогодні я ніде не ходив, мав час і завів розмову з Марією Герґель про народне весілля. Вона добре розуміється на народних звичаях і вміє про них оповідати. Ось вона оповідає мені про весільний коровай:

»В хаті молодого збираються жінки. Мати приносить пшеничного й житнього борошна, а коровайниці те борошно сіють і розчиняють тісто. З пшеничного тіста виробляють коровай, а з житнього — дно короваю.

Місять тісто на коровай коровайниці й співають:

Засвіти, Боже, з раю
Нашому короваю,
Щоб було виднесенько
Краяти дрібнесенько.

Співаючи, коровайниці ліплять з тіста пташок і парою ліплять їх на короваю, примовляючи: »Дай, Боже, щоб ваші діти та впарі були!«

Перед тим, як садити коровай у піч, кличуть котрогось із чоловіків. Чоловік вимітає піч і садить у ній коровай, а коровайниці співають:

Кучерявий піч вимітає,
Верменянка в піч заглядає:
В щасливому місці
Короваю сісти.

Коли вже коровай посаджений, чоловік гукає: »Гей жінки, до діжі!« Жінки беруть діжу на руки, підносять догори і три рази б'ють нею об сволок, приспівуючи:

Ой, піч на стовбах,
Діжу садять на руках.
Наша пече, наша пече,
Спечи нам коровай гречe.

Жінки жартівливо обіймають і цілують чоловіка, він ставить горілку на стіл, жінки — закуску. Всі сідають за стіл і п'ють могорич, поки спечеться коровай.

Коли коровай уже готовий, то всі встають з-за столу, стають перед образами і моляться Богу. Потім витягають коровай з печі, обгортають його довгим рушником і кладуть на стіл«.

Я домовився з Марією Герґель, що вона розповість мені про ціле весілля, а я запишу: може колись пригодиться?

Увечорі бачився з М. М. і радився з ним, куди і як виїхати з Берліну. Він радить їхати в Баварію, йому чомусь подобається Мюнхен. Москалі, як я чув, багато говорять про Швайцарію: »Ето єдинственноє місто на землє . . .«

10-го грудня. Неділя. Щойно вчора я закінчив записувати народне весілля з Полтавщини від Марії Ґерґель, списав цілий зошит. Писав олівцем, швидко, але колись мушу в цьому »розбиратись«, як буде час і потреба.

Сьогодні бачив у місті дівчину-»остівку« з Київщини, говорив з нею. Вона вже другий рік тут, у Берліні: живе в таборі, а працює в якійсь фабриці. Змучена, голодна і дуже бідно одягнена.

Про свою зустріч з »остівкою« я розповів у гуртожитку й побачив, що не всі співчувають тим нещасним юнакам і дівчатам. Ось москаль, що приїхав з Болгарії, зовсім вороже ставиться до »остарбайтерів«:

— Нічєво, — каже він — пусть поработают, ето їм на пользу!

Він думає, що в колгоспах тільки те й роблять, що п'ють горілку, а ось німці, мовляв, навчать їх, як треба працювати. Він, той кацап, взагалі нахаба.

Москалі дуже розпаношились після власівського маніфесту і погано ставляться до нас, українців. Але нас тут, у гуртожитку, більше і ми відгризаємось.

Увечорі працював над нарисом про свято Маланки і Василя, але не закінчив. Якщо вдасться написати добре, дам до »Голосу«.

Один старий еміґрант-українець розповідав про своє життя-буття на Словаччині. Виявляється, що »брати-слов'яни« часом бувають гірші цигана. Але оповідач захоплений словачками, він думає, що кращих жінок від словачок на світі немає. Щодо чоловіків, то »най їх шляк трафить!«

11-го грудня. Сьогодні їхав підземкою до Фрідріх штрассе, сів на неправильний поїзд і заїхав десь аж на околицю Берліну. Довелося вийти з підземки і йти на іншу лінію. Коли переходив, бачив неприємну річ: німець вів кількох полонених червоноармійців; вони докраю виснажені, обдерті, трусилися від холоду. Один з полонених упав на дорозі, інші кинулись його підіймати, але й самі падали . . .

Становище з кожним днем гіршає. По обіді знову брався за статтю, але знову перебили . . . Був алярм.

12-го грудня. Статтю закінчив і завіз до »Голосу« . . . Бачився з деякими знайомими: в усіх становище непевне і всі турбуються, що буде далі?

До нас у гуртожиток прийшли нові мешканці: православний священик зі сином. Вони їхали до Німеччини через Чехо-Словаччину і теж багато натерпілись. Розповідали багато неприємностей. Словацькі пробольшевицькі партизани намагалися їх затримати, щоб потім передати москалям.

14-го грудня. Сьогодні був у редакції »Голосу« і взяв свіже число (за 13 грудня 1944 р.) газети. В цьому числі надрукований мій нарис »На Андрія«, що починається так:

»Тринадцяте грудня. Зима. Мороз. Село повите першим снігом...«

Нарис поділений на три розділи, з підзаголовками: »Дівчата ворожать«, »Калита« і »Хлопці гуляють«.

Сьогодні мав час і прочитав цілу газету — »від дошки до дошки«. На першій сторінці цікава стаття »Україна в боротьбі«. Читаю:

»Голос правди«, ч. 83, містить статтю про повстанський рух в Україні, зокрема існування і зріст УПА набирають таких розмірів, що большевицькі верховоди серйозно занепокоєні вислідом боротьби за їх панування на українській землі...« Далі: »З особливим недовір'ям ставиться (большевицьке) командування до вояків з Західньої України. Їм не довіряють постів, а на ніч відбирають зброю. При першій нагоді люди великими групами втікають до лісів і приєднуються до УПА... Особливо активно діють повстанці в районі Луцька, де щодня висаджують у повітря мости та інші воєнні об'єкти. Щодня відбуваються тут криваві сутички... В одному з донесень совєтський командир пише до начальства, що повстанці захопили залізничний поїзд і до рук УПА потрапили танки й гармати«.

На 4-ій сторінці газети цікава замітка: »Майор Тимошенко«. Тут пишеться, що »т. зв. бунт Тимошенка стосується не совєтського маршала Тимошенка, а проводиря великого загону повстанців, які діють на захід від Києва, майора Тимошенка.

Майор Тимошенко — це молодий старшина червоної армії, він особливо відзначився влітку 1943 року в боях в околицях Білгороду; йому лише 30 років, він має звання героя Совєтського Союзу і багато орденів та медалів з цієї війни.

Дії бойової групи Тимошенка все ще поширюються. Поодинокі загони червоної армії визнали майора Тимошенка за свого провідника. Він очолює тепер великий протибольшевицький рух українців. Ціле літо і осінь 1944 року він провадив тяжкі бої з реґулярними совєтськими загонами«.

Отже, виходить, що українські партизани діють і біля Луцького, і біля Києва.

Мій сусід побачив, що я читаю газету і сказав іншому сусідові. Скінчилося тим, що газета пішла по руках і я ледве відшукав її, щоб заховати, бо там же є моя стаття »На Андрія«.

Почалися спогади й оповідання про колишніх партизанів, про тих, що партизанили ще в двадцятих роках в Україні; знайшлися навіть і учасники: »Ось я був партизаном в Холодному Ярі, що біля станції Знаменки«, — сказав один чоловік, що дуже мало був подібний на партизана. Він оповідав досить цікаві події зі свого партизанського життя, але я не записував.

Знайшлися й такі, що прочитали і мій нарис »На Андрія«. Один, поважний чоловік сказав, що такі нариси про звичаї нашого народу можуть бути корисні для молодшого покоління, яке з власного досвіду цих звичаїв не знає.

26-го грудня. Сьогодні рано знову їздив до редакції »Голосу« і взяв свіже число (за 25 грудня) газети з моїм етнографічним нарисом »Свят-Вечір«. Нарис починається словами: »Сутеніє. У вікнах блиснули вогні. Густий сніг засипає землю. Тихий зимовий вечір огортає село«.

Але тепер не тихі вечори... Вчора ввечорі був довгий і сильний налет і ми просиділи в глибокому підвалі цілу годину. Вернувшись до гуртожитку, ми довго ще боялися лягати спати.

Сьогодні ввечорі має бути концерт капелі бандуристів ім. Т. Шевченка, тої самої, що ми її чекали ще в Устриках Долішніх, але вона не приїхала. Я вже маю два квитки... Щоб тільки алярму не було цього вечора.

Вже минула 11-та година ночі. Півгодини тому ми з дружиною вернулися з концерту капелі бандуристів ім. Т. Шевченка. Враження незвичайне... Я познайомився з мистецьким керівником Григорієм Китастим і домовився, що напишу про них, бандуристів, статтю. Завтра рано поїду до них у готель по матеріяли.

Людей (на концерті) було дуже багато... Я познайомився також з якимись журналістами, з якимсь професором, але його прізвища не запам'ятав. Він сказав до мене: »Це ви Олекса Степовий? Я читав ваш нарис про Святий Вечір. Ви хто, етнограф?« І так познайомились. Добре, що не було сьогодні алярму...

27-го грудня. Сьогодні ввесь день я займався бандуристами. Рано їздив до Григорія Китастого в готель »Монополь« і застав його ще в ліжку, але він швидко встав, одягнувся і дав мені знімок із групи бандуристів та деякі матеріяли для статті.

Від Китастого я вернувся до гуртожитку, примостився на скриньці біля вікна і кілька годин підряд писав статтю. Ось вона:

Концерт Капелі бандуристів ім. Т. Шевченка

26-го грудня 1944 року в малій залі філармонії (Бетговензаль) відбувся концерт капелі бандуристів ім. Т. Шевченка, під мистецьким керівництвом Григорія Китастого.

Для нас, українців, це справжнє свято. Рідна пісня під бандуру при доброму виконанні та ще й у нашому становищі, на чужині, це як цілющий бальзам на затруєну душу.

Ми, українці, можемо по праву гордитися своєю піснею, бо наш нарід за період довгої історії боротьби за національну незалежність створив високомистецьку пісню, танок і музику.

Найстаршим і найулюбленішим українським народним інструментом є бандура. Цей досить звичайний інструмент із великою кількістю струн вже сотні років будив народні серця до національної свідомости і запалював їх до боротьби.

Розповідають, що колись в античній Греції під час великої війни один полководець просив підкріплення, але замість війська прийшов до нього старий, бідний на вигляд, чоловік і назвав себе співаком та музиком. Полководець був незадоволений таким »підкріпленням«, але коли той

старий музика пішов між вояків, заграв і заспівав патріотичних пісень, то запалив вояцькі серця до нестримної боротьби і впертого бажання перемогти. Тим разом греки перемогли, бо пісня і музика виявилися добрими спільниками вояків.

Наша пісня і бандура не раз були такими спільниками у визвольній боротьбі нашого народу.

Горді сини Січі Запорізької ніколи і ні в яких походах не розлучалися з бандурою, чи бандуристами. А в славні часи героїчної Хмельниччини саме бандура та невільничий плач збудили народ до такого великого повстання проти своїх гнобителів, яке вкрило славою нашу Україну. Під Жовтими Водами пісня бандуриста була такою ж зброєю, як і спис козака.

Без пісні й бандури не обійшовся ані Максим Залізняк, ані славної пам'яті Симон Петлюра.

В той час, коли треба було активної діючої пропаґанди, щоб довести всьому культурному світові, що ми — українці — нарід, який по праву належить до Европи, що ми боремось за своє самостійне існування, — Симон Петлюра такою діючою пропаґандою влучно вибирає пісню: організує Українську Республіканську Капелю, яка об'їздила ввесь світ і, як не можна краще, показала наше національне обличчя.

Ще тоді, 29 квітня 1920 року, "Berliner Zeitung am Mittag" писав: »...бачимо нарід, який чує в собі молоду, буйну силу, рветься на волю з вікової неволі. Тепер він піснею бореться за існування. І коли б пісня була державою, то Україна зайняла б учора перше місце поміж народами«*.

Тепер ми також боремось. Живемо в період, коли перед нами на всю свою невимовну велич постало питання: »Бути, чи не бути Україні вільною!«

І ось бандура пригадує нам: хто ми і чиї ми діти!

Заля переповнена. Слухачі вже зайняли всі місця і значна частина їх стоїть попід стінами; але людей не чути: всі завмерли, бо чудове виконання під тужливий дзвін бандури зачаровує нас усіх і ми з жадністю ловимо кожний звук, кожну гаму рідної пісні, як дорогоцінну річ. Ми слухаємо про Морозенка, пригадуємо славне Запоріжжя — силу й славу наших прапрадідів та їхню віддану боротьбу за волю своєї Батьківщини-України. І раптом — чарівні звуки »Думи про Хмельницького«, виконує сольо Григорій Китастий; ця стара козацька дума в його виконанні перетворилася на бойовий заклик:

Гей, гей, воля йде, кличе нас,
Люди вставайте всі в добрий час!

Потім історична дума про козака Голоту, виконує Зіновій Штокалко; його високомистецький речитатив зачаровує всю залю. В нагороду він одержує бурю оплесків та вигуки: »Біс!.. біс!..«

Слід особливо відмітити високу майстерність і щиру красу голосу Євгена Цюри, що співав »Зеленая та ліщинонька«.

---

*) Д-р О. Пеленський: »Світова концертова подорож Української Республіканської капелі«, Львів, 1933, стор. 129.

Гарний дует: »Цвіла, цвіла калинонька« — виконали Цюра і Потап. Особливо щиро до серця слухачів дійшла стрілецька пісня: »Чуєш, брате мій, товаришу мій . . .«

Щиро посміялись ми і від жартівливих пісень. Тут знову треба відмітити гру бандуриста Зіновія Штокалка за його виконання »Сіяв мужик гречку«.

Але, чи не найбільше враження справило виконання пісень цілим ансамблем — глибоке й стримане. Все це пройшло перед нами, як одне ціле, як могутній образ прагнень і величних мрій нашого народу. І кожний із нас відчув себе у великій сім'ї, що має свої цілі, свою мету.

Наприкінці другого розділу виступив з промовою директор Капелі п. Приходько. Переконливо й стисло він схарактеризував ту страшну підсовєтську дійсність, в якій створилася і працювала Капеля.

Особливо зворушливі були слова промовця, коли він згадував про зустрічі з українцями, що перебувають у таборах Німеччини.

Ще короткий третій розділ і концерт скінчено. Слухачі неохоче розходяться . . . Я теж не поспішав до виходу: кортить познайомитись із земляками, поговорити з ними, розпитати їх . . . Підходжу, знайомлюся з Григорієм Китастим і починається розмова. З розмови дізнаюсь про цікаву історію Капелі.

Ще в 1924 році, коли національне українське життя було не цілком знищене, коли існували подекуди навіть »Просвіти«, в Полтаві була організована наша Капеля бандуристів, — оповідає п. Китастий.

Спочатку було нас дванадцятеро. На чолі капелі став бандурист Шрамченко — добрий українець, пізніше закатований большевиками. Але практичним керівником і організатором капелі був Майорець Рябко. В 1930 році капелею керували відомий письменник Гнат Хоткевич і бандурист Кабачок. В 1934 році, з наказу большевицького наркома освіти, Полтавську капелю з'єднали з Київською, яка існувала ще з 1918 року. Тепер склад капелі зріс і в 1936 році дійшов аж до 45 осіб.

Так зовні наче було все добре, а насправді — це був страшний глум над українською народною піснею. На чолі капелі стояли: Зяма Аронський і його замісник Берман.

В 1937 році майже чверть складу бандуристів потрапила до лабет НКВД.

Ставлення большевиків до наших національних прав найкраще видно з репертуару капелі в совєтський період її існування. Історичних пісень майже зовсім не співали, за виїмком пісні про Кармелюка, якого большевики розцінювали не як національного героя, а як героя »клясової боротьби«. Іноді дозволяли пісню про Байду, але не як історичну пісню, а як широкий кобзарський твір у композиції Гната Хоткевича. Допускали ліричні та побутові пісні. З загального репертуару українських пісень було не більше як 40%, а решта — 60 відсотків — були російські, грузинські та інші. З великим зусиллям удалося уникнути антирелігійних пісень.

На початку війни всі молоді бандуристи були мобілізовані до армії. Але на другий же день після зайняття Києва німецькими військами зійшлося п'ятеро бандуристів. Це були люди старшого віку, які не підлягали мобілі-

зації. А за жовтень місяць зійшлося вже 15 осіб. Відразу ж капеля набула справді національний характер: історичні пісні, думи, невільничий плач — складали основу репертуару. Були включені й побутові та жартівливі пісні.

В червні 1942 року капелю запросили поїхати на Волинь і у Галичину. За короткий час вона встигла дати 150 концертів у Ровенській та Луцькій областях.

За наказом німецького командування, капеля вернулася до Києва, а звідти — виїхала до Німеччини. В Гамбурзі капелю примусили працювати на заводі, але згодом пощастило знову взятися за концерти і капеля об'їхала всю східню і південну частини Німеччини. За короткий час вона дала 380 концертів у таборах українських робітників.

Наприкінці жовтня 1943 року капеля знову переїхала до Галичини. На початку листопада у Львові відбувся її перший концерт в кімнатах митрополита Андрія Шептицького.

Рукою великого пастора частини України до візитаційної книги капелі записані такі слова:

> »Капеля бандуристів ім. Т. Шевченка учить нас, як слід оцінювати і відчувати трагізм нашого положення, а відтак і веселити піснями, піддержує дух і додає надії на будуче. Нехай Всевишній Бог благословить Вас на дальшому шляху.
>
> Львів, 8. 11. 1943 р.«

Ці слова — найвища нагорода за щиру працю нашим бандуристам. І вони заслужили її чесно, бо з листопада 1943-го до серпня 1944-го року капеля дала нових 200 концертів.

І ось тепер уже п'ятий місяць у Німеччині п'ятнадцять добрих кобзарів під добрим керівництвом пана Миколи Приходька і Григорія Китастого знову працює на користь нашої української справи; сміливо будять національну свідомість наших земляків. Правду писав колись великий наш Кобзар:

> »Наша пісня, наша слава,
> Не вмре, не загине!«

*

Цю статтю я переписав і завтра відвезу до редакції »Голосу«.

»Наш« москаль з Болгарії знову завів якусь дискусію в другому кутку кімнати. Чую, говорить: »Кієв — мать городов русскіх«. Завзятий кацап!

28-го грудня. 8-ма год. увечорі. Сьогодні зранку займався господарськими справами: обмінював цигарки на хлібні картки, здобув дещо харчів, купив трохи паперу до писання.

Вдень їздив до редакції »Голосу« і віддав статтю »Наші музики — наші бандуристи« редакторові Б. К. Він обіцяв надрукувати її в наступному ж числі.

Бачився з Д. Н. Він теж був дуже заклопотаний. Він тут не сам, має дружину і дві малі донечки — чудові дівчатка. Д. Н. — приємний чоловік і неабиякий автор, — його статті завжди цікаві.

Зустрічався з Марією Ц. — вона все говорить про якусь п'єсу, але тяжко зрозуміти, чи вона вже її написала, а чи тільки збирається написати?

29-го грудня. Сьогодні були всілякі неприємності: до нас чіпляється поліція, ми все ще не можемо розв'язати справи з документами. Тут з дня на день та все стає гірше... Був алярм і ми просиділи в бункері досить довго.

Один із мешканців гуртожитку розповів про пророцтво, яке чув від якогось грека. Зміст того пророцтва такий: війна скінчиться, але миру не буде, бо будуть суперечки між великими і малими, білими і чорними. Страшна зброя перелякає всіх. Настане такий час, що земля розступиться і проковтне всіх грішних...

Що й казати: добрі перспективи!

30-го грудня. Ми з дружиною сьогодні майже ввесь день провели в Українському Науковому Інституті. Дружина цікавилася книжками з історії України, а мені пощастило знайти книжку Миколи Маркевича »Обычаи, поверья, кухня и напитки малоросіян« (Київ, 1860). Я вже давно шукав цієї книжки — це ж бо клясика української етнографії. І я, і дружина, працювали в читальняній залі цього інституту. Я почав працювати »над Маркевичем«, бо мене цікавить »Народний календар«.

Тут, в Інституті, ми познайомилися з молодим симпатичним чоловіком, керівником студентської організації, що називається »Мазепинці«. Назва нам сподобалась і ми обидвоє записались до цієї організації, отже — тепер ми »мазепинці«.

31-го грудня. Неділя. Ми з дружиною були в православній церкві. Хор дуже гарно співав »Боже, великий, єдиний...« Цей церковний гимн доводить мене до сліз. Є в нас і спогади, що в'яжуться з цією піснею. Вперше ми її почули взимку 1941 року на Північному Кавказі, — там її проспівав для нас тихенько, щоб ніхто сторонній не почув, довголітній в'язень совєтських концтаборів Григорій Степанович Андріїв. Сьогодні її співав церковний хор на повний голос.

Решту дня я провів над книжкою Маркевича »Обычаи...«

Сьогодні останній день року. Завтра починається 1945-ий рік. Що він принесе нам нового?!

1-го січня 1945 року. Вчора ми пішли спати вже по півночі. Було чути постріли — це німці зустрічали Новий рік.

Зараз же після 12-ої години ночі, мешканці гуртожитка почали поздоровляти один одного. Я поздоровив свого сусіда такими словами:

»На щастя, на здоров'я та на Новий рік, щоб не було аж так погано, як минулий рік«.

Всі, хто почув моє поздоровлення, відповіли хором: »Дай, Боже!«

— Що ж то за поздоровлення без чарки?! — розчаровано сказав мій сусід.

Хтось відповів йому:

— Коли скінчиться війна, будемо й чарки пити!

Рано о год. 10-ій ми з дружиною їздили до православної церкви на Службу Божу. Правив митрополит Полікарп, він мав і проповідь про вплив шкідливих філософів. На жаль, не пощастило послухати цілої проповіді, бо проревіла сирена і ми вибігли з церкви. Сховалися до сусіднього бункеру.

Коли алярм скінчився, ми пішли до маленького затишного »гаштете«, де звичайно збирається українська »еліта«. Там застали вже кілька знайомих осіб, а між ними й проф. М. М., що розповів нам деякі новини з української політики: українці борікаються з власовцями, бо не хочуть »єдиної-неділимої«.

До гуртожитка вернулися аж надвечір. Я відразу сів працювати, бо хочу скінчити »Народний календар«.

2-го січня. З самого ранку працював над книжкою Маркевича, а по обіді їздив до Українського Наукового Інституту віддати цю книжку бібліотекареві. Тут, серед книжок з археології, я знайшов дуже цікаве для мене видання: »Про скельні печери на березі Дністра в Подільській губернії« — це невеличка книжечка, в якій є про Лядавський печерний манастир і про Лядавську церкву. Я знаю добре ту церкву, бо в тих околицях працював аґрономом, розпитував про неї людей і записував перекази. Законспектую цей матеріял і колись, при нагоді, напишу статтю про Лядавську церкву.

3-го січня. Сьогодні рано був аж у двох установах, але даремно: ніде нічого не здобув. По обіді знову їздив, але також без бажаних наслідків.

Був у редакції »Голосу« і взяв число газети, в якому є мій нарис п. з. »Свято Маланки та Василя«, — надруковано добре.

Увечорі розмовляв з нащадком гетьмана Павла Полуботка — Надією Спиридонівною Полуботок, що по-чоловікові вже Чорнова. Батько Надії, Полуботок Спиридон Федорович, був прямим нащадком Павла Полуботка. Надія Спиридонівна розповіла, що в їхній родині зберігся переказ про те, що після смерти наказного гетьмана Павла Полуботка цар Петро наказав виселити всіх Полуботків із міста Стародуба до села Миколаївки Таганрізького повіту. Крім цього, ввесь рід був позбавлений шляхетських прав, а його майно сконфісковано. Батька Надії, Спиридона Полуботка, без пашпорта, зараховано до »селянського стану«, хоч насправді він ніколи не був селянином. Мав свою друкарню у Таганрозі, з чого й жив. Під час турецької війни в 1877 році Спиридон Полуботок був мобілізований до війська. Його призначили управителем військової друкарні при генерал-губернаторі фортеці Карс. Як досвідчений майстер, він швидко звернув на себе увагу »начальства«, в тому й самого генерал-губернатора.

По закінченні війни, за добру працю генерал-губернатор запропонував Полуботкові свої турботи перед царем Олександром III, запевняючи, що »милостивий цар«, взявши до уваги його добру працю під час війни, поверне йому (Полуботкові) шляхетське право, якого був позбавлений його славний предок. Спиридон Полуботок категорично відмовився від цієї допомоги генерал-губернатора, заявляючи, що шанує пам'ять свого великого предка і кару за його вчинки несе з гордістю.

Почувши таку відповідь, генерал-губернатор не розсердився на Спиридона Полуботка і пообіцяв допомогти йому одержати хоч пашпорт. Спиридон Полуботок погодився з умовою, що в тому пашпорті буде написано »селянин«.

Одержавши пашпорт, Спиридон Полуботок в 1895 році переїхав до Ростова на Дону, де й помер від тифу 1919 року.

В 1908 році виникла газетна сенсація про »Полуботківські мільйони«. Виявилося, що наказний гетьман Павло Полуботок, бувши багатою людиною і готуючись воювати проти царя Петра I, поклав у Лондонський банк 800 мільйонів золотом. Коли обрахувати відсотки за 170 років, то наростає величезна сума грошей. Усі газети й журнали того часу друкували статті й замітки про »Полуботківські мільйони«. До Ростова на адресу Спиридона Полуботка надходило багато листів: одні вітали щасливого спадкоємця з великим багатством, а інші вже заздалегідь просили допомоги.

І так та справа тягнулася аж до 1913 року. В червні того ж року в Стародубі на Чернігівщині відбувся з'їзд усіх спадкоємців — нащадків роду Полуботка. З'їхалося 170 осіб, включно зі Спиридоном Федоровичем, що приїхав зі своїм сином Валентином. По довгій дискусії та перевірці всіх документів, зібрані визнали Спиридона Полуботка і його синів найближчими спадкоємцями наказного гетьмана Павла Полуботка. Отже виходило, що й »Полуботківські мільйони« мали перейти до Спиридона Полуботка.

Та річ була в тому, що англійці не спішилися так легко передати спадкоємцеві ті мільйони. Треба було розпочинати судову справу, а Спиридон Полуботок цього не хотів, мотивуючи тим, що його скромні прибутки від друкарні не витримають такої судової тяганини. Якийсь багач запропонував йому гроші на цю справу, з умовою, що він поверне йому ті гроші тоді, коли виграє судову справу з англійським банком. Але Спиридон Полуботок відмовився і від цієї пропозиції.

Тоді з'їзд спадкоємців доручив з'ясувати справу з »мільйонами« в Лондонському банку двом своїм учасникам: Федорові Лизогубові та Миколі Міхновському.

В січні 1914 року Ф. Лизогуб і М. Міхновський поїхали до Лондону й довідалися, що в Лондонському банку справді покладено 10 000 фунтів стерлінґів на ім'я Павла Полуботка, але поки російські газети »думкою багатіли«, англійський парлямент схвалив постанову, що всі капітали, вкладені в Лондонському банку більше як 150 років тому, не повертаються з відсотками. В крайньому разі може бути повернена лише така сума, яка була покладена в банк на збереження, але з тим, що той, хто забирає гроші, заплатить за збереження цієї суми упродовж даного часу.

Коли Ф. Лизогуб і М. Міхновський підрахували, скільки треба було б заплатити за збереження Полуботкових грошей у Лондонському банку, виявилося, що до тих збережених грошей треба було б ще й доплачувати.

В одному з російських журналів того часу, здається, в »Оґоньку«, була карикатура з підписом: »Велика мильна булька тріснула«.

Справа з »Полуботківськими мільйонами« завмерла, але в 1923 році, коли большевицька Росія відмовилася заплатити Англії борги, що їх була зробила царська Росія, большевики почали шукати претенсій до Англії і справа з »Полуботківськими мільйонами« знову виринула наверха. Дочка Спиридона, Надія Полуботок, жила в той час у Ростові на Дону; її викликали до Ростовського облвиконкому, зібрали від неї інформації та забрали більшу частину її документів.

На тому розповідь Надії Спиридонівни про »мільйони« закінчилася; що сталося далі, — вона не знає.

Я запитав ще про її братів — синів Спиридона Полуботка. Вона відповіла, що два її брати — Валентин і Леонід Полуботки — були досить освіченими людьми, вважали себе за українців і розмовляли українською мовою. Були відвертими противниками большевизму й обидва загинули від рук ворога.

Валентина Полуботка большевики заарештували 1937 року в Ростові на Дону. У в'язниці він двічі оголошував голодівку і, нарешті, його вислали до Караґанди. Коли всі його надії на звільнення не здійснилися, він розрізав собі артерії лівої руки і помер, не дозволивши, щоб його рятували.

Леоніда Полуботка большевики заарештували 1932 року і його вбив енкаведист пострілом у спину.

Надія Спиридонівна порадила мені звернутися до пана Полетики, який жив у Берліні. Він теж — казала вона — нащадок Павла Полуботка, бо двоюрідна сестра наказного гетьмана, Ксеня, була вийшла заміж за Григорія Полетику. Отже, цей берлінський Полетика є нащадком і славного автора »Історії Русів« Григорія Полетики. Цікаво з ним познайомитися. За першої нагоди відшукаю його.

4-го січня. Сьогодні, нарешті, дістав один документ, він не зовсім добрий, все ж таки може поліція менше буде чіпатися мене на вулиці. В цьому документі сказано, що я не є »остарбайтером«.

Решту дня я працював над нарисом »Водохреща«. Нарис починається так:

»Парубоцька громада в селі ще за тиждень перед цим днем на річці вирубує ополонку та випилює з льоду великий хрест...« В основу нарису я поклав оповідання Марії Герґель, але доповнили його також інші мешканці гуртожитка своїми спогадами. Особливо багато й охоче розповідав про Водохреща православний священик, що спить на верхньому сусідньому ліжку. Цей нарис я призначив для »Голосу«.

5-го січня. Сьогодні саме рік, як ми з дружиною виїхали з дому в мандри. Тяжкий рік... Тяжкі мандри, але ще не відомо, що нас чекає в майбутньому? Така вже моя доля: мій батько мандрував і я мандрую!

6-го січня. Сьогодні Святий вечір. Я з дружиною запрошений »на кутю« до студентської організації »Мазепинці«.

Ось щойно одержав »Голос« з моєю статтею »Наші музики — наші бандуристи«. Надруковано добре, але дуже багато »редакторських втручань«. Починаючи з самого заголовка, мій заголовок був інший — »Концерт капелі бандуристів ім. Т. Шевченка«. Але мушу визнати, що редакційний заголовок кращий. Редакція викинула те місце, де я писав про перебування капелі в Гамбурзі, а також і те, де говориться про концерт капелі в митрополита Шептицького. Нема в статті запису Митрополита в пропам'ятній книзі капелі, отже, обчухрали мою статтю — викреслили найцінніші місця.

Був сьогодні в УНО й бачив число газети, в якому надруковано мій нарис »З минулого«, але газети мені не дали — обіцяли прислати.

Одержав сьогодні й журнал »Вояцька слава«, в якому надруковані мій етюд »Літній вечір« та леґенда »Два вояки«. Взагалі сьогодні для мене »врожайний« день.

Їздив сьогодні до редакції »Голосу« і передав свій нарис »Водохреща«. Одержав документ про те, що я вільний кореспондент часопису »Голос«, — отже, ще один папірець, який, може, врятує мене колись від робочого табору та допоможе дістати харчову карточку.

7-го січня. Перший день Різдва. Вчора ми з дружиною були »на куті« в »Мазепинців«. Прийняли нас чемно й привітно. Спочатку голова »Мазепинців« — енерґійний юнак — сказав перше слово й побажав присутнім святкувати найближче Різдво Христове на рідній землі, у своїй хаті. Потім два священики відправили Службу Божу й кожний з них теж сказав кілька привітальних слів. Вкінці ми всі заспівали »Різдво Твоє Христе, Боже наш« і сіли за стіл до вечері.

Вечеря була дуже добра: борщ, вареники і кутя. Під час вечері митрополичий хор співав колядки. Настрій був справді святковий, врочистий.

Трохи попсував нам святковий настрій алярм, але — на щастя — небезпека швидко минула і настрій відновився.

Сьогодні ми з дружиною цілий день сиділи в гуртожитку. Я працював над своїми етнографічними нарисами: хочеться мені описати цілий етнографічний рік. Щоправда, для цього в мене ще замало матеріялу.

8-го січня. Сьогодні знову шукав будь-якого куточка і не знайшов. Виганяють нас просто на вулицю. Всюди невдача! Зима, чуже місто...

Дружина щойно вернулася від коменданта й каже, що він погодився, щоб ми ще на деякий час залишилися у гуртожитку. Це добре!

Увечорі почав писати статтю про Лядавську печерну церкву.

9-го січня. Сьогодні думав над циклом нарисів про родинно-побутові звичаї. Добре було б узяти за основу хроніку життя одної української родини: описати родинно-побутові звичаї конкретної родини, починаючи з народження і кінчаючи смертю. Очевидно, тепер не можу зреалізувати цього пляну, бо на це треба кращих умов.

Від поганих чуток наш гуртожиток аж гуде!.. Яких тільки страхів не розповідають: і б'ють, і вішають, і гонять у Сибір... Але ніхто з нас не збирається чекати тут большевиків.

12-го січня. Нарешті скінчив писати про Лядавську печерну церкву. Вийшла ось така стаття:

»Поділля — це одна з кращих частин України: яри, балки, горби та рівнини. Все це вкрите яблуневими садами, лісами та барвистими ланами.

Від річки Збруч аж до самого містечка Ямпіль бурхливий Дністер проклав собі глибоке річище через гірську височину, що є продовженням карпатського передгір'я; тече тут Дністер серед стрімких скель третичного сілюрійського вапняку. Ця порода крихка, в ній багато щілин, з яких утворилося чимало різноманітних печер понад самісіньким Дністром. Кістки, що їх знайдено в цих печерах, свідчать про те, що там жили колись мамути, а

знахідки вжиткових речей кам'яної доби ясно говорять про те, що тут жила первісна людина.

В 1883 році, з доручення Розпорядчого комітету VI-го археологічного з'їзду, професор Київського університету Володимир Антонович зробив наукове дослідження наддністрянських печер. Наслідком цього в 1886 році в Одесі вийшла книжка »Про скельні печери на березі Дністра в Подільській губернії«. В тій праці наш учений поділив усі наддністрянські печери на дві групи: до першої він відносить всі печери природного походження, що їх людина лише пристосувала до власних потреб. До другої групи — всі печери, що цілком штучні, видовбані людиною для культурних або військових потреб. Крім цього, були й такі печери, в яких на початку розвитку християнства приміщувалися церкви, навіть манастирі. Велику частину тих культурних і релігійних пам'яток уже знищив всепожираючий час, але дещо дійшло й до наших днів. Одною з таких найстаріших пам'яток розвитку християнства в Україні є Лядавська печерна церква.

Село Лядава розтягнулося на узгір'ї наддністрянської височини. Це гарне старе село понад самим Дністром, рясно вкрите яблуневими садами, виноградниками, а навколо нього — золотисті поля кукурудзи і густі ліси. Свою назву село дістало від маленької річки, що перетинає його на дві частини. Річка ця називається Лядавою і є північним допливом Дністра.

І ось поблизу цього села, на високій горі, в скелі, 45 метрів над звичайним рівнем Дністра, ще до початку війни в 1941 році була печерна церква »Усікновіння (відсічення) голови Івана Предтечі«. Це велика печера в скелі. Існує переказ, що колись ця гора була вкрита густим предковічним лісом і ніхто з людей не порушував спокою первісної природи, лише св. Антоній Києво-Печерський, вертаючись з Атен до Києва, зупинився на тій горі, в лісі, і жив тут як пустельник. Той же переказ розповідає, що св. Антоній видовбав і цю печеру власними руками, а потім заснував тут церкву й манастир.

Археологи стверджують, що печера дійсно була видовбана руками. Дуже ймовірно, що в XII-XIII століттях тут був манастир; ще й тепер, поруч з церквою, на одній зі скель є висічені в кількох місцях келії, а в одній з них є сліди кам'яних столів. Ці печери народ називає келіями, а там, де залишилися сліди кам'яних столів, була — кажуть — їдальня для ченців.

Відомо точніше, що в першій половині XVII століття в лядавській печері був уніятський Василіянський манастир. В 1745 році його зліквідовано ніби тому, що він не мав власних коштів. Все майно передано до Шаргородського манастиря, а в Лядаві залишилися лише церковні речі. Церква існувала далі.

До 1848 року ця велика печера мала лише один вихід, але всередині вона розподілялась на дві окремі печери і кожна з них мала свій самостійний престол. В головній церкві був престол на честь »Усікновіння голови Івана Предтечі«, а в другій печері — на честь »Святої Великомучениці Параскевії«.

Обидві ці печерні церкви були серед густого лісу й до них вела лише вузенька стежка, що вилася поміж столітніми дубами і великими кущами

кизилу. Пізніше ліс вирубано й на його місці розрослися непролазні хащі кизилу та ліщини.

В 1848 році коштом мирян Лядави зроблено деякі поліпшення. Замість стежки для пішоходів, прокладено широку дорогу з дерев'яним поруччям, бо це було на схилах гори. До печери прибудовано кам'яний приділ, верхній поверх якого був дерев'яний і служив за дзвіницю. Після цієї перебудови Лядавська печерна церква стала одним із найцікавіших пам'ятників церковної старовини Поділля. Це тихий, спокійний закуток, від якого віє старим літописним періодом нашої історії: низенькі склепіння, відсутність вікон, старе малювання на образах і тьмяні вогники воскових свічок, — все це переносить нас у далекі початки християнської культури в Україні.

В головній печерній церкві звертає на себе увагу великий образ »Усікновіння голови Івана Предтечі«. Це дуже старий образ, але він ще добре зберігся, місцеве населення уважає його чудодійним. Колись у храмовий день — 29-го серпня за старим стилем — до цього образа з'їжджалося на поклін багато людей з усього Поділля та цілої Басарабії.

Лядавська печерна церква, як цінний історичний пам'ятник, привертала до себе увагу багатьох людей у різні часи історії. Про це свідчить одна причільна стіна церкви з того ж білого вапняку: вона має на собі безліч написів старослов'янською, польською, литовською, латинською, вірменською, молдавською, турецькою і навіть татарською мовами. Все це переважно прізвища відвідувачів та дати перебування їх у цій церкві.

За свій довгий вік Лядавська церква бачила: від литовця до татарина, але все пережила і була місцем щирих молитов своїх мирян. На жаль, другої світової війни Лядавська печерна церква вже не пережила.

Як відомо, Дністром проходив кордон між большевицькою Росією і Румунією. Мотивуючи тим, що це прикордонна смуга, большевики заборонили в Лядавській печерній церкві Богослуження і перетворили її на склад військових боєприпасів. Відступаючи в серпні 1941 року, большевики висадили в повітря церкву св. Івана Предтечі, разом із чудодійним образом »Усікновіння голови Івана Предтечі«.

Друга печерна церква з престолом на честь Великомучениці Параскевії якимсь чудом уціліла й у 1942-1943 роках тут знову відбувалися Богослуження«.

*

Сьогодні моя дружина їздила до УНО і там якийсь »пан« обидив її, казав, що вона компромітує українську інтеліґенцію своїм одягом. Вона плаче... Що ж робити, коли ліпшого одягу не можемо дістати?!

15-го січня. Сьогодні їздили до пана Полетики, відвідали його книгарню і бібліотеку, — це дві чи три низенькі невеличкі кімнати, заставлені книжками. Тут продаються і позичаються книжки.

Сам Полетика — чоловік середнього віку, з сивиною на скронях. Зустрів нас досить привітно і охоче говорив про своїх славних предків — Григорія Полетику і Павла Полуботка.

Про »Полуботківські мільйони« сказав, що справді в Лондонському банку були гроші Павла Полуботка, але не 800 мільйонів, як говорять, а тільки 10 мільйонів. В січні 1914 року М. Міхновський і Федір Лизогуб їздили до Лондону, але англійці не такі дурні, щоб легко віддали гроші. Треба було судитися, та не було кому й не було коли, бож у серпні того ж року почалася перша світова війна.

Далі Полетика сказав, що в 1889 році на Полтавщині, в маєтку Полетиків, була велика пожежа й погоріли всі документи цього старого козацького роду. Залишився лише рукопис »Історії Русів«, який потім зберігався в Полтавському музею, але де він тепер, — не відомо. В родині Полетиків не мали сумнівів про те, що »Історію Русів« написав Григорій Полетика зі своїм сином Василем.

Сам Полетика (на жаль, не знаю його ім'я) вже говорить російською мовою і, здається, не уважає себе за українця. Він »старий еміґрант« — виїхав до Німеччини ще 1921 року. Загальне враження з розмови з ним — добре: він культурний і привітний чоловік.

17-го січня. Був у редакції »Голосу«, але моя стаття ще не надрукована, кажуть — піде »в наступному числі«. З редактором домовився, що календарні народні звичаї він буде друкувати в газеті окремими статтями, а потім видасть їх окремою книжкою. Ця ідея мені дуже подобається і буду старатися написати »Народний календар« протягом цього місяця.

А чутки все гірші й гірші: кажуть, що фронт уже на території Німеччини, що Берлін уже, мабуть, оточений большевиками. З нашого гуртожитка вже дехто виїхав.

19-го січня. Сьогодні Водохреща. Дружина поїхала до церкви, а я залишився удома, щоб працювати над народним календарем. Вчора працював цілий день, може, справді вийде книжка?

Дружина прийшла з церкви й принесла нові чутки: кажуть, що німці всіх нас поженуть копати окопи навколо Берліну.

20-го січня. Був у редакції »Голосу« і взяв число газети з моїм нарисом про Водохреща.

Сьогодні багато їздив, бож треба дістати якийсь папірець на випадок виїзду з Берліну, а теж дістати якісь засоби на дорогу...

Працював над народним календарем і закінчив »липень«. Стараюся бодай на чорновику записати головніші народні звичаї на протязі року, а потім буду доповнювати і опрацьовувати.

21-го січня. Неділя, з самого ранку працював над народним календарем, а по обіді був із дружиною на концерті з нагоди Дня Соборної України.

Організатором була Головна Управа Української Пропаґанди. Публіки — багато: українські робітники з таборів, представники українських організацій у Берліні та запрошені гості. Концерт відкрив представник Управи п. Приходько, а потім керівник Української допомогової установи п. Семененко говорив про українську народну пісню, як природну особливість нашої нації. »З тою піснею — казав він — йшли в похід і верталися

з нього вояки; йшли на роботу і верталися з роботи селяни й робітники. В кожному моменті життя виринає наша пісня, створена самим народом. І сьогодні допомагає вона нам боротися і творити. Я певний, що й сьогодні вона, ця наша пісня, обіллє нашу стомлену душу цілющою водою. Я певний, що пісня нам, разом з боротьбою і працею, допоможе досягнути мету, ту мету, від якої — »... мати усміхнеться, заплакана мати!«

По закінченні промови, великі полотнища розгорнулись і ми побачили вже знайомих нам бандуристів. Усі в гарному українському одязі, з бандурами, з веселою усмішкою на устах. На сцені висів великий жовто-блакитний прапор із великим вишитим тризубом.

Бандуристів публіка зустріла оплесками, а вони, сівши, вдарили по струнах і заспівали марш запорожців:

»Ой, чи пан, чи пропав,
Двічі не вмирати, —
Гей, нумо, хлопці, до зброї!«

Сьогодні це дуже доречно, пісня ця ніби для нас складена. Заля завмерла, а коли скінчилась пісня — буря оплесків.

Чергова пісня — про Морозенка, що вже не раз хвилювала нас своєю незабутньою героїчною правдою. Гарно виконано »Думи мої, думи мої«, »Котилася ясна зоря з неба...«, а пісня »Ой, на горі там женці жнуть« викликала бурю оплесків і на бажання слухачів її ще раз повторено в другому розділі.

Солістка Київської філармонії І. Орловська виконала арію з опери »Турбаї« і пісню Тетянки з музичної казки »Івасик-Телесик«. Співак (баритон) Луговський виконав сольо »Гетьмани« на слова Шевченка, а музику, здається, він сам написав.

Гарно виконав сольо »Чумацьку пісню« бандурист Назаренко; його приємний тенор викликав гучні оплески слухачів.

Солістка Київської опери Ніна Артимова (сопрано) проспівала дві народні пісні: »Ой, не світи, місяченьку« і »Тихесенький вечір«.

Потім на сцені знову з'явилися бандуристи й виконали два віночки: один із стрілецьких пісень — »Чуєш, брате мій...«, »Упав стрілець«, »Ой, у лузі червона калина...«, а другий — з трьох жартівливих пісень.

На закінчення концерту капеля виконала загальноулюблену пісню »Закувала та сива зозуля«.

Ми верталися з концерту до гуртожитка з проф. В. Ч.; з ним приємно говорити про народні пісні, бо він зовсім добре розуміється на українському фолкльорі.

Тепер я пишу статтю про концерт до »Голосу«.

22-го січня. Рано, коли ще всі спали, я встав, переписав на чисто статтю про вчорашній концерт і о год. 9-ій я вже був у редакції »Голосу«. Пообіцяли надрукувати її в наступному числі.

Від »Голосу« поїхав до »Вінети« й тут зустрів артистку І. Орловську. Вона дала мені своє фото й довелося знову їхати до редакції »Голосу«, щоб віддати його до друку.

Увечорі записав народну пісню, яку проспівала мені Марія Герґель.

»Ой, гребімо, дівчата, гребімо,
Та й сухеньке запашнеє сіно.
Назбирала ж я травоньки аж не можу нести,
Іди, милий, та й до мене на теліжці везти:
Ти будеш тягати, а я буду пхати,
Та й дозволить тобі мати на запічку спати«.

23-го січня. Був сьогодні в УНО й бачився з У. С. Він тут працює в культурному секторі. Запросили мене на засідання Управи, на якому обговорювалася можливість видавати новий журнал »Батьківщина«. Це добрі наміри, але чи пощастить їх зреалізувати? В Берліні з кожним днем збільшується панічний настрій...

Розмовляв із С. Д.; мені тяжко з ним говорити, я не можу забути про його підлість. Він все говорить з »апломбом«, з претенсіями »великої персони«.

26-го січня. Вчора й сьогодні ввесь час працював над народним календарем. Закінчив місяць грудень.

Все більші труднощі з харчами, особливо з хлібом. З мешканням теж не все гаразд: німець постійно нагадує нам, що вже час вибиратися з цього притулку. Але куди ж нам вибиратися серед зими в чужому місті?

27-го січня. Зранку працював над народним календарем. Загально вже скінчив писати, але над цим матеріялом ще треба працювати, бо до друку він не готовий.

Вдень їздив до редакції »Голосу«, але редакція, як виявляється, переїхала на інше приміщення. Довелося довго шукати, поки, врешті, знайшов.

В редакції »Голосу« дістав число, в якому надрукована моя стаття »Концерт української пісні«. Стаття ілюстрована фотом співачки І. Орловської — вона має гарне обличчя, з вінком на голові, в керсетці і вишитій сорочці, а на грудях — намисто й дукачі.

Говорив із заступником редактора »Голосу« про видання народного календаря, але він не виявив великого зацікавлення. Думаю, що вже сидить на валізках.

Погані чутки, панічний настрій постійно збільшується. »Куди втікати?« — це головна тема розмов у нашому гуртожитку. Кілька родин уже виїхало, але куди, — не знаємо. Професор К. знайшов свою дочку в одному з »остівських« таборів, привів її сюди і тут, як кажуть обидвоє, вони »оселились надовго«, бо з Берліну не збираються виїжджати.

28-го січня. Неділя. Я і дружина були в церкві. Священик говорив про смерть українського композитора М. Леонтовича, що загинув від руки підісланого чекіста, про трагедію під Крутами. Його проповідь зробила велике враження на присутніх: багато жінок плакало, прослезився дехто й з чоловіків.

Сьогодні було дуже холодно: великий мороз, сніг і вітер. Ми з дружиною одягнені погано й дуже померзли. Слава Богові, що в гуртожитку тепло. Ми ледве відігріли свої душі.

В церкві зустріли багато знайомих і всі говорять про те, куди і як виїжджати з Берліну.

Увечорі один співмешканець нашого гуртожитка розповідав багато цікавого про сучасні большевицькі газети. Він їх десь дістає і постійно читає, з Берліну — не збирається виїжджати.

29-го січня. Сьогодні випадково знайшов у себе записки народних переказів, що їх я записав минулого й позаминулого року на Вінниччині. Якимсь способом ці записки потрапили в мішок з речами, і то на саме дно: витерлися, помнялися, але прочитати ще можна. Ось зараз перепишу леґенду про Шевченкові ножі, яку я записав в 1937 році в с. Громи на Уманщині. Її можна використати для статті на Шевченкові роковини.

*

»Кажуть, що Тарас помер, а він насправді живий і між людьми ходить, лише переодягнувся, помолодів, заріс чуприною і скликає собі козаків на підмогу. А в Каневі над Дніпром — там не чоловік, а ножі поховані, та не прості — свячені. Їх ніхто, крім Тараса, не дістане, вони нікому не даються. Кажуть, що ще царські жандарми рили ту могилу, та все дарма, бо як докопаються до ножів, то вони знову в землю западаються, — так і не дістали їх з тієї могили.

Настане колись такий день, коли Тарас прийде з козаками, помолиться на своїй могилі, відправлять там Службу Божу, розступиться земля і ножі самі вийдуть із могили. Ось тоді з тими свяченими ножами хлопці погуляють. Настане темна ніч, затремтить земля і ворожою кров'ю омиється. Після ночі настане день: зійде сонце, затихнуть пекучі вітри і буде тихо-тихо. В один день зацвітуть усі сади в Україні. Ось тоді Тарас по-справжньому спочине«.

*

Отже, тут висловлені народні сподівання на краще майбутнє. Дав би Бог, щоб тії сади в Україні якнайшвидше зацвіли!..

Сьогодні для мене нещасливий день. Пережив багато неприємностей та невдач. Ну... та про це краще не згадувати.

Знову був у редакції »Голосу« і ні з ким ні до чого не договорився.

30-го січня. Встав рано, коли всі ще спали, і почав переписувати народні перекази з Вінниччини. Небагато переписав, бо був алярм, довелося бігти до бункера, а коли вийшов звідтіля, було вже не до переказів.

Вдень їздив на лекції німецької мови в Берлінський університет, а потім пішов до Українського Наукового Інституту. Зайшов у бібліотеку і шукав якихось історичних матеріялів про Віннічину, але не знайшов нічого. Тут також готуються у дорогу, збираються їхати дєсь у Баварію або в австрійські Альпи.

31-го січня. Сьогодні переписав із своїх старих записок переказ про село Степанівку.

*

»Ось тут, де тепер село стоїть, було колись чисте поле. З одного боку — Бойків яр, а з другого, геть аж там, де тепер цукроварня, — Червона

гребля. А спереду дві балки сходяться докупи й утворюють вилку або кут. На весні, коли розтає сніг, в тих балках збирається вода.

На полі, за селом, є три високі могили, що називаються Козацькими.

Одного разу я запитав Омеляна Олійника, якому вже шостий десяток минув, чому ті могили називаються »козацькими«? І він розповів мені такий переказ:

Колись на весні, перед Великодніми святами, тут був великий бій. Бився козацький отаман Іван Богун з польським гетьманом Калиновським. Козаки загнали поляків у цю вилку поміж Червоною греблею і Бойковим яром і тут відбулася жорстока битва. Козаки перемогли, а поляки, втікаючи, перейшли воду вбрід, але богунівці, передбачивши це, зробили засідку на тому боці. Кажуть, ні один поляк звідтіля живим не вийшов. Та полягло й багато козаків. Їх ховали саме на Великдень і насипали над ними три високі могили.

Після цієї перемоги, козаки сподівалися нової навали поляків і поставили тут, на цьому горбку, в куті між балками, козацьку залогу. На чолі цієї залоги був козацький старшина Степан, що й збудував перші три хати для своїх козаків. Згодом тут почали селитися городові козаки з родинами і так утворилося село, що тепер називається Степанівка«.

*

Одержав »Український вісник«, в якому надруковані мої дві леґенди: »Мати« і »Посвячені квіти«.

1-го лютого. Сьогодні побачив, що й біля нашого гуртожитка німці почали будувати барикади. Отже, чекати немає чого, треба щось робити.

Їздив до Української Установи Довір'я і взяв там посвідку про те, що я українець. Потім поїхав до готелю »Екселізіор« і там одержав дозвіл на виїзд з Берліну. На дорогу дали нам, себто мені й дружині, по два »бутерброди«.

Увечорі довго радилися, куди їхати: розстелили на ліжках мапи, водили по них пальцями і шукали щасливого місця. Нарешті, вирішили їхати до Констанци, що під швайцарським кордоном.

2-го лютого. Я вже дістав квитки до Констанци і ми з дружиною готуємось до виїзду.

Вдень обідали з У. С. і він розповів нам, що в нього нещастя — дружина в лікарні, а вже час виїжджати з Берліну.

Ми завтра їдемо, роботи ще багато...

3-го лютого. В Берліні жахливий день — страшні бомбардування. Кажуть, що сьогодні над Берліном було 1500 літаків. Вони наробили тут такого жаху, що й тяжко описати: руїни, вогонь, кров, пошматовані людські тіла.

Дивує мужність берлінців: ніхто не кричить, не голосить, навіть не плаче. Я не бачив сліз, не чув стогону, бачив тільки суворі, насуплені обличчя.

І ось диво: серед цього жаху на вулиці Берліну з'являється молода в білій сукні, з довгою фатою і з квітами в руках. Біля неї — молодий,

одягнений у чорний фрак, з чорним циліндром на голові, з білою квіткою у петлиці. Вони вийшли з церкви і стали перед фотографом. Публіка на вулиці зупиняється, дивиться на них з цікавістю і з якимось ніби захопленням. Зупинився і я: це ж бо цікаво — весілля в палаючому місті.

Алярм застав мене в південній частині Берліну, просто на вулиці. Я забіг у перший же будинок і під час бомбардування сидів у підвалі разом із якоюсь німецькою родиною. Все обійшлося щасливо: на той будинок бомби не падали.

Вийшовши з підвалу, я побачив на вулиці повно диму й багато людей, комунікація була перервана. Мені ж довелося йти пішки майже через цілий Берлін, аж до Ґезунбрунен, де вже нормально йшла підземка. До гуртожитка прийшов аж після 4-ої надвечір. Дружина плакала, бо вже думала, що я живим до неї не вернуся.

Вона також багато пережила. Рано була поїхала до знайомої німки попрощатися і ця добра німка дала їй торбинку сухарів на дорогу. Дружина верталася з тими сухарями до гуртожитка і недалеко від »Дойче Музеум« її застав алярм. Під тим великим будинком є підвал-схованка від бомбардування, вона забігла туди й там пересиділа це страшне лихо. Але на »Дойче Музеум« впало кілька бомб і вихід з підвалу був завалений. Натомість в іншому місці бомба пробила діру в стіні й крізь неї, разом з іншими людьми, дружина вийшла з підвалу.

О 5-ій годині ми вийшли з гуртожитку й поїхали на Анґальтер-бангоф. Ночували в готелі »Екселізіор« разом з родиною Д. Н. Тут багато людей, всі кімнати переповнені, навіть сходи й коридори. З обидвох боків цього величезного будинку видно страшну пожежу.

4-го лютого. Їдемо, але подорож дуже тяжка. Від 8-ої години ввечорі до 12-ої години вночі довелося стояти на пероні під безупинним холодним дощем, чекаючи на потяг. Ми стояли разом із проф. В. Ч., разом влізли й до потягу. Пишу »влізли«, бо справді треба було влізти силою... Валізки подали один одному через вікно.

У вагоні було тепло, ми трохи відігрілися й відпочили.

Ваймар

5-го лютого. Приїхали до Ваймару. Місто Ґете і Шіллера — невеличке, але чисте й гарне. Зупинились у школі біля церкви, в середині міста: людей уже багато, різних національностей, але українців, здається, найбільше. Зустріли тут чимало своїх старих знайомих, отже — ми вже не самі, буде веселіше.

6-го лютого. Ночували у школі — поклали солом'яні матраци на підлогу і спали, вкрившись своїми лахами.

Рано нам дали трохи хліба й чорної кави. Спасибі й за це!

Кажуть, що сюди мають приїхати всі українські організації з Берліну. Чекають і самого президента А. Лівицького.

Вдень ми з дружиною ходили по місті, оглядали чисті, охайні вулички й будинки. В містечку багато дерев. Все ціле, не пошкоджене, бо бомбардування тут ще не було.

На Frauenstrasse — будинок Ґете: великий, триповерховий, з дверима посередині. Тут, у цьому будинку, Ґете прожив 50 років: від 1782-го до 1832-го року. Тут написав він багато творів світової літератури, тут же він займався і природничими науками. Тепер в цьому будинку — музей Ґете, але він замкнений. Кажуть, що є ще інший будинок Ґете в парку Goethes Gartenhaus; там теж є музей, і той музей відчинений.

Бачили й будинок Шіллера — триповерховий, під червоною черепицею, але також зачинений.

Одна німка розповіла нам, що в місті є й каплиця, у якій поховані Ґете і Шіллер, але ми тої каплиці не знайшли*.

Кажуть, що у Ваймарі також жили й творили великі німецькі композитори: Франц Ліст, Бах і Ваґнер, але їх музеї тепер замкнені.

7-го лютого. Сьогодні до цієї школи знову приїхало багато наших людей. Розповідають, що виїхати з Берліну дуже тяжко, бо потяги переповнені, а в місті — паніка. Тут, у Ваймарі, покищо, спокійно.

Сьогодні ми з дружиною ходили в парк — великий, розташований по обидвох боках річки: стежки, бесідки і... пам'ятник великому англійцеві — Вільямові Шекспірові! Не сподівалися ми зустріти в цьому німецькому парку пам'ятник англійцеві.

В. Шекспір зображений у сидячій позі, в лівій руці тримає квітку рожі. Рожа — це, здається, рослинний символ Англії, як у нас соняшник. В англійців була колись війна рож: воювали прихильники білої рожі з прихильниками червоної рожі. Це, здається, була боротьба двох конкуруючих династій.

Тут же, в цьому парку, ми знайшли й будинок Ґете — невеличкий, двоповерховий, між високими деревами. Це була літня резиденція Ґете, а тепер — просто музей. Він відчинений, прийдемо сюди завтра вранці, бо сьогодні вже пізно.

Надворі не надто холодно, навіть сонце виглянуло з-за хмар. Нам з дружиною пощастило дістати досить смачний обід у вояцькій їдальні. Допоміг нам один німець.

8-го лютого. Сьогодні ми відвідали »Goethes Gartenhaus« цілою компанією: В. Ч., Я. С., моя дружина і я. Доглядач музею, похилого віку чоловік, розповів нам, що цей будинок Ґете одержав як подарунок від якогось герцоґа. Тут Ґете любив відпочивати й писати вірші. На другому поверсі є три кімнатки: маленька відпочивальня, невеличка вітальня і затишний кабінет. В кабінеті меблів небагато: стіл, шафа і високий стілець, подібний до сідла. Доглядач каже, що коли на Ґете надходило надхнення, він сідав на цей стілець верхи, як на коня, й писав вірші. Ми щиро сміялися, оглядаючи цей дивний ґетівський стілець.

---

*) Вже пізніше, в 1947 році, читаючи щоденник Марієти Шагинян, яка була у Ваймарі в липні 1914 року, я знайшов таке місце: »Вертаюся до каплиці і спускаюся у гробницю герцоґа, де разом із принцами лежать Ґете і Шіллер. Служитель в орденах веде мене по східцях униз... Два великі саркофаги з останками Ґете й Шіллера стоять біля однієї стіни«.

На столі, під склом, рукописи Ґете, його чорнильниця, ручка та ще деякі дрібні речі. Вся обстановка дуже проста, але зручна й практична, типово німецька.

Увечорі, в гуртожитку, говорив з молодим українцем, який завтра вертається до Берліну, а звідти — на Закарпаття. »Чому?« — запитав я. — »Бо так треба!« — відповів він.

Сьогодні познайомився з професором Володимиром Державиним. Ті, що його знають, кажуть, що це великий ерудит, особливо в історії літератури.

9-го лютого. Сьогодні жахливий день! О год. 11-ій перед обідом було страшне бомбардування. Після алярму місто виглядало, як велика суцільна руїна. Кажуть, що потерпів і міський будинок Ґете.

Ми були в якомусь сховищі. Коли почалось бомбардування, світло згасло й ми сиділи в темряві, а темрява ще збільшує жах. Маємо щастя, що ні одна бомба не попала в той будинок, бо сховище було таке, що одна бомба пробила б його наскрізь. А довкола було чути, як рвалися бомби.

Ми цілий день голодні, нема що їсти.

10-го лютого. Були в одному німецькому селі й пробували там на деякий час залишитися, але нас не прийняли — відіслали назад до Ваймару. Приймали тільки фольксдойчерів.

Одна баба, що говорила по-російськи, кричала і ображала нас тільки за те, шо ми назвали себе теж людьми, яким потрібний притулок.

Німцям ми тепер непотрібні, їм була потрібна тільки наша земля!

11-го лютого. Неділя. Ночували, сидячи, у »солдатгаймі«. Сьогодні ходили пішки до іншого села. Це було близько, дорога добра, швидко й легко дійшли. Нас не вигнали, хоч і погано прийняли, але все ж таки дали їсти і відвели в порожню хату: тут будемо ночувати.

12-го лютого. Ночували в порожньому й дуже холодному приміщенні. Ніч перемучились якось, але я почуваю себе зовсім погано.

Вернулися до Ваймару, знову до тієї школи, де були раніше. Тут дуже тісно, людей багато, але тепло і можна відпочити.

14-го лютого. Ми знову в німецькому селі, що називається Grossobringen. Село велике, більшість будинків двоповерхові, але люди тут грубі й жорстокі.

Вчора ми прийшли сюди пішки і сиділи від полудня до вечора у »ґаштете«. З великим трудом дали нам приміщення. Нас було п'ятеро: М. С. із сестрою, В. Р. і я з дружиною. Коли ми прийшли до німки в хату, вона накинулась на нас гірше, ніж на наймитів. Особливо чомусь учепилася В. Р. і вигнала його геть, — він мусів іти шукати собі іншого притулку.

В цієї німки є наймичка — молода жінка-росіянка із Смоленська. Звуть її Марією Іванівною. Вдома вона була вчителькою математики в середній школі. Крім неї є ще два наймити-поляки. З усіма наймитами німка поводиться грубо й жорстоко.

Ми займаємо маленьку кімнату на другому поверсі. Нас тут четверо: проф. С. із сестрою і я з дружиною. В. К. знайшов собі інше, ліпше помешкання й ми раді з цього.

Тут спокійно: бомби на голову не падуть, вибухів не чути і, покищо, все гаразд.

15-го лютого. Холодний, понурий день, понуро і в нас на душі. Тут, у цьому селі, бомби на голову не падуть, але їсти нема що, жити нема як.

Проф. С. дістав десь німецьку газету й каже, що відбувається альянтська конференція... Альянти погрожують, що будуть тримати Німеччину під своєю окупацією аж до 2000-го року.

Сьогодні на вулиці мене зустрів один старий німець і почав говорити до мене по-російськи. Виявилося, що він кілька років був на Сибірі, як полонений з першої світової війни. Каже, що ставиться до слов'ян прихильно і не вірить »офіційній пропаґанді«. Радив мені якнайшвидше виїжджати звідти десь у Баварію, ближче Альп, бо тут залишатися небезпечно. Не знаю, що він мав на думці, але розпитувати не хотів, бо відчував, що він має слушність.

Зустрівся сьогодні з українкою, дівчиною-»остарбайтеркою«. Вона з Київщини, працює тут уже другий рік. Називається Галина Коваленко, походить із селянської родини, але закінчила 10-тирічку. Думала вступити в медичний інститут, а опинилась у бавера. Німець обиджає її, вона чекає, щоб усе вже врешті скінчилося. »Хай гірше, аби інше«, — каже вона.

23-го лютого. Знову мандруємо... Нас троє: дружина, я і Володимир Русальський. З Ґрособріґену ми просто втекли, бо нас хотіли відправити десь до якогось лісу рубати дерево. Почувши цю »приємну« новину, ми схопили свої торби на плечі й пішли на залізничну станцію — сіли в потяг і з деякими пригодами через кілька днів опинилися аж в Констанці на швайцарському кордоні. А тут просто благодать: увечорі на вулицях скрізь світло, бо електричні лямпочки світять так, як за мирного часу. Жодного бомбардування тут ніколи не було.

Нас примістили у школі. Спимо на солом'яних матрацах, а їмо »бутерброди«, які — хоч і дуже скупо — та все ж видають нам щодня.

Нам сьогодні сказали, що в Констанці не можемо залишитися, бо це прикордонне місто й чужинцям забороняється тут жити.

В. Р-кий пристав до якоїсь родини: батько, мати й доросла дочка; вони з Харкова, по Німеччині блукають так само, як і ми. Тепер ми рідко бачимось з цим нашим співмандрівником, та хай йому Бог помагає.

Вчора ми ходили з дружиною оглядати історичні місця цього цікавого міста. Тут, у Констанці, в 1414-1418 роках засідав папський собор, який засудив на спалення Івана Гуса і Єроніма Празького. Ми були в церкві, де той собор відбувався, — це велика кам'яна будова ґотичного стилю: зовсім така, як і всі німецькі »кірхи«. Тут ми зустріли росіян — матір з дочкою, які похвалилися перед нами тим, що мають візу до Швайцарії.

З церкви пішли на те місце, де спалено в 1414 році Івана Гуса. Це вже зовсім за містом, на якомусь пустирі, майже на кордоні зі Швайцарією. Тут стоїть велика кам'яна брила, огороджена залізними штахетами. Пригадались слова Тараса Шевченка:

...Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса!

А далі:

...А я нишком
Богу помолюся,
Щоб усі слов'яни стали
Добрими братами...

Хіба ж не іронія?! Ось тепер ми втікаємо від »братів-слов'ян« світ за очі...

Налюбувавшись цим історичним місцем, ми повернулися і дивимося на швайцарський бік та вголос міркуємо: якби перейти цей кордон? Але довго міркувати нам не довелося, бо прийшов німецький жандарм і нагнав нас звідсіля.

Тепер вечір. У нашому приміщенні горить електрична лямпочка просто над головою. Я сиджу на сіннику і записую свій щоденник, а моя дружина зашиває діри в моїй сорочці; ми вже геть обірвалися...

Велика шкода, що тут не можемо залишитися і завтра мусимо мандрувати далі. Ми ж добилися до Констанци, а залишитися тут нам не дозволяють.

27-го лютого. З Констанци виїхали вдвох з дружиною, але не потягом, а пароплавом через Боденське озеро (Badensehe) до Ліндав (Lindau), — по берегах чудові краєвиди.

Нас знову троє. Наш новий співмандрівник — це поет і повістяр Олекса Рань: веселий і балакучий чоловік, що дуже любить поезію.

І ось ми сидимо в сосновому лісі недалеко Боденського озера і займаємось поезією: наш новий товариш читає нам свої вірші. Поспішати ж бо не маємо куди: нас ніхто й ніде не чекає. Ось учора нас просто вигнали з містечка Stockach.

Тепер ми сіли відпочивати, бо йдемо пішки до станції Люзенгоф, щоб там сісти на потяг і їхати до якогось Міскірхе. А що там? Що Бог дасть!

Добре, що сьогодні тепло, сонце, ніби справжня весна.

28-го лютого. Вчора довелося мандрувати пішки кілометрів сім. Це небагато, але з речами йти досить тяжко. Врешті сіли на потяг і приїхали до Міскірхе — це маленьке провінціяльне містечко, що аж до вчора було зовсім ціле. Вчора, мабуть тоді, як Олекса Рань читав нам свої вірші, налетіли літаки і розбомбили це містечко.

Ми приїхали сюди вже зовсім увечорі. Нас ще на станції зустріли патрулі »фольксштурму« і привели до »N.S.V.« — це організація, яка допомагає втікачам. Але замість допомоги, нас звідси відвели на поліцію. На щастя, дижурний поліцай виявився добрим чоловіком і відіслав нас до школи, де знайшлося для нас три порожні ліжка. Спали добре, не роздягаючись, бо було досить холодно й ми боялися алярму.

Сьогодні оглядаємо місто. Видно, що до бомбардування це було досить гарне провінціяльне містечко. Є тут старий замок на високому горбі, церкви, школи, базарна площа і погруддя Конрадіна Крайцена, що в цьому місті народився.

По обіді був алярм, на місто впало кілька бомб, виникло кілька пожеж. Ховатися від бомбардування тут немає де і ми бігали до міського парку.

Тут зустріли й наших людей, були і втікачі, і »остарбайтери«. Розмовляли мало, бо всім, видно, було не до розмов.

1-го березня. В Міскірхе нам пощастило: ми добре відпочили, полагодили свої »господарські справи«, привели до порядку одяг і взуття й тепер можна мандрувати далі.

На станції зустріли українця — він з Вінниччини, працює в бавера. На свого бавера не нарікає, каже, що »з ним можна жити«. Він сказав нам, що місцеві німці вже відверто чекають англійців або американців, дуже бояться росіян, але вірять, що росіяни сюди не прийдуть, їх не пустять американці.

Погода сьогодні понура й холодна. Небо захмарене й час від часу січе дрібний дощ. Коли б уже швидше знайти десь постійне місце, десь на довше зупинитися...

5-го березня. Ми вже побували в повітовому місті Sigmaringen — це мальовнича місцевість, над самісіньким Дунаєм. Серед міста великий стародавній замок, а над замком майорить трикольоровий прапор. Кажуть, що в цьому замку приміщується французький уряд на чолі з маршалом Петеном. В місті справді багато французів: у синіх беретах, з чорненькими вусиками, всі вони жваві, як хлопчаки. Зустрічаються намащені й розмальовані француженки, вони різко відрізняються від німок своїм одягом і своєю косметикою.

Тут, у цьому місті, часто бувають алярми, але бомби ще не рвалися. Місцеві німці кажуть, що в тому замку, разом із французами, сидить і високий англійський офіцер, тому міста не бомбардують.

В місті є пам'ятник Марії Терези: вона на п'єдесталі, в руках тримає меч і вінок. Меч, мабуть, тому, що воювала, а вінок тому, що скасувала підданство селян. Між іншим, ця сама Марія Тереза в 1772 році відібрала від поляків Галичину, а Буковину здобула в 1775 році. Отже, вона і з нами, українцями, теж »породичалась«.

Нам тут не пощастило, бо допомогова німецька організація (N.S.V.) спрямувала нас до якогось табору, куди ми, звичайно, не пішли. Арбайтсамт скерував нас до міста Менінґену, до якогось огородника чи садівника, а той відмовився прийняти нас на працю і ми залишилися знову з нічим.

Першу ніч ночували в готелі — там нам було дуже добре, а дві ночі перебували в наших людей, у таборі »остарбайтерів«. Тут живуть переважно молоді хлопці й дівчата з України вже третій рік. Розповідають, що перший рік було їм дуже погано, було кепсько й другий рік, але тепер уже трохи ліпше, бо новий комендант їхнього табору зовсім добрий чоловік. Є тут кілька молодих подруж: хлопці з дівчатами вже в таборі поженились. Всі вони дуже сумують за домом, мріють про зустріч зі своїми рідними.

Сьогодні вранці ми попрощалися з нашими земляками і пішли на залізничну станцію. Сіли на потяг і поїхали туди, куди він нас повіз. Тепер ми в селі Ерінґені. Тут пощастило нам знайти кімнату в ґаштете, вона невеличка, але тепла й затишна, якщо не викинуть — будемо кілька днів.

Тепер 3-тя година по полудні. Ми вже пообідали. Я записую щоденник, дружина щось шиє, а Олекса Рань, мабуть, пише вірші, бо щось шепче сам до себе.

6-го березня. Рано, коли ми були ще в ліжку, до нас у кімнату ввірвався поліцай, навіть не стукаючи. Наказав дати йому наші документи, а прочитавши їх — мовчки вийшов. Грубий і брутальний німець. Тепер ми боїмося, що нас виженуть звідси.

Ще вчора увечері ми відвідали дівчат-українок. Усі вони з Полтавщини, працюють на фабриці; їх 12 осіб, носять нашивки »Ост«. Порівнюючи з великими таборами, їм тут не так зле: не голодують і не ходять обідрані. Вони дуже сумують за мальовничою Полтавщиною, Німеччина вже їм набридла...

Надворі вже третю добу паде сніг і дуже холодно: справжня зима. Докучає мені ця непевність нашого становища. Що ж нам робити? Де ж нам зупинитися?!

7-го березня. Надворі все ще паде сніг, погода дуже погана. Наша кімната не така тепла, як нам здавалося спочатку: тут зовсім холодно й ми померзли.

Що діється тепер на фронтах? Яка тепер ситуація у світі? Нічогісінько не знаємо. Написав би листи до редакцій українських газет, але, чи вони ще існують?

9-го березня. Вчора нас троє ходило до дівчат-українок у гуртожиток і нагадали їм про те, що сьогодні день народження Тараса Шевченка. Моя дружина коротко розповіла їм про життя і творчість поета, я подарував їм портрет Шевченка, а Олекса Рань прочитав вірша.

Дівчата слухали нас з цікавістю, а потім дуже дякували нам за цей вечір. Казали, що на протязі двох років, відколи вони тут живуть, ніхто з українців не приїжджав до них і нічого подібного їм не розповідав. Про Шевченка вони знають, бо майже всі скінчили не менше, як семирічку. Жалувалися, що не мають українських книжок, ні газет, ні журналів.

Сьогодні значно потеплішало, сніг зник, вдень з'явилося сонце. Може вже, нарешті, буде весна?!

Наше матеріяльне становище з кожним днем гіршає, треба десь і якось влаштуватися...

12-го березня. Сьогодні їздили до містечка Рільдінґену, заходили до »N.S.V.«, але ця установа була закрита і ми — нічого не довідавшись — вернулися до села Ерінґену, до тої ж німки. Вона ставиться до нас досить добре і не виганяє з помешкання. Я питався її, чи можемо ще залишитися тут, а вона відповіла, що так.

В Рільдінґені були зустріли одного українця — також утікача. Він сказав нам, що в Авґсбурзі є Український Комітет. »Я теж туди вибираюся, може, щось там мені порадять!?« — закінчив він. Це добра ідея.

Сьогодні зайшов до шевця і просив його направити мені черевики. Він охоче погодився, зробив все, що треба було і нічого не взяв. Щире йому спасибі! Це вже старий чоловік, під час першої світової війни був на Україні й має дуже добру думку про наш нарід. Бував він і в Одесі: »Карош ґород«, — пробував сказати по-російському.

15-го березня. Сьогодні я їздив з Олексою Ранем до міста Saulgan-у. Там ми бачили еміґрантів із Сербії, що сиділи у вагонах, а потяг стояв на станції біля перону. Я розговорився з ними, сказав їм, що мій батько, Іван Воропай, був на еміґрації у Сербії. Один уже старший чоловік заявив, що

він знає мого батька. На жаль, у той час паротяг засвистав і потяг рушив... Так я і не встиг розпитатися про свого батька . . . Яка шкода!

17-го березня. Сьогодні ми вже втрьох знову їздили до Saulgan-у і були в якійсь установі, щоб нам видали »райзебешайнінґум« до Авґсбурґу. Нас довго розпитували, чого ми туди їдемо і що маємо там робити, але вкінці дали нам той папір. Щоправда, не до самого Авґсбурґу, а лише до Елінґену.

Потім зайшли до »картенштеллє« по продуктові картки. Ходили лише вдвох, з Олексою Ранем, а моя дружина лишилася на вулиці чекати нас. Коли ми вернулися, її не було. Ми чекали, через півгодини дружина вернулася з пакунками. Виявилося, що якась добра німка йшла дорогою і побачила, що черевики моєї дружини вже зовсім подерті. Запросила дружину до себе в хату, дала їй ліпші черевики та ще й торбинку сухарів. Велике спасибі тій добрій жінці! Добрі люди є всюди, є вони й серед німців.

Сьогодні тепло й соняшно. Вертаючись з міста, ми трохи йшли через ліс і нарвали пролісків, — чудесні сині цвіти. Дружина поставила їх у склянку з водою і вони тепер стоять на нашому столику — символ довгожданої весни.

Увечорі сюди забрів якийсь молодий росіянин — офіцер »власівської армії«. Він розповів нам, що англійські й американські війська вже зовсім недалеко. Запевняв нас, що все буде гаразд, бо — мовляв — англійці народ культурний і вони не видадуть нас большевикам.

18-го березня. Сьогодні ми багато часу провели в гуртожитку наших дівчат. Розмовляли з ними, як кажуть, »по душі«, язики в них розв'язалися і вони жалувалися на своє життя-буття тут, у Німеччині, розповідали багато прикрих випадків. Перший рік їм було особливо тяжко, німці їх обиджали, тепер трохи ліпше та все ж вони почувають себе невільниками. Ось учора одна з дівчат пішла до сусіднього села без нашивки »Ост«. Зустрів її якийсь молодий есесівець і вчепився до неї, чому вона ходить без цієї нашивки. Спасибі одній старій німці, що заступилася за дівчину. Були випадки, що п'яні німці заходили до гуртожитка й чіплялися до дівчат, чинили бешкети. »Натерпілися ми тут так, що нехай Бог боронить!« — сумно сказала дівчина, на ім'я Шура.

Є між дівчатами й такі, що пишуть вірші, складають пісні, записують щоденники, ведуть переписку з рідними, що залишилися в Україні. Шура подарувала нам свою фотографію і пообіцяла писати листи до нас, якщо дамо їй нашу постійну адресу.

Взагалі ми сьогодні порозумілися з тими дівчатами. Спочатку вони дивилися на нас з підозрою. »Ми не знали, що ви від нас хочете?« — сказала одна з них моїй дружині.

Сьогодні знову гарний соняшний день. Було б добре, щоб уже почалася справжня весна, бо зима нам дуже надокучила: одяг у нас кепський, а взуття ще гірше . . .

19-го березня. Сьогодні ми вже мали від'їжджати, але затрималися ще на один день, щоб полагодити всякі »господарські справи«.

Я впорядкував свої папери, переглянув книжки, що їх ношу з собою, і взагалі приготувався в нову дорогу.

Займається своїми »господарськими справами« і Олекса Рань, — він добрий приятель у наших спільних мандрах.

Завтра поїдемо в напрямі Авґсбурґу, бо там є Український Комітет і може він нам щось порадить. В усякому разі зустрінемо більше своїх людей та роздивимось, що і як робити далі.

20-го березня. Рано ми рушили в дорогу. О 7-ій годині вже були на залізничній станції, а о год. 7,30 вже сиділи в потязі, що їхав до Ульму.

В містечку Рільдінґені ми зійшли з потягу і пішли до »Картенштеллє«. Тут пощастило нам полагодити свою справу ще до відходу наступного поїзду. Але до Ульму не доїхали, бо біля міста Егінґену нам сказали, що мусимо з потяга зійти. Просиділи тут же, на станції, аж до вечора. За той час любувалися гарною архітектурою великого середньовічного замку, а потім довідались, що в ньому, за цими гарними стінами, тепер міститься концентраційний табір.

Свої справи з »райзебешайнінґом« полагодили так швидко, як тільки змогли, щоб виїхати звідси якнайшвидше далі. О 7-ій год. увечорі поїхали, а о 10-ій год. приїхали до Ульму. Зійшли з потяга: темно, світла ніде немає. Світив тільки місяць з неба й при цьому місячному світлі ми побачили суцільні руїни.

Нам сказали, що треба добиратися до другої станції, але для цього необхідно перейти через місто, між його руїнами. Нас це налякало, бож дороги не знаємо, а тепер ніч, темно... На наше щастя, два німецькі вояки сказали нам, що вони теж туди йдуть і можемо йти з ними. Ми так і зробили. Ішли хвилин з 20, увесь час між жахливими руїнами. Чорні діри в стінах будинків роблять гнітюче враження.

Тепер сидимо вже на тій другій станції і я записую ці рядки майже без світла, навпомацки...

21-го березня. Вчора вночі ми сіли на потяг і о год. 1-ій прибули до Авґсбурґу. Вийшли з потяга й побачили, що й тут руїни такі ж страшні, як і в Ульмі. Довелося сидіти на станції аж до самого ранку. На станції темно й холодно, ледве дочекалися ранку.

Коли розвиднілося, почалася наша блуканина по місті — ми шукали Українського Комітету. Місто справило на нас тяжке враження: руїни й пожарища на кожному кроці.

Український Комітет містився у невеличкому, напівзруйнованму бомбами, одноповерховому будинку, що стояв біля міського парку, поблизу театру.

Нас зустріла дівчина-галичанка, що працює тут секретаркою. Голови Комітету не було, він десь виїхав з міста.

Вдень був алярм і ми, з речами, побігли до каменоломні ховатися від бомб, бо ліпшої схованки тут немає.

Альтенберґ

23-го березня. Український Комітет направив нас до арбайтсамту, а звідти нас послали до міста Ділінґену. З Ділінґену — до Лаунґену, де ми застали цілу групу таких же втікачів, як і ми.

З Лаунґену нас возами привезли до села Альтенберґ, — їхали 16 кілометрів. Тут, на високому горбі, що височіє за селом, в школі є табор для втікачів — »Flüchtinglager«.

І ось ми в таборі. Є тут росіяни, литовці, естонці, латиші й трохи нас, українців. Розмістилися просто на підлозі, в кутку. Всі тут разом — і жінки, і чоловіки, і діти.

Нам сьогодні сказали, що у школі будемо лиш короткий час, а потім усім нам дадуть приватні помешкання. О, коли б це була правда!

Тут справжнє село, мешкають лише німецькі селяни-бавери. Промисловості нема ніякої. Якщо доведеться працювати, то тільки в тих селян на полі або в стайні. Худоби вони, здається, тримають досить багато. Думаю, що й земляків зустрінемо, бо сьогодні я вже бачив двох молодих хлопців з нашивками »Ост«.

24-го березня. Цілий день ми всі мали повні руки роботи: лаштували кухню, їдальню, приміщення для житла. Жінки мили й чистили, а ми, чоловіки, носили столи, стільці, ліжка, дошки.

Увечорі я зіткнувся з росіянином В. С. Івановим і зав'язалась суперечка. Він дуже не любить »сепаратістов«, а потім ще й »відкрив Америку«, мовляв, »Росія — найгуманніший колонізатор у світі«. Київська Русь для нього два »ствола одного дерева« і т. д., без кінця. Я не люблю суперечок з такими »просвітителями«, але не завжди вдається уникнути їх.

25-го березня. Неділя. Знайшов затишне місце в одній з порожніх кімнат і читав »Студії з української етнографії« Хв. Вовка. Мене тепер цікавлять »Обряди«, бо це має відношення до моєї праці над календарними звичаями.

Сьогодні тепло й соняшно — починається весна. Німецькі бавери підуть у поле сіяти, то й нам не дадуть сидіти без діла.

Що ж діється у світі, як там війна: хто кого б'є чи хто кого перемагає? — нічого тут не знаємо. Газет я вже давно не бачив і радіо не чув. Дружина десь чула, що американці наближаються до Ахену, що Авґсбурґ знову бомбардували і... що в Альтенберзі було весілля: молода була одягнена в рожеву сукню...

27-го березня. Вчора бурґомістер заявив, що жодного помешкання мені не дасть, бо письменника в селі не треба. Тоді я пояснив йому, що я не тільки письменник, а теж і аґроном, розуміюся на сільському господарстві. Німець подобрішав і післав мене працювати до бавера. І ось сьогодні я вже наймитую.

Самого бавера вдома нема, він десь в армії, а його жінка господарює сама. В неї четверо дітей, найстаршому хлопцеві — 13 років.

Вона дала мені окрему кімнату — гарну, чисту, є в ній все, що потрібно. Моя дружина мешкатиме зі мною, а працювати їй доведеться в іншого бавера. Отже, влаштувалися ми, як сорока на плоті.

29-го березня. Я вже другий день наймитую і, здається, майже привик. Сьогодні встав о год. 6-ій рано і протягом дня зробив багато: чистив гній з-під корів, рубав дрова, возив гній, різав січку, годував корів, напував і... всього не перелічиш. Взагалі моя роля зводиться до старого правила для кожного наймита: »Піди туди, постій тут!«

Десь далеко чути вибухи гармат...

Увечорі нас відвідав пан бурґомістер і заявив мені та дружині, що працюємо добре й на тій »посаді« можемо залишитися, доки схочемо!

31-го березня. Сьогодні прибуло до цього села 300 німецьких утікачів з Дрездену — переважно жінки і діти. Розповідають про страшне бомбардування Дрездену і величезну кількість жертв.

Мав трохи вільного часу й написав листи до редакцій усіх українських газет та журналів, до Українського Комітету в Авґсбурзі та кількох знайомих, — може, хтось відгукнеться.

Увечорі бачився з Володимиром Миколайовичем, він теж працює у бавера. Настрій у нього песимістичний. В розмові він згадав вислів Данте: "Lasciate ogni speranza", підкреслюючи безнадійність нашого становища.

1-го квітня. Німецький Великдень. Рано господиня ходила з дітьми до церкви, принесла хлібину й кілька фарбованих крашанок.

Тепло й соняшно, діти по-святковому одягнені, бігають по подвір'ї і бавляться крашанками. Дорослі німці не мають святкового настрою, бо американські війська, кажуть, вже десь зовсім близько. Німці, видно, бояться американців і щось жваво обговорюють між собою. Вони кажуть, що російські війська рухаються в напрямі Відня, а англійці займають північ Німеччини. Отже, ми тут, де мають прийти американці.

Кажуть, що десь недалеко від нашого села з'явилися німецькі війська, а в сусідньому містечку наш сусід бачив багато панцерників. Над нашим селом все частіше з'являються літаки. Німці бояться, що тут може бути сутичка німецьких військ з американськими.

3-го квітня. Розмови про наближення америкааських військ все більше займають і німців, і нас. Сьогодні ввечорі я ходив до школи, де живе багато наших. Розмовляли . . . Всі чекають американців. Кажуть, що в США і Канаді є багато українців, живуть вони добре й заможно. Є там, кажуть, українські школи, газети, журнали. Володимир Миколайович має знайомого у Вінніпезі й »обіцяє« відразу написати до нього, як тільки прийдуть сюди американці.

Про той заокеанський Вінніпеґ я вже чув раніше і навіть бачив українську книжку, видану у Вінніпезі. Щоб так Бог допоміг дістатися туди!

4-го березня. Минулої ночі вернувся додому сам бавер — вже відвоювався. Чоловік він немолодий, простакуватий, але спокійний і добродушний — типовий дядько з села. Ми сьогодні з ним сяк-так розговорилися і я довідався, що собою уявляє його господарство. Поля в нього тільки 5,5 га, під сіножаттю — 1,5 га, а під обробітком лише 4 га. Сівозміна така: 1-ий рік — озима пшениця, 2-ий — ячмінь, 3-ій — картопля або кормовий буряк, 4-ий — овес з підсівом конюшини, 5-ий — конюшина. Отже, після озимої пшениці вони сіють ячмінь — це зовсім погана сівозміна. Перед посівом ячменю ми руками вибирали пирій, бо борони вже не можуть тут допомогти. Ґрунти — сірі супіски з великою кількістю гальки. Сіють непротруєним насінням, руками, а не сівалкою. Де ж та прославлена німецька аґротехніка?

Коней зовсім немає, є лише 5 корів, що їх запрягають і обробляють ними землю. На випас худоба не ходить зовсім, а ввесь час стоїть у стайні. Підстілка змінюється два рази денно, щоб було багато гною. І ось цей гній та конюшина забезпечують їм урожай.

Землю обробляють так, як колись у нас обробляли грядки в городі. Та й не дивно, бо на 4 га землі вони запрягають дві пари корів і працює четверо працездатних людей.

При такому малоземеллі німці дуже плодовиті. В цьому селі є одна родина, яка має 24 дітей, а родин, що мають 10-12 дітей — дуже багато.

5-го квітня. Сьогодні з самого ранку зовсім добре чути гарматні вибухи. Були в селі й »гості«. Зупинився німецький табір, що відступає з західнього фронту. В ньому троє полонених: два білоруси і один українець. Всі вони з захопленням говорять про те, що »батько« (Сталін) видав наказ про амнестію для всіх, хто тепер у Німеччині. Я критично поставився до їх тверджень, а вони з великим запалом кинулись переконувати мене, що це правда. Всі вони простаки, колишні колгоспники і їхні арґументи починаються словами: »Як у нашому селі...« Тепер вони поїхали десь ближче на схід.

Сьогодні їздив з бавером до лісу по дрова; там ще було кілька німців і вони довго говорили про сучасну ситуацію. Як виявляється, вони також чекають американців і сподіваються, що як скінчиться війна, то будуть добре жити.

7-го квітня. Німці говорять про те, що російські війська зайняли Потсдам і Відень, а англо-американські — Штутґарт, Ваймар і Ерфурт.

Сьогодні по обіді над сусіднім селом з'явилися американські літаки і обстріляли німецький військовий обоз. Трьох німецьких вояків убито, троє — поранено, згинуло 14 коней. В селі німці перелякані.

Увечорі відвідав нас Володимир Миколайович і ми довго говорили, думали-гадали, що буде і як буде. Закінчили ми розмову старою доброю приповідкою: »Якщо будемо живі, то побачимо«.

8-го квітня. Сьогодні німці святкують "Weis sontag". Рано до церкви йшли діти — всі одягнені в білий одяг. Дівчатка з білими віночками на головах. Усі діти несли в руках великі стеоринові свічі, оздоблені штучними квітами і білими стрічками, — все це виглядало гарно і врочисто.

В селі зупинилася колона полонених червоноармійців. Один з них зайшов до нашого бавера і просив хліба. Ми розговорилися, виявилося, що він походить із Ставрополя, недалеко від того місця, де я працював аґрономом. Його батько ветеринарний лікар, а він сам зоотехнік. Я поділився з ним, чим міг.

Був у школі й зустрічався із земляками. Всі вони говорять про те, що Рузвельт висунув Сталінові вимогу, щоб на міжнародній конференції у Сан-Франціско, яка має відбутися, Україна була представлена, як самостійна країна. Вони кажуть, що про це надруковано в німецькій газеті. »Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти«.

13-го квітня. Сьогодні над нашим селом пролітало багато літаків. На південному сході було чути глухі вибухи і було видно, як великі хмари диму підіймалися догори.

Ще вчора, працюючи в полі, я почував себе дуже погано. Вночі — ще гірше. Сьогодні на роботу не пішов, вже 3-тя година по полудні й мені трохи ліпше. Дуже боюся, щоб довго не хворіти, бо тепер не час для хвороби.

Учора дружина принесла велику новину: минулої ночі помер Рузвельт.

14-го квітня. Поміж німцями ходять чутки про те, що Гітлер пішов у відставку, а його місце зайняв Ґерінґ. Якщо це правда, то зміна ця невелика...

Кажуть, що сьогодні всюди поздіймали портрети Гітлера, позривали свастики, склали все це барахло на віз і десь повезли геть із села. Куди саме? — ніхто не знає.

16-го квітня. Наробився сьогодні, як невільник. Майже протягом цілого дня було чути гарматню канонаду. »Остарбайтер« Микола, що працює в сусіднього бавера, питав мене: »Чи чули ви сьогодні, як американці чічотку вибивають?« — »Чув, — кажу, — може вже швидко доведеться й побачити«.

Один із тих, що мешкають у школі, дав мені сьогодні новий часопис: »Український шлях« — це колишні »Краківські вісті«. В цьому ж часописі (за 30 березня ц. р.) надрукована »Декларація Українського Національного Комітету« про організацію української національної армії, яка має відновити збройну боротьбу за Українську державу. Говориться там і про ліквідацію різниці між українцями з різних українських земель. Декларація датована 17-им березнем 1945 року.

На мою думку, це якась нісенітниця, бо вже нема де і як таку українську армію організувати.

17-го квітня. Мій бавер каже, що сьогодні рано Гітлер промовляв до вояків східнього фронту, що Берлін і Відень — у німецьких руках, що Европа буде німецька і т. п. Я дивився на нього і не розумів, чи він при своєму розумі, а чи з глузду з'їхав?

Увечорі були в нас дві дівчини-»остарбайтерки«, що працюють у сусідньому селі. Ми довго з ними говорили: я розпитував їх про їхнє життя, про їхні гаразди. Нарешті попросив їх, щоб вони дали мені свої листи від товаришок. Одна з них погодилась дати мені всі свої папери. Вони мають середню освіту, покінчили десятирічки і збиралися вступити до інститутів. Але, замість до інституту, попали до німецького бавера і три роки вже відпрацювали. Питали мене, чи не маємо якихсь українських книжок і я дав їм, що мав. Одна з них узяла »Великого гетьмана« Ф. Дутка, а друга — »Тіні забутих предків« М. Коцюбинського.

20-го квітня. Сьогодні, як завжди, тяжко працював. Цілий день було чути зовсім близько гарматні вибухи. Дай, Боже, щоб уже швидше прийшли ті американці!

Вчора була в нас одна з дівчат-»остарбайтерок« і дала мені свої старі списані зошити, пачку листів від своєї товаришки Антосі Яремчук та повернула книжку »Тіні забутих предків«, позичену в мене.

21-го квітня. Працював у лісі: копав протитанковий рів. Було нас там багато і всі відверто кажуть, що це цілковита нісенітниця: якщо лінія Зіґфріда не витримала, то що поможуть ті ямки?

До обіду була погода, а після обіду пішов великий дощ і вперше в цьому році загримів грім.

А вже весна: цвітуть сади, зеленіють дерева... Найкраща пора року, — найкраща, але не для нас.

22-го квітня. Неділя. Рано працював у стайні й до мене підійшли два мадяри. Обидва говорять по-українськи, були в Україні, добре знають Вінницю, Проскурів, Староконстянтинів. Хвалили наших людей за доброту й сердечність. Нарікали на німців за їхню скупість і зарозумілість. Сказали мені, що чекають американців, тому нікуди не поспішають.

О 9-ій год. рано, після сніданку, знову довелося йти у ліс. Тільки почали копати — заревів »панцералярм«. Всі покинули роботу, жінки побігли до села, а чоловіки стали під деревами і почали вгадувати, звідкіля можуть з'явитися американські танки. Хвилин через десять у лісі розляглася луна гарматнього вибуху. Всі кинулись на дорогу й побігли в поле, в напрямі села. Коли я вибіг з лісу, побачив цілу валку підвід, що спускалася з гори в долину — до села. Це був німецький військовий обоз, видно було, що він поспішає, бо вояки з усієї сили гнали коней батогами. Але американці не з'явилися і я спокійно ввійшов у село, пройшов вздовж вулицею в напрямі до тої хати, в якій живу. По дорозі бачив, що місцеві селяни (німці) дуже метушилися: бігали з клунками від хати до хати, щось ховали до льохів, а один бавер щось закопував у саді за хатою.

Слідом за мною прибігла до хати і моя дружина, дуже налякана загальною метушнею. Вдома я бачив, як дочка мого бавера швиденько відпорювала орла з гакенкройцом із військового мундира свого батька.

Мені захотілося »причепуритися« перед приходом американців. Я побрився, помився, одягнув українську вишиту сорочку і ось тепер сиджу в своїй кімнаті й спокійно записую щоденник. Чекаю американців, як бажаних гостей.

Надворі сьогодні погана погода: вітер, дощ зі снігом, зимно.

Не дочекавшись американців, о год. 3-ій по полудні я пішов у село і зустрів там двох »остарбайтерів«; вони вчепили на своїх грудях новенькі й чистенькі нашивки »Ост« — тепер це добра відзнака!

О год. 4-ій прийшов до нас Володимир Миколайович і розповів, що бачив цілу колону СС-івців, що їхали на вельосипедах; більшість була без однієї руки. Видовище дуже неприємне, немов символ розбитого й покаліченого німецького війська.

Дочка бавера розповідає, що бачила, як німецькі вояки сьогодні забігали до деяких баверів і просили цивільного одягу, але — як вона каже — бавери гнали їх геть.

О год. 6,30 увечорі знову був »панцералярм« і знову даремно. Вибухів не чути, скрізь тихо.

Мій бавер дуже переляканий, не може знайти собі місця. Чого боїться? Гакенкройца ж дочка відпорола?!

23-го квітня. Рано тихо, спокійно: ніде нікого і нічого немає. Коли я напував корови, прийшов на подвір'я німецький вояк і почав говорити з бавером. Я чув, як він розповідав про те, що в Ділінґені й Лаунґені є вже американські війська, а в навколишніх селах немає нікого.

Цілий день я був у льоху, перебирав картоплю. О 7-ій годині ввечорі, після праці, пішов у село, щоб почути новини і випадково потрапив на таку подію. Йде група німецьких вояків, але без зброї, без кашкетів, несуть якісь клунки чи пакунки. Один із них у цивільному одязі. За ними йде кілька озброєних вояків із пистолями і гранатами. Троє цивільних теж з гранатами.

Потім мені розповіли, що кілька військових і цивільних приїхали в село ловити дезертирів, які вже кинули зброю, а дехто з них встиг і переодягнутися по-цивільному. Всіх їх повели за село, в напрямі містечка Ґієнґену.

О год. 8-ій, коли вже почало темніти, почулися окремі вибухи, кілька гарматніх пострілів. За деякий час вони знову повторилися, але вже в іншому місці. І так поодинокі постріли час від часу повторювалися то в одному, то в другому місці. Біля півночі все затихло, але було чути далекі гарматні вибухи.

Недалеко від села, за горбом, знялася біла ракета, пролетів літак, а потім стало тихо. Може, рано будуть тут американці?

24-го квітня. Рано тихо, спокійно. Коли ж нарешті прийдуть американці, їх же так усі тут чекають?!

Вчора втікачі звернулися до бурґомістра за продуктами, а він їм відповів:

— Я був представником німецької влади, а тепер влада американська. Звертайтеся до неї!

А після такої заяви бурґомістра німецькі жандарми ловили дезертирів. Сьогодні вранці я бачив німецьких вояків, американців нема.

В селі вже ніхто нічого не робить, усі тільки говорять і через кожних кілька слів чути слово »американіше«.

В селі вже нема світла, нема води. Пекарня вже не пече хліба, а молочарня не продає молока.

О год. 4-ій на північному сході, недалеко від села, 12 американських літаків скинули бомби. Спалахнула ціла стіна вогню і піднялася така хмара диму, що закрила ввесь обрій. Поодинокі вибухи чути і з південного боку.

25-го квітня. Середа. Нарешті сталося: минулої ночі американці зайняли наш Альтенберґ. Бою не було, не було жодного пострілу: тихо, спокійно, навіть пси не гавкали. Але рано, о год. 6-ій, недалеко від села, за лісом, в напрямі містечка Ґієнґену, знялася стрілянина. Дві години греміли гармати, цокотіли кулемети. Потім все затихло...

О год. 10-ій я пішов до того бавера, де працювала моя дружина. Це було в центрі села й там стояло »ґаштете«. І ось у тому »ґаштете« я побачив групу американських вояків.

Один із них заговорив до мене по-українському, — яка радість: українець! Називається він Михайло Лінецький. Так хочеться з ним говорити, так багато хочеться довідатись. Та він, як і кожний вояк, багато не знає...

Він частує мене білим, як сонце, хлібом, солодкими бісквітами, цигарками. Я щиро дякую йому, але не так за подарунки, як за його українську мову, за братню усмішку...

По обіді всі американці виїхали, поїхав з ними і дорогий земляк Михайло Лінецький. Залишилася тільки одна автомашина і, здається, п'ятеро вояків. Вони стояли посеред села і відбирали зброю, — німці самі приносили. Я бачив, як одна німка принесла п'ять ручних ґранат, а хлопчак-підліток тачкою привіз цілу купу мисливських рушниць. Були між ними й цінні, з мистецькими оздобами та ґравюрами імен їх власників. Все це брав у руки американський вояк і розбивав об камінь або статуетку Гітлера, що валялася між обламками зброї. Тут же лежав і подертий німецький прапор.

Потім я пішов до Володимира Миколайовича і з вікна його помешкання бачив, як по головному шляху рухалась величезна кількість американських військових машин. Помагай їм, Боже!

Об'явлено, що рух цивільному населенню дозволяється від 7-ої год. рано до 8-ої год. увечері.

Увечорі я розповів своєму баверові, як німці займали українські села і як німецькі вояки поводилися з цивільним населенням. Він уважно слухав, а потім відповів німецькою приказкою: »Wie so mir so ich dir«, себто — по-нашому — »Як ти мені, так і я тобі!«

26-го квітня. Ходять чутки, що сюди мають прийти негри. Негрів усі тут дуже бояться і розповідають цілі страхіття про те, як у Ділінґені та Лаунґені негри ґвалтували жінок, брутально й жорстоко поводилися з населенням.

Від 10-ої год. рано до 3-ої год. по полудні ми всі працювали в лісі: засипали протитанкові рови, що їх самі кілька днів тому викопали. В лісі є багато різної поламаної зброї: обломки рушниць, автоматів, дерев'яні ручки від гранат тощо.

Бурґомістер зняв вивіску зі своєї канцелярії. Сьогодні сказав нам, що йому вже відомо, що всі втікачі можуть вертатися додому або, якщо хочуть, залишитися тут.

Бачив такий випадок: бавер ударив »остовця«-українця, а той замахнувся, щоб »віддати« йому. Втрутилися інші й не дозволили їм битися. Але українець-»остовець« виспівав баверові все, що йому наболіло за два роки, ще й пообіцяв, що з допомогою американців відплатить йому сторицею.

27-го квітня. Наш бурґомістер дуже подобрів і всім утікачам дав кімнати, матраци, подушки, посуд. В кухні для втікачів з'явилися продукти, все десь відразу взялося, ніби вродилося. Отже, американці добре »впливають« на характер німців, бо всі вони (німці) відразу подобрішали, як тільки з'явилися тут заокеанські війська.

Сьогодні одна українка-»остівка« розповіла мені, що вчора господиня-німка заплатила їй за двомісячну працю, ще й дала нове убрання.

— Для такої скупої німки, як моя господиня — це просто нечуваний подвиг! — сказала дівчина.

А один полонений розповідав, що сьогодні він пройшовся по селі і йому дали стільки хліба та яєць, що досі, за три роки, йому ще ніколи щось подібне не траплялось.

Ходять чутки, що Гітлер чи сам убився, чи його вбили. Ґебельс ранений, а Ґерінґ утік безвісті. Дай, Боже, щоб усе це було правдою!

Кажуть, що в сусідньому містечку Ґіенґені є вже якийсь уряд. Урядують американські військові старшини, а поліція зформована з полонених французів. Там, у Ґіенґені, оголошено розпорядження головного командувача американських військ про те, що всі німці мусять працювати й виконувати розпорядження нової влади. Всі чужинці вільні від праці й мусять чекати закінчення війни. Взагалі, новини добрі!

28-го квітня. Сьогодні субота. Я мав іти з Володимиром Миколайовичем до Ґіенґену шукати урядових установ, але пішов дощ і з нашого пляну нічого не вийшло. Підемо наступного тижня.

Кажуть, що сьогодні мають прийти американці, що будуть постійною залогою в замку.

Роботи немає. Дружина десь у сусіднього бавера. Я сиджу сам у кімнаті й у мене хмарами рояться думки: що буде далі? Що нас чекає? Шкодую, що не пішов до міста, може, про щось довідався б. Треба шукати десь українських організацій чи установ. Може, десь уже є будь-яка українська газета?

29-го квітня. Неділя. Тепер 3-тя год. по полудні. Ми з дружиною вернулися з містечка Ґіенґену. Ідучи по вулиці того містечка, побачили білий прапор із червоною стрічкою. Виявилося, що тут є табір російських воєнно-полонених. Ми зайшли до табору, нас зустріли ввічливо, розповіли, що вже п'ять днів вони на волі. — »Це велике щастя для нас!« — вигукнув один із полонених.

Полонені сказали нам, що тут є і табір »остарбайтерів«. Один з полонених, грузин, погодився іти з нами до того табору.

В таборі »остарбайтерів« нас прийняли дуже добре, як своїх людей. Тут ми довідались, що саме сьогодні в таборі був американський комендант і пообіцяв краще харчування, допомогти одягом, а після закінчення війни — вернутися додому. Тепер »остарбайтери« не мусять працювати, але, як хтось хоче — може записатися на список і далі працювати.

Я говорив із хлопцями й дівчатами про те, щоб вони написали для мене про свої переживання тут, у Німеччині. Всі вони радо погодилися і пообіцяли на наступну неділю.

Дехто з »остівців« вже покидає баверів і переходить до табору, бо дуже їм уже набридли бавери. Вони запрошували і нас, себто мене з дружиною, перейти до їхнього табору.

Вернувшись до Альтенберґу, ми побачили, що на стінах будинків розвішені розпорядження нової влади, надруковані на машинці німецькою мовою. Є в них багато різних пунктів та для нас найголовніший той, у якому говориться, що люди тих націй, які були поневолені німцями, не мусять тепер працювати, але німецьке населення зобов'язане їх прохарчувати.

О 4-ій год. старий німець із дзвоником в руках ходив по селі й оголошував, що німці мусять здавати радіо, фотоапарати та медичні інструменти. Крім цього, не мають права виходити з села і ходити там, де проходять військові автомашини.

Німцям ці розпорядження не подобаються, але до нас, чужинців, вони ставляться обережно; в усякому разі намагаються бути стриманими.

Увечорі до нас прийшла Євгенія Іванівна, втікачка з Юґославії. Вона розповіла по-німецьки, в присутності жінки бавера, про те, як у Сербії, в містечку Крашуєвац, влітку 1943 року німці вивели 40 беззахисних дітей, учнів 8-ої кляси ґімназії, і розстріляли в присутності їхніх батьків. Директор ґімназії став поруч учнів і вигукнув: »Якщо вбиваєте моїх дітей, вбивайте і мене!«. На німців це не зробило жодного враження і досвідчений педагог упав жертвою німецької сваволі разом зі своїми вихованцями.

Наша німка, нічого не сказавши, встала і вийшла з кімнати.

1-го травня. Рано був великий мороз. Я пішов напувати корів і побачив, що у відрі замерзла вода. Все покрите інеєм. Мороз побив яблуневий цвіт. Не матимуть німці цього року яблук.

Потім був у лісі, помагав господареві рубати дерева. Бачив двох переодягнених німецьких вояків, що лісами пробиралися додому. Одному з них залишилося лише кілька кілометрів дороги.

Іде додому багато й наших людей. Кажуть, що надоїла їм уже німецька неволя, тужать за батьківщиною і йдуть додому, не дочекавшись кінця війни.

Ходять чутки, що на конференції у Сан-Франсіско виникло непорозуміння між Америкою і Росією. Молотов, нібито, демонстративно покинув конференцію.

2-го травня. Рано падав сніг і жаль було дивитися, як холодні сніжинки лягали на рожевий цвіт яблуні.

По обіді, від 3-ої до 4-ої години, знову падав сніг і вся зелень була вкрита снігом: зима вертається...

Для втікачів, що живуть у школі, справи покращали: вони вже реґулярно одержують продукти. Дехто з них сьогодні умовляв мене покинути бавера і перейти до них, але я ще трохи попрацюю, бо ще нічого невідомо...

3-го травня. Рано знову падав пухнастий білий сніг. Холодно. Німці бояться, що це пошкодить посівам; я сказав своєму баверові, щоб не журився, бо цей сніг нічого посівам не зробить.

Сьогодні якось усвідомив собі, що доведеться нам скитатися по світі, блукати по всій Европі, а України вже нам не бачити. Зробилось мені боляче й тяжко на серці. Я лишив роботу й замислився. Це помітив бавер і скінчилося тим, що ми з ним »розполітикувалися«. Він казав, що це неймовірне, щоб Англія і Америка погодилися на перевагу большевицької Росії в Европі. Неможливо, щоб Прибалтика, Балкани, Польща, Україна, Білорусія, Румунія, Угорщина й інші держави були віддані на поталу Москві. Англо-американці повинні зрозуміти большевицьку небезпеку в Европі.

Все це так, але чи так станеться?

4-го травня. Цілий день, від ранку до вечора, падав дощ. Дуже холодно. Сьогодні бурґомістер наказав усім полякам і українцям іти до Ґіенґену на якусь реєстрацію. Ми пішли, знайшли військову комендантуру, де справді реєструють усіх чужинців. Записали наші прізвища, рік народження і запитали, куди хочемо їхати. Я сказав, що до Канади. Полька, яка записувала, відповіла, що до Канади не може нас записати, але коли хочемо їхати до Америки, то запише. Ми з дружиною радо записалися до Америки.

Володимир Миколайович, що теж вернувся з того містечка, каже, що справа стоїть так: сюди має приїхати кілька офіцерів ген. Жукова і всі ті списки попадуть до їхніх рук. Вони вже самі будуть »розподіляти«, кого куди: кого »в Америку«, а кого в »Сибір неісходиму«.

Це мені не подобається, але я не вірю, щоб Америка — така демократична країна — віддала нас на поталу большевикам. Цього не може бути. І я не шкодую, що моє прізвище потрапило до тих списків, де вже записані поляки і українці-галичани. Може цей список буде особливо трактований.

Моя дружина десь чула, що в Діллінґені є вже російський офіцер. Він їздить по таборах, у яких перебувають чужинці, і — покищо — лише аґітує за повернення »на родіну«, бо Сталін, мовляв, усім простив; він, бач, не тільки »мудрий«, а й »милосердний«. Якщо большевики обмежаться аґітацією, то цього я не боюся, мене вони не зааґітують.

Чув сьогодні відгуки й коментарі німців на смерть Гітлера. Одні кажуть, що шкода, що смерть ця трапилась так пізно. Було б краще, якби він помер хоч рік тому, то може Німеччина була б сьогодні в кращому становищі. Інші кажуть: »Так йому й треба, бо він погубив увесь німецький народ і віддав його в рабство«.

Вчора більшість дівчат і хлопців з табору »остівців« була на похороні: ховали дівчину-українку з Полтавщини. Її убив випадково земляк, українець, граючись пистолем, який десь знайшов. Вони любили одне одного. Прострілена дівчина попрощалась із своїми друзями і вмерла на руках того хлопця, що мав з нею одружитись. Отака доля: вона тут три роки

працювала, пережила невільництво і тепер, коли прийшла воля, мусіла вмерти.

5-го травня. Знову дощ, знову холодно. Поганий у Німеччині травень цього року. Цілу ніч у голові роїлися страшні думки. Надокучує питання, чи американці видадуть нас, утікачів, большевикам? Снилися страшні сни, але закінчення їх ніби добре. Снилося мені, що я ходив над самою прірвою: ось-ось упаду, але не впав. Мусимо чекати, буде те, що Бог дасть.

Завтра Великдень. Ми з дружиною зустрічаємо це свято на чужині, як наймити, і перед нами тяжке майбутнє...

День праці закінчився сьогодні о 7-ій год. увечорі, це раніше, як звичайно. Наробився тяжко, тільки за харчі, бо грошей бавер не платить.

6-го травня. Сьогодні почув велику новину: вчора о год. 8-ій увечорі Німеччина капітулювала перед Англією і Америкою. Отже, війна закінчилась!

По радіо передавали, що додому в першу чергу повинні їхати французи, бельгійці й голляндці, а потім — поляки і українці. Поляки і українці можуть їхати додому або в таку країну, яка їх прийме до себе. З росіянами справа буде вирішена пізніше.

Говорять, що всім чужинцям будуть видані спеціяльні пашпорти, з якими можна буде їздити по цілій Німеччині й навіть до інших країн Европи.

Кажуть, що Польща висунула ультиматум Росії, щоб вона протягом 8-ми днів забрала своє військо з польської території. Ці чутки поширюють поляки, вони ще говорять про »велику Польщу«, яка не визнає ні німців, ні росіян.

Сьогодні ми з дружиною відвідали одну українську родину з західніх областей України, яка живе в сусідньому селі. Тут ми довідались, що американці ставляться до них ліпше, ніж до росіян. Коли вони їхали до Діллінґену й верталися звідти — американські пости їх пропускали, а росіян зупиняли й завертали.

7-го травня. Нарешті вже потеплішало. Сьогодні я почував себе недобре: боліла голова, морозило, не хотілося їсти.

По обіді записував факти про знущання над полоненими і »остарбайтерами«. Особливо бентежить мене становище дівчат-»остівок« у німецькій неволі. Вирішив зберегти такі матеріяли, може колись буде нагода надрукувати їх. Нехай наші нащадки знають, що таке німецька неволя.

Вже кілька днів ходять уперті чутки, що Америка, нібито, зірвала дипломатичні зв'язки з Росією, що Молотов залишив конференцію і виїхав із Сан-Франсіско.

Сьогодні повідомили, що Росія також прийняла капітуляцію Німеччини. Отже, вже мирний час...

8-го травня. Тихий, спокійний ранок. Над долинами лягає туман. Тепло. Починається справжній травень.

У німців сьогодні релігійна процесія: вони йдуть із хоругвами та хрестами від своєї церкви до сусіднього села, а потім підуть у поле. Мій господар

каже, що Гітлер був заборонив їм ходити з процесією, а тепер, мовляв, можемо робити те, що нам подобається.

Вдень був у містечку Ґієнґені і заходив до колишнього »остівського« табору. Зібрав деякий матеріял про життя наших людей у німецькій неволі. Пишуть більше дівчата, а хлопці лінуються писати.

Там же, в таборі, бачив одного військового з червоною зіркою, з серпом і молотом на лобі. Він підійшов до мене й запитав, якої я національности. Я відповів, що українець. Він, нічого не сказавши, пішов геть.

Чув радіопередавання російською мовою про закінчення війни. Потім передавали коротку промову англійського короля в російському перекладі. Грали англійський гимн. В останніх вістках повідомляли, що знайшли Ґебельса і його родину мертвими в одному з бомбосховищ. Сьогодні о год. 3-ій по полудні буде говорити В. Черчіль.

9-го травня. В сусіднього бавера сталася подія: господар застав свою племінницю з »остарбайтером« Миколою. Скандал на ціле село!

Та з Миколи тепер, як із гусака вода: він нічого не боїться. Бавер виганяє його, але він уже й сам збирався їхати до табору, щоб було »ближче« додому. Свою племінницю бавер замкнув у порожній кімнаті, щоб, бува, не втекла з Миколою.

Німки кажуть, що це не єдиний випадок, вони, мовляв, знають ще інших дівчат і молодиць, що були добрі до »остарбайтерів«.

10-го травня. У німців сьогодні свято »Himmelfart« — наше Вознесіння. Бачив їхню процесію, що йшла в поле; священик сам підганяв хлопчаків і командував процесією, як єфрейтор парадою. Але в тій процесії не видно ні побожности, ні врочистості. Це був »діловий« похід у поле.

Бачився з Володимиром Миколайовичем, він каже, що треба було б написати звернення до англійців і американців під таким заголовком: »Спасайте наші душі від большевицьких тортур«, просити ввесь цивілізований світ про захист, щоб не віддали нас на поталу жорстокому большевицькому режимові.

Я сказав йому, що в Америці й Канаді є багато українців, отже, може знайдеться хтось, що заступиться за нас, утікачів у Німеччині.

11-го травня. Вчора ввечорі була в нас Марія — дівчина-українка, що працює у сусідньому селі. Принесла книжку, що її позичила в мене. Розповіла, що сьогодні з сусідніх сіл будуть звозити автомашинами всіх українців, поляків і росіян до Ґієнґену, а завтра десь повезуть далі, до якогось великого табору, з якого відправлятимуть »на родіну«.

Це мене не втішило і ми з дружиною твердо вирішили не сідати в автомашину, якщо приїде по нас. Моя дружина і Євгенія Іванівна сьогодні пішли до міста, може почують більше новин.

Я переглянув матеріяли, зібрані від »остівців« — все це цікаві й важливі речі . . .

Зустрічався сьогодні з полоненими. Вони розповіли мені про жах німецького полону в таборі, що був розташований в містечку Робрах (Франція).

Кажуть, що в тому таборі від 7-го до 18-го вересня 1944 року було розстріляно 26 полонених тільки за те, що підняли кілька яблук з землі. За три місяці, від вересня до грудня 1944 року, в цьому таборі з 1755 полонених залишилося живими тільки 212. Полонені розповідають про якогось німця, Шульца, що володів російською мовою. Він, власне, розстрілював полонених за »яблучко«. Застрілить людину і, обернувшись до інших, каже, усміхаючись: »Вот відітє, за яблочко погіб чаловєк. Єщо жіл би, а так яблочка захотіл і пагіб!« Французьке населення ставилось до полонених добре, допомагало їм, як могло.

12-го травня. Вчорашні вістки про те, що будуть звозити автомашинами українців, росіян і поляків до Ґієнґену виявилися правдивими. Автомашини справді були, збирали людей, але силою нікого не брали. Моя дружина розповідає, що в Ґієнґені »остівці« готуються їхати до якогось великого табору, з якого вже поїдуть додому.

Вчора ввечорі я говорив ще з двома іншими дівчатами-українками. Вони розуміють, що повернення додому не принесе їм радости, але не мають що зробити з собою. Німеччина їм остогидла і хочуть якнайшвидше покинути її.

Знову зібрав кілька віршів »остарбайтерів« та кілька листів — все це творчість звичайних сільських дівчат. В цих віршах вони щиро висловлюють свої думки, свої страждання, свою тугу за рідними, за батьківщиною. Деякі вірші написані досить добре, цілком у стилі народних пісень, як ось:

Світить сонечко весняне,
Вітер повіває —
Стара мати за дочкою
Сльози проливає.
Уже вітер, уже буйний
Тополі колише, —
Чогось мені моя доня
Листоньків не пише.
Ой, я тебе, моя доню,
Завжди виглядаю,
А ти чомусь замовчала,
Чому, я не знаю . . .

Але збирати такі матеріяли досить трудно, бо дівчата їх викидають, нищать, а дати комусь, щоб колись їх можна використати, вони бояться.

Вчора моя дружина була в американській комендантурі й питала, чи можуть залишитися тут ті, хто не хоче вертатися додому. Комендант відповів, що хто працює і має мешкання, той може залишитися.

Євгенія Іванівна говорила з якимсь високим американським урядовцем і він сказав їй, що силою нікого вивозити не будуть: хто не хоче вертатися додому, той може залишитися у Німеччині.

Якщо справді так, то нам немає чого боятися.

Сьогодні гаряче, я працював у полі. Довелося працювати досить наполегливо і тепер болять руки . . .

13-го травня. Неділя. Сьогодні в поле не піду, буду працювати над матеріялами, зібраними від »остівців«.

Вдень бачився з дівчатами-українками. Вони збираються їхати додому й тому передали мені всі листи, що їх одержали від своїх товаришок з »остівських« таборів. Одна з них походить з родини, яку в 30-их роках большевики розкуркулили. Кажу їй, щоб не їхала додому, бо її, як »куркульку«, можуть переслідувати. Вона відповіла: »Краще мені мучитися в себе на батьківщині, ніж тут, серед тих проклятих німців«.

Зустрічався з Володимиром Миколайовичем, він добрий співрозмовник і розумний чоловік. Сьогодні він був у сумному настрої і казав, що за теперішнього стану окупації не може бути й мови про якусь українську пресу, бо всяка преса завжди повинна мати якийсь напрямок. Еміґрантська преса мусить протестувати, а тепер це зовсім неможлива річ, бо — »наші ж вороги є союзниками наших приятелів«.

Говорив він мені це тому, що я збираю матеріяли від »остівців«; їх, мовляв, не буде де друкувати, а тому й збирати не варто. Я відповів приказками: »Не впивай на врожай, а хліб сій« і »Бог не без милості, а козак не без долі«, — може десь колись надрукую. Є ж українці за океаном — в Америці, Канаді, вони там мають свої газети, журнали, видають навіть книжки. Але Володимира Миколайовича все це не переконує, сьогодні він дуже песимістично настроєний.

14-го травня. Сьогодні почув страшну вістку: Леонід Касян бритвою перерізав собі горло. Залишилися стара мати, дружина і двоє дітей, залишилися тут, на тій непевній чужині, в гуртожитку для втікачів, що розташований у школі цього села. Трапилося це о 2-ій год. ночі, коли всі спали. Рано його мати перша прокинулась і побачила, що її син лежить на підлозі, заллятий кров'ю. Кажуть, що в останніх кількох днях він був дуже схвильований тим, що їх силою заберуть »на родіну«. Тепер у гуртожитку всі перелякані, стара мати і дружина Леоніда постійно голосять.

Леонід Касян був музикантом, грав на флейті. Ані в німецькій армії, ані в поліції не служив, ніякої провини перед будь-ким не мав, це був типовий музикант і типовий інтеліґент, але не витримали його нерви. Шкода чоловіка!

15-го травня. Ходив дивитися на небіжчика. Плач і горе, на стару матір тяжко дивитися. Дружина покійного вагітна — це вже третьою дитиною. Що ж вони будуть робити: стара мати і жінка з трьома дітьми?!

16-го травня. Вернувся з похорону о 3-ій год. по полудні. Трагічний це похорон, ніколи його не забуду. Ховав німецький священик, людей було багато: прийшли всі втікачі, »остівці« й полонені. Мати як голосила... Не можу писати...

17-го травня. Якісь дивні чутки ходять про ген. Власова. Кажуть, що в останній час його війська повернули зброю проти німців і перейшли на бік американців. Скільки в цьому правди, не знаю.

Кажуть, що від групи втікачів, що живуть тут, в Альтенберзі, та в сусідніх селах, ходив представник до американського генерала. Генерал прихильно поставився до представника і запевнив, що силою нікого не видадуть большевикам, що ми, як еміґранти, є під опікою Червоного Хреста. А потім додав, що нас за якийсь час перевезуть до Франції.

Сьогодні був такий випадок: дівчина-сирітка, шестилітня донька покійного Леоніда Касяна, пішла на свіжу могилу свого батька, сіла й заплакала, промовляючи: »Я буду тут із татком«. Це сталося тому, що мачуха (виявляється, що це не рідна її мати) побила її. Наші люди зібралися навколо сирітки й собі почали плакати. Пустила сльозу й одна німка, що бачила все це.

18-го травня. 3-тя год. по полудні. Я вернувся з сусіднього містечка Ґіенґену. Нічого там цікавого ні не бачив, ні не почув, находився тільки так, що аж ноги болять.

Увечорі ходив до лотиша Тримберґа, що розмовляв з американським генералом. Він сказав мені, що генерал запевнив його, що нікого силою не відправлятимуть »на родіну« і всі, що залишаться в Німеччині, будуть уважатися за еміґрантів.

19-го травня. Сьогодні по селі ходив німець із дзвоником і оголошував, що ніхто не має права лаяти Гітлера і бурґомістра, а також не має права відмовляти мешкання чужинцям-утікачам.

Я працював у полі, разом із бавером, і добре втомився.

20-го травня. Сьогодні був у Ґіенґені. Бачився з »остівцями«. Одна дівчина, Віра Липовецька з Києва, дала мені вірша, присвяченого Олексі Степовому.

Вірш мені дуже сподобався, я пообіцяв авторці колись надрукувати його.

Один »остівець«, Тарас Шиян, розповів мені, як його »завербували« до Німеччини:

»13-го травня 1943 року, по обіді, я поклався відпочити. Раптом до хати увійшов виконавець із довгим списком у руках. Прочитав мені моє прізвище і сказав, що за 15 хвилин маю бути в сільській управі.

— А чому так швидко? — запитав я.

— Не знаю, не моє діло. Я тільки передаю вам розпорядження, — відповів виконавець.

Я відчув щось недобре й почав збиратися. В той час на подвір'я в'їхали два озброєні поліцаї. Жінка побачила їх крізь вікно й зблідла. Поліцаї голосно лаялись і з гуркотом увійшли до хати. Не вітаючись і не скидаючи шапок, гукнули на мене:

— Ану, скоріше . . . П'ятнадцять хвилин уже пройшло! Бери торбу з хлібом і гайда!

Жінка і діти почали плакати, питали, за що мене забирають? Але поліцаї грубо на них гаркнули і наказали мені швидше збиратися.

Коли мене привели до сільської управи, то там уже було кількоро чоловіків, хлопців і дівчат із торбами. Тут нам заявили, що нас беруть на роботу до Німеччини. Під'їхали вози, нам наказали сідати і їхати до райо-

нової управи. В районі застали багато підвід, якими привезли сюди »завербованих« із інших сіл. Усіх нас відразу запровадили до школи і замкнули за нами двері. Так, замкнені, ми й переночували, а на другий день, без жодної комісії, нас оточили жандармерія і поліцаї та повели на залізничну станцію. Загнали до вагонів, замкнули двері й повезли до Німеччини. Ось так я опинився тут«.

Такою була »Нова Европа«. Тепер, кажуть, буде в Европі чотири свободи: свобода слова, свобода друку, свобода від убогости і свобода від насильства. Коли б це була правда!

»Остівці« питали мене, коли збираюся їхати додому. Я відповів, що взагалі не збираюся їхати, бо нема в мене дому, буду якось свій вік коротати на чужині. Вони, видно, не повірили мені, прийняли мої слова за жарт і розсміялися . . .

21-го травня. Сьогодні другий день німецьких свят і ми з дружиною не працюємо.

Зранку я впорядковував деякі матеріяли про життя українців у Німеччині: посортував листи, а деякі вірші переписав »на чисто« і так пройшов час аж до обіду.

По обіді до нас прийшли Володимир Миколайович і Євгенія Іванівна з сином. Ми розмістилися в нашій невеличкій кімнаті й багато говорили, міркували над нашим майбутнім . . . Нічого доброго не врадили, але вирішили, що тут, в Альтенберзі, не варто довго залишатися. Куди ж іти? Я відповів: »Десь у міста, поміж людей!«

23-го травня. Рано дощ, досить холодно. Моя дружина пішла на роботу до свого бавера, а я сьогодні вільний від праці, займаюся »остівськими« матеріялами.

Перечитав листи, що їх дістав від Марії Конопницької, — дуже цікаві. Писала їх Антося Яремчук із села Стетківці на Житомирщині. З них можна повибирати багато цікавого і це буде яскравий образ життя і страждання у німецькій неволі.

Увечорі моя дружина прийшла з роботи стомлена фізично й морально. Німці-бавери тепер лагідніші стали, але все ж таки експлуатують чужу робочу силу, знаючи добре, що нам немає тепер куди діватися, мусимо терпіти . . .

24-го травня. Сьогодні передавали по радіо, що в Англії відбулися великі зміни в уряді: на місце кабінету Черчіля прийшли якісь ліві, майже соціялісти. Володимир Миколайович каже, що для нас, утікачів із »раю«, це може вийти на гірше.

У Вашінґтоні теж якісь зміни уряду, але не такі драстичні як у Лондоні.

Диктор заявив, що в Люксембурзі серед національних прапорів з'явилося два нових прапори: український і білоруський, але обидва червоні, з совєтськими емблемами.

25-го травня. Цілий день працював фізично: до обіду рубав дрова, а по обіді, разом із бавером, збирав у лісі соснові шишки. Бавер пояснив мені,

що соснові шишки вони звичайно збирають перед сінокосом, себто тоді, як є вільний час. Збирають їх на паливо, бо вони добре горять у грубці. Згрібають ще й сухе листя в лісі, збирають дрібні соснові гілки на підстілку для худоби, щоб було більше гною.

Німецькі селяни, від малого до старенької бабусі, завжди працюють, без праці ніколи не бувають, у них існує своєрідний культ праці. Я думаю, що й наші селяни були такими самими перед колективізацією, а тепер, коли їх перетворено на колгоспних рабів, вони не мають від цієї праці жодного задоволення, вона стала для них панщизняним тягарем. Щиро працювати можна тільки на своєму власному господарстві.

Додому, з лісу, я приніс великий букет квітів — це єдине, що я тепер можу подарувати своїй змученій чужою працею дружині.

27-го травня. Сьогодні ціла наша компанія — Володимир Миколайович, Євгенія Іванівна з сином, моя дружина і я — пішла до лісу. Вибрали собі затишне місце, посідали на траві й говорили... Згадували минуле, говорили про сучасну сумну дійсність і про перспективи майбутнього. Що будемо робити, де і як жити, — ніхто того не знає...

Жартуючи, Володимир (син Євгенії Іванівни) розповів нам про такий випадок.

»У 1919-му році поміщики Чоботові еміґрували закордон майже з порожніми руками. Зупинилися в Македонії і замешкали в старому турецькому замку, що був обведений високим кам'яним муром.

Серед місцевого населення існував переказ про те, що на подвір'ї того замку десь закопаний золотий скарб. Стара Чоботиха дуже вірила у спіритуалізм і вирішила запитати духів про той скарб. І ось ті духи сказали їй, щоб хтось із її рідні вийшов на подвір'я замку о 12-ій годині вночі. В тому місці, де побачить вогник, буде закопаний скарб.

Старий Чоботів ночі не доспав і в призначену годину вийшов на подвір'я. І справді побачив вогник, що спалахнув на одну мить і погас.

На другий день Чоботів і його два сини взяли заступи в руки і пішли відкопувати скарб. Не довго копали, бо швидко натрапили на кам'яну плиту. Радості не було кінця, бож було ясно, що треба тільки підняти кам'яну плиту, а під нею буде золотий скарб. Взявся батько з синами плиту підіймати... Підняли і охнули, бо побачили під нею старий турецький горщик. Після того стара Чоботиха вже не вірила духам«.

Ми сміялися й казали, чи не доведеться й нам отак шукати скарбів по цілій Европі, бож наші руки порожніші, ніж у тих Чоботових, що еміґрували в 1919 році.

Потім нарвали лісових квітів і пішли в село.

Увечорі до нас прийшли дві дівчини-українки, що ще й досі працюють у баверів у сусідніх селах. Ми говорили з ними про те, що може нас чекати, коли повернемось додому. Вони розповіли нам про своє життя-буття в »остівських« таборах та в баверів. Одна з них пообіцяла мені принести свої вірші й листи від товаришок з інших частин Німеччини.

Дівчата прийшли до нас позичити книжок. Одна з них, на ім'я Марія, взявши в руки книжку »Великий гетьман« Ф. Дудка, сказала: »Мені аж не віриться, що я тримаю в руках українську книжку. Ось уже три роки минуло, як я навіть і не бачила української книжки«.

28-го травня. Сьогодні розмовляв з одним кол. німецьким вояком. Він воював у Франції, Голляндії, Бельгії, Польщі, Україні, Росії і на Кавказі. Вже після капітуляції попав до американців і вони відпустили його додому. За цілу війну був лиш один раз легко ранений у ногу. З усіх країн, як він каже, найбільше йому сподобались Україна і Кавказ.

Сьогодні я вперше почув, що німецькі »есесівці« мають витавровані на руці спеціяльні знаки. Коли після капітуляції німецькі частини попали до американського полону, то американці всім полоненим наказали роздягнутись по пояс і підняти руки догори, щоб було видно, чи мають есесівські знаки. Звичайних вояків американці відпускали додому, а всіх таврованих забрали до полону й погнали до Франції і Італії відбудовувати все те, що було зруйноване під час війни.

29-го травня. Сьогодні рано моя дружина пішла до Діллінґену. Кажуть, що там можна дістати дещо із взуття та одягу. Я працював із баверо́м у полі, а потім на господарстві. Наймитування вже мені надоїло...

Дружина вернулася о год. 9-ій увечорі, нічого там не довідалась і нічого не здобула, бачила тільки великий табір тих, яких мають відправити »на родіну«.

30-го травня. Володимир Миколайович каже, що лотиші одержали довідки від Червоного Хреста про те, що вони є під його захистом. Нам таких довідок не видають. Довідався також про те, що в Авґсбурзі Український Комітет існує далі. Ми з дружиною вирішили відвідати його. Засобів пересування немає ніяких, отже, доведеться іти пішки — кілометрів 60 з гаком.

31-го травня. Сьогодні маю багато роботи, а головне — це взяти перепустку до Авґсбурґу і приготуватися в дорогу.

Сьогодні в німців велике свято: всі вулиці потрушені зеленню, травою і квітами, збоків обставлені зеленими гілками. Вулиці виглядають немов штучні алеї. Крім цього, на вулицях стоять столи, гарно оздоблені квітами і зеленими гілками. Рано, о год. 10-ій, була процесія з хоругвами і хрестами. Всі мешканці села добре й гарно одягнені. Свято гарне, називається воно "Fronlaichnam".

1-го червня. Сьогодні з дружиною вирушаємо до Авґсбурґу. Зайдемо по дорозі до Діллінґену взяти перепустку в американській комендантурі. Знаємо, що в Авґсбурзі існує Український Комітет і хочемо довідатись, чи може він нам допомогти залишитися тут, на еміґрації. Подорож ця буде тяжка, але вона необхідна. Надіємось ще вернутись до Альтенберґу, якщо пощастить, десь через днів п'ять.

Цуцмаргавзен

6-го червня. Ми на новому місці. Ще 1-го червня ми вийшли з дружиною пішки з Альтенберґу до Авґсбурґу, щоб дістатися до Українського Комітету і довідатись про становище тих людей, які не хочуть вертатися »на родіну«.

З Альтенберґу вийшли о год. 9-ій рано, а о год. 2-ій по полудні вже були в Діллінґені. Тут переночували в манастирі католицького ордену Бенедиктів. Прийняли нас привітно, нагодували й дали місце переночувати. Заплати їм, Боже.

На другий день рано почалося »ходження по муках« — за перепусткою. З великими труднощами все ж таки вдалося роздобути той папірець.

Озброєні перепусткою, ми сміливо перейшли Дунай, зовсім не лякаючись варти американської військової поліції.

За Дунаєм деколи зустрічали наших людей. Ночували в селі Вертінґені в стодолі якогось бавера, спали на сіні. На другий день, уже 3-го червня, о год. 2-ій по полудні, дісталися до Авґсбурґу. Український Комітет швидко знайшли на старій адресі.

І ось у цьому, розбитому бомбами будинку тліє (дай, Боже, щоб ця іскра розгорілася в полум'я) Український Комітет. Організував його з приходом американців Василь Мудрий — кол. редактор часопису »Діло«, що виходив у Галичині й відіграв значну ролю в українському національному відродженні. Тепер Василь Мудрий чомусь був арештований (за що? — мені невідомо) і тимчасово Комітетом керує проф. Чуйко — культурний і симпатичний чоловік.

Український Комітет має свій статут, в якому зазначено, що ця організація об'єднує всіх людей української національности, не зважаючи на їх територіяльне походження, віровизнання і переконання. Грошові засоби для існування цієї організації збираються із членських внесків.

Український Комітет тепер видає посвідки англійською мовою, а це має велике значення.

Саме тепер організувався Український Червоний Хрест, що має бути відділом міжнародного Червоного Хреста. Якщо все піде добре, то незабаром появиться і свій український часопис.

Комітет має добрі зв'язки з »арбайцамтом«, якому американський військовий уряд дозволив приймати на роботу й чужинців. Це вже значний успіх, як на сучасні умови.

До цього зруйнованого бомбами будинку тепер з'їжджається багато наших людей із різних околиць Баварії. Кілька осіб прибуло сюди навіть із Чехії, їм довелося бути свідками чеського повстання проти німців. Розповідають, що українцям дуже тяжко вириватися від большевиків, що вже окупували Прагу і цілу Чехо-Словаччину.

7-го червня. Сьогодні ми з дружиною тяжко напрацювалися. Працювали перший день у нового бавера. Була спека. Мені вперше в житті довелося косити сіно косою, ця робота дуже тяжка, особливо для того, хто не має будь-якого досвіду. Після косовиці довелося скидати сіно накупу, а потім подавати на гарбу . . .

Дружина моя також напрацювалася біля сіна, тепер у неї болять дуже руки. Ми не звикли до такої тяжкої роботи і нам тут буде дуже тяжко.

8-го червня. Сьогодні знову була велика спека, але мені вже легше махати косою. Може Бог дасть і я зовсім стану косарем. Я вже мав солом'яний капелюх на голові й працювати було значно легше.

Увечорі бачився з одним українцем, що прийшов з Авґсбурґу. Він розповів, що Василя Мудрого вже звільнили з арешту, що український генерал Павленко організує Спілку інженерів, що до Авґсбурґу приїхав совєтський генерал і організує комісію для репатріяції, себто готується відправляти нас »на родіну«. Ця остання новина дуже погана . . .

9-го червня. Вчора ввечорі й уночі був великий дощ із градом і робота з сіном на деякий час припинилася. Я ходив із німцем до лісу обчищати кору на соснових дровах — це вже легша робота. Дружина теж сьогодні працювала легше.

10-го червня. Неділя, ми вільні й сидимо у своїй кімнаті. Маю можливість писати, читати українські книжки і відпочивати.

Коли ми були в Українському Комітеті, вирішили, що далеко відриватися від української організації нам не треба і краще залишитися десь поблизу Авґсбурґу. В Комітеті я довідався, що недалеко, 25 км від Авґсбурґу, в селі Цуцмаргавзені живе мій добрий знайомий, письменник В. Ч. із сином. Я пішов до »арбайцамту« і дістав скерування до цуцмаргавзенського бавера, який потребував двох робітників. Це нам з дружиною підходило.

5-го червня ми вирушили пішки до Цуцмаргавзену. Іти було досить тяжко, на протязі цілої дороги зустріли лише одне село, де напилися води. Їсти не хотілося, а тільки пити, бо була неймовірна спека. З великим гуркотом проїжджали біля нас автомашини і це так надокучило й стомило, що я зовсім не міг іти. Особливо надокучував ліс, бо значна частина дороги вела крізь ліс. Вдень — ще нічого, а коли почало вечоріти, то ліс видавався непривітним і страшним.

Та все ж ми дійшли до Цуцмаргавзену. В селі, на вулиці, ми цілком випадково зустріли колишнього свого знайомого — поета Яра Славутича. Він радісно з нами привітався і повів нас до бурґомістра. Бурґомістер назвав якесь прізвище і сказав Славутичеві відвести нас на ночівлю, при цьому дав нам два талончики на вечерю. Отже, повелися з нами цілком добре.

Ми пішли до »ґаштете«, повечеряли, але на нічліг влаштувалися з великими труднощами, бо німка, до якої спрямував нас бурґомістер, не хотіла нас прийняти.

Виявилося, що ми зупинилися на нічліг зовсім близько мешкання В. Ч-ка. Він зараз же прийшов до нас із сином і ми по-приятельськи привітались, але довго не говорили, бо вже було пізно.

На другий день, о год. 7-ій рано, ми прийшли до В. Ч-ка. Він живе на другому поверсі, але має досить гарну, світлу кімнату, в якій є два ліжка, стіл і шафа. На столі багато книжок українською, німецькою і англійською мовами. Побачивши все це, я подумав, що В. Ч-ко щасливий чоловік, бо зумів добре влаштуватися в тих незвичайно тяжких умовах.

Розмовляти було про що. Я розповів про наші пригоди, де бували та як мандрували, а потім слухали В. Ч-ка і його сина. В них також були свої пригоди, але все ж таки їм обійшлося легше, ніж нам. Потім В. Ч-ко показав мені свій новий історичний роман про козака Харка, вже написаний тут, у Цуцмаргавзені. Сказав, що написав листа до якогось українського видавництва в Америці, але відповіді ще не одержав. Ось якби так налагодити зв'язки з українськими видавцями за океаном, то було б добре!

Крім проф. В. Ч-ка і поета Яра Славутича тут ще живе родина українського православного священика. Сам панотець розумна й інтеліґентна людина.

Отже, ми вирішили залишитися в Цуцмаргавзені. Бавер, до якого мали скерування, живе в центрі села, напроти »ґаштете«, де наші знайомі обідають. Хата нашого бавера велика, двоповерхова, з багатьма кімнатами; біля хати — стайні, стодоли. Це, видно, німецький »куркуль«. Бавер зустрів нас, як на німця, досить зичливо. Показав нам кімнату на другому поверсі, де маємо мешкати. В кімнаті є два ліжка, стіл, шафа і одне крісло. Погано, що не маємо тут своїх речей і мусимо вертатись по них до Альтенберґу.

Вчора на мене зробила прикре враження ось така подія. Увечорі, після польової праці, я працював у стайні. Зайшов якийсь старенький, бідно одягнений дідусь із підпухлими очима. Подивився на мене і, нічого не сказавши, вийшов. Я пішов за ним, а він зайшов до мого господаря і щось коротко сказав йому. Через годину я бачив, як господар викотив похоронний віз, запряг коней, одягнув чорне вбрання і виїхав з двору. Я зрозумів, що має бути чийсь похорон. Через півгодини бачив, як біля нашого подвір'я проїхав похоронний віз, оздоблений двома сосновими вінками, а ззаду йшов один-єдиний, бідно одягнений, дідусь. Мені стало шкода і того, що помер, і того самітного, що йшов за труною. Нас чужинців, нас бездомних бродяг, чекає подібна доля, бо ми тут нікому непотрібні й ніхто не знайдеться такий, щоб провів нас в останню дорогу... Сумна ця філософія, сумна й прикра, але, на жаль, вона наша, і ми не зможемо її зректися так довго, як довго будемо на чужині.

12-го червня. Ми з дружиною вернулися до Альтенберґу вчора ввечорі. За один день пройшли пішки майже 50 кілометрів. З величезними труднощами добилися до Альтенберґу. Дуже болять ноги.

Та все ж таки були вдоволені, що наш »похід« до Авґсбурґу загально вдався, бо ми довідалися досить докладно про Український Комітет, дістали документи англійською мовою, побачились із знайомими та друзями і, нарешті, влаштувалися на працю недалеко Авґсбурґу.

Вертаючись з Цуцмаргавзену до Альтенберґу, ми цілком випадково натрапили на знайомих людей — українців із Києва. Вони побачили нас крізь вікно свого мешкання і запросили до хати. Це панство Лінґарти. Вони добрі люди, почастували нас обідом і дозволили відпочити в їхній хаті, а в дорозі це багато значить. Я розповів їм про Український Комітет в Авґсбурзі й це їх дуже зацікавило, бо вони сидять у цьому селі й нічого не знають, що де робиться...

14-го червня. Ми вернулися з подорожі — »їхали« два дні. З допомогою свого колишнього бавера в Альтенберзі нам удалося змайструвати маленького возика, але коліщатка були слабенькі (з дитячого візка), а в нас книжки та інші речі й у дорозі возик поламався. Довелося ходити попід хати в німецькому селі й просити коліс. Знайшлося двоє дерев'яних із залізними шинами і я заплатив за них аж десять марок. Німка, що продала нам колеса, видно, була добра, бо додала нам до них ще й по два »бутерброди«.

В Ляунґені я бачив знайомого російського енкаведиста, але говорити з ним не мав »щастя«.

Ночували в селі Вайсені, в наших земляків з України, що теж збираються кудись мандрувати... Багато говорили, але все на ті ж самі пекучі теми: що і як робити далі? Обмірковували ці питання на всі лади й способи.

Спати було добре, а рано, після кави, ми вирушили знову в дорогу і пропхали свій возик 25 кілометрів. О год. 12-ій були вже в Цуцмаргавзені. А за півгодини господар послав нас гребти сіно.

Тепер вечір, ми такі втомлені, що я не можу тримати в руках олівця.

Біля »ґаштете« бачив одного українця і він сказав мені, що з Авґсбурґу вернувся священик і приніс дуже сумні вістки: там полюють на людей і силою відправляють у совєтський табір.

15-го червня. Я так напрацювався за цілий день, що не можу сидіти на стільці. Німці — жорстокі експлуататори, з харчами теж не все гаразд: годують нас зовсім кепсько.

Увечорі бачився з Я. С. Він розповів мені, що в Авґсбурзі, в таборі ч. 5, хотіли забрати людей додому, себто — »на родіну«. Група людей, що не хотіла їхати, обороняла себе від просовєтсько настроєних »остовців« — дійшло до ножів і по обидвох боках є вбиті й ранені.

17-го червня. Неділя. Сьогодні написав листа до редактора однієї з українських газет в Америці. Закінчив його так: »... Прошу мати на увазі, що нас тут є ціла група українських письменників. Всі ми шукаємо місця під сонцем, згубивши свою найдорожчу Батьківщину«.

Знайомих і приятелів сьогодні не бачив, бо сидів біля хворої дружини. Вона хвора і я не знаю, що мені робити?

17-го червня. Сьогодні я розрахувався із своїм бавером. Сталося це так: учора я цілий день працював у полі, а хворій дружині ніхто навіть води не подав. Сьогодні я знову пішов косити сіно, а під час обідової перерви хотів піти до помешкання і подивитися до хворої дружини. Бавер не хотів мене пустити й почав кричати. Я розсердився і нагадав йому, що гітлерівський режим уже скінчився...

Не зважаючи на його крик, я пішов додому. Бавер прибіг слідом за мною і зажадав, щоб ми негайно опустили його дім. На щастя, дружина вже могла встати з ліжка, до того ж ми й самі не хотіли залишатися в нього. Я пішов шукати якогось притулку. На вулиці зустрів Яра Славутича і розповів йому про свою біду. Він, як давній мешканець села, взявся допомогти мені знайти кімнату. І справді швидко знайшов для нас помешкання і ми відразу перенесли свої речі. Велике спасибі цьому доброму поетові, хай йому легко пишуться вірші!

І ось ми на новому помешканні, маємо досить добру кімнату. Як приємно, що ми позбулися майже рабської залежності від того поганого німця, жорстокого експлуататора. Можна собі тільки уявити становище остівцяневільника в цього бавера за часів панування Гітлера...

Сьогодні почув приємну новину: в Авґсбурзі при Українському Комітеті організується секція письменників, науковців і мистців.

20-го червня. Полагодив багато справ: отримав продуктові картки на новий період, довідався, де є швець і кравець, зробив закупи в крамниці. Потім разом з дружиною »їздили« своїм возиком до лісу по дрова. Назбирали там сухих гілляк, привезли додому, я порубав їх сокирою, дружина розпалила плиту і зварила український борщ. Яка це розкіш український борщ! За такий довгий час, після німецької терпкої, гіркої і кислої їжі — наш борщ просто блаженство.

21-го червня. Мені пощастило: я придбав випадково дуже добрі й міцні черевики. Як на сучасні умовини — це неабияка подія.

Увечорі бачився з Яром Славутичем. Вчора він був на засіданні ініціятивної групи Літературно-Мистецького і Наукового Товариства. Це Товариство було засноване ще в Петербурзі перед революцією. Під большевицькою окупацією воно завмерло, а під час цієї війни його відновлено у Львові. Тепер воно починає відживати на еміґрації. Першим організатором цього Товариства в Петербурзі був скульптор і поет Сергій Жук. На засіданні ініціятивної групи були: Сергій Жук, його дружина пані Жук, проф. Дільницький, журналіст Щербина і поет Яр Славутич. На засіданні вирішено відновити діяльність Літературно-Мистецького й Наукового Товариства при Українському Комітеті в Авґсбурзі; воно повинно охоплювати журналістів, письменників, мистців і науковців, які є тепер на еміґрації в Німеччині.

Для обговорення питання практичної діяльности відновленого Товариства, вирішено скликати ширші сходини ініціяторів 27-го червня цього року. Проф. В. Ч-ко, Яр Славутич і я поїдемо на ці сходини до Авґсбурґу.

Сьогодні випадково зустрів на вулиці »свого« бавера. Він так подивився, що якби міг, то з'їв би мене. Я тільки зневажливо посміхнувся...

В мене збереглося одне число українського часопису »Голос« (з 17 грудня 1944 року), в якому є стаття п. з. »Трагічний шлях українських митців«. В ній говориться про скульптора Сергія Жука:

»...Відомий діяч не тільки українського мистецтва, а й української культури взагалі, поет, дуже добре обізнаний з долею українських митців. З усіма ними він співпрацював, розпочавши свою невпинну діяльність на користь української культури ще в царському Петербурзі, де він заснував Українське Літературно-Наукове Товариство, яке невдовзі стало осередком українського життя на терені »Руської імперії«. Після революції 1917 року вернувся в Україну й Сергій Жук, який був першим ініціятором створення української опери в Києві. Проте, складні політичні умовини не дали змоги нормально розвиватися українському життю. На тлі безперервних катастроф розвивалася творчість і йшло життя українських митців. Одним з небагатьох, кому пощастило пережити тяжкі години в Україні, лишився й Сергій Жук, ставши своєрідним літописцем змагань української культури«.

Далі говориться про статтю Сергія Жука, яку він надрукував у »Краківських Вістях«, змалювавши в ній трагічну долю багатьох українських скульпторів і художників.

Стаття в »Голосі« кінчається такими словами: »Сумні речі розповідає С. Жук. І сам він жив під постійною загрозою переслідувань, ховаючи свої патріотичні українські вірші в гіпсованому тілі своїх скульптур. І так кожен з українських митців, злигоденіючи в совєтській дійсності, ховав у надрах своєї творчости, в найглибших кутках своєї душі, дороге й святе ім'я України, зберігаючи його для наступних поколінь«.

Отже, виходить, що Сергій Жук відповідна людина для відновлення організації Літературно-Мистецького і Наукового Товариства тут, на еміґрації.

22-го червня. Сьогодні важлива дата: 22 червня 1941 року вибухла друга світова війна. Чотири роки — чимало часу, а скільки подій у нашому житті сталося! Скільки бачили і скільки пережили!? За чотири роки довелося побачити і Північний Кавказ, і західні області України, і Польщу, і Німеччину. Були й на побережжі Чорного моря, плавали на Баденському озері, бачили Ельбрус, Карпати й Альпи. Були на Дніпрі, Дунаї й Одері... Не раз нам доводилося заглядати смерті в очі, але якось Бог береже нас і досі. Куди нас ще доля занесе, — того не знаємо.

Ходили сьогодні з дружиною до фотографа. Зфотографувалися на пам'ятку, може колись пригодиться.

Тепер дружина поїхала до Авґсбурґу з паніматкою, дружиною православного священика. Там вони мають вбирати церкву, квітчати її клечанням на Зелені Свята, що припадають на неділю 24 червня.

В Авґсбурзі дружина повинна довідатися про новини в Українському Комітеті, як там із Червоним Хрестом? Повинна ще поцікавитися крамни-

цями з одягом, може пощастить хоч будь-що придбати, бо ми обоє зовсім обдерті.

По обіді В. Ч-ко, Яр Славутич і я ходили до лісу по суниці. В лісі дуже гарно, суниць справді багато: ми назбирали і суниць, і ожини досить... В. Ч-ко і Яр Славутич настроєні оптимістично, вірять, що заокеанські українці допоможуть нам...

Вернувшись до хати, я вирішив закінчити читати повість Василя Чапленка — »Пиворізи«. Вона мені подобається, автор досить добре змальовує староукраїнський побут, часи козаччини, є тут дотепний гумор, добра мова. Неприємно вражають деякі повторення: оті кури, що порпаються у спориші, зустрічаються кілька разів, але це дрібниця. Загально твір написаний добре, тільки мені здається, що назва »Пиворізи« не зовсім підходить, краще було б назвати твір так: »Повість про мандрівного дяка Кузьку«.

23-го червня. Чекаю дружини з Авґсбурґу. Вдень ходив до лісу й наламав клечання: липового гілля з пахучим цвітом. Нарвав і трави та польових квітів, бо завтра ж Зелені Свята.

Як тільки почав розбирати клечання, до хати ввійшла дружина, що вернулася з Авґсбурґу дуже задоволена. Їй же пощастило придбати для мене ціле убрання, а для себе — сукню, панчохи й інші дрібниці. Це справді велика подія для нас, обірванців.

Привезла вона й цікаві новини з Авґсбурґу: там організується табір тих, що не хочуть вертатися »на родіну«. Червоний Хрест уже поширює свою опіку й на нас, українців. Усе це дуже добре.

24-го червня. Сьогодні Зелені Свята й наша кімната оздоблена клечанням, як колись удома. Моя мати дуже любила це свято і в цей день у нас завжди було зелено. Шкода, що до Авґсбурґу дуже далеко і ми не могли піти до церкви, — сьогодні там відправляється Служба Божа.

Увечорі бачився з проф. В. Ч. — це розумна й приємна людина.

25-го червня. Сьогодні я і дружина займалися »господарськими справами«: готували свій одяг і своє взуття, бо чомусь нам здається, що нам знову »мандрівочка пахне«.

О год. 7-ій увечорі в нас був проф. В. Ч-ко і сказав нам неприємну вістку: завтра, опівдні, до Цуцмаргавзену мають приїхати американські авта забирати всіх українців і москалів до совєтського табору. Ми негайно вирішили рятуватися втечею до Авґсбурґу.

Авґсбурґ

26-го червня. Рано, о год. 6-ій, я і дружина пішли до американського посту, що стоїть за селом по дорозі до Авґсбурґу. Там уже застали проф. В. Ч-ка. О 10-ій годині приїхало авто і забрало нас до Авґсбурґу. Проїжджали біля »совєтського табору« — страшно було дивитись, там така велетенська маса людей, як комашні на розрушеному мурашнику. Сьогодні мали привезти і нас сюди, в цей мурашник.

З автомашини ми злізли біля залізничної станції і побачили довжелезний ешальон з людьми, яких відправляли до Росії. На залізничній станції ми довго не затримувались і пішли шукати мешкання, від якого проф. Ч-ко мав ключа. Тут ми влаштувалися досить вигідно, до нашого розпорядження було дві кімнати.

Залишивши речі в помешканні, пішли до міста — пообідали і побачилися з нашими знайомими.

Увечорі, коли ми вже були в помешканні, прийшов Яр Славутич і розповів, що дійсно о 12-ій год. дня в Цуцмаргавзені були американські автомашини і забрали багато людей, але не всіх, бо частина розбіглася по навколишніх лісах.

Син проф. Ч-ка, Юрко, якимсь способом дізнався про це розпорядження від авґсбурзького »ляндрата«. В цьому розпорядженні було написано, що до табору мусять бути відправлені всі українці й москалі, без будь-яких вийнятків. В іншому розпорядженні, про яке теж довідалися від того ж »ляндрата«, було написано, що українці та інші національності, що були громадянами польської, чеської і литовської держав, не будуть силою забрані »на родіну«. Але американський комендант Цуцмаргавзену вирішив усіх відправити до табору, а там, мовляв, розберуться.

Юрка також були затримали американці, навіть поставили біля нього вартового, але потім відпустили за речами і ось він тут, в Авґсбурзі. Покищо, ми втекли, а що буде далі, — побачимо.

27-го червня. Сьогодні була нарада Науково-Літературної Секції в приміщенні Українського Комітету. Забагато сперечалися, і то зовсім зайво. Спочатку сперечалися, чи ця організація має бути »секцією«, а чи »товариством«, потім сперечалися, кого ця організація має об'єднувати: літераторів і науковців, а чи й мистців? Вкінці вирішили скликати нові сходини на наступну суботу.

До Українського Комітету прибуває дуже багато людей з усіх кінців Німеччини: з Ляйпціґу, Ваймару, Дрездену та інших міст.

Я говорив з головою Комітету проф. Чуйком і він порадив мені йти до табору »неповоротців«. »Там — сказав він — ваша дружина буде вчителювати, а ви будете займатись культурно-освітньою роботою«.

Зустрів я знайомого, що живе в таборі, і він каже, що в таборі зовсім добре, небезпеки ніби ніякої немає.

Я взяв від голови Комітету скерування і ми поїхали до табору. В таборі нас прийняли досить добре, але ночувати будемо в конторі на долівці.

28-го червня. Ми вже роздивилися по таборі. Розташований він у старій зруйнованій цегельні, але є тут і дерев'яні бараки, бо це був табір »остарбайтерів«, які вже поїхали »до батька Сталіна в гості«. Табір охороняють американські вояки і українські вартові. Людей є вже кілька соток, переважно, це люди із західніх областей України, »східняків« тут менше, а все ж трохи є, а пізніше, мабуть, буде більше. Всі поводять себе спокійно й добре.

Обідали сьогодні в тій кімнаті, де обідають працівники адміністрації. Харчі дуже добрі. На вхід і вихід із табору треба перепустки.

29-го червня. Сьогодні виявилось, що моя дружина буде працювати в канцелярії, а не в школі. Я запропонував організувати таборовий журнал, всі погодились. Їздив до Комітету, там також погодились. Голова Комітету обіцяє гроші на це діло і друкарську машинку.

Коли переходив містом, бачив таку картину: проїхало з десяток автобусів, заповнених нашими людьми. На ступеньках автобусів з обидвох боків стояли москалі з червоними пов'язками на рукавах, а в руках тримали пістолі. Це видовище зіпсувало мені настрій на цілий день. Ось яке »добровільне« повернення додому!

30-го червня. День провів тиняючись по таборі. Дружина вже працює сьогодні в канцелярії чи, як тут кажуть, »у бюрі«.

Сьогодні прибуло дуже багато людей. Всі бараки дуже брудні і їх треба вичистити перед тим, як у них поселитися. Нам обіцяють кімнату, але кажуть, що треба трохи почекати. Табір швидко росте: три дні тому було 200 мешканців, а сьогодні вже 1250! Люди сюди плавом пливуть.

1-го липня. Неділя. Сьогодні о год. 9-ій має відправлятися панахида за гетьмана Павла Скоропадського. Він, кажуть, був тяжко поранений і помер. Панахида має бути в православній церкві.

Ми були на панахиді і бачили там проф. Дмитра Дорошенка з дружиною. Це пристійний, солідний чоловік. Обидвоє з дружиною були одягнені в чорне вбрання.

О год. 11-ій поїхали з дружиною до греко-католицької церкви; там дуже гарно співав хор, було багато людей і Служба Божа правилась дуже урочисто.

Після Служби Божої дві пари українців брали шлюб. Молоді приїхали до церкви американськими автами, було багато американців — майор і два ляйтенанти були дружбами молодому, а сержант і кількох рядових — гістьми. Всі вони, оті американці, говорили по-українськи; мені пояснили, що це американські українці, що служать в американській армії.

2-го липня. Сьогодні бачився з проф. В. Ч-ком, його сином Юрком і Яром Славутичем. Говорили про видавання журналу й намітили такий склад редакції: проф. В. Ч-ко — редактор, я — секретар, Володимир Русальський і Яр Славутич — члени редакційної колеґії, а Юрко Ч-ко буде перекладачем з німецької та англійської мов. Тепер лишається побороти технічні труднощі, але — »немає тих фортець, щоб їх ми не взяли!«

3-го липня. Сьогодні я старався вияснити справу з технічними можливостями для видавання таборового журналу. Виявляється, що є можливість здобути склограф. Крім цього, в Авґсбурзі в якогось старого еміґранта є російська друкарня, але на друк треба мати дозвіл від американської військової влади. Папір теж можна здобути тоді, як буде дозвіл, хоч і тяжко, але мені пообіцяли спробувати.

4-го липня. Нарешті одержав кімнату. Цілий день витратив на те, щоб привести її до якогось ладу. Натаскався всяких речей, що аж в очах чорніло, але, нарешті, кімната має більш-менш пристійний вигляд. До нашої кімнати перебрався мешкати ще Володимир Русальський, він чоловік спокійний і з ним можна буде жити.

Сьогодні був у нас проф. Ч-ко і запропонував, замість таборового журналу, видавати стінну газету. Ця пропозиція мені не подобалася, бо нагадує »родіну«: там усюди видають стінні газети — і в школах, і в колгоспах, і на підприємствах. Проте, покищо, треба погодитися і на стінну газету, бо й так жодних технічних засобів немає.

5-го липня. Впродовж минулих трьох днів безперервно лив дощ і було досить холодно. Наші речі ще в Цуцмаргавзені й мені треба поїхати по них.

О год. 2-ій по полудні я вже був у Цуцмаргавзені на нашому старому мешканні. Господиня мене зустріла привітно й розпитувала, що з нами сталося і де моя дружина. Всі ці питання зовсім природні в такій ситуації.

Доїхав я до Цуцмаргавзену досить легко, хоч і довелося кілометрів три йти пішки до американського посту, що тепер грає ролю автобусної зупинки. Довелося трохи почекати, а потім під'їхало авто і я, разом з іншими, поїхав до Цуцмаргавзену. Тут тихо, спокійно, затишно.

Людей наших у тому селі ще багато і їх силою не вивозять. Родина православного священика далі тут живе і я бачився з паніматкою.

6-го липня. Я переглядаю з самого ранку свої рукописи, впорядковую папери, книжки. Так провів час до обіду, а потім пішов до »ґаштете« і зустрівся з Юрком Ч-ком, що також приїхав з Авґсбурґу. Обідали разом, а по обіді пішли в ліс збирати суниці й ожину. В лісі гарно, спокійно, мені шкода, що зі мною немає моєї дружини.

Коли вернувся додому, побачив свою дружину й дуже здивувався. Виявилося, що вона приїхала сюди тому, що боялася бути в таборі сама. Ще вчора опівдні в таборі був великий рух: американські автомашини ловлять по місті наших людей і привозять до табору. Крім цього, є чутки, що в найближчих днях до табору приїде совєтська комісія, яка буде встановлювати, хто совєтський громадянин, а хто польський чи чеський. Отже, нові неприємності.

7-го липня. Ранок понурий, збирається на дощ, але ми не зважаємо на погоду і збираємось їхати до Авґсбурґу. Біля 7-ої години почав падати дощ, і то такий сильний, що з хати вийти було неможливо. Але біля 11-ої години прояснилося, виглянуло сонце і ми взяли свої речі на плечі й пішли до американського посту. Довго не чекали, нас узяло американське авто і ми поїхали. Через годину були в Авґсбурзі, а потім трамваями дісталися до табору.

В таборі новина: сьогодні тут був совєтський офіцер, зайшов до канцелярії і сказав, щоб усіх совєтських громадян відіслати до »його« табору.

Сьогодні дістав цікаву виписку з американського часопису "The Stars and Stripes" (з 3-го липня 1945 р.). В перекладі на українську мову ця стаття

звучить так: »400 000 силоміць вивезених залишається під американською окупацією« (це заголовок), — а текст такий: »400 000 тих, що бажають залишитися під американською окупацією, завдають великих турбот окупаційній владі, — так заявив полковник Й. Керсон, шеф відділу Д.О. (силоміць вивезених). Майже 350 000 з них — поляки. Менше як 10% поляків, що перебувають у таборах Д.О. 12-ої армії, згодилося повернутися додому. Тільки 34 000 вернулося до своєї батьківщини, що тепер окупована росіянами. Мільйон росіян повернувся додому... Кількість Д.О. в Німеччині оцінювано до 8 мільйонів. З них на терені 12-ої армії було понад 3 міл., з яких 2,5 міл. вже повернулося на батьківщину. Решта залишається по таборах або розсіяна по американській зоні.

Коли запитали Керсона, яка буде політика щодо вивезених поляків та інших, що відмовляються повернутися додому, він сказав, що ніколи не було американською політикою примушувати цих людей повернутися додому. Американська влада буде тримати їх у таборах щонайменше до того часу, коли буде встановлена нова політика для окупаційних відносин«.

Ось яка заява полковника Керсона, особливо важлива для всіх тих, що ладні йти світ за очі, аби тільки не попасти в лабети »батька Сталіна«.

8-го липня. Сьогодні познайомився з журналістом і письменником Неофітом Кибалюком, що родом із Волині. Це цікава людина, розповідає багато про свої пригоди з журналістичної практики »під Польщею«. Ми всі слухали його цілий вечір. Він — людина літня, років біля 50-ти. Здається, буде тут керувати культ-освітньою роботою.

9-го липня. Був сьогодні в Українському Комітеті. З виданням журналу справа йде туго, бо дозволу на видання американці не дають, але ми не тратимо надії.

Сьогодні чув таке: кажуть, що ніби Черчіль на передвиборчому зібранні в Лондоні сказав: »Ви, леді і джентлмени Англії, вибирайте такий уряд, щоб наші землі не залив комунізм, а що таке комунізм, можете бачити по тій кількості втікачів, які щодня до нас прибувають«.

10-го липня. Сьогодні працював над етнографічним нарисом про Івана Купала.

Увечорі бачився з Неофітом Кибалюком і В. Ч-ком. Говорили про організацію різних гуртків тут, у таборі, а також про те, як почати культосвітню працю. Вирішили організувати літературну вечірку.

В таборі розпочалися курси англійської мови. Тяжка це мова, але тепер вона необхідна.

11-го липня. Знову дощ. Дощі тут падуть дуже часто й досить холодно. Мало теплих днів. Старожили кажуть, що тут, в Баварії, завжди таке літо.

Розмовляв з перекладачкою якоїсь харитативної американської організації; вона цікавилася нашими побажаннями. Я сказав, що ми просимо дозволу на друк шкільних підручників і літературних творів для шкільної молоді. Перекладачка все це записала і пообіцяла передати наші бажання американській військовій владі.

Сьогодні В. Ч-ко і я вибирали матеріяли для літературної вечірки. З моїх творів вибрали »Степову царівну« і »Проліски«.

Увечорі відбулися загальні збори молоді. Юрко Ч-ко і я війшли до президії цієї організації. Її структура така: є секції спортова, драматична, хорова і музична. Кожна з цих секцій має трьох вибраних осіб: голову, заступника і секретаря. Цілою організацією керує президія відділу молоді, що складається з п'яти членів і двох кандидатів. Мене обрано на голову цієї президії.

12-го липня. Сьогодні свято Петра й Павла. Я маю написаний етнографічний нарис про це свято і колись, при нагоді, надрукую його.

Рано приїхала ця сама перекладачка американської харитативної організації і привезла для школи зошити, олівці, пера і... носові хусточки для дітей.

Їздив до міста шукати друкарню, що має російські черенки. Блукав досить довго, але знайшов. Це старий російський еміґрант, мужик із Пензи, Дмітрій Сажнін. Він має свою власну друкарню і може друкувати »русскіє кніги«...

— А українські друкувати будете? — питаю.

— Ето всьо равно, — відповів.

Сяжнін дав мені свою візитну картку і сказав, що замовлення приймає радо, буде друкувати все, що ми хочемо: книжки, журнал чи газету.

Увечорі відбувся концерт бандуристів: виступало їх два, один із них, що краще співає, називається Кравченко, а другого прізвища не знаю. Він сказав добру промову до присутньої публіки, розповів історію бандури, добре говорив про українські народні думи.

Після концерту я підійшов до них і запитав про Григорія Китастого та його капелю. Вони відповіли, що Китастий з капелею у Мюнхені й хотіли б переїхати сюди, до Авґсбурґу.

Познайомився сьогодні з поетом Василем Баркою (справжнє прізвище — Очерет) — це досить ориґінальна людина, з нахилом до богеми, але розумна й добре освічена, тільки виглядає дуже бідно й неохайно.

Дотепний Юрко Ч-ко жартував сьогодні, що наші літератори мають природні назвиська: Очерет, Чапленко, Славута (з натяком на Дніпро), Русальський і Степовий.

13-го липня. День пройшов без особливих пригод. Зустрів одного симпатичного чоловіка, що має друкарську машинку і він погодився друкувати мої рукописи.

Увечорі міркував над тим, як назвати мої етнографічні нариси; маю до вибору дві назви: »Народні свята« і »Звичаї нашого народу«. Хотів порадитися з деякими нашими літераторами, але... трудно, для них етнографія — це річ, що не варта уваги. На мою думку, вони помиляються.

14-го липня. Сьогодні був у власника друкарської машинки і диктував йому свій етнографічний нарис »Липень«. Потім, коли ми скінчили роботу, в розмові сказав мені, що він категорично проти нашого сучасного шрифту. Він каже, що ще Петро І-ий запровадив цей алфавіт для росіян, а нам він непотрібний. Ми повинні вернутися до старих, слов'янських літер. Це вже

літня людина, старий еміґрант, що залишив Україну ще в 1920 році, а перед війною жив у Польщі.

15-го липня. Ввечорі має відбутися в театральній залі концерт, на якому будуть присутні американські старшини — наші опікуни й начальники.

Зранку було багато роботи, всі заклопотані, кожний щось робив, чимсь турбувався.

О год. 4-ій я зустрів проф. Дмитра Дорошенка з дружиною і запросив їх до нас у кімнату. Говорили про те, що треба якось налагоджувати зв'язки з заокеанськими українцями, бо вони можуть нам багато допомогти. Дружина проф. Д. Дорошенка за фахом артистка.

О год. 6-ій на таборовій площі відбулася урочиста Служба Божа. Священик у своїй проповіді нагадав людям про наш старий український звичай: при поселенні на новому місці відправляти молебень. Потім закликав усіх до згоди, дружби і взаємної допомоги, »бо наше сучасне становище вимагає цього більше, ніж будь-коли в інший час«.

Таборова заля сьогодні гарно оздоблена килимами, вишитими рушниками і портретами Тараса Шевченка й Івана Франка.

Тут же, в цій залі, влаштовано виставку українського мистецтва: вишиті рушники, сорочки жіночі й чоловічі, оксамитові корсетки, фартухи, хустки, серветки, подушки і навіть обкладинки для альбому, — все це дуже гарне. В цих експонатах були репрезентовані всі частини України: Галичина, Київщина, Лівобережжя, Поділля, Гуцульщина, Волинь і Херсонщина. Були тут і вишивки зібрані Оленою Пчілкою.

Концерт почався о 7-ій годині ввечорі, були співи, танці й інсценізації. Пройшов з великим успіхом. Американський майор Рейн, що керує всіма авґсбурзькими таборами, прощаючись сказав, що цей табір справив на нього найкраще враження з усіх таборів, які він знає.

17-го липня. Увечорі до моїх рук потрапив дуже цікавий лист (точніше, копія листа), адресований до голови Українського Комітету Василя Мудрого (датований: Париж, 18 червня, 1945 р.). В тому листі написано таке:

»В Америці, Канаді, Бельгії і Франції постали Українські Допомогові Комітети, що спільно працюють. Незабаром має утворитися єдиний такий комітет для цілої Европи. Ми робимо скрізь, де тільки можна, всякі старання, щоб допомогти нашим людям здобути право азилю. Два наші канадійці мають незабаром приїхати на терен Німеччини, як члени контрольної комісії. Вони вже приїхали до Лондону. Ми також робимо все, щоб і нам дозволили послати когось для цієї роботи. Тепер найголовніше утворити щільний контакт між нами і потребуючими допомоги, щоб знати, що кому треба. Матеріяльну поміч ми можемо дати, кому потрібно. Подайте нам, що потребуєте.

Мушу кінчати, бо чекають на мене і на цей лист.

Спірідіон

Голова Греко-Католицької Церкви у Франції«

Отже, є люди, що за нас турбуються...

18-го липня. Сьогодні відбулося засідання президії Відділу Молоді — для мене воно не пройшло успішно, бо я цих організаційних форм зовсім не знаю, не знаю і людей, з якими доводиться засідати . . .

Решту дня працював над етнографічним нарисом про обжинки.

19-го липня. Ходив до того, що має друкарську машинку, хотів передрукувати дещо із своїх нарисів, але він не має часу, бо друкує щось для Червоного Хреста і казав мені прийти не раніше, як у понеділок.

Увечорі ми з дружиною перейшли до нової кімнати на третьому поверсі великого кам'яного будинку. Тут затишніше, будуть ліпші умови для праці.

Сьогодні бачив у місті аж три автомашини зі совєтськими енкаведистами — явище неприємне.

20-го липня. В таборі має відбутися наш літературний вечір. В. Ч-ко, як найстарший між нами, буде представляти присутнім кожного автора, для цього він збирає матеріял.

Про себе я написав таке: »Етнічні й фолкльорні матеріяли почав збирати з 1937-го року. В 1944 році в газеті »Голос« надрукував свої етнографічні нариси: »На Андрія«, »Свят-Вечір«, »Водохрища«, »Свято Маланки та Василя«. В »Українському Віснику« надрукував »Сучасні народні леґенди« і спогади »З минулого«. В журналі »Дозвілля« надрукував нарис »У большевицькому оточенні«. Збирав фолкльорний матеріял серед наших людей, які перебували в німецькій неволі. Тепер працюю над великою працею про звичаї нашого народу«.

21-го липня. Сьогодні рано приїхали американці і всіх нас, таборян, зігнали у велику яругу за табором. Біля нас поставили вартових і почали обшук бараків: шукали зброї. Цей обшук тривав від 6-ої год. рано до 12-ої год. опівдні. Ми всі були голодні, бож навіть не снідали. Діти кричали, плакали. Жінки теж попали в паніку; американці жували гуму й нічого нікому не говорили, а тільки обшукували всі кутки й закутки.

Ніякої зброї, розуміється, не знайшли. Нас налякали, наробили паніки і поїхали геть.

Частина людей втекла до міста, їх ще й досі немає. Кажуть, що в місті також були облави і обшуки. Ходити вулицями небезпечно. Є чутки, що такий режим триватиме три дні.

22-го липня. Сьогодні о год. 6-ій ввечорі я маю доповідь на тему »Сучасна народна творчість за межами батьківщини«. Рано переглянув усі свої матеріяли на цю тему, накреслив плян і написав текст доповіді.

Увечорі, в призначений час, ми з дружиною пішли до таборової залі. Людей зібралося багато, всі місця були заповнені. Н. Кибалюк представив мене присутнім і сказав кілька слів про тему, на яку я мав читати доповідь.

Свою доповідь я почав з того, що коротко сказав про українську народну творчість взагалі, а потім зупинився на невільничих плачах, історичних думах і перейшов до сучасної творчости наших людей у німецькій неволі.

Дружина прочитала кілька зразків сучасної народної творчости, що були зібрані в таборах »остарбайтерів«, і кілька уривків із листування дівчат-остівок.

Загально, як мені здається, все пройшло добре. Я бачив, як жінки втирали сльози і, взагалі, доповідь зробила враження.

Коли ми йшли вже додому, до мене підходило багато людей і розпитувало, як і коли я збирав ті матеріяли. Дехто пообіцяв дати мені ще свої листи і вірші.

23-го липня. Понеділок — день, як кажуть, тяжкий, але для мене він пройшов добре. Зранку до полудня я диктував друкареві нарис »Травень«, а увечорі відбувся наш літературний виступ.

Володимир Русальський прочитав дві новели: »Мати« і »Жита половіють«; Василь Чапленко прочитав оповідання »Побачення в парку«; Яр Славутич читав вірші; Василь Барка — вірші; Неофіт Кибалюк прочитав один вірш і уривок з повісти »Надщерблений келих«; Юрій Балко — вірші. Я не читав сам, пані Віра Шпаківська прочитала моє оповідання »Степова царівна«, а артист Королюк прочитав »Проліски«, — обидві речі були прочитані дуже добре.

Публіки — багато, багато й оплесків. Взагалі ця перша літературна вечірка, на мою думку, була успішна.

24-го липня. Сьогодні диктував друкареві свій етнографічний нарис »Січень« . . .

Увечорі слухав лекцію Василя Очерета (він же Барка) на тему: »Шекспір, його життя і творчість«. Матеріял дуже цікавий, лекція так подобалася слухачам, що вони довго не хотіли розходитись.

25-го липня. Працював над народним календарем, хочу вже закінчити цю роботу й передрукувати на машинці.

Проф. В. Ч-ко розповів мені, що він уже другий раз був в американців, розмовляв з директором УНРРА і той заявив йому, що такої нації, як українці, немає.

Про видавання журналу ми вже й не говоримо, бо тепер, як виявляється, це зовсім неможлива річ, може колись настануть кращі часи . . .

26-го липня. Сьогодні мені дали »Вісник« — журнал Української Греко-Католицької Церкви у Франції. Це досить скромний журналик, але й за це спасибі.

Настрій у мене кепський, тривожні чутки турбують мене і не дають спокою. Матеріяльне становище також погане.

28-го липня. Мені пощастило організувати перше зайняття літературної секції Відділу Молоді. Зайняття пройшло добре, слухачів було досить багато. Тема: »Сучасна українська література та її завдання«.

Увечорі бачив газету »Українець у Франції«, що виходить у Парижі раз на місяць. Видавцем цієї газети є »Об'єднання українських робітників у Франції«, — отже, існує така організація.

29-го липня. Неділя. Сьогодні було відкриття виставки українського народного мистецтва. У великій таборовій залі виставлено такі речі: вишиті рушники, сорочки, корсетки, хустини та серветки. Є і козацький пояс, що має вже 180 років. Цю дорогоцінну річ дав на виставку проф. Д. Дорошенко.

З цікавих експонатів є тут дві жіночі сорочки: одна з них має вже понад 150 років, а друга на десять років молодша. Старша сорочка вишита двома кольорами: чорним і червоним, а орнамент рослинний — стилізовані квіти, що нагадують соняшники. Молодша сорочка вишита також чорними і червоними нитками, а орнамент — »зірочки«, що теж нагадують стилізовані квіти.

Дівчата й молодиці, що дають пояснення, вбрані в повний національний одяг, виглядають дуже гарно.

30-го липня. Цілий день провів на виставці. Бігав по цілому таборі й шукав артистів-малярів, паперу, кольорових олівців, бо хочу »організувати« альбом виставки. Орнаменти на виставлених вишивках дуже гарні і, як мені здається, рідкісні. Якщо зараз не змалюємо їх, то хто зна, чи буде ще колись нагода, — це ж бо чужина!

Сьогодні виставку відвідали англійці й американці, а серед них і міс Карпентер зі своєю перекладачкою. Вона — англійка, зі самого Лондону, і в УНРРА »персона ґрата«. Видно було, що виставка всім їм подобалась і вони здивовані, де такі бідні втікачі набрали таких цінних і гарних речей.

31-го липня. В таборі розійшлися чутки, що Український Комітет ліквідується, залишаться тільки культ-освітня референтура і церковна громада. Я думаю, що тут щось не так, — це якась безпідставна паніка, бож не може бути, щоб людей залишили без будь-якого захисту.

Кажуть, що совєтська місія закінчує свою діяльність і виїжджає з американської окупаційної зони геть. О, коли б це була правда!

Був у місті і роздобув паперу для малювання і креслення орнаментів, роздобув і кольорових олівців.

Увечорі виставку відвідав проф. Багатий, кажуть, що він фахівець декоративного народного мистецтва.

1-го серпня. Знову йду на виставку. Художник Миколаїв має сьогодні працювати над альбомом вишивок.

Сьогодні виставку знову відвідали американські старшини, а з ними і наша вже »давня« знайома міс Карпентер — це вона приводить нам гостей і, навіть, сама пробує їм пояснювати. Міс Карпентер захоплена виставкою. У »Книзі вражень« з'явилися такі записи:

"This display of handwork is amuzing. I had no idea so much fine work could be done by hand. I enjoyed this display very much.

Lt. Roy E. Passe."

"The beauty and skill so evident in this handwork is a definite indication to me of the certainly of you overcoming the obstacles now opposing you.

(—) Mayor."

"Continued success in your excellent work. Nazdar.

Helen Zilka. (UNRRA)."

"From the beginning of time a people worth and creative ability is expressed in their music and hadcraft. This exposition shows foreign lands cannot stifle thoughts and desires.

Benj. A. Croshy (U.S. Army)."

"A very beautiful exhibit. No people with such artistic abilities can fail to give great contribution to the whole world.

A. E. Ellioth (Capt. A.U.S."

"A truly lovely demonstration of the expression of the arts and customs of a people.

(—) 1st Lt. C.C."

Подам і деякі українські записи.

»Мені мило дивитися на ці прекрасні зразки мистецтва нашого народу. В умовах таборового життя на чужині, наші люди показали одну із сторін свого багатогранного обдарування.

Заслуговує подиву та енерґія, яку проявили організатори на сучасний наш стан виставки.

Бажаю, щоб всіма засобами ще більше репрезентувати здібності нашого народу перед чужинцями.

Артист-маляр М. Шрамченко«.

»Зі щирою приємністю побачив свою любу, соборну Україну в її вишивках.

Полк. А. Д.«.

»Виставка підготована артистично та з національного боку дуже вартісно. Вона вказує вистиглість художнього духу українського народу.

Проф. Багатий«.

»Українська еміґрація майже така стара, як і її історія. Тому-то ми і на вигнанні можемо досягнути того, чого інші народи не досягають у себе вдома.

Пісня і мистецтво вишивки є золотою сторінкою в історії культурно-національного руху українського народу за гідне місце серед інших народів.

Інж. І. Г.«.

»Ця виставка — зеркало мистецьких дарувань найширших мас українського народу та високої благородности характеру душі народу.

Ми горді за наше мистецтво народнє.

Зіновій Наружняк«.

»Скільки разів входжу в оце приміщення, прибране вишивками, одпочиваю серцем та душею. Все, що тут бачу, промовляє до мене і запевняє мене, що наш талановитий нарід цілком заслуговує на будучність, гідну його внутрішнім вартостям.

Ганщуляк«.

»Цілком несподівано було для мене, коли я довідалась, що в такий неспокійний і тяжкий час наша українська громадськість організувала виставку вишивок і зуміла показати в чужій країні частинку тої краси народнього мистецтва, яким багата наша Україна.

Вітаю від щирого серця і бажаю, щоб це було щасливим початком для репрезентації здібностей нашого народу, який лиха доля загнала в чужі країни.

Доктор Н. К.«.

»Зла недоля закинула мене, як і багатьох українців, нарешті, до Авґсбурґу. Як всі, я сподівався головне на зле, але ця виставка нашого народнього мистецтва так далеко від Рідної Землі і серед таких несприятливих для всіх нас умов — зробила незабутнє враження.

Знедолені, гнані люди знайшли сили і засоби показати бодай маленьку частку своєї прекрасної душі.

Щире, сердечне спасибі!

Проф. О. Г.«.

»На вашій чудовій виставці так жваво згадуються наші хати, їх рушники, наші дівчата у вишитих сорочках.

Журюся, що з моєї батьківщини, Харківщини, жодного експонату немає. Ну, то це зрозуміло, це пояснюється умовами організації виставки.

Щира подяка організаторам!

Л. Дражевська«.

»Великий дух українського народу, що втілений у нашій українській штуці, вибухає всюди — понад умови, понад недолю, понад усе й у тому є запорука, що народ пронесе своє життя аж до того часу, коли здійсняться пророчі слова: »Від Кубані по Сян лиш один буде лан!« Дрібні хрестики поклала жіноча рука у вільні взірці і в одній з запорук нашого визволення.

Хай же Бог помагає тому, хто роздуває український вогонь.

Генерал В. Петрів«.

*

Сьогодні ввечорі виставка закривається: речі розберуть їх власники і заля спорожніє. Шкода виставки, вона справді робила добре враження.

Пані Н. Дорошенко ще прочитає лекцію про українське вжиткове мистецтво.

2-го серпня. Сьогодні чув таке: Вчора на виставці був один канадієць. Коли його запитали, що з нами буде, він відповів, що всіх нас зберуть до якогось одного міста в Німеччині, де пройдемо медичну комісію і всі здорові та дужі поїдуть до Канади і США. Хворі й недужі теж не мають чого журитися, бо канадські українці вже заявили, що заберуть на своє утримання усіх, хто не зможе працювати. Щоб його слова були правдивими!

3-го серпня. Рано їздив до Українського Комітету за друкарською машинкою, але вернувся з нічим, бо — »Казав пан, кожух дам та тільки слово його тепле!«

Решту дня працював над етнографічним нарисом про весілля.

Надвечір зайшов до нас В. Ч-ко і ми (він, я і моя дружина) пішли до таборової залі, де мала відбутися доповідь дружини проф. Д. Дорошенка, Наталії Михайлівни, про український народний одяг.

10-та год. увечорі. Лекція пані Дорошенко відбулася з успіхом. Вечір закінчився тим, що бандурист Кравченко проспівав кілька пісень, граючи на бандурі.

4-го серпня. Кажуть, що альянти вирішили, що Німеччина буде поділена на дві частини: східню і західню. В західній Німеччині буде демократичний лад.

Сьогодні дружина мені розповіла, що вчора ворожка сказала їй, що в 1948 році в нас станеться якась важлива подія у житті. Не сказала тільки, яка подія — добра чи зла?

Сьогодні по полудні до табору приїздив »гість« — совєтський офіцер Щоправда, він був не сам, а з американцями і розмовляв з керівником табору про »совєтських громадян«, бо він, бачте, наш »опікун«. Обличчя його сіре й грубе...

Увечорі бачився з Неофітом Кибалюком і ми говорили про видавничі справи.

5-го серпня. Неділя. Буду працювати в хаті, ніде не піду, бо хочу закінчити »Народні свята«, а потім, як буде час, переглянути свої інші етнографічні нариси. Дружина теж сьогодні вдома.

8-ма година ввечорі. Працював і зробив багато, а головно те, що закінчив »Народні свята«. Буду старатись видати цю працю, хоч тепер це неможливе.

Дружина прийшла від знайомих і принесла тривожні вістки: кажуть, що вчора один американець говорив, що нас усіх можуть вивезти до СССР. Дружина перелякана, а я не вірю в це.

6-го серпня. Був у місті, зустрів на вулиці отця Наружняка і довідався від нього, що в Мюнхені вже працює українське видавництво і там я можу надрукувати свої »Народні свята«.

Заходив до Українського Комітету, бачився з проф. Д. Дорошенком і ми говорили про Покрову на Запоріжжі — ця тема мене цікавить. Я запитав його, чи на Запоріжжі були якісь особливі традиції щодо святкування Святої Покрови. Професор відповів, що такі традиції були і порекомендував мені прочитати деяку літературу з історії Запоріжжя, а також звернув мою увагу на вірш Шевченка »Іржавець«, де є такі рядки:

»Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою Матір Божу,
А більш нічого не взяли...«

Отже, образ Матері Божої запорожці цінили понад усе.

Увечорі бачився з Лідою Данилюківною з Буковини, з міста Бургамету над Серетом, і від неї записав таку леґенду:

»У нашому місті існує переказ, що нібито колись давно, ще як Даж-біг був всемогутнім Богом, на гірських полонинах, в густому темному лісі, було чарівне озеро. Даж-біг заборонив усім людям пити воду з того озера, але князівна Ростислава, йдучи тим лісом додому, невтерпіла і напилася тої заказаної води. За це Даж-біг покарав її: він наказав їй ходити кожної травневої ночі в гущавині дерев і співати:

Нині сто літ минає,
Як я злочин сповнила.
Даж-біг мене карає,
Простить мені не хоче.
Блукаю по тім лісі
І днями і ночами,
Сама одна-однісінька
І мучуся без тями.
Даж-боже, ти великий,
Ізжалься наді мною,
Даруй м'я гріх тяженький,
Дай мені волю-долю.
Як мені не хочеш
Провини дарувати,
Даруй моєму народові,
Не дай му пропадати«.

7-го серпня. В таборі всі дуже стурбовані, бо прийшла чутка, що американці погодилися видати всіх кол. совєтських громадян совєтській комісії, яка ще є тут, в Авґсбурзі. В таборі паніка. Чув, що жінки збираються іти до міс Карпертер і просити в неї захисту.

8-го серпня. Сьогодні був у Гавштетені, там живуть утікачі в приватних помешканнях. Зустрів велику групу російських еміґрантів, що приїхали з Сербії, — всі вони опинилися на еміґрації ще в 1919 році. Один з них, кол. полковник, сказав мені таке: »Нєт больше русскіх, нєт больше украінцев — всє русскіє! Так американци пріказалі«.

9-го серпня. Сьогодні був на поліції і виробляв документи з відтиском пальців.

В таборі всі дуже занепокоєні, а тут ще цілу добу ллє дощ безперестанку. Погода викликає ще тяжчий настрій. Артист-маляр М. Ш. сказав мені, що як прийдуть силою забирати до совєтського табору, то він повіситься.

10-го серпня. Сьогодні мені дали зошит з епіграмами на нас, літераторів, але той, хто дав, не хотів сказати, хто є автором цих епіграм.

Всі ці епіграми я переписав у свій щоденник, може колись пригодяться.

На Яра Славутича

Боїться тільки сахарини,
Та ще, хіба, блощиць і бліх.
Шукає вірної дівчини,
Коли такий находить стих.
Не п'є, не курить, тільки дише
(Степовому не дає),
За те до біса віршів пише,
В них навіть зрозуміле є.

На Юрія Балка

Йому на цьому світі нудно,
Бо зовсім тут нема пригод,
І пише він — хіба не чудно, —
Про білу піну синіх вод.
Зафіксувавши на папері
Всі поетичні почуття,
Він мчить стрілою на ровері
Чи на пасок, чи до дівчат.

На Вол. Русальського

Скільки мудрости в рядки
Вмів поет убгати:
»Окуляри ж як візьме,
То куди читати...«
Я й купив собі машинку
І приніс у буду —
Може з нею трохи краще
Я писати буду.

На Очерета Василя

Це разом Барка й Очерет:
Філософ, критик і поет.
Тримає мірку Діягена
І спить, хоч холодно страшенно,
В собачій будці. Там же пише
Свої він сарофічні вірші.

На Олексу Степового

Я є письменник-етнограф,
Записую ретельно
Усі пісні, то ж є мій фах.
Ображуся смертельно,
Коли мене ще раз назве
Хтонебудь аґрономом,
Як той Славутич. То є »ведь«,
Направду безсоромно.

11-го серпня. Чутки про совєтську комісію, яка має бути в нашому таборі, з кожним днем стають упертіші. Люди турбуються, а дехто бере свої речі на плечі й мандрує далі...

Ведуться розмови про капітуляцію Японії. Кажуть, що для нас це ліпше, бо коли б війна на Далекому Сході продовжувалася, то американці могли б

поводитися з нами гірше. Я, щоправда, не зовсім розумію, в чому зв'язок між нами і японцями, але політики такий зв'язок знаходять.

По полудні в таборовій залі відбулася літературна вечірка Василя Чапленка з нагоди якогось там »-ліття« його письменницької діяльности. Артисти читали його вірші, оповідання, уривки з повістей і, нарешті, була поставлена його п'єса »Пиня на Дзюбину голову«. П'єса виявилася дуже невдалою і це зіпсувало все враження.

Увечорі бачився з С. К. і він сказав мені, що збирається тікати з цього табору, бо тут совєтська небезпека очевидна.

12-го серпня. Неділя. Рано ми з дружиною були в Греко-Католицькій Церкві, а потім у Православній. В обидвох церквах було дуже багато людей.

В таборі ходять чутки, що завтра до нас приїде совєтська комісія. Паніка, багато людей покидає табір. Ми з дружиною твердо вирішили сидіти тут, бо мандрувати нам вже надокучило.

13-го серпня. Атмосфера в таборі напружена, всі чекають чогось дуже поганого.

О год. 11-ій рано приїхало совєтське авто з червоною зіркою. Зупинилося біля таборової канцелярії і з нього вийшло двох старшин — большевицький і американський.

Зайшли в канцелярію. Двері були відчинені й ми, що зібрались біля дверей, чули, як американець через перекладача сказав, що всі совєтські громадяни повинні їхати до СССР. Керівник табору відповів, що ми ж під опікою американської демократії.

— Так, так, — підхопив американський старшина, — але хто хоче, той може їхати до СССР.

Большевицький старшина поправив його:

— Все должни єхать на родіну.

Американець промовчав.

Нарешті керівник табору сказав, що, на його думку, в цьому таборі совєтських громадян немає. З цим ця комісія поїхала геть.

О год. 4-ій по полудні знову приїхали ті ж самі — совєтський і американський старшини. Заявили, що совєтські громадяни мусять їхати »на родіну«.

В таборі зчинилася паніка і люди почали розбігатися.

О год. 7-ій увечорі приїхали самі американці. Їх було троє. Зайшли до канцелярії і сказали керівникові табору повідомити людей, щоб нічого не боялися, бо їм нічого не загрожує. Настрій покращав, але люди довго не йшли спати до бараків. Я теж сиджу надворі, хоч уже минула 11-та година.

14-го серпня. В таборі записують »старих еміґрантів« — ця категорія людей почуває себе найпевніше. Я теж записався »старим еміґрантом«, бож мій батько пішов на еміґрацію ще в 1919 році. Тоді я не міг піти з ним на еміґрацію, бо був ще малим, мав лише 5 років. Тепер я — »старий еміґрант« по спадковості від батька.

Розповідають, що в Кемптені в одному таборі було 4 тисячі осіб. Одного дня американські вояки оточили табір і забрали 400 осіб, які повинні були їхати »на родіну«. 300 осіб утекло, але 100 таки відправили в совєтський табір. Люди чинили опір, було двох забитих і кількох ранених.

Говорять про якийсь табір біля Мюнхену, з якого також забирали людей силою; одна жінка з малою дитиною кинулась із другого поверху й обидвоє загинули.

Сьогодні знову чекають »гостей« із червоною зіркою.

15-го серпня. Сьогодні чув подробиці про кемптенські події. Кажуть, що сталося це саме в неділю. Люди були в церкві на Службі Божій. Американські вояки, що приїхали вантажними автами, зайшли в церкву, щоб забрати людей. Люди почали вияснювати їм, що вони не хочуть їхати до большевицької Росії. Американці вийшли з церкви, сіли на автомашини й поїхали геть. Але через півгодини знову приїхали автомашини з американськими вояками, між якими був один москаль у цивільному. Вояки зайшли в церкву й почали силою тягнути людей надвір: жінок тягнули за волосся, чоловікам крутили руки, били прикладами рушниць, а з священика зняли хреста і хрестом били його по голові.

Зчинився великий крик і галас. Люди, в паніці, кидались із другого поверху (церква була на другому поверсі) і вбивались на смерть або калічились. Там же, в церкві, були й випадки самогубства.

Приїхали інші американці й почали все це фільмувати. Нарешті з'явився американський комендант і наказав припинити насильство. Людей, що були вже на автомашинах, звільнив і сказав їм на протязі кількох днів залишити табір. Сам поїхав до Мюнхену до свого командування з'ясувати справу.

Друга розповідь — про табір Пассав. До цього табору приїхало кілька автомашин з американськими вояками. Вони оточили табір, почали ловити людей і силою садити на автомашини. Люди розбігалися, їх ловили і били прикладами. Так нагрузили чотири машини. Жінки кричали, не хотіли їхати, а американці їх били. Один юнак зіскочив з автомашини і хотів утікати. Американський сержант підбіг до нього і вдарив його прикладом в обличчя. Юнак заллявся кров'ю, а американські вояки взяли його за руки й ноги та кинули в автомашину. В той час над'їхало авто з УНРРА. Це були самі жінки, вони зупинили авто, стягнули скривавленого юнака й почали обтирати кров на його обличчі та перев'язувати рану. Дві автомашини, заповнені людьми, вони завернули, але дві інші поїхали раніше і вже не вернулися. Так жінки з УНРРА припинили екзекуцію над безборонними людьми.

Сьогодні представник УНРРА сказав нам, що кілька тижнів можемо бути спокійними, а потім, мовляв, буде видно.

Вчора ввечорі падав великий дощ. Я, вертаючись із сусіднього табору, промок до нитки і сьогодні почуваю себе досить погано.

17-го серпня. Рано почув неприємну новину. Кажуть, що минулої ночі приїжджали до табору два совєтські офіцери і питались про кількох осіб —

активних діячів у таборі. Вартові відповіли, що таких людей у таборі немає, що вони живуть десь у місті.

Увечорі була літературна вечірка Тодося Осьмачки. Читав він свої твори, читав добре й багато. Вступне слово про літературну творчість Т. Осьмачки сказав Василь Очерет. Потім, як Т. Осьмачка прочитав свої вірші, виступив проф. Білецький і досить прихильно висловився про Осьмаччину поезію.

Я ближче познайомився з Тодосем Осьмачкою, говорив із ним: він робить враження нервової і незрівноваженої людини.

18-го серпня. Чув, що завтра в усіх церквах відбудеться Богослуження на прославлення миру. Я не піду молитися за такий »мир«, бо нам цей »мир« нічого не дав; ми ж бо не маємо миру, живемо, як сорока на плоті. Ми не тільки непевні за завтрішній день, а й не знаємо, що буде з нами ще сьогодні.

Американці вже третій день відзначають свято миру: радіють, тішаться, співають; вони мають чим радіти, а нам до радости далеко.

19-го серпня. Цілий день просидів у кімнаті, а дружина працює в канцелярії табору. Надворі — дощ, мокро й досить холодно.

Увечорі нас відвідав Василь Очерет і розповів таке: Кажуть, що в Лондоні, в англійському парляменті, було голосування, чи висилати нас силою »на родіну«. Висліди голосування ніби такі: за те, щоб не висилати нас силою — було 29 голосів, а проти — 7. Отже, англійський парлямент є за те, щоб ми залишилися на Заході.

20-го серпня. Сьогодні чув інший варіянт про голосування. Це було не в парляменті, а на Міжнародній конференції в Лондоні. Обговорювалося питання, чи дати нам, утікачам-неповоротцям, утримання і матеріяльне забезпечення. В нашу користь було 27 голосів, а проти — 3.

В таборі знову відновилися чутки про совєтську комісію. Сьогодні нам заявили, що наш табір переїжджає на нове місце — »на зимові квартири«.

21-го серпня. Наш табір переїжджав на нове місце, до »Зомме-Казерне« — це колишні військові касарні: кількаповерхові будинки, обведені залізними штахетами.

Увечорі, ще в старому таборі, були сходини літературної секції. Проф. Л. Білецький читав лекцію про поета Миколу Чирського, що був еміґрантом, жив на Заході. Характеризував його, як доброго поета, драматурга і патріота. Помер він кілька років тому.

22-го серпня. Ми вже на новому місці, в новому таборі. Переїзд був зовсім легкий, бо ми тепер, як стародавні філософи: »Все своє ношу з собою«.

Є чутки, що сьогодні до нашого табору має приїхати совєтська комісія. Офіційно ніхто про це не оголошував і я думаю, що такої комісії сьогодні не буде, бож табір ще навіть не влаштувався.

23-го серпня. Рано їздив до міста, був у друкарні й залишив там свій рукопис »У німецькій неволі«.

Є чутки, що в Гавштетені працює репатріяційна комісія. По обіді поїду до Гавштетену й довідаюсь, чи це правда.

7-ма година ввечорі. Їздив до Гавштетену, бачив там знайомих, розпитувався і виявилось, що ніякої комісії там нема і не було. Там тихо, спокійно.

24-го серпня. Надворі дощ і холодно. Маємо досить добру кімнату, аж на третьому поверсі; є тут стіл і ліжко, а більше нам нічого й не треба.

По обіді була нарада культ-освітньої референтури з американським ляйтенантом. У висліді цієї наради виходить, що нам тут дають свободу слова, але не дають свободи друку. Ляйтенант радив влаштовувати літературні й дискусійні вечірки, мітинґи, наради і там говорити, що кому подобається, а ось щодо друку — ні, друкувати, покищо, нічого не можна. Ледве випросили в нього дозвіл на таборову газету, яка має виходити двічі на тиждень.

25-го серпня. Зранку їздив до В. Ч-ка. Він був такий добрий, що надрукував мені на своїй машинці мою леґенду »Дажбожа кара«.

По обіді їздив до Гавштетену й бачився з Т. Осьмачкою. Він живе там у жахливих умовах: у якомусь хліві, в кутку, на підлозі, лежать його постіль і деякі речі. Я намовляв його перейти до нашого табору, де життєві умови значно ліпші.

Увечорі довідався про склад редакційної колеґії таборової газети. Мене в цій редакційній колеґії нема — це дуже добре: матиму більше часу на своє писання.

26-го серпня. Сьогодні цілий день я чистив, замітав, возив тачкою землю, носив якесь залізо — працював »повною парою«. Але не тільки я працював, працювали всі, бо до табору має приїхати американська санітарна комісія.

Увечорі слухав »мрії« Неофіта Кибалюка про майбутнє таборової газети; він має бути редактором, тільки не знає, що робити, з чого починати.

27-го серпня. Був у Гавштетені і знову бачився з Тодосем Осьмачкою. Говорив з ним, щоб переїздив до нашого табору, але він боїться іти »у кам'яні будинки та ще й за залізні штахети«.

Сьогодні майор Рейн, начальник над усіма таборами в околицях Авґсбурґу, наказав канцелярії нашого табору скласти списки тих людей, які »домагаються совєтського громадянства«. Цікаво, чи такі знайдуться?!

28-го серпня. Наш табір оглядав генерал американської армії з усім своїм почтом. Кажуть, що був вдоволений: табір йому сподобався.

Сьогодні я був запрошений на засідання колеґії таборової газети »Наше життя« — так буде називатися ця газета. Багато говорили, радили, плянували: газета має бути громадська, безпартійна. Спочатку буде друкуватися фотодруком, а потім може перейде на справжній друк.

На засіданні президії молоді, що також відбулося сьогодні, я висунув пропозицію видавати літературно-науковий двотижневик. Всі зі мною погодилися.

30-го серпня. Рано був у місті й відвідав старий Ґеґінгенський табір: там є ще люди, — виявляється, що не всі переїхали до нового табору. Привіз звідтіля українську друкарську машинку для газети »Наше життя«.

Познайомився сьогодні з Софією Парфанович — це письменниця, а за фахом — лікар. Ми говорили з нею досить довго, вона дуже цікава людина.

Чув, що для молоді є перспективи студіювати тут, у Німеччині, або виїхати на студії до Швайцарії, Італії, Франції, навіть в Америку. О, якби це була правда!

31-го серпня. Сьогодні з дружиною ми заповнили анкети їхати на студії до Америки. Англійської мови не знаємо і це може бути перешкодою.

Був сьогодні на двох засіданнях: на засіданні культ-освітньої референтури і на »Літературному форумі«. На цьому »форумі« говорили про організацію літературних вечірок, але якось непевно, без ентузіязму.

1-го вересня. Сьогодні був у Гавштетені, там відбулося відкриття Української ґімназії: все добре організоване, було кілька коротких промов, а вкінці проспівали »Боже, Великий Єдиний«. Директором ґімназії буде проф. Леонід Білецький — солідна й поважна людина.

Познайомився з проф. Паливодою — це старий еміґрант. Якого фаху він професор — я так і не розібрав.

2-го вересня. Рано ми з дружиною були в церкві на Службі Божій. Дуже гарно співав хор. В церкві поставили новий іконостас, горіло багато свічок.

О год. 10-ій поїхали з дружиною до Цуцмаргавзену, бо там ще й досі зберігаються наші речі. Доїхали добре, без будь-яких пригод. Господиня-німка зустріла нас привітно й гостинно.

Увечорі відвідали наших знайомих (українців), що й досі живуть у цьому селі. Тут тихо, спокійно, ніхто їх не турбує, ніяких »комісій« нема.

3-го вересня. О год. 10-ій ми вийшли з Цуцмаргавзену. Нам трапилася автомашина і на обід ми вже були в таборі.

О год. 3-ій по полудні почалися сходини студентів, на яких професор Паливода поінформував про можливості студій тут, у Німеччині, і за кордоном. Є перспективи, що Український Вільний Університет відновить свою працю і, можливо, його відділ буде тут, у нашому таборі.

Після зборів я розмовляв з проф. Паливодою, показав йому всі свої посвідчення. Він порадив мені здати ще кілька предметів і відразу писати та захистити докторську дисертацію.

6-го вересня. Вчора о год. 10-ій рано приїжджав совєтський старшина з двома американцями. Американці запросили кількох мешканців табору до канцелярії, щоб сказали совєтському старшині, чому вони не хочуть верта-

тись »на родіну«. Вони пішли і наговорили большевикові стільки гіркої правди, що він не дослухав її до кінця і казав їм забиратися геть.

Потім большевицький старшина відчинив вікно канцелярії і почав говорити до мешканців табору, яких перед канцелярією зібралося досить багато:

— Родіна вас ждьот, — кричав він, — вас ожідают родниє і знакомиє. Пачему нє возвращаєтесь домой!?

Йому відповіли, що не вертаємось тому, що любимо свою »родіну« Україну, а не Росію. Тому, що ми патріоти своєї батьківщини, яку поневолив жорстокий большевицький режим. На нашій батьківщині шаліють комуністичний терор, злидні і голод. Багато наших рідних і знайомих перебуває тепер у московських концентраційних таборах.

— У нас нєт больше концентраційних лагерей! — кричав большевик.

У відповідь вибухнув загальний сміх. Один із мешканців табору вийшов наперед і почав перераховувати московські концентраційні табори...

Большевик здивувався:

— Откуда ви ето знаєте?

— Ми там були і самі бачили! — відповів той, що виступив від мешканців табору.

Нарешті москаль розсердився і сказав керівникові табору, що як не хочуть їхати »на родіну«, то хай усі розійдуться.

Але люди ще довго не розходились. Американський перекладач усю цю розмову мешканців табору і москалем перекладав своїм старшинам.

Сьогодні о год. 7-ій увечорі були сходини нашої літературної секції. Доцент Барка (Василь Очерет) прочитав доповідь про гуманізм Оноре де Бальзака. Доповідь була цікава і ми її прослухали з великою увагою. По доповіді відбувся концерт піяністки Сельської, що теж був успішним.

7-го вересня. О год. 10-ій рано були сходини студентів. Подано цікаві інформації про можливості студій. Виявляється, що питання з Українським Вільним Університетом вирішується добре. Можливо, що в Авґсбурзі буде організований філософічний факультет університету. Для мене особисто це було б дуже добре, бо я міг би закінчити свої студії слов'янської етнології, що їх почав (був на третьому курсі) в Одеському університеті. Пан П. С. запитав мене:

— А як же це у вас зі студіями аґрономії?

Я відповів, що студії аґрономії закінчив і маю на це диплом, а слов'янська етнологія — це мої другі студії і хочу довести їх до кінця.

До головної квартири Айзенгауера вислано 280 заяв від українців, які хочуть студіювати в закордонних університетах. Оптимісти кажуть, що це зовсім небагато і надіються на позитивне вирішення.

Сьогодні вийшло перше число таборової газети »Наше життя«. Газета друкована фотодруком, виглядає бідненько і формою, і змістом.

До табору приїхало багато людей — втікачів із навколишніх сіл. Розповідають, що тепер знову почалося полювання на людей.

Кажуть, що в Гавштетені був американський генерал і заявив, що репатріяція вже закінчилась і ті, які не хочуть їхати додому, можуть бути спокійними.

8-го вересня. Минулої ночі в нас ночував письменник Юрій Косач із жінкою (дочкою художника Кричевського). Сам Косач зарозумілий і неприємний співрозмовник: »Всі письменники — каже він — графомани«, розуміється, крім нього.

Кажуть, що в Мюнхені в Українському Вільному Університеті вже розпочалися виклади, викладають кращі українські професори.

Ввечорі в таборовій залі були організовані танці для молоді. Знайшлися музиканти з інструментами і все пішло добре. Було багато американців.

9-го вересня. Неділя. Сьогодні в таборі було аж троє весіль. Одне зовсім скромне й тихе, друге — розкішне й дуже голосне, бож влаштував його американський майор для свого шофера. На цьому весіллі було все, що »належиться«: вино, співи, крики і бійка. Молода була вбрана в білу сукню і в білий вельон, а молодий — у чорному вбранні з білою квіткою на петлиці. Отже, це було »европейське« весілля, а тому зовсім не цікаве для мене.

Цікавим було третє весілля, правдиво українське. Обоє молоді походять з Покуття. Молода була вбрана в український національний одяг: гарно вишита сорочка, оксамитова корсетка, багато намиста на шиї, а на голові вінок із живих цвітів. Така гарна, як писанка.

Молодий — у вишитій сорочці. За молодою парою йшли дружки, також у національних одягах, і співали весільних народних пісень.

Коли верталися »від вінця«, біля церкви роздавали по куснику білого хліба — це замість короваю. А біля хати (таборового бараку) молодих привітали батьки.

Я був на цьому весіллі й поробив деякі записи. Домовився з молодою і її матір'ю завтра або після завтра прийти до них і вони розкажуть мені про українське весілля. Я все це запишу.

Увечорі на цьому весіллі виникло непорозуміння і мало не прийшло до бійки. Прийшли »східняки« з гармошкою і почали грати »Катюшу«. Українці-галичани запротестували, заявивши, що це українське весілля і жодних тут »Катюш« непотрібно. Зчинився крик і довелося викликати поліцію, щоб навела порядок.

Сьогодні була літературна вечірка. Виступали і читали свої твори такі письменники: Василь Чапленко читав оповідання »Муза«, Яр Славутич прочитав вірш »Соловецький в'язень«, Юрій Балко прочитав вірша чи уривок з поеми »Козаки на морі«, Софія Парфанович прочитала оповідання »Тріюмф життя«, а я прочитав »Дажбожу кару«.

Вечірка пройшла дуже успішно.

10-го вересня. Розійшлась чутка, що всі українські табори будуть зліквідовані, а всіх українців звезуть у якесь одне місце, де буде створена українська колонія. Одні кажуть, що це буде Кемптен, а інші — Ульм. Говорять, що в американській зоні Німеччини є 65 тисяч українців.

Сьогодні їздив до Гавштетену і там справа з'ясувалася так: Проф. Паливода, як директор української ґімназії, розмовляв з американцями про нове приміщення для ґімназії. Вони відповіли йому, що не треба турбуватися про нове приміщення для ґімназії, бо невдовзі всіх перевезуть в одне місце й там будуть школи, університети і все, що потрібне. Дехто думає, що це жарт якогось американця, бо американці, мовляв, схильні до таких жартів.

11-го вересня. Ранок, ще тільки сіріло, як нас збудили американські вояки. Виявилось, що вночі приїхало багато американських вояків і почали ходити по бараках, будити людей і шукати зброї. Не знаю, чи щось знайшли, але неспокій у таборі був великий.

Сьогодні з обіду аж до вечора я записував українське весілля від жінок, що походять з Чортківщини. Їх було четверо і охоче співали весільних пісень та давали потрібні пояснення.

12-го вересня. Сьогодні слухав молоду гарну дівчину, Камінську Марію з Любачівщини, як вона співала і грала на гітарі нові народні пісні. Співала про табори в Німеччині, про німецькі харчові картки, як тяжко їх чужинцеві здобути, та про інші злигодні українців у Німеччині. Проспівала також пісню про героя, що загинув за Україну в нерівній боротьбі з ворогом. Все це в неї виходило дуже добре, але я — на жаль — не міг записати тих пісень. Може колись, іншим разом, запишу.

По обіді до мене прийшов молодий початкуючий письменник (прізвища його не знаю) і прочитав мені свої короткі оповідання. Загально, оповідання досить вдалі, тільки забагато в них кохання і замало уваги присвячено поважним речам. Я сказав йому, що в нас тепер не до еротики і є про що писати й без »любовних пригод«. Йому мої зауваження не сподобались і він відійшов невдоволеним.

Увечорі було засідання президії Відділу молоді: говорили багато, багато сперечалися і врешті вирішили скласти статут для цієї організації. Признаюся, ця моя діяльність мені не подобається, вона відбирає від мене час на іншу працю.

13-го вересня. Сьогодні д-р Софія Парфанович дозволила мені поїхати до неї і взяти її друкарську машинку на кілька днів. Це велика для мене ласка, бо така машинка мені тепер дуже потрібна.

В таборі був такий випадок: Одна дівчина грала на гітарі й співала »Гуцулку Ксеню«. Підійшов один молодий чоловік, прослухав пісню і в нього на очах з'явилися сльози. Коли його запитали, що йому нагадує ця пісня, він розповів, що знав одну гарну дівчину, яка часто грала на гітарі й співала »Гуцулку Ксеню«. Одного разу, як він прийшов до неї, побачив біля її хати багато людей. Виявилось, що цю дівчину і всю її родину жахливо помордували большевицькі партизани отамана Толмачова. І ось тепер, слухаючи цю пісню, він не міг втриматись, щоб не заплакати.

14-го вересня. Передрукував на машинці українське народне весілля з Чортківщини.

В таборі розійшлась чутка, що в Мюнхені американці ліквідують український табір, мотивуючи тим, що України, як самостійної держави, не було; *були і є тільки польські* та совєтські громадяни. І ось, мовляв, польські громадяни повинні йти до польського табору, а совєтські — мусять їхати додому. Соломонове рішення!

15-го вересня. З самого ранку ввесь табір »на ногах«. З усіх кінців тільки й чути: »Айзенгауер приїде до нашого табору!« Спочатку я думав, що це вигадка, але потім виявилося, що це ніби правда, бо навіть американці просили керівництво табору приготуватися до прийняття Айзенгауера.

Всюди чистили, замітали, прибирали... Дівчата повбиралися в національний одяг, хлопці — у вишиті сорочки.

О год. 2-ій по полудні всі вийшли на таборову площу й поставали рядами. Були й учителі з своїми учнями — дівчатками в сірих суконках і хлопцями в чорних штанцях та білих сорочках.

Ми, Відділ молоді, були приготували прохання до ген. Айзенгауера, щоб нам дали можливість продовжувати студії. Але ген. Айзенгауер не приїхав... Люди постояли-постояли на площі й розійшлися до бараків.

Ввечорі я їздив до Гавштетену і випадково потрапив до церкви, де американський єпископ говорив проповідь, яку відразу перекладали на московську й литовську мови. Згадував він і про те, що наші брати-українці в Америці пам'ятають про нас та обіцяв, що за наші терпіння на тому світі будемо мати царство небесне...

16-го вересня. Сьогодні в таборі було аж троє весіль, але всі — »европейські«: молоді в білих сукнях і т. п. Це зовсім нецікаві весілля.

В таборі було футбольне змагання: грали поляки й українці. Вислід такий: 3 : 0 в користь українців. Поляки були дуже лихі, брутально лаялись, але до бійки не дійшло.

Розповідають, що в газеті »Свобода«, яка виходить у США, була надрукована заява американських українців до президента Трумена і секретаря сенату. В ній було прохання, щоб американський уряд взяв під свою опіку українців, які живуть на території Німеччини і не хочуть вертатися під російсько-большевицьку окупацію. Згадується в ній і про жорстокий терор НКВД, про штучний голод в Україні 1933 року та інші злочини Москви.

Я пробував розшукати цю газету, але даремно, вона десь ходить по руках.

18-го вересня. У таборовому театрі відбулась вечірка художнього читання. Артист Львівського театру Богданович читав »Неофіти« і »Гамалію« Шевченка, вірші Лесі Українки й інших авторів. Вечірка була цікава, бо це ж велике задоволення слухати клясиків української літератури в доброму виконанні.

19-го вересня. Д-р Софія Парфанович розповіла мені дещо з історії Авґсбурґу. Заснували це місто ще римляни і назва його походить від Augusta Vindelicoruma. Мартин Лютер на початку XVI-го століття тут розвивав свої протестантські ідеї. Ми вирішили при нагоді оглянути деякі пам'ятки старовини цього міста.

Бачився з Володимиром Русальським. Від нього почув, що в Мюнхені вчора ловили наших людей на вулицях і силою кудись відправляли. Все це йому розповів чоловік, який сьогодні приїхав з Мюнхену. Мені здається, що це якась провокація.

20-го вересня. В таборі чутки про те, що всі ми, нові еміґранти, можемо вже дістати право азилю, але треба подавати індивідуальні прохання до американської військової влади. Кажуть, що вже призначено зв'язкового між еміґрантами і американською військовою владою.

Бачив ранених українців, якими нібито опікується Червоний Хрест, але опіка ця, мабуть, невистачальна, бо всі вони виглядають дуже бідно.

Увечорі Софія Парфанович читала лекцію для таборян про венеричні хвороби. Лекція дуже цікава і, на мою думку, дуже корисна.

23-го вересня. Два дні був зайнятий своїми літературними справами і поїздками до міста. Наші матеріяльні справи кепські, треба щось робити.

Сьогодні неділя і ми з дружиною цілий день сиділи в кімнаті — займалися деякими господарськими справами.

Увечорі був концерт: були добрі музиканти і було кількох добрих співаків. Особливо добрим був один тенор (прізвища не знаю) і одне сопрано. Добрим був і піяніст. По концерті були танці, але ми з дружиною не танцюємо і пішли до своєї кімнати.

24-го вересня. Кажуть, що 1-го жовтня розпочинається репатріяція поляків та інших чужинців — може бути нова неприємність.

Був у Гавштетені й бачився з Вол. Русальським та іншими знайомими, всі вони стурбовані новою загрозою репатріяції.

25-го вересня. В таборі з'явилася чутка, що Сталін помер. Заговорили про це після того, як один американець, що працює в УНРРА, сказав до наших таборян: »Ви тепер повинні пити горілку й танцювати, бо вашого Сталіна вже нема«.

Я був у місті, купив кілька німецьких газет, уважно переглянув, але вістки про смерть Сталіна не знайшов. По радіо сьогодні теж нічого про Сталіна не говорили. Думаю, що тут щось не так.

27-го вересня. Надворі дощ і холодно. Наближається осінь. До холодної пори року ми зовсім не приготовані. А що буде взимку?

Закінчив оповідання »Оксана«, переглянув »Літній вечір« і »Проліски«, — хочу приготувати збірку оповідань під заголовком: »З минулого«. Може пощастить якось видати.

Увечорі ми з дружиною були на концерті піяніста Максимовича. Концерт пройшов з великим успіхом. Здається, що всі були задоволені: і артист, і публіка.

1-го жовтня. Відвіз свою збірку оповідань »З минулого« до друкарні. Друкар прийняв, але сказав, що покладе її на чергу. Роботи має багато і моя збірка може полежати в нього кілька місяців.

Рукопис »З німецької неволі« друкар мені звернув, бо боїться друкувати...

Читав польську газету, що виходить у Лондоні. В ній написано, як буде відбуватися репатріяція польських громадян. Поїдуть додому ті, що вже зголосилися або ще зголосяться. Силою нікого не будуть забирати. Далі сказано, що як почнуться осінні дощі — репатріяція припиниться.

4-го жовтня. Познайомився з поетом Леонідом Полтавою. Він показав мені »Декларацію Об'єднання українських письменників і мистців«, що її видав МУР — Мистецький Український Рух. Ініціятивна група цього руху мені не подобалась. Маю враження, що під голословними вигуками про »досконалість« та »велику літературу« тут буде намагання монополізувати літературне й мистецьке життя на еміґрації...

6-го жовтня. В Авґсбурзі зорганізовано видавництво Православної церкви. Сьогодні я був там і чув, що проф. Леонід Білецький у розмові з секретарем видавництва прихильно висловився про мою працю »Народні свята« і вони не проти того, щоб видати її друком. А тим часом замовили в мене »Народний календар« для Церковного календаря, що має тут друкуватись.

В таборі говорять, що з головної квартири американської армії повідомили про припинення репатріяції.

7-го жовтня. Неділя. Цілий день працював над »Народним календарем«, а у вечорі був з дружиною в таборовому театрі на опері »Запорожець за Дунаєм« — голоси дуже добрі, а найбільше мені подобалась »Одарка«. Вона справді чудова.

8-го жовтня. Зустрічався в місті з проф. Л. Білецьким і вислухав його цілий протест проти того, що я розподілив »Народні свята« за офіційним »новим« календарем. »Зовсім не треба розподіляти народні свята по місяцях — казав він — це зайва, непотрібна робота«.

Увечорі ми з дружиною були в таборовому театрі й слухали виступи хору і джазової оркестри американських вояків. Враження, загально, ніби добре, але, мабуть, джаз був надто американським і для нас мало зрозумілим.

9-го жовтня. Вдень працював над етнографічними нарисами, а увечорі ми з дружиною були на студентських зборах, слухали доповідь Василя Барки про творчість Джона Мілтона. Доповідь була цікава.

10-го жовтня. Цієї ночі в нас ночував письменник Улас Самчук. Розповідав про МУР, але без особливого ентузіязму. Маю враження, що він теж не дуже-то захоплений цією організацією.

Був на літературній вечірці Сергія Жука. Проф. Леонід Білецький коротко сказав про поетичну творчість поета, згадав про його скульптурні праці, а потім сам С. Жук читав свої вірші. Вірші добрі, я думаю, що він справжній поет.

Після закінчення літературної вечірки я бачився з проф. Л. Білецьким і він дав мені свою рецензію на мою працю »Народні свята«.

В цій рецензії він зазначив, що праця Олекси Степового »заслуговує повної уваги видавця. Праця солідна, виконана з мистецьким літературним хистом і знанням українських народних обрядів, народної пісенної творчости і народних вірувань. Виконана з великою любов'ю і увагою до народної духової культури, вона буде дуже доброю книжкою, з якої мало обізнаний українець з народною обрядовістю, зачерпне багато для себе корисного, що повинен знати кожний свідомий українець«.

Рекомендуючи цей твір, проф. Л. Білецький одночасно заявив, що він не погоджується з тим, що автор в основу своєї праці поклав »штучний плян«. »Всі обряди — пише він — О. Степовий розділив не за народним календарем, що починається обрядом »коляди«, як народним загадуванням на майбутній рік, врожай, весняні праці, добробут і т. д., проходить через весняні обряди вже на весні, літні (Івана Купала), осінні обряди, що вже рік господарський народний закінчують, — а за календарем теперішнім, що зовсім природний розвиток народної обрядовости порушив, як його цілість... Коли ж цей плян Степового буде виправлений, то праця Степового буде зовсім добра«.

11-го жовтня. Рано переглядав свої »Народні свята« і думав над тим, як же виправити плян цієї праці, про який пише проф. Л. Білецький. Доведеться все наново переписувати, а це ж багато роботи.

Вдень їздив до міста, а вертаючись — зайшов у міський парк намилуватись »золотою« осінню: листя вже падало, приємно шуршить під ногами, вже осінь...

Увечорі ми з дружиною знову були на опері »Запорожець за Дунаєм«, бо »Одарка« так мені сподобалась, що не можу надивитись на неї.

13-го жовтня. Брошуру »В німецькій неволі« надрукували мені на циклостилі тут, у таборі, — тільки 50 примірників. Брошура має 36 сторінок густого друку, виглядає дуже скромно, та все ж надрукована. Може, колись пощастить видати її справжнім друком.

В нас знову ночував Улас Самчук. Перед сном — »на сон грядущий« — він розповів мені, що таке »велика література«. Розповідь його трохи плутана, видно, що він і сам не має ясної уяви про цю літературу.

14-го жовтня. Вдень працював над »Народними святами«. Увечорі в таборовому театрі відбувся концерт хору під диригуванням Нестора Городовенка. Концерт пройшов із великим успіхом. Було багато американців і всі були захоплені хором.

Після концерту одна з дівчат піднесла Н. Городовенкові китицю квітів, а Горліс-Горський — пляшку горілки. Н. Городовенко не розгубився, взяв і пляшку, заявивши, що й це йому пригодиться. Публіка нагородила його бурхливими оплесками.

15-го жовтня. Свою збірку оповідань »З минулого« сьогодні завіз до художника Григор'їва, що живе в польському таборі. Він обіцяє намалювати обкладинку та деякі ілюстрації до цих оповідань. Я просив його зробити ілюстрації якнайшвидше, бо друкар каже, що буде друкувати збірку.

Завтра до нашого табору приїжджає Капеля бандуристів ім. Т. Шевченка під керівництвом Григорія Китастого. Я написав про неї статтю до »Нашого життя«.

Увечорі знову був концерт хору Нестора Городовенка — ще з більшим успіхом, ніж учора.

Мені попала до рук газета »Українець«, що виходила в Берліні. В ній ч. 8, здається, за 1942 рік (в цьому листку рік вирваний), є стаття про Нестора Городовенка. Ось що написано про нього:

»В серпні місяці цього року повернувся до Києва відомий український дириґент, організатор капелі »Думка«, Нестор Городовенко.

Не один із діячів української культури та мистецтва, силоміць вивезений большевиками в Томськ, Уфу чи Кустанай, нудьгує і оплакує рідний край. Несторові Городовенкові доля усміхнулася. Він працює на своїй улюбленій ниві — дириґента української хорової капелі в м. Києві.

Того літа минуло 35 років дириґентської роботи заслуженого артиста Нестора Городовенка і можна б сьогодні, хоча б коротко, окреслити той шлях, що його пройшов ентузіяст української пісні зі західньо-европейською орієнтацією.

1907 року, бувши народним учителем, почав Н. Городовенко дириґувати. Орієнтуючись у своїй роботі виключно на викінчених майстрів української пісні — Лисенка, Леонтовича, Стеценка, — Н. Городовенко скоро переростає рамки провінційного керівника хору. Його тягне до великої роботи. І за якийсь десяток років Городовенко в Києві. Тут власними силами він організує Державну українську мандрівну капелю — скорочено »Думка«, і вирушає з нею в подорож по найбільших закутках України і за її межі. Рік за роком капеля вела неоціненно велику роботу, популяризуючи кращі зразки української народної та західньо-европейської пісні в найширших народних масах...

... З перших днів своєї роботи Нестора Городовенка оголошено націоналістом, а вже через те капелю позбавили необхідної матеріяльної та моральної підтримки.

Тільки велике особисте самовладання керівника і всього ансамблю не зруйнували роботу капелі, і поза неґативними впливами, що йшли від молодої тоді ще держави лицемір'я й ошуканства, капеля росла й розвивалася...

Сьогодні Городовенко переповнений безліччю плянів, з невичерпною енерґією знову взявся до роботи. Справжня українська пісня поруч із

західньо-европейською клясикою забриніла знову, як колись у роки творчого розвитку »Думки«. Не зважаючи на важкі умови воєнного часу, праця кипить.

Бажаємо ж йому на цьому шляху найкращих успіхів«.

І ось тепер цього ж Нестора Городовенка бачимо з його хором у нашому таборі »Зомме-Казерне« в Авґсбурзі.

16-го жовтня. Сьогодні познайомився з американським вояком-українцем, що народився і виріс в Америці — симпатичний молодий чоловік. По-українськи говорить добре, але часом вставляє англійські слова, не зовсім нам зрозумілі. Я подарував йому мою книжечку »В німецькій неволі« і він сказав, що вишле її своїй матері в Америку з проханням, щоб вона прочитала, а потім послала до якоїсь української редакції.

Це типовий »американець«, мав із собою фотоапарат чи »камеру«, як він каже, і зфотографував нас троє: мою дружину, Василя Барку й мене; сказав, що знімок також пошле своїй мамі.

Увечорі в таборовому театрі був концерт Капелі бандуристів. Мій новий знайомий, американець, сидів біля мене. Був захоплений і ввесь час повторяв: »От, якби моя мама побачила це, то їй сподобалося б«.

17-го жовтня. Рано їздив до видавництва, але ця поїздка нічого мені не дала, бо того, кого треба було, не застав.

Вдень бачився з Григорієм Китастим і домовився з ним, що поїду разом з бандуристами до Інґольштату, де ціла Капеля постійно мешкає. Там вони дадуть мені матеріял до історії Капелі, бо я хочу написати про бандуристів якусь більшу працю.

18-го жовтня. Вдень працював над »Народним календарем«, а увечорі знову, разом із дружиною, був на концерті Капелі бандуристів. Програма була трохи змінена і значно краща ніж учора.

19-го жовтня. Сьогодні, о год. 12-ій, їду до Інґольштату разом з бандуристами.

Інґольштат, 9-та година ввечорі. Годину тому ми приїхали до Інґольштату, бо замість о 12-ій, ми виїхали з Авґсбурґу аж о год. 5-ій по полудні. Їхали в товаровому вагоні, втомилися, бо ввесь час довелося стояти, сісти не було де.

Із станції до табору в Інґольштаті йшли пішки, а це досить далеко. Переходили через Дунай — гарна широка ріка, а навколо дерева, верби нахилилися над водою, як понад Дніпро. Над рікою височіють стіни середньовічної фортеці, околиці досить гарні.

Але табір в Інґольштаті дуже неприємний: понурі цегляні бараки. Колись тут був якийсь склад, а тепер — майже не змінивши нічого — поставили лише двоповерхові ліжка. Сотні ліжок — і так люди живуть. В нашому таборі умови життя набагато ліпші.

Мені довелося спати на ліжку Г. Китастого — він поїхав до Мюнхену.

20-го жовтня. Сьогодні записав розповідь Осипа Понасинка про історичний шлях Капелі. Починається він 1918-им роком і кінчиться мандрівками по Німеччині в часи другої світової війни. Розповідь досить цікава, може колись, при нагоді, надрукую. Крім цього, я переписав Щоденник капелі від липня 1944 року до квітня 1945 року.

Переписав дещо і з Книги вражень. Особливо цікаві враження відомих або визначних наших діячів. Ось деякі:

»*Київській* Капелі Бандуристів, яка плекає і несе в світ українську пісню і українську музичну культуру, бажаю всього добра та найкращих успіхів у виконанні цього великого національного обов'язку.

Львів, 1. 1. 1944 *Володимир Кубійович*«.

»Дорогі митці нашої рідної, єдиної України! Іменем українського громадянства Відня я вітаю Вас щиро-сердечно з Вашим прегарним концертом, як одним із висловів могутньої мистецької стихії України, що була і буде завжди запорукою нашого кращого майбутнього в колі вольних народів. Щасти Боже!

Відень, 13. VIII, 1944 *Д-р Остап Грицай*
Голова УНО«

»За час мого 26-річного блукання чужиною, лише хор Кошиця та Ваша бандура перенесли мене, бодай на хвилю, в Україну.

Берлін, 26. XII. 1944 *Дм. Андрієвський*«

»Велике зворушення — мало слів. До сердечної подяки за невимовну насолоду й підйом, що їх я пережив на концерті славної Капелі бандуристів ім. Тараса Шевченка, долучаю мої побажання, щоб дальша мистецька діяльність Капелі принесла такі успіхи й відіграла таку ролю, як це судилось бандурі в цілій історії України.

Берлін, 23. 1. 1945 *Степан Бандера*«

Крім цього, бандуристи наділили мене своїми програмками, листами від »остарбайтерів« і великою кількістю вирізків з українських газет. Отже, матеріялу маю досить, можна буде почати працю.

21-го жовтня. Авґсбурґ. Я вернувся до табору о год. 9-ій увечорі. Подорож знову була досить втомлива, бо до станції в Інґольштаті треба було йти пішки, а в потязі знову стояв. Дружини не застав удома, була на засіданні управи табору.

26-го жовтня. Сьогодні в таборі відбувся вечір українських народних танців. Керівником і організатором вечора була пані Євгенія Андрухович. Вона з власної ініціятиви, в несприятливих умовах, на протязі двох місяців учила в таборі танців. І ось настав час, коли на сцені таборового театру з'явилася група молодих, добре вишколених танцюристів. Дівчата і хлопці, одягнені в гарні національні одяги, показали глядачам ще одне мистецтво

українського народу. Не тільки українські глядачі, а й гості-американці були захоплені нашими народними танцями.

Програма вечора складалася з трьох частин: в першій частині ввесь склад танцюристів виконав хоровід на привіт весни в обробці балетмайстра Авраменка. Гагілки — »По широкому Дунаю«, »Кривий танець« і »Ягілочка« в обробці Суховерської. Далі: »Полтавський дует« у виконанні Євгенії Андрухович і Яворницького, і »Залицянка« — ісценізована на полтавських мотивах.

В другій частині були танці Гуцульщини і Покуття: »Коломийка«, »Верховина« і »Гуцулка«.

В третій — »Гуцульський аркан« і »Катерина. В четвертій — фінал до мелодії »Зажурились галичанки«. Вечір пройшов з великим успіхом.

Я буду пробувати описати всі ці народні танці і, може, зфотографувати їх, щоб потім видати окремою брошурою.

29-го жовтня. Мене все більш і більш захоплює ідея видання альбому українського народного мистецтва.

Сьогодні їздив до Наталії Михайлівни Дорошенко (дружини проф. Д. І. Дорошенка) і говорив з нею про видання альбому українського народного одягу та народних танців. Пані Дорошенко визнає, що такий альбом треба видати, але має сумніви, чи знайдуться на це потрібні кошти. Дмитро Іванович також зацікавився цією справою, але думає, що не треба поспішати, насамперед треба підібрати такий матеріял, який справді вартий того, щоб його видати.

Дорошенки живуть скромно, займають одну маленьку кімнату. До них їхати досить далеко, бо аж за містом (Авґсбурґом) на Ґавштетені. Я довго блукав поки знайшов їхній будинок.

Ввечорі записав пояснення до народних танців від Євгенії Андрухович, але небагато, бо від неї тяжко записувати. Вона багато говорить про такі речі, які до справи не стосуються.

30-го жовтня. В таборі — метушня, рух. Приїхало багато американців. Люди розповідають, що минулої ночі був якийсь напад на табір, але напасників відбили. Точніше нічого про це не знаю, кого запитаю, всі кажуть: »Був напад«. А що за »напад«, я так і не довідався. Думаю, що це була якась большевицька провокація.

Вдень фотограф Богдан Солук фотографував танцювальну групу Євгенії Андрухович, зробив понад 40 фотознімків.

Увечорі були організаційні збори письменників. Зійшлося чимало людей, між ними — Михайло Зеров, Володимир Державин, Володимир Шаян, Яр Славутич, Іван Манило, Василь Чапленко, Ніна Калюжна та інші, яких я не знаю. Збори були короткі, постановлено організувати Спілку письменників. Складено список, я також записався. Велику активність на зборах проявляли Василь Чапленко і Володимир Шаян.

1-го листопада. Вдень був у місті й відвідав нове українське видавництво, керівником чи власником якого є п. Білоус. Це вже поважного віку людина; виглядає досить солідним, але яка його видавнича спроможність, — не знаю.

Увечорі бачив, як пластуни підіймали жовто-блакитний прапор на високу щоглу, що стоїть на таборовій площі. Молоді хлопці й дівчата стояли колонами і співали національний гимн »Ще не вмерла Україна«, а потім пластунський гимн. Слів цього гимну я не знаю. Ціла площа була освітлена смолоскипами . . .

Розповідають, що коли представники Пласту пішли до американського коменданта, майора Рея, за дозволом підняти на щоглу свій національний прапор, то він не тільки дозволив, а й подякував українцям за тактовну й добру поведінку. »Якщо й далі — казав він — в таборі буде такий порядок і така дисципліна, то я, зі свого боку, зроблю все, що можливе, для добра українців«. А на прощання додав: »Я бажаю вам, щоб ви мали свою незалежну державу«.

2-го листопада. Біля прапора на таборовій площі стояла почесна варта і горіли запалені вогнища. О 9-ій год. рано на площі відбулося урочисте Богослуження. Біля щогли, на якій висів український національний прапор, покладено вінок з написом: »Борцям за волю України«. Під час Богослуження багато людей плакало.

Увечорі в таборовій залі мали відбутися урочисті збори, але з якихось причин не відбулися.

4-го листопада. Неділя. Працюю над українськими народними танцями: хочу приготувати і видати бодай невеличку книжечку з фотографіями і поясненнями до народних танців. Ця робота захопила мене і я вже не покину її, аж поки не закінчу. Один із співмешканців сказав мені, що я займаюсь дурницями. Я відповів: »Хто любить свій народ, той любить і шанує його творчість та мистецтво«.

Увечорі театральна група під керівництвом В. Блавацького ставила дві ісценізації з новель Василя Стефаника: »Земля« і »Син« — остання новеля нашим артистам вдалася ліпше. В »Землі« дуже добре грав сам Володимир Блавацький, йому справді вдалося створити образ селянина-трудівника, що всім своїм єством любить землю.

5-го листопада. Ходять погані чутки про те, що большевики ловлять наших людей на вулицях, на дорогах і навіть заходять до мешкань тих українців, що живуть приватно. Кажуть, що десь в околицях Авґсбурґу знову відкрився совєтський табір. Люди занепокоєні.

6-го листопада. Розповідають, що сьогодні Молотов говорив по радіо і гістерично кричав: »Ми не боїмось війни і атомовою бомбою нас не залякають«. Я думаю, що большевики таки бояться війни, а тому так гістерично кричать. Про нас, »репатріянтів«, він ніби не згадував, а це добре. Тривожні чутки в таборі продовжуються.

7-го листопада. Сьогодні була нарада співробітників газети »Наше життя«. Було лиш одне питання: »Про що писати?« Говорили довго й багато, вирішили: писати не тільки про життя в таборі, а висвітлювати й національні проблеми, не боятися і політики, бож ми всі політичні еміґранти.

По обіді був у місті, заходив до друкарні, там обіцяють мені друкувати мою книжку »З минулого«, але коли це буде — невідомо.

8-го листопада. Дружина моя хвора: болить голова, температура, кашель... Простудилася, бож ми не маємо відповідного одягу, а вже холодно. Був лікар, але сказав, що багато допомогти не може, бо не має ліків.

Сьогодні одержав дещо з теплого одягу. Одяг проношений, він не новий, але спасибі й за це, бо надходить зима...

О год. 5-ій була велика буря з дощем. В наше вікно били великі краплини дощу. Хвора стогне...

29-го листопада. Ось минуло вже двадцять днів з того часу, як я писав щоденник. Був це неприємний для мене час: дружина хвора, злидні, турботи про видання деяких моїх праць, а до того ж усього — приїхав большевицький офіцер і сидів у таборі півдня. В таборі був великий неспокій, ходили тривожні чутки і з дня на день всі чекали чогось гіршого. Тепер небезпека ніби на якийсь час минула. Майор Рей говорив керівникові табору, що небезпеки великої для нас немає, але совєтські офіцери, час від часу, будуть приїжджати до табору, бо може знайдеться хтось такий, що схоче поїхати додому.

Займався я і українськими народними танцями — не танцював, борони Боже, а лише готував матеріял до друку. Мій нарис уже був у руках проф. д-ра В. Петрова і він написав на нього рецензію, в якій, між іншим, пише:

»Праця О. Степового не претендує ані на повноту, ані на вичерпливість, вона стисла, однак вона може дати необізнаному широкому читачеві відомості про народні танці, зокрема про обрядові (народньо-календарні), і в цьому значення цієї праці«.

Що ж, рецензія непогана. Вчора домовився з Богданом Солуком про видання цієї брошури, чи пак альбому, бо там буде багато ілюстрацій. Отже, з танцями кінчаю і беруся готувати матеріял про народні звичаї, що пов'язані зі святом Різдва Христового. Проф. П. обіцяє мені допомогти видати той матеріял друком.

В четвер, 15-го листопада, в нашому таборі була нарада науковців (здається, їх було стільки, як апостолів — 12) і вирішили організувати Українську Вільну Академію Наук на цілу еміґрацію, а не тільки в нашому таборі. На цій же нараді ухвалили і проєкт »Тимчасового положення про УВАН«.

Того ж дня, увечорі, був авторський вечір поета Юрія Клена. Читав він уривки зі своєї поеми »Попіл імперії«, читав добре і сама поема робить добре враження.

Починається справжня зима. Сьогодні мороз і сніг, а в нашій кімнаті досить холодно.

30-го листопада. Сьогодні переглянув і підготував до друку сучасні українські народні леґенди — це буде маленька книжечка з такими леґендами: »Мати«, »Посвячені квіти«, »Два вояки«, »В маленькій хатині вогник« і »Вогні в церкві«. Якщо додам ще коротеньке »Вступне слово«, то книжечка матиме 16 сторінок малої вісімки. Власник друкарні Д. Сажнін обіцяє »набирати« цю книжечку вже в наступному тижні і до Різдва, може, й надрукує.

Йдучи з друкарні, зустрів на вулиці д-ра Софію Парфанович і ми багато говорили про видавничі справи, — це цікава й приємна людина.

1-го грудня. Цілий день працював над »Різдвяними звичаями«. Розмовляв також з гуцулкою з Косова, від якої записав деякі оповідання, що стосуються до Різдва на Гуцульщині.

2-го грудня. З 6-ої год. рано до 2-ої по полудні працював над »Колядою«. По обіді був у місті, заходив до С. Парфанович і говорили про те, щоб спільно написати книжку про Бойківщину. Виявляється, що д-р С. Парфанович була лікаркою в тих самих Літовищах, де я пізніше був »ґмінним« аґрономом. Ми розговорилися... Розмова була приємна, бо я полюбив Бойківщину за той час, як мені довелося там перебувати.

Д-р С. Парфанович має багато співанок, що записані в Літовищах та інших бойківських селах. Отже, будемо писати про Бойківщину.

5-го грудня. Продовжував працю над »Звичаями«. Ввечорі з дружинок їздили до Ґавштетену на концерт капелі »Україна«, якою дириґує Нестор Городовенко. Концерт був дуже добрий...

6-го грудня. Сьогодні в нас був гість — Олекса Рань. Ми справді зраділи, побачивши його. Адже разом із ним мандрували по Німеччині, разом були в Альтенберзі, а потім він десь зник. Сьогодні знову з'явився і розповідає, що працював в американців. З розмови виявилося, що він має намір залишитись тут, в цьому таборі, — це добре.

7-го грудня. Продовжую працю над »Різдвяними звичаями«. Поспішаю, бо вже час дати їх до друку.

Чув такий анекдот: кажуть, що Сталін зробив дві помилки. Перша — це те, що показав росіянам Европу, а друга те, що Европі показав росіян. Цей анекдот, нібито, вигадали чехи.

9-го грудня. Майже цілий день переписував »Різдвяні звичаї«. Не маю друкарської машинки і мушу переписувати рукою, а це тяжко й довго. Як тільки влаштуюсь колись на працю, то першу річ, яку куплю — друкарську машинку.

Увечорі були з дружиною в кіно і бачили американський фільм: »Все, що можна купити за гроші« — фільм цікавий. Головною дійовою особою був чорт. Мені цікаво було, як американці уявляють собі чорта. Кожний народ уявляє собі чорта по-своєму, на свій лад. Москалі, наприклад, інакше собі уявляють чорта, як ми, українці. В країнах західньої Европи чорт інакший, ніж у слов'ян. Це цікава тема для дослідження, як кожний народ

уявляє собі чорта. Ці свої міркування я розповів своєму сусідові, а він мені на це відповів: »А я уявляю собі чорта не інакше, як з червоною зіркою на лобі«.

10-го грудня. Сьогодні віддав до друку »Різдвяні звичаї«. Маляр З. намалював ілюстрації і обкладинку. Ця маленька книжка буде надрукована фотодруком, бо на справжній друк не маю грошей, а той, хто брався видавати — відмовився.

Маємо гостя: приїхав Тодось Осьмачка до нашого табору й буде ночувати в нашій кімнаті. Увечорі він читав нам свої вірші. Читає добре й дуже охоче, влаштував нам цілий свій літературний вечір. Особливо любить читати свою поему »Поет«, що починається словами:

»О, горе, мрійнику, тобі без мір
і гріх без опрощення в кожнім разі,
коли ти, склавши геніяльний твір,
його громадській віддаєш увазі . . . «

Вже пізно, зближається 12-та год. ночі. Тодось Степанович віршів вже не читає і ми готуємось спати.

11-го грудня. Сьогодні була бурхлива і неприємна нарада в редакції »Наше життя«; нарада закінчилася тим, що Неофіта Кибалюка і В. Ч. звільнили з редакційної колеґії . . .

12-го грудня. Наш гість, Тодось Осьмачка, все ще в нас. Дивний він чоловік, боїться, щоб його хтось не отруїв. Дружина почастувала його обідом, а він — з'ївши — витягнув з кишені якісь пілюлі, проковтнув одну й сказав: »Якщо ви хотіли отруїти мене, то вам це не вдасться, бо я ось маю пілюлі проти отруєння«. Ми не знали, що йому сказати на це . . .

15-го грудня. В нашому таборі, в коридорі, були короткі інформаційні збори. Нам сказали, що в понеділок буде комісія, яка складатиметься з трьох осіб: поляка, росіянина і американця. Вони будуть визначувати державну приналежність кожного утікача. Нам радили відповідати на питання тільки українською мовою, а польської або російської зовсім не вживати. Доводити, що ми бездержавні українці, а не польські чи большевицькі . . .

17-го грудня. Цілий день чекали тої комісії, але вона, на наше щастя, не приїхала. Може, Бог дасть, що й не приїде.

20-го грудня. В газеті »Наше життя« (за 19 грудня) надрукована стаття »Правда про звірства нацистів« — рецензія на збірку О. Степового »В німецькій неволі«. Кінчиться вона такими словами: »Варто цей збірник краще перевидати, додавши відповідні ілюстрації, перекласти іншими мовами, щоб і чужинці могли читати про те, в яких умовах жили й працювали українські робітники в Німеччині«. Статтю написав проф. Чуйко.

Комісії в таборі таки не було, хоч ми зі страхом чекали її. Було багато різних чуток у таборі, була якась метушня. Дехто покинув табір і пустився в мандри, але ми вирішили сидіти, — буде те, що Бог дасть.

22-го грудня. Одержав листа від Об'єднаних Українських Письменників »МУР«. Лист датований 10-им груднем ц. р. і підписаний Ю. Шевельовим. У листі написано таке: »У зв'язку з підготуванням рекомендаційних списків творів художньої літератури для деклямацій, рецетацій, літературних вечорів в українських таборах... звертаємось до вас із закликом надіслати... ті Ваші твори, які Ви вважаєте за побажані для цієї мети. Після апробації... вони будуть розмножені й розіслані по таборах... Передбачається також організувати централізованим порядком виїзд письменників до окремих таборів з літературними авторськими вечорами...«

Я нічого не надішлю, бо ця диктатура мені не подобається.

29-го грудня. Одержав такого листа:

»Ласкавий приятелю наш!

По недільному відпочинку, о сьомій годині, дасть Бог дочекати вечора під Новий 1946 рік, зберемося ми, мистецька братія, на письменницькі понеділкові сходини для спільної літературної вечері в домівці редакції »Нашого життя« (I бл., к. 32).

Кожний приносить із собою, хто що має з духового їства — чи нову поему, чи словесне дійство яке, а навіть і сатира та гумор придатні будуть.

В місті Августа, останнього дня, літа по Різдві Христовім 1945-го.

Цехмістер дійства письменного
рукою власною
Володимир Шаян«

Що ж, піду на це »духовне їство«. Біда тільки та, що нести я з собою нічого доброго тепер не маю, але піду послухати, що інші принесуть.

30-го грудня. Ще вчора ввечорі приїхав до нас давній і добрий знайомий П. А., з яким ми розлучилися ще в березні 1944 року під Заліщиками в Галичині, коли на нас напали большевицькі танки. І він, і ми за той час багато пережили. Розмовляли цілу ніч, він розповів нам багато цікавого про себе, про свої пригоди... Спочатку я хотів записати його розповідь, але потім вирішив, що краще не писати, бо кому все це цікаве? — кожний має свої власні пригоди.

Сьогодні — останній день 1945 року. А що нам принесе Новий 1946 рік?

1-го січня 1946 року. Зустрічав Новий рік з літературною братією. Правду кажучи, багато поживи там не було, бо говорили переважно про з'їзд МУР-у в Ашаффенбурзі, що відбувся 21-22 грудня 1945 року. Там, як можна судити з інформації, висловлено багато гучних фраз, як ось: »Світова література — це література великих ідей. Ми стоїмо коло воріт світової літератури!« — а в самі ворота нас не пускають і це біда...

Загальн, кажучи, всі ці голосні фрази мені видаються веселими і я справді сміявся, коли слухав ті інформації. Після інформації про з'їзд МУР-у, читалися і вірші, але якось невпевнено і мляво.

Новий рік зустріли не дуже-то весело. Та й чого б ми його весело зустрічали? Сидимо в таборі й не знаємо, коли звідси вийдемо!

4-го січня. Сьогодні в нашому таборі була велика подія: урочисте відкриття історико-філологічного факультету Українського Вільного Університету. Головну промову на відкритті виголосив проф. д-р Дмитро Дорошенко.

Виявляється, що Український Вільний Університет був заснований у Відні в січні 1921 року, а восени того ж року перенесений до Праги. Там він розгорнув свою діяльність у сприятливих умовах, бо чеський уряд допоміг матеріяльно не тільки професорам, а й студентам...

З ініціятиви УВУ був зорганізований Музей Визвольної Боротьби у Празі, що зібрав багато цінних історичних матеріялів про наші Визвольні змагання.

Впродовж минулого літа (1945 р.) професори й студенти УВУ покинули територію Чехо-Словаччини і переїхали до Мюнхену. Тепер УВУ в зовсім нових обставинах починає розгортати свою педагогічну й наукову діяльність.

Отже, сам Університет тепер у Мюнхені, а в Авґсбурзі, в таборі »Зомме-Казерне«, відкрито лише відділ УВУ. Ми з дружиною записалися студентами на історико-філологічний факультет і будемо ходити на лекції. Лекції будуть читати професори й доценти УВУ, між ними — проф. Д. Чижевський, проф. П. Курінний, проф. Полонська-Василенко, проф. Ващенко, проф. Д. Дорошенко, проф. Державин та інші.

На відкритті були й американці. Майор Рей сказав, що він, як комендант, буде по змозі допомагати Університетові. Його коротку промову всі присутні прийняли гучними оплесками.

Врешті всі розійшлися, залишилась тільки невеличка групка студентів, які ще довго говорили про свої майбутні студії. Хоч я і моя дружина маємо закінчену вищу освіту, але тут, у таборі, коли є нагода, будемо продовжувати свої студії.

7-го січня. Різдво Христове. Вчора ввечорі й сьогодні рано діти ходили колядувати, колядували і під нашими дверима. Було приємно слухати »Бог Предвічний« в таборовому бльоці на чужині.

Надворі мороз і сніг, в хаті наше вікно замерзло. В нас справжнє Різдво, навіть з ялинкою, були в нас і вареники з сиром на обід. За святковим столом ми з дружиною згадали рідних, що залишилися в Україні: я — сестер, а дружина — матір. Де вони? Що з ними?.. Чи мають вони сьогодні хоч такий обід, як ми на чужині?

Сумнії картини, сумні-невеселі,
А інших не знайдеш ти тут —

писав колись один український поет і слова ці часто приходиться згадувати...

9-го січня. 7-го січня до нашого табору прибув єпископ Григорій. У воротях табору його зустрічали хлібом і сіллю.

8-го січня рано в таборовій Українській Автокефальній Православній Церкві була відправлена Різдвяна єпископська Служба Божа. Єпископ Григорій виголосив різдвяну проповідь.

По Службі Божій в таборовій їдальні влаштовано обід. Один з таборян вітав єпископа Григорія такими словами:

»Закинуті далеко від Рідного Краю на чужину, вітаємо Вас і дякуємо Вам за приїзд до нас в урочисті дні Різдвяних Свят. Господь Бог сподобив нас дожити до великого свята Різдва Христового і провести його разом із Вами. Дякувати Богові, ми пережили жах війни, залишилися живі, але в кожного з нас болить серце з жалю за Рідним Краєм, за нашими батьками, братами і сестрами, з рідними хатами, з рідною землею, що їх ми залишили гнані недолею в далеку чужину.

Ваша, Всечесніший Отче, присутність серед нас принесла нам велику радість і втіху, а Ваші молитви до Господа Бога про мир на землі і між людьми благовіння вселяють в душі наші надію на краще майбутнє«.

Проф. Міщенко вітав єпископа Григорія від організованої громади і підкреслив при цьому велике значення християнства для людства та його культури. Закликав таборян до християнського братерства і єдности.

Проф. Паливода, вітаючи єпископа Григорія, зазначив, що Округова Церковна Рада ухвалила просити єпископа залишитися тут, в Авґсбурзі.

Єпископ Григорій висловив подяку за привітання всім присутнім і цілій громаді.

Потім імпровізований хор співав українських народних колядок.

11-го січня. Вчора і сьогодні в таборовій театральній залі, ввечорі, було два різдвяні концерти. Ми з дружиною були на обидвох концертах і я був захоплений колядками і щедрівками, що їх так гарно виконав хор під керівництвом проф. Нестора Городовенка.

»Щедрик« з Поділля був просто чарівний, його так гарно виконав хор, що публіка шаліла з радости.

Добре були виконані колядки, гармонізовані Стеценком і Ступницьким. Ці колядки з Лівобережжя і Херсонщини. З великим успіхом виконав хор і кілька колядок та щедрівок із Закарпаття. Все було таке гарне й захоплююче. Хор дуже добре зробив, що проспівав зразки колядок і щедрівок з усіх частин України, — це була справді соборна Україна, одна велика й міцна сім'я. Так було приємно й гарно, що я просто слів не знаходжу, щоб висловитися . . .

Коли хор закінчив співати, на сцену вийшов Н. Кибалюк і подякував проф. Несторові від імені Спілки Письменників і Журналістів та всіх присутніх. Піднялася буря оплесків, що довго не вмовкала. Я також бив долонями так, що аж руки боліли.

Після закінчення концерту я чув розмови про те, що проф. Нестор хоче побільшити свою капелю і тому розглядається за молодими й свіжими силами. Яка шкода, що я не співаю, а то була б добра нагода навчитися виконувати народні пісні.

16-го січня. Вже минув тиждень, як ми відвідуємо лекції Українського Вільного Університету в нашім таборі.

Викладалися такі предмети: проф. Д. Чижевський — вступ до філософії. Він добрий лектор, веселий і симпатичний чоловік. Хвалився перед нами тим, що походить із Херсонщини, отже — мій земляк.

Основи експериментальної психології — читає проф. М. Міщенко. Психологію я слухав вперше — це цікавий предмет. Проф. М. Міщенко — оригінальний лектор, читаючи лекцію він курить і вдає, що це для нього не робота, а так щось, ніби розвага.

Вступ до археології — читає проф. П. Курінний. Блискучий лектор і »мертва« археологія у його викладах стає дуже цікавим предметом.

Історію України читає проф. Д. Дорошенко, читає дуже добре. До речі, вчора цілком випадково я знайшов і купив курс історії України Д. Дорошенка — це мені тепер дуже придасться.

Історію стародавнього сходу читає проф. В. Державин, а історію української літератури — проф. Л. Білецький, його лекції цікаві й приємно слухати.

На лекціях буває до півсотні слухачів. Найбільше — на лекціях проф. Д. Дорошенка.

Ходжу на лекції, але не залишив я і своїх »етнографічних справ« і продовжую роботу над »Звичаями нашого народу.

19-го січня. В додатку до »Нашого Життя« (ч. 2) є така інформація: »... Група парляментарних послів Канади (25 осіб) вислала до прем'єра Канади Кінґа телеграму в справі захисту українських утікачів, що тепер перебувають в англійській і американській зонах. Текст телеграми в українській мові виглядає так: »Ми, підписані члени парляменту, звертаємось до Вас в ім'я людяности вжити всю моральну силу становища Канади в усіх інших союзників, щоб негайно спинити і поліпшити долю утікачів в англійській і американській зонах...«

Що спинити? Мабуть, посли мали на думці »спинити насильницьку репатріяцію«, а перекладач не зумів добре перекласти. В кожному випадку, велике спасибі канадським послам за турботи про нас, бо загроза насильницької репатріяції все ще не минула. Ось і тепер у таборі ходять чутки про якісь комісії, репатріяційні комітети тощо. Хто може, перебирається з табору на приватне мешкання. Ми з дружиною, на жаль, такої можливости не маємо.

22-го січня. В нашому таборі вже є Музей-Архів, що його заснував і ретельно ним опікується проф. В. Міяковський. Він збирає по кілька примірників (здається, 6) кожної друкованої речі: книжки, брушури, газети, журнали, що друковані або справжнім друком, або на циклостилі. Отже, це свого роду »Книжна палата« нашого табору.

Сьогодні я був у підвалі 4-го бльоку, де міститься цей музей, і цікавився газетами. Проф. В. Міяковський ласкаво показав мені кілька українських

газет з Канади: »Новий Шлях«, просто »Шлях« і »Америка« (остання, здається, не з Канади, а таки з правдивої Америки — з США). Я уважно переглянув усі газети й дещо прочитав. Мова тих газет трохи якась дивна, трапляються якісь зовсім незрозумілі (неукраїнські) слова, мабуть англійські. Цікаво читати про життя українців за благословенним океаном, де не було війни, не було голоду, немає насильства, де люди живуть мирно й заможно.

Бачив газету »Українець у Франції« — теж цікава газета. Виявляється, у Франції живуть українці, може й нам доведеться мандрувати туди.

»Вісті« Українського Допомогового Комітету в Бельгії — невеличка газета, виходить двічі на місяць і друкує переважно інформативний матеріял, що тепер має особливе значення.

В Ліоні виходить циклостилевий »Інформативний бюлетень«, датований 20-им серпнем, отже, і там є українці.

Виявляється, що у Ваймарі, де ми колись »шукали щастя«, виходили »Короткі вісті«, друковані на машинці. Перше число датоване 22-им квітнем 1945 року. Там же, у Ваймарі, виходив і бюлетень Українського Допомогового Комітету, друкований на циклостилі.

»Українські Вісті« вперше з'явилися на світ у квітні 1945 року, як орган Українського Національного Комітету.

»Час« виходить із жовтня 1945 року в українському таборі у Фюрті, друкується на циклостилі, але читається легко. Подає цікаві інформації з культурного й політичного життя.

В Реґенсбурзі виходить справжня газета »Слово«, а в Швайфурті — »Неділя«, що друкується латинськими літерами. Кажуть, що п. Которович — редактор цієї газети — надіється швидко перейти на кирилицю, але, покищо, він »латинізує« українську мову.

В Ганновері виходить на циклостилі »Бюлетень табору ім. М. Лисенка«, в якому друкуються цікаві інформації про цей табір, — як видно з »Бюлетеню«, там українське життя »кипить«.

В Ашаффенбурзі виходить (теж циклостилем) »Інформаційний бюлетень«, що подає цікаві матеріяли з життя місцевого табору.

В українському таборі у Фюссені виходить газета »За майбутнє« — мабуть, »за краще майбутнє«.

Авґсбурзьке »Наше Життя« для нас найліпше, хоч — правду кажучи — в ньому чимало дурниць. На мою думку, додаток до »Нашого життя« цікавіший ніж сама газета.

Гостинний проф. В. Міяковський показав мені ще й студентські видання, як ось »На варті« з Австрії, »Студентський інформатор« з Мюнхену та інші.

Музей-Архів« — дуже важлива справа, це велика заслуга проф. В Міяковського і колись історики скажуть йому »спасибі«.

27-го січня. В нашому таборі вже третій день відбувається наукова конференція Української Вільної Академії Наук (УВАН), групи передісторії та ранньої історії України.

Позавчора, 25-го січня, в перший день конференції, академіки займалися організаційними справами, вибирали керівні органи УВАН. Президентом обрали проф. д-ра Дмитра Дорошенка — це справді солідний учений, добрий історик України і відомий громадський та культурний діяч. Спочатку він відмовлявся, казав, що для нього це завелика честь, а коли врешті погодився, то всі присутні довго й голосно апльодували йому.

Обрано також керівників окремих груп: керівником археологічної групи обрано проф. д-ра Вадима Щербаківського, а його заступником проф. д-ра П. Курінного. Керівником етнографічної групи обрано проф. д-ра В. Петрова, керівником групи істориків і теорії літератури — проф. д-ра Л. Білецького, а керівником мистецтвознавчої групи — проф. В. Січинського.

Вчора й сьогодні читали доповіді. На всіх доповідях я не був, а тільки час від часу заходив, щоб послухати про що саме говорять. Говорили про Трипільську культуру, про поля поховання на Полтавщині, про археологічні знахідки в районі Києва і Дніпра та про різні погляди щодо походження українського народу...

В академіки себе не записую, тому й не маю потреби крутитися біля них.

29-го січня. Вчора, 28-го січня, в нашому таборі почався з'їзд письменників МУР-у. Сам голова МУР-у, Улас Самчук, на з'їзді не був і замість нього з'їзд привітав Борис Подоляк. Потім З'їздом керував проф. Леонід Білецький. Починаючи працю з'їзду, він згадав тих поетів і письменників, які загинули під час другої світової війни. Всі присутні встали і вшанували їх пам'ять однохвилинною мовчанкою.

Першу доповідь читав д-р М. Шлемкевич. Говорив про те, що великі письменники стають співтворцями світогляду, як ось Тарас Шевченко. Світогляд Шевченка, виявлений у його поемах — це світогляд українства XIX стол. та учасників українських визвольних змагань, що почалися 1917 року. Далі говорив про проблему провідної верстви нації, а зокрема про проблему національної інтеліґенції.

Після цієї доповіді, проф. Дмитро Дорошенко вітав з'їзд від імені Центрального Представництва Української Еміґрації.

По короткій перерві засідання з'їзду продовжувалося під головуванням д-ра Остапа Грицая.

Наступну доповідь читав Юрій Шерех: »Стилі сучасної української літератури на еміґрації«. Його доповідь була довга і аґресивна. Він узяв на себе ролю судді і тоном непомильного диктатора виносив присуди »праведним« і »грішним«, начебто тільки він один знає, якою має бути українська література. Він найбільше не любить етнографії і етнографізму. Ось деякі його вислови: »... епігони просвітянщини й етнографізму«, »... на щаблі примітивного етнографізму«, »... реалізму етнографічного чи безкрило-побутового« і т. д. і т. д. Я вирішив боронити етнографізм, а зокрема етнографію, але дискусію перенесено на другий день.

Сьогодні, 29-го січня, головував на з'їзді поет Олесь Бабій. Доповідь читав д-р Остап Грицай: »Мала чи велика література«. Закінчив її такими словами: »... Обмірковуючи нині проблему мала чи велика література, я пропоную конференції МУР-у виготовлений мною заклик до українських письменників на еміґрації:

»Письменники України! Як члени письменницької ґенерації України половини XX століття, ми, в почутті нашого найважливішого обов'язку щодо батьківщини та з погляду на теперішній рівень українського письменства супроти рівня великих літератур світу, уважаємо за неодмінне завдання всіх письменників України докласти свідомо всіх сил до того, щоб піднести рівень української літературної творчости на вершини творчих досягнень найкращих літератур европейського і позаевропейського світу.

В послідовності цього нашого основного підходу до літературних завдань теперішнього часу, ми визнаємо і підкреслюємо як шлях та принципіяльні засоби до осягнення наміченої нами мети таке:

...3. Інформаційну працю між чужинцями про дотеперішню українську літературу вести з допомогою: а) наукових та публіцистичних творів про цілість або поодинокі твори української літератури у зв'язку з літературами Европи... б) мистецьких перекладів українських творів на одну з европейських мов, а чужих творів на українську мову... в) особистих зв'язків з чужими письменниками та з чужою пресою в тому середовищі, де живемо...«

Доповідь, а особливо заклик, д-ра О. Грицая присутні прийняли довготривалими оплесками.

Потім виступав поет В. Ш. Він говорив про світову місію України і про індоевропейський ренесанс. Казав, що джерелом та вогнищем культури є Індія. Це зайве, щоб ми сліпо наслідували Европу, мусимо опанувати її здобутки, але нам треба мати і своє обличчя, і свою пісню, якою захоплювався б Захід.

Проф. В. Чапленко говорив про два основні напрямки в літературі: романтизм і реалізм. Реалізм має ту основну цінність, — казав він, — що дає, змальовує реальну дійсність у мистецькому творі.

Після перерви почалася дискусія над доповіддю Юрія Шереха. Виступали: Людмила Коваленко, д-р О. Грицай і ред. Д. Штикало. Взяв слово і я — говорив на захист етнографії і етнографізму:

»Етнографія — одна з найважливіших ділянок сучасних знань, бо її об'єктом вивчення є людина в громаді та в тих умовах, які її оточують. Хоч які величні явища небесних тіл, хоч які захоплюючі картини чарівної природи, то все ж людина найважливіша й найцікавіша для нас. Етнографія своїм вивченням охоплює всі народи, незалежно від їх ступеня культури і цивілізації. Етнографія розповідає нам про життя і побут всіх

народів звичайною, всім доступною мовою. Вона повинна бути головним провідником при вивченні як найстарших, так і найновіших періодів культурного розвитку кожного народу.

Етнографізм — це етнографія в мистецьких образах. У кращих письменників усіх літератур завжди знаходимо докладний опис народного життя, побуту й народних звичаїв. Такі мистецькі твори завжди ішли пліч-о-пліч з наукою або були для неї смолоскипом, що просвічував шлях до наукових істин.

В історії нагромадження і розвитку знань про життя і побут українського народу наші письменники вийнятково мали важливе значення, бо їхні твори часто можна порівнювати до першоджерел. Та інакше і не могло бути, бож без місцевого, чи краще сказати, без національного кольориту, характеру дійових осіб ніяк не може обійтися справжній мистецький твір — будь-то роман, будь-то повість чи новеля. Хто говорить про велику літературу і поборює етнографізм у літературі, той рубає галузку на якій сидить. Відомий літературознавець XIX століття М. Г. Чернишевський писав, що головна сила Мілтона, Шекспіра, Бокаччо, Данте та всіх інших першорядних поетів була в тому, що вони були компіляторами народних переказів. Розуміється, були компіляторами особливого роду, були носіями великих інтелектуальних сил і великих поетичних талантів.

У нас, в українській літературі, не »Ковбаса та чарка« є етнографізмом, а вся творчість Тараса Шевченка, Івана Котляревського, Пантелеймона Куліша, Миколи Гоголя, Марка Вовчка, а пізніше Івана Франка, Ольги Кобилянської, Василя Стефаника і навіть Лесі Українки та багатьох інших кращих письменників нашого народу.

Звернення письменника і поета до народного життя і народної творчости надає його творові неперевершену міць поетичного надхнення, бо в таких творах відчувається любов до свого народу, а не тільки розмова про народ. Головне завдання мистецького твору — це не погоня за чужим, а зображення свого власного, свого національного характеру, життя і побуту свого власного народу.

Щоб краще вияснити це питання, вдаймося до історії. Етнографія, як наука і етнографізм, як літературний напрямок, прийшла на зміну псевдоклясицизму, бо сліпе наслідування античних клясиків примушувало письменників звертати більшу увагу на форму твору і навпомацки бродити в сутінках порожніх роздумувань, що пізніше в нас почали називатися експерименталізмом.

Розуміється, що така література не могла задовольнити тих, хто шукав у красному письменстві струн, які могли б зворушити почуття і розбудити уяву. Такі елементи почуття можна було знайти лише в гущавині того народу, що жив у найближчому контакті з природою та зберігав у собі прекрасний казковий світ у формі народних казок, пісень, леґенд, вірувань і переказів. І ось саме тому реакція проти псевдоклясицизму схилила письменників звернутися до народу. Але незнання свого народу, незнання народного світогляду, побуту, звичаїв спочатку привело до того, що почали

з'являтися штучна »хуторянська« поезія і неприродно-сантиментальні романи, що тільки знецінювали багате творчими скарбами народне життя. Виявилася крайня необхідність пізнати народ, піднятися до народу, збагнути світ його фантастики, щоб потім на тій основі, на цьому міцному фундаменті, збудувати віками тривалу і ніякими бурями незнищенну будівлю національної культури. Ця потреба витворила нову галузь наукової та літературної діяльности — етнографію і фолкльор...«

Мене підтримав тільки Василь Чапленко, всі інші мовчали або виявили вороже ставлення до мене...

Тодось Осьмачка гостро виступив проти »ваплітянства« в МУР-і та, взагалі, проти адміністрації.

Вечірнє засідання відкрив проф. В. Міяковський. Редактор Б. Гошовський говорив про велику вагу літератури для дітей і закликав присутніх письменників писати для наших наймолодших.

Д-р Софія Парфанович обвинувачувала Шереха за те, що і словом не згадав про жінок-письменниць, які в історії української літератури відіграли; і ще й тепер відіграють, важливу ролю.

Голова Центрального Представництва Української Еміґрації говорив про велике значення, що його має, або може мати, об'єднання українських культурних сил в Европі.

Як би не доповідь Шереха і його поведінка, то з'їзд письменників мав би, мабуть, більший успіх. Дехто жаліє, що не було на з'їзді Уласа Самчука, надіючись, що він »злагіднив би атмосферу«.

4-го лютого. В таборі знову чутки про якусь комісію і якесь »сортування діпістів« на »праведних« і »грішних«. До »праведних« мають належати ті, які не мали »щастя« бути »совєтськими громадянами«, а до »грішних« ті, що були »совєтськими підданими«. Кажуть, що треба володіти таким мистецтвом слова, розповідати комісії байки так, щоб вона прийняла це за »чисту монету«. Отже, треба тренуватися.

Сьогодні під час сніданку одержав таке запрошення:

»Спілка Українських Письменників і Журналістів влаштовує в понеділок, дня 4. 2. 1946 р., о год. 7-ій увечорі, в приміщенні їдальні (5-ий бльок) Вечір спогадів і поезії, присвячений Крутам. Із спогадами виступлять: ред. І. Сенько, майор Николин, проф. Л. Чикаленко. Поезії читають: С. Жук, Н. Калюжна, М. Орест, Яр Славутич«.

10-та година ввечорі. Ми щойно вернулися з дружиною з Вечора спогадів і поезії, присвяченого Крутам.

Крути — вузлова залізнична станція на Чернігівщині. 29-го січня 1918 року там сталася велика трагедія: большевики розбили й майже повністю знищили Студентський курінь, що пішов захищати волю своєї батьківщини-України.

Найцікавіші спогади були майора Николина, учасника тих подій. Розповідав дуже цікаво.

Найліпші вірші були М. Ореста, хоч — правду кажучи — він не зовсім добре їх читав. Ніна Калюжна читала затихо, а Сергій Жук заголосно. Найліпше читав, мабуть, Яр Славутич.

6-го лютого. З того часу, як ми сидимо тут, в таборі »Зомме-Казерне«, вийшли з друку такі мої книжки:

»Звичаї нашого народу« — етнографічний нарис (Різдвяні звичаї), стор. 34, фотодрук.

»З минулого« — чотири короткі оповідання: »Проліски«, »Літній вечір«, »Оксана« і »Свят-Вечір на чужині«; стор. 16, справжній друк.

»Степова царівна« — три леґенди. »Степова царівна« з чорноморських степів. Цю леґенду я чув в селі Забужжі на Одещині від дівчини Марії (прізвища її не пам'ятаю). »Дажбожа кара« — чув від дівчини-буковинки з-над Серету, записав її я вже в цьому таборі. »Русалка Олена« — записав у селі Кордишівці на Поділлі від Галини Гайдай. В усіх цих леґендах головні героїні — жінки, тому я зібрав їх в одній маленькій книжечці.

»Вогні в церкві« — леґенди, записані в Україні в 1942-1943 роках під час війни. »Мати« записана в селі Вороновиці на Вінниччині від Марії Кудрянь; »Посвячені квіти« — в селі Кордишівці від Галини Стаднюк; »Два вояки« — у Вороновиці від Марфи Горбань; »В маленькій хатині вогник« — в селі Гуменне від жінки, ім'я якої мені невідоме; »Вогні в церкві« — в селі Цитанівка від Явдохи Солодилової. Книжечка має 16 стор., справжній друк.

Ось такий мій маленький дорібок за останніх кілька місяців. Сьогодні в книгарні мені сказали, що мої книжки люди купують. Це дає мені надію розрахуватися з боргів, у які я заліз, друкуючи ці книжки.

10-го лютого. Сьогодні о 6-ій год. ввечорі в залі таборового театру відбулися збори всіх таборян. Керівник табору О. Черкасевич поінформував присутніх, що пані Еліонора Рузвельт на загальних зборах Організації З'єднаних Націй виступила в нашій обороні. Вона заявила, що совєтські домагання у справі біженців заперечують усі ідеали демократії та будь-які права людини.

Наприкінці зборів схвалено телеграму до пані Е. Рузвельт, у якій висловлено їй щиру подяку за її відважний і шляхетний виступ в нашій обороні.

Після закінчення зборів, люди ще довго не розходилися, збиралися групками і обговорювали своє майбутнє. Найбільше бажання всіх і кожного зокрема — якнайшвидше виїхати з Німеччини й оселитися десь в інших країнах, щоб розпочати нормальне життя. Один з моїх співрозмовників сказав: »Боже, як би мені виїхати з цього табору. Я б каміння на плечах носив, щоб тільки не переживати цього постійного страху!«

14-го лютого. Вся наша увага прикута до радіопередавань, бо в Лондоні на зборах ОЗН вирішується тепер наша доля. Вишинський знову виступає проти нас: тому катові ще мало сліз і крови! Англійці й американці захищають біженців. Боже, поможи їм! Я вірю, що переможе гуманність.

15-го лютого. Університетські лекції все цікавіші й цікавіші. Сьогодні слухав лекцію проф. Леоніда Білецького з історії української літератури. Він багато говорив про фолкльор, обрядову поезію та про вплив народної творчости на праці кращих українських письменників. Лекція була дуже цікава.

По обіді читав »Три співці свого життя« Стефана Цвейга. Він, згадуючи про Стенделя, каже, що для свободи, крім усього іншого, ще потрібні й гроші.

Я пригадав собі вірша якогось маловідомого поета:

»Коли у тебе гроші є
Дорогу всяк тобі дає,
На вечерниці всяк пускає,
Брехню за правду принимає,
А коли грошей немає« . . .

— тут іде перелік усіх неприємностей, коли чоловік немає грошей. Дивний світ, без грошей немає волі . . .

Сьогодні чув таку новину. Одна дівчина, колишня »остовка«, втекла із совєтської зони Німеччини і прийшла до нашого табору. Розповідає, що всі ті люди, які під час війни були в Німеччині на роботі, тепер перебувають у таборах на совєтській території у найжорстокіших умовах. Все, що мали, в них відібрали: речі, одяг, гроші. Дівчат стрижуть »під машинку« або мастять їм голови якоюсь смердючою мастю. Дівчина, якій удалося втекти із совєтської до американської зони, тепер каже, що радше відбере собі життя, ніж вернеться до совєтського табору.

16-го лютого. Зранку в університеті слухали лекцію проф. Д. Дорошенка про становище України-Руси після татарської руїни. Читає він дуже добре й цікаво.

По обіді їздив до польського табору, бо хотів зустрітися з Мирославом Григор'ївим. Він має намалювати обкладинку до моєї книжки »В німецькій неволі«. Поляки впустили мене до табору, але поводилися зі мною брутально, грубо. Оце »брати-слов'яни« . . . М. Григор'їва не застав удома, доведеться вдруге сюди їхати, хоч як неприємно.

Увечорі бачився із Софією Парфанович. Говорили про наші літературні справи і вона розповіла мені, що почала писати оповідання про Бойківщину »Загоріла полонина«. Заголовок узятий з бойківської співанки:

»Загоріла полонина
Ни вогня, ни грани,
Та за вами, гори-вершки,
Серденько ми в'яне«.

Прочитала мені своє оповідання »За відвагу«, що починається так:

»Найстаріший і найміцніший ліс ріс на північно-західньому схилі Кичери, на найстрімкішій стіні, що опадала гостро в потік Студений. Він рився глибоким яром поміж Кізявицею й Кичерою, жолобив собі русло між двома лісистими горами й журкотів малими водоспадками та пошіптував мілкими плесами . . .«

Це гарний опис Бойківщини — цього справді чарівного закутка нашої України. Колись, за кращих умов, я теж щось напишу про Бойківщину, бо вона мені дуже сподобалась. Бойки — щирі й добрі люди, я згадую їх з приємністю.

20-го лютого. »Наше життя« надрукувало сьогодні статтю п. з. »Гуманність перемогла«. В ній читаємо таке:

»Загальні збори ОЗН відкинули одноголосно совєтські пропозиції в справі втікачів, переселених осіб та еміґрантів, ухвалюючи, що нікого з еміґрантів, якщо є в них переконливі причини, не будуть насильно репатріювати та що їхньою дальшою долею піклуватиметься окрема організація, що проведе загальну реєстрацію, видасть документи для бездержавних та заопікується у всьому життьовими умовами, переселенням з Німеччини в інші держави на захід Европи чи до Америки.

...Совєтський делеґат домагався додати до тих постанов три поправки, але їх загальні збори відкинули... Вишинський домагався, щоб: 1) еміґранти в таборах не вели ніякої пропаґанди проти з'єднаних націй та проти повороту додому; 2) щоб команду в таборах передати військовим старшинам тих держав, з яких еміґранти походять, і 3) щоб зрадників і воєнних злочинців (у совєтському розумінні) не вважати за еміґрантів, але негайно передати до тих держав, що їх вони покинули.

...Постанови загальних зборів попередила жвава дискусія. Совєтські пропозиції піддержали Польща і Юґославія. Представники Америки та Англії гостро виступили проти совєтських домагань. Найцікавішою та найважливішою промовою в обороні еміґрантів був виступ пані Рузвельт, яка заявила, що совєтські домагання заперечують усі ідеали демократії та права людини на свободу слова й дії. Вона запротестувала, щоб управу таборів передати старшинам з тих держав, звідки еміґранти походять, бо тоді треба було б комісії ген. Франка передати еспанських еміґрантів.

Промову пані Рузвельт довго оплескували учасники загальних зборів ОЗН, і це була найдовша овація на цьому засіданні.

Інші делеґати стверджували, що тяжко знайти межу між пропаґандою та інформацією.

...Остаточне вирішення справи еміґрантів на загальних зборах ОЗН означає перемогу гуманности і справжньої демократії«.

Стаття кінчається такими словами: »Тепер над еміґрантами не тяжить мариво примусу, їм не загрожує ніяка небезпека і вони з вірою в найкращі ідеали могтимуть будувати своє життя на чужині«.

О, щоб це була правда!

В таборі всі повеселішали, скрізь відчувається загальне пожвавлення. Газету »Наше життя« просто розхопили і я ледве добув собі цей примірник.

Увечорі всі повиходили на таборову площу і ділилися враженнями... Щоправда, є й песимісти, які вважають, що ця радість передчасна, бо большевики будуть домагатися свого впливу на втікачів і прихильна настанова Заходу до нас може змінитися. Та все ж тепер є чим радіти і ми

радіємо. Справедливість перемогла, ми всі віримо, що буде перемагати й далі.

23-го лютого. Сьогодні в »Нашому житті« поміщена замітка про те, що з нагоди номінації 32-ох кардиналів, у Ватикані відбулося урочисте святкування. Папа Пій XII-ий виголосив промову до всього світу, в якій висловив подив усім тим, що борються проти тоталізму. Церква вважає людину за Боже створіння і плямує ті системи, які обмежуть її свободу. Наприкінці своєї промови, Папа запротестував проти насильницької репатріяції всіх тих, що не хочуть вертатися на батьківщину. Отже, Католицька церква теж стала в нашій обороні.

Увечорі в залі таборового театру проф. Л. Білецький прочитав цікаву доповідь про життя і творчість Лесі Українки з нагоди 75-річчя з дня її народження.

Після доповіді театральна група під мистецьким керівництвом В. Блавацького поставила дві драматичні поеми Лесі Українки: »Одержима« і »На полі крови«. Поєднання цих двох п'єс в одну виставу було дуже вдале і творило враження однієї трагедії. В цих двох п'єсах Леся Українка опрацювала тематику Святого письма.

Месія-Богочоловік, у якого »нависли думи хмарою важкою«, і Міріям — »одержима« непереможним жалем і любов'ю до Нього. Міріям трагічна, але її роля в людських поступках позитивна. Міріям — ідеалістичний світогляд людства.

»На полі крови« — головну ролю грає Юда. Як людина, він викликає огиду, бо будує людські взаємини на егоїзмі. Юда — людина матеріялістичного світогляду, яка ціле існування людства хоче підпорядкувати економічним розрахункам, заперечує все чуттєве, іраціональне, як норму міжлюдських взаємин. Це зображення людини, яка продає ідеал, але не здобуває щастя, ні спокою і кінчає своє існування самогубством.

Так в досконалих поетичних образах Леся Українка показала двоїстість природи людини, що є основною причиною її трагізму.

Непомітні жінки-мироносниці — це добро, повне чистої віри. Вони чисті й чесні серцем, а тому й щасливі.

В несприятливих умовах таборового життя наші актори творять правдиві мистецькі цінності. Декорації, світлові ефекти і високого рівня гра акторів — сильно вплинули на уяву й емоцію глядача. На мене особисто ці п'єси зробили сильне враження.

Після вистави ми прийшли з дружиною до себе в кімнату, розгорнули томик Лесі Українки і натрапили на такий вірш:

»Україно! плачу слізми над тобою . . .
Недоле моя! що поможе ся туга?
Що вдію для тебе сією тяжкою журбою?
Гай-гай, невелика послуга!«

Це цілком відповідало нашому настрою . . .

24-го лютого. За нас, біженців, усі заступаються, а тим часом ось уже третій день в канцелярії нашого табору сидить большевицький офіцер, переглядаючи картотеку і записує собі деякі прізвища.

Управа табору протестувала, зверталася до американської окупаційної влади, а там заявили їй, що вони не мають жодного розпорядження від свого уряду відносно нас, еміґрантів.

Большевик сидить в окремій кімнаті, щоправда, не сам, а з американським офіцером. Розповідають, що вчора був такий випадок. Американець заявив москалеві, що йде на обід і замикає на ключ кімнату. Москаль відповів, що не може йти з кімнати, бо »машина« за ним не приїхала. »То ідіть на поліцію і там чекайте!« — порадив йому американець. Москаль, виходячи з кімнати, сказав: »Досвіданія«. А перекладачка-українка, яка не знає московської мови, подумала, що він запрошує її »до снідання« і відповіла: »Дякую, я вже снідала!« Москаль ще дужче розсердився, подумавши, що з нього глузують. Втрутилися інші й вияснили »ситуацію«, а потім усе переклали американцеві. Американець довго й голосно сміявся з цієї »історії«.

Кажуть, що американський комендант уже заборонив большевицькому офіцерові заходити до нашого табору й сьогодні він сидить останній день.

Був у таборовій книгарні і там мені сказали, що мої книжки добре розходяться, люди охоче купують їх. Це приємно чути.

26-го лютого. Один наш таборянин, п. С. Т., вже старший чоловік, розповів мені цікаву історію. Він був засуджений за хлібозаготівлю (не виконав »пляну до двору«) і відбував кару на Соловках. Там зустрівся з одним грузином, який оповів йому, як він дістався на Соловки.

Ще до революції 1917 року той грузин був революціонером і працював у підпіллі разом зі Сталіном, в один час вони навіть дружили. Після революції, вже за большевицької влади, грузин був на високому становищі на Кавказі. Одного разу його викликали до Москви як особливо довірену людину і дали йому »спец-завдання«: поїхати закордон і організувати там вбивства визначних еміґрантів. Дали йому багато закордонної валюти та деякі цінності (золоті годинники, брилянти тощо), щоб було чим підкуплювати на Заході бандитів та вбивців.

Грузин за кордоном був ще й перед революцією, знав европейське життя і охоче погодився їхати.

Поїхав. Спочатку побував у Німеччині, у Франції, а потім переїхав до Швайцарії і поселився над Баденським озером. Зажив собі спокійним життям: гроші є, у Швайцарії тоді добре жилося, поспішати не було куди. Ніяких бандитів та вбивців він не шукав, а коли зустрічався з еміґрантами, то був з ними в добрих відносинах. Як з культурними людьми, він завжди знаходив з ними спільну мову.

Про своє »спец-завдання« забув і так прожив у Швайцарії вісім років. Витративши всі гроші й усі цінності, вирішив вертатися додому. Але, як тільки переїхав кордон »великої родіни«, його заарештували і посадили в тюрму. Потім, на таємному суді, засудили його на кару смерти »за зраду«.

Сам Сталін втрутився в це діло і замінив йому раптову смерть на смерть повільну на Соловках.

Ось яка історія. Вона показує, якими методами »родіна« піклується про нас, еміґрантів.

28-го лютого. Вже кілька днів працюю над »Великодніми звичаями«. Хочу видати цю книжку не пізніше, як у березні. Вона матиме такі розділи: Вербна неділя, Білий тиждень, Чистий четвер, Страсна п'ятниця, Страсна субота, Ніч під Великдень, Великдень, Поливаний понеділок, Проводи, Писанки, Леґенди, Вірування і Приповідки. Розраховую на 32 сторінки звичайного книжкового формату.

Сьогодні почув дивну і не зовсім приємну новину: кажуть, що нас усіх вивезуть над Райн, на французьку територію, а цей табір ліквідують. Це ніби має статися до 15-го березня.

Увечорі в залі таборового театру проф. Кибалюк прочитав доповідь п. з. »Церква і народ«. Розпочав він згадкою про нищення православних церков на Холмщині перед вибухом другої світової війни. Довоєнна Польща, що мала в складі своєї держави 40% національних меншин, своєю політикою супроти них довела до того, що в перших днях війни зібрала фатальні наслідки.

В самому Холмі була організована Церковна Рада. Завдяки її заходам на архиєпископа призначено відомого українського політичного і церковного діяча проф. д-ра Івана Огієнка, що прийняв ім'я Іларіона.

Згодом висвячено ще одного архиєпископа для Лемківщини — Палладія, що мав сан архиєпископа Краківського і Лемківського.

З вибухом німецько-большевицької війни 1941 року виникло питання про впорядкування церковних справ на Наддніпрянщині. З українських єпископів, крім митрополита Іларіона і архиєпископа Палладія, був ще єпископ Полікарп. Дуже прихильно поставився до української Церкви єпископ Олександер Поліський. За їх згодою митрополит Діонисій призначив 31. 12. 1941 року єпископа Полікарпа адміністратором української церкви на Наддніпрянщині.

Якось на шляху між Кременцем і Дубном у лісі знайдено труна архиєпископа Олексія. Хто його вбив — невідомо. Німецька влада в тій справі видала два повідомлення: одне для закордону, в якому говорилося, що архиєпископа замордували большевики, а друге для внутрішнього вжитку, в якому говорилося, що вбивцями були українські »сепаратисти«. Це друге повідомлення було потрібне німцям для того, щоб мати причину для нових репресій проти українців.

Воєнні події примусили діячів Української Автокефальної Православної Церкви покинути рідний край і розпочати важкий еміґраційний шлях.

3-го березня. Неділя, дощ і холодно... Зранку переглянув і дещо виправив у »Великодніх звичаях«.

По обіді був на зборах жіночої організації. На голову зборів обрано д-ра Софію Парфанович. Відкриваючи збори, вона сказала цілу промову про

те, яке велике значення має жінка у громадському житті взагалі, а зокрема в таборовому.

Пані В. Шпаківська звітувала про працю Союзу Українок у таборі »Зомме-Казерне« за час, коли ця організація була заснована, а це, приблизно, за півроку.

Після звіту була цікава дискусія. Промовці говорили про те, що до громадської праці треба залучити увесь жіночий актив, а зокрема треба присвятити більше часу та уваги вихованню дітей. Крім того, необхідно заопікуватися молодими самітними дівчатами, що дуже часто ще потребують догляду і поради. Було б добре організувати окремий гуртожиток для самітних молодих дівчат, щоб запобігти деморалізації, яка, на жаль, часом помітна в нашому таборі. Жіночу організацію треба більше активізувати, бодай раз на тиждень скликати сходини, читати реферати, проводити гутірки, а часом влаштовувати і розвагові імпрези — співи, танці тощо. Таким способом налагоджувати товариські взаємини між жінками, що походять з різних частин України. Провести боротьбу проти абортів, пильнувати, щоб діти ходили до церкви, а менше на всякі імпрези для старших. Жінки повинні мати представників у таборовій управі, в суспільній опіці та в інших спілках і установах табору.

По дискусії відчитано новий статут, на основі якого організація змінила свою назву на Об'єднання Українських Жінок на еміґрації.

6-го березня. Сьогодні в нашому таборі визначна подія: приїхав представник канадських українців о. Василь Кушнір. Він оглянув табір, заходив і до викладової залі університету, вітався з професорами і студентами. У своїй короткій промові сказав, що надіється нас усіх швидко побачити на землі гостинної Канади. Ми влаштували йому за це гучну овацію.

Табір у святковому настрої. Кажуть, що управа табору хотіла влаштувати урочисту зустріч таборян з представником канадських українців, але якийсь високий американський старшина таку зустріч нібито заборонив. Не знаю, чи це правда.

В таборі всі говорять про Канаду. Розповідають, що там тепер живе до півмільйона українців. Українці почали селитися в Канаді ще в другій половині XIX-го століття. Наші земляки мають там свої підприємства, свої фарми, школи, газети, видавництва. Добре налагоджене й церковне життя, як католиків так і православних. Отже, виходить, що Канада — »друга Україна«, це блаженний край... Але... як туди дістатися?!

Чутки про переселення нашого табору над Райн затихли. Кажуть, що в американців пляни змінилися і залишають нас тут, на старому місці.

Наближається весна... Сьогодні було зовсім тепло. На кущах і деревах набубнявіли бруньки. Щоб швидше прийшло літо, може легше буде з одягом.

10-го березня. Сьогодні записав леґенду про Святу П'ятницю. Розповідав п. Я-ко, чоловік років 50, за фахом учитель.

»У 1920 році, під час голоду в Україні, йшов я пішки через Харківщину. В селі Калантаївці зайшов до однієї хати і, звертаючись до старшої жінки,

мабуть господині, попросив продати мені фунт хліба. Господиня подивилася на мене із співчуттям і каже:

— Відколи це, синку, хліб на фунти почали міряти?

— Та як же, бабусю, це ж голод!

— То в інших селах голод, а в нашому селі голоду нема. Нас урятувала Свята П'ятниця від голоду.

— Як то врятувала Свята П'ятниця? Розкажіть.

І жінка розповіла мені таке. Рік тому один чоловік з цього села вертався з базару додому. Базар був далеко і стомлені коні вже ледве рухались. Доїжджаючи до села, чоловік побачив, що над проваллям, недалеко від дороги, сидить жінка, але дуже втомлена, худа, нещасна. Чоловік спинив коней та й каже до неї: »Ідіть, сідайте на віз, то довезу вас до села«. — »Як же я встану, — відповідає жінка, — як на мені сорочка подерта і все тіло видно?«.

Чоловік приглянувся і побачив, що крізь подерту сорочку червоніє поранене тіло, а місцями закипіла кров. Витягнув з мішка сорочку, що її купив на базарі для своєї жінки, і дав нещасній, сказавши: »Нате, вберіться в сорочку та сідайте на віз«.

Жінка вбралася в сорочку, сіла на віз і вони поїхали до села. В селі біля церкви жінка злізла з воза і каже до чоловіка:

— Знай, чоловіче, що в наступному році має бути великий голод в Україні, але у вашому селі голоду не буде. Я врятую вас від голоду. Я — Свята П'ятниця.

Сказавши це, зникла. І ось у нашому селі голоду немає і хліб ми на фунти не міряємо, — закінчила розповідь господиня.

Розповівши цю леґенду, п. Я-ко додав: »Це оповідання старої селянки зробило на мене таке сильне враження, що ось і сьогодні пам'ятаю його в найменших подробицях«.

Вийшов позачерговий додаток до газети »Наше життя« за березень, присвячений 85-им роковинам із дня смерти Тараса Шевченка. На 16-ій сторінці надрукована моя стаття про леґенду »Шевченкові ножі«. В різних місцях України цю леґенду розповідають по-різному. Вона, як і інші народні твори, має багато варіянтів, але завжди той самий зміст, що показує народні надії, бажання сподівання, що прийде такий час, коли ввесь український нарід повстане проти своїх національних гнобителів і за свої довголітні страждання виборе собі волю, як заповідав наш великий Тарас.

Сьогодні в залі таборового театру пані В. Шпаківська прочитала доповідь про життя і творчість Тараса Шевченка. Хор ґімназиститів під керівництвом п. Бабуняка виконав кілька пісень на слова Т. Шевченка: »Світе тихий«, »Три шляхи«, »Учітеся, брати мої«. Основна частина програми складалася із деклямацій Шевченкових творів, що творили одну цілість. Зміст цих деклямацій супроводжувався малюнками, що перегорталися у вигляді сторінок »Кобзаря«. Малюнки були такі: »Ягнята край села«, »Розрита могила«, »Садок вишневий«, а одна з картин зовсім сучасного змісту була підписана: »Борітеся — поборите!«

Хоч виконавцями були переважно учні й молодь, проте вечір пройшов з великим успіхом.

12-го березня. Пройшов до мене Кирило Л-ко — селянин з Херсонщини — і сказав таке:

»Я читав вашу статтю про Шевченкові ножі. У нас також люди отак говорили, тільки більше про богатирів. Кажуть, що є на світі такі сильні люди, що називаються богатирі. Тільки богатир, як святий — його не побачиш. Рідко кому трапляється побачити богатиря. В нас одна перекупка на базарі бачила, як ішов богатир: такий великий, сильний. Дійшов до церкви, зняв шапку, перехрестився і зник. То все так: богатир покаже себе і зникне. Богатирі живуть там, де нетрі, пущі — вони стережуть нашу землю від лютих зміїв, то в них така служба в Бога. Кажуть, що настане час, що прийдуть богатирі й наведуть порядок: струшать землею, як гарбузом«.

Для мене це оповідання було дуже цікаве, бо я знаю, що ідея богатирів давно живе в Україні. Завжди, коли народ хоче піднести якусь дійову постать понад рівень пересічної людини, то виникає переказ про богатиря. Часом відомим історичним постатям народ у своїх оповіданнях надає богатирських рис, як ось перекази про Богдана Хмельницького або Палія. Взагалі, оповідання про богатирів — цікавий розділ нашого фолкльору.

На підставі народних переказів Іван Манджура написав віршовану казку »Трьомсин-богатир«, в якій є такі слова, звернені до лютого змія:

»Богатир на те і в Бога,
Щоб губити вас якмога!«

В українських переказах, що їх зібрав Михайло Возняк, теж є переказ про богатирів — »Багатирі«.

16-го березня. Вийшло нове число »Нашого життя«, в якому є повідомлення про перевірку еміґрантів:

»Офіційно повідомляють, що вже опрацьовано плян загальної перевірки всіх ненімців, що перебувають у західніх зонах Німеччини. Перевірка має на меті виявити фашистівські елементи та очистити від них табори чужинців«.

У рубриці »Для еміґрантів« надруковано таке:

»Американська влада оголосила накази... В них говориться, що всім ДП (переміщеним особам, еміґрантам) забороняється спекулювати продуктами та речами УНРРА. За порушення наказів каратимуть тюрмою, а після відбуття кари насильно репатріюватимуть«.

Чим же тут можна спекулювати: супом чи кавою?

В іншій статті в газеті написано: »Табори УНРРА існуватимуть тільки до того часу, поки не буде вирішена наша доля«.

А коли і як вона буде вирішена?! Що нас чекає в майбутньому? Це питання, які не дають мені спокою ні вдень, ні вночі.

В додатку ч. 11, в статті про ролю української преси, прочитав таке: »...Перше покоління еміґрантів... ще не навчиться добре чужої мови...«

А далі: »Еміґрація здебільшого погано орієнтується у внутрішніх відносинах своєї нової батьківщини, не знає звичок, законів цієї країни; не маючи права на заробітки, не знає, де і як їх шукати«.

Отже, незнання мови, незнання законів і звичаїв, безправне становище і, треба додати, відсутність даху над головою — оце ті перспективи, які чекають нас після того, як »буде вирішена наша доля« і УНРРА закриє табори. Що ж, рубікон перейдений і назад повороту нема!

18-го березня. В додатку до »Нашого життя« (з 16-го березня) є стаття про Міжнародний суд у Нюрнберзі над німецькими »фюрерами«. Є там і така згадка: »В одному з документів німецького СС-старшини д-ра Ферстера записано: »Ми мали багаті жнива в книгозбірні Української Академії Наук, де переховувалися найбільші цінності, а серед них перські та китайські перґамени, російсько-українські хроніки, перші видання російських і українських письменників, твори Франка та мистецькі твори різних малярів«.

Отже, брали і їли, але подавилися. Може, дасть Бог, подавляться всі, хто їсть з нашого корита.

В тому ж числі »Нашого життя« є подробиці про смерть гетьмана Павла Скоропадського:

16-го квітня 1945 року гетьман Павло Скоропадський з донькою Єлисаветою та зі старою нянею його дітей чекав на поїзд на станції Плятлінґ у Баварії. Під час налету, гетьман з донькою і нянею спішив до бомбосховища на станції. Ще були на сходах, як від розриву бомби почали валитися мури станції. Гетьман був не дуже важко ранений цеглиною в правий бік голови, біля ока. Зате доньці Єлисаветі надломило череп ударом цеглини. Гетьман сам зайшов до шпиталю, а доньку відвезли непритомну. Після першої допомоги, їх відвезли до шпиталю в Дігенсдорфі. Там лежали вони до 23 квітня. Гетьман почував себе добре. Лікарі запевняли, що стан його здоров'я дає надію на видужання. Єлисавета Павлівна, хоч сама важко ранена, сиділа біля ліжка батька. Але шпиталь у Дігенсдорфі евакуювали до села Міттен біля Дігенсдорфу. Лікар, довідавшись, з ким має справу, дав своє авто для перевозу. В Міттені стан здоров'я гетьмана погіршився, бо не було доброї лікарської опіки. 25-го квітня увечорі гарячка посилилась і рано, між год. 5-9, 26 квітня 1945 року, гетьман Павло Скоропадський помер. Після смерти його тіло перенесли до каплиці на цвинтарі в Міттені.

20-го березня. В газеті »Наше життя« передруковано з »Обіжного листа Українського Допомогового Бюра в Лондоні« таке:

»Право притулку (азилю). Загальні збори ОЗН у Лондоні прийняли постанови 12-го лютого 1946 року, що насильних репатріяцій більше не буде. Буде створений спеціяльний міжнародний комітет, що матиме за завдання опікуватись утікачами матеріяльно і правно. Ці постанови — це фактично признання права захисту утікачам«.

»ЦУДБюро вважає, що не можна буде всіх українських утікачів, хто бажає виїхати з Европи, переселити до Канади й Америки. Тимто воно вдалося до представництва південно-американських держав із проханням прийняти українських поселенців. Ці держави виявили готовість хоч би всіх українських скитальців примістити в себе зараз, та трудність лежить у тому, що відчувається гострий брак транспорту для переправи«.

А далі: »Український інтерес вимагає, щоб усіх українців поселити разом в одній державі та ще й компактною масою. Цей момент Бюро бере під увагу та робить заходи в цьому напрямі. Про дальші справи, зв'язані з еміґруванням, ЦУДБюро буде повідомляти вперше чергу крайові українські допомогові комітети, а потім і загал обіжними листами«.

В тому ж числі »Нашого життя« надрукована заява міністра Бернса, в якій сказано, що американський уряд обмірковує справу ліквідації таборів переселених людей в американській зоні в середині серпня цього року. Надалі опіку над утікачами має цілковито взяти на себе УНРРА (чи якась інша організація). Ліквідація таборів не зв'язана з будь-якою зміною в трактуванні переселених людей. США не будуть нікого змушувати до повернення на батьківщину. Установлено, що в американській окупаційній зоні в Німеччині є тепер 550 000 переселених людей, а серед них — 250 000 переслідуваних політично. А скільки ж українців?

Сьогодні ввечорі відбулися загальні збори Спілки Письменників. Переобрано правління. На голову обрано Василя Чапленка. Є надія, що праця Спілки пожвавиться; у всякому разі так думає більшість членів спілки.

23-го березня. У додатку до »Нашого життя« поставлено таке питання: »Чи зуміє українська інтеліґенція вижити на чужині зі своєї професії?« Відповідь така:

»...Українська інтеліґенція буде приневолена з конечности розбитись на групи по різних країнах світу. З европейських країн лише Франція може прийняти якусь частину української інтеліґенції для духової обслуги української еміґраційної маси, що її частина осяде у Франції«.

Далі питання: »Чи існують можливості праці українських інтеліґентів в американських установах?« Відповідь така:

»Такі можливості існують, головно для молодших, талановитих і метких людей, що зуміють скоро вивчити англійську мову. Такі можливості є, переважно, для технічних і природничих професій, зате їх майже немає для фахівців з ділянки українознавства. Одначе й у цій ділянці може зчасом зміниться на краще. І тому українська інтеліґенція не сміє відставати від своєї професії, хоч, як відомо, в Америці фізичний робітник і ремісник може далеко швидше одержати працю та більше заробити. Але відхід української інтеліґенції від своїх професій був би трагедією для української нації... тоді, коли так багато праці в ділянці української національної культури стоїть облогом...«

27-го березня. Вийшов МУР — збірник літературно-мистецької проблематики, ч. 1, на правах рукопису. Друкований на циклостилі. Перша стаття має такий заголовок: »Чого ми хочемо?« Прочитав я статтю і не розібрав, »чого ми хочемо«, але вкінці є таке речення: »... (хочемо) бути збірником не так друкованого паперу, як потрібних свобідних і творчих думок та ідей«. Ну, що ж, помагай Біг!

У збірнику є стаття і Івана Багряного »Думки про літературу«, в якій він пише таке: »Коли ти дійшов до розпучливого висновку, що »все суєта суєт« і, крім цього, не маєш нічого більше сказати — то візьми мотузку і повісся. Або мовчи...« А далі: »Коли ви любите жіночі стегна... ржіть собі, але не в літературі«. Оце практичні поради!

Надрукована у збірнику і велика стаття Юрія Шереха »Стилі сучасної української літератури на еміґрації« — це доповідь, яку він виголосив на з'їзді МУР-у в нашому таборі »Зомме-Казерне«, де він нападав на етнографію і етнографізм.

Наприкінці збірника, стор. 104, є і короткий звіт про з'їзд МУР-у в Авґсбурзі, в якому згадується, що »Степовий виступає в обороні етнографізму«. Це правда, я захищав етнографію й етнографізм і зовсім не жалую, що це зробив.

Сьогодні в Карльсфельді відбувається з'їзд письменників дитячої літератури. Я не пишу для дітей, але запрошення на з'їзд одержав. Не поїхав тому, що моя дружина нездужає і я не міг залишити її саму.

3-го квітня. В сьогоднішньому числі »Нашого життя« надрукована стаття »Наш капітал«. В ній говориться про три українські еміґрації: перша — це ті одиниці українських політиків, науковців і публіцистів, що йшли на еміґрацію ще за царського режиму; друга — це еміґрація після революції і визвольних змагань, яка тепер називається »старою еміґрацією«; третя — це наша, сучасна еміґрація, що пішла на скитальщину після другої світової війни.

Люди першої еміґрації звичайно готувалися до виїзду закордон: заздалегідь перекидали гроші в европейські банки, налагоджували відповідні зв'язки тощо.

Друга еміґрація була масова, складалася не тільки з самих політиків, науковців чи публіцистів, а також з робітників, селян та рядової інтеліґенції. Вона опинилась без засобів на життя і могла надіятись тільки на власну голову чи на власні руки. Щоправда, були за кордоном ще старі політичні зв'язки і знайомства з державними діячами, що їх використали наші поодинокі еміґранти на загальну користь. Але все ж таки головним капіталом »старої« еміґрації була праця, здібність, підготовленість її представників. Крім цього треба сказати, що »стара« наша еміґрація загально добре виконала своє завдання.

Від себе додамо, що »стара« еміґрація переважно поселилась у слов'янських країнах, де були кращі відносини і менші мовні труднощі.

Далі в статті є таке питання: »Що являє собою наша сучасна еміґрація?« І відповідь: »(вона)... нагадує т. зв. »стару« еміґрацію. Вона так само масова,

так само репрезентує всі шари нашого населення, так само позбавлена зв'язку і допомоги з Батьківщини, а значить і так само кинена напризволяще, і може надіятися тільки на власну працю, мусить стояти на власних ногах.

Коротко: єдиний її капітал — власна праця.

Тим більше, що ми живемо в добі занепаду моралі, в добі, коли людиноненависницькі режими мають у світі вплив і їх трактують немов справжніх представників демократії. Без сумніву, настане отверезіння, людство знову вернеться до глибоко етичних засад християнства і справжньої демократії, а значить і змінить своє ставлення до жертв людиноненависництва, тобто до нашої еміґрації.

Ми на це чекаємо і це дасть нам можливість правного оформлення нашого становища. Перші познаки цього отверезіння вже спостерігаємо. Одначе масовість нашої еміґрації і, головне, почуття власної людської гідности, не дозволяє нам стати об'єктом постійної добродійної опіки світового суспільства. Ми мусимо і ми хочемо надіятися лише самі на себе, на свою власну працездатність. Ми собі раду дамо. Йде про те, щоб ми мали права вільних людей, вільних громадян; щоб ми мали оті чотири свободи, що про них говорив Рузвельт; щоб ми були позбавлені постійного страху з »опіки« людиноненависників.

І тоді ми запропонуємо на біржі вільного світу наш єдиний капітал — нашу працю, і ми певні, що будемо належно оцінені«.

Це свята правда. Я також надіюся на свою власну працю, бож »праця єдина з неволі нас вирве«.

6-го квітня. В таборовій газеті надруковано таке: »Недавно появилася була в німецькій пресі вістка, що головнокомандувач американських збройних сил в Европі ген. Мек Нерні видав розпорядження про те, що всі Д. П. (еміґранти-переселенці) мусітимуть у майбутньому працювати і не будуть користуватися американськими харчами, але одержуватимуть тільки німецькі харчові картки.

Інша вістка говорить про те, що УНРРА перестане незабаром опікуватися всіма тими, що відмовилися вертатись на батьківщину. В польській еміґраційній пресі подано навіть, що від першого липня ц. р. опіку над еміґрантами переймуть німці.

Всі ці вістки, як і заява ген. Мек Нерні, не остаточні, бо найновіша заява проводу УНРРА говорить, що всіма еміґрантами в Німеччині опікуватиметься УНРРА аж до того часу, коли буде створена міжнародна організація для опіки над утікачами й еміґрантами.

...Головнокомандувач американської армії ген. Мек Нерні видав заборону німецькій поліції входити до таборів чужинців у Німеччині«.

Отже, вістки нібито й непогані, ніби все гаразд.

В іншому місці цієї газети є цікаве повідомлення про Союз Українців у Великій Британії: »В Единбурзі (Англія) 19-20 січня 1946 року відбувся перший організаційний з'їзд Спілки Українців у Великобританії. В з'їзді,

27-го березня. Вийшов МУР — збірник літературно-мистецької проблематики, ч. 1, на правах рукопису. Друкований на циклостилі. Перша стаття має такий заголовок: »Чого ми хочемо?« Прочитав я статтю і не розібрав, »чого ми хочемо«, але вкінці є таке речення: »... (хочемо) бути збірником не так друкованого паперу, як потрібних свобідних і творчих думок та ідей«. Ну, що ж, помагай Біг!

У збірнику є стаття і Івана Багряного »Думки про літературу«, в якій він пише таке: »Коли ти дійшов до розпучливого висновку, що »все суєта суєт« і, крім цього, не маєш нічого більше сказати — то візьми мотузку і повісся. Або мовчи...« А далі: »Коли ви любите жіночі стегна... ржіть собі, але не в літературі«. Оце практичні поради!

Надрукована у збірнику і велика стаття Юрія Шереха »Стилі сучасної української літератури на еміґрації« — це доповідь, яку він виголосив на з'їзді МУР-у в нашому таборі »Зомме-Казерне«, де він нападав на етнографію і етнографізм.

Наприкінці збірника, стор. 104, є і короткий звіт про з'їзд МУР-у в Авґсбурзі, в якому згадується, що »Степовий виступає в обороні етнографізму«. Це правда, я захищав етнографію й етнографізм і зовсім не жалую, що це зробив.

Сьогодні в Карльсфельді відбувається з'їзд письменників дитячої літератури. Я не пишу для дітей, але запрошення на з'їзд одержав. Не поїхав тому, що моя дружина нездужає і я не міг залишити її саму.

3-го квітня. В сьогоднішньому числі »Нашого життя« надрукована стаття »Наш капітал«. В ній говориться про три українські еміґрації: перша — це ті одиниці українських політиків, науковців і публіцистів, що йшли на еміґрацію ще за царського режиму; друга — це еміґрація після революції і визвольних змагань, яка тепер називається »старою еміґрацією«; третя — це наша, сучасна еміґрація, що пішла на скитальщину після другої світової війни.

Люди першої еміґрації звичайно готувалися до виїзду закордон: заздалегідь перекидали гроші в европейські банки, налагоджували відповідні зв'язки тощо.

Друга еміґрація була масова, складалася не тільки з самих політиків, науковців чи публіцистів, а також з робітників, селян та рядової інтеліґенції. Вона опинилась без засобів на життя і могла надіятись тільки на власну голову чи на власні руки. Щоправда, були за кордоном ще старі політичні зв'язки і знайомства з державними діячами, що їх використали наші поодинокі еміґранти на загальну користь. Але все ж таки головним капіталом »старої« еміґрації була праця, здібність, підготовленість її представників. Крім цього треба сказати, що »стара« наша еміґрація загально добре виконала своє завдання.

Від себе додамо, що »стара« еміґрація переважно поселилась у слов'янських країнах, де були кращі відносини і менші мовні труднощі.

Далі в статті є таке питання: »Що являє собою наша сучасна еміґрація?« І відповідь: »(вона)... нагадує т. зв. »стару« еміґрацію. Вона так само масова,

»ЦУДБюро вважає, що не можна буде всіх українських утікачів, хто бажає виїхати з Европи, переселити до Канади й Америки. Тимто воно вдалося до представництва південно-американських держав із проханням прийняти українських поселенців. Ці держави виявили готовість хоч би всіх українських скитальців примістити в себе зараз, та трудність лежить у тому, що відчувається гострий брак транспорту для переправи«.

А далі: »Український інтерес вимагає, щоб усіх українців поселити разом в одній державі та ще й компактною масою. Цей момент Бюро бере під увагу та робить заходи в цьому напрямі. Про дальші справи, зв'язані з еміґруванням, ЦУДБюро буде повідомляти вперше у черґу крайові українські допомогові комітети, а потім і загал обіжними листами«.

В тому ж числі »Нашого життя« надрукована заява міністра Бернса, в якій сказано, що американський уряд обмірковує справу ліквідації таборів переселених людей в американській зоні в середині серпня цього року. Надалі опіку над утікачами має цілковито взяти на себе УНРРА (чи якась інша організація). Ліквідація таборів не зв'язана з будь-якою зміною в трактуванні переселених людей. США не будуть нікого змушувати до повернення на батьківщину. Установлено, що в американській окупаційній зоні в Німеччині є тепер 550 000 переселених людей, а серед них — 250 000 переслідуваних політично. А скільки ж українців?

Сьогодні ввечорі відбулися загальні збори Спілки Письменників. Переобрано правління. На голову обрано Василя Чапленка. Є надія, що праця Спілки пожвавиться; у всякому разі так думає більшість членів спілки.

23-го березня. У додатку до »Нашого життя« поставлено таке питання: »Чи зуміє українська інтеліґенція вижити на чужині зі своєї професії?« Відповідь така:

»...Українська інтеліґенція буде приневолена з конечности розбитись на групи по різних країнах світу. З европейських країн лише Франція може прийняти якусь частину української інтеліґенції для духової обслуги української еміґраційної маси, що її частина осяде у Франції«.

Далі питання: »Чи існують можливості праці українських інтеліґентів в американських установах?« Відповідь така:

»Такі можливості існують, головно для молодших, талановитих і метких людей, що зуміють скоро вивчити англійську мову. Такі можливості є, переважно, для технічних і природничих професій, зате їх майже немає для фахівців з ділянки українознавства. Одначе й у цій ділянці може зчасом зміниться на краще. І тому українська інтеліґенція не сміє відставати від своєї професії, хоч, як відомо, в Америці фізичний робітник і ремісник може далеко швидше одержати працю та більше заробити. Але відхід української інтеліґенції від своїх професій був би трагедією для української нації... тоді, коли так багато праці в ділянці української національної культури стоїть облогом...«

27-го березня. Вийшов МУР — збірник літературно-мистецької проблематики, ч. 1, на правах рукопису. Друкований на циклостилі. Перша стаття має такий заголовок: »Чого ми хочемо?« Прочитав я статтю і не розібрав, »чого ми хочемо«, але вкінці є таке речення: »... (хочемо) бути збірником не так друкованого паперу, як потрібних свобідних і творчих думок та ідей«. Ну, що ж, помагай Біг!

У збірнику є стаття і Івана Багряного »Думки про літературу«, в якій він пише таке: »Коли ти дійшов до розпучливого висновку, що »все суєта суєт« і, крім цього, не маєш нічого більше сказати — то візьми мотузку і повісся. Або мовчи...« А далі: »Коли ви любите жіночі стегна... ржіть собі, але не в літературі«. Оце практичні поради!

Надрукована у збірнику і велика стаття Юрія Шереха »Стилі сучасної української літератури на еміґрації« — це доповідь, яку він виголосив на з'їзді МУР-у в нашому таборі »Зомме-Казерне«, де він нападав на етнографію і етнографізм.

Наприкінці збірника, стор. 104, є і короткий звіт про з'їзд МУР-у в Авґсбурзі, в якому згадується, що »Степовий виступає в обороні етнографізму«. Це правда, я захищав етнографію й етнографізм і зовсім не жалую, що це зробив.

Сьогодні в Карльсфельді відбувається з'їзд письменників дитячої літератури. Я не пишу для дітей, але запрошення на з'їзд одержав. Не поїхав тому, що моя дружина нездужає і я не міг залишити її саму.

3-го квітня. В сьогоднішньому числі »Нашого життя« надрукована стаття »Наш капітал«. В ній говориться про три українські еміґрації: перша — це ті одиниці українських політиків, науковців і публіцистів, що йшли на еміґрацію ще за царського режиму; друга — це еміґрація після революції і визвольних змагань, яка тепер називається »старою еміґрацією«; третя — це наша, сучасна еміґрація, що пішла на скитальщину після другої світової війни.

Люди першої еміґрації звичайно готувалися до виїзду закордон: заздалегідь перекидали гроші в европейські банки, налагоджували відповідні зв'язки тощо.

Друга еміґрація була масова, складалася не тільки з самих політиків, науковців чи публіцистів, а також з робітників, селян та рядової інтеліґенції. Вона опинилась без засобів на життя і могла надіятись тільки на власну голову чи на власні руки. Щоправда, були за кордоном ще старі політичні зв'язки і знайомства з державними діячами, що їх використали наші поодинокі еміґранти на загальну користь. Але все ж таки головним капіталом »старої« еміґрації була праця, здібність, підготовленість її представників. Крім цього треба сказати, що »стара« наша еміґрація загально добре виконала своє завдання.

Від себе додамо, що »стара« еміґрація переважно поселилась у слов'янських країнах, де були кращі відносини і менші мовні труднощі.

Далі в статті є таке питання: »Що являє собою наша сучасна еміґрація?« І відповідь: »(вона)... нагадує т. зв. »стару« еміґрацію. Вона так само масова,

так само репрезентує всі шари нашого населення, так само позбавлена зв'язку і допомоги з Батьківщини, а значить і так само кинена напризволяще, і може надіятися тільки на власну працю, мусить стояти на власних ногах.

Коротко: єдиний її капітал — власна праця.

Тим більше, що ми живемо в добі занепаду моралі, в добі, коли людиноненависницькі режими мають у світі вплив і їх трактують немов справжніх представників демократії. Без сумніву, настане отверезіння, людство знову вернеться до глибоко етичних засад християнства і справжньої демократії, а значить і змінить своє ставлення до жертв людиноненависництва, тобто до нашої еміґрації.

Ми на це чекаємо і це дасть нам можливість правного оформлення нашого становища. Перші познаки цього отверезіння вже спостерігаємо. Одначе масовість нашої еміґрації і, головне, почуття власної людської гідности, не дозволяє нам стати об'єктом постійної добродійної опіки світового суспільства. Ми мусимо і ми хочемо надіятися лише самі на себе, на свою власну працездатність. Ми собі раду дамо. Йде про те, щоб ми мали права вільних людей, вільних громадян; щоб ми мали оті чотири свободи, що про них говорив Рузвельт; щоб ми були позбавлені постійного страху з »опіки« людиноненависників.

І тоді ми запропонуємо на біржі вільного світу наш єдиний капітал — нашу працю, і ми певні, що будемо належно оцінені«.

Це свята правда. Я також надіюся на свою власну працю, бож »праця єдина з неволі нас вирве«.

6-го квітня. В таборовій газеті надруковано таке: »Недавно появилася була в німецькій пресі вістка, що головнокомандувач американських збройних сил в Европі ген. Мек Нерні видав розпорядження про те, що всі Д. П. (еміґранти-переселенці) мусітимуть у майбутньому працювати і не будуть користуватися американськими харчами, але одержуватимуть тільки німецькі харчові картки.

Інша вістка говорить про те, що УНРРА перестане незабаром опікуватися всіма тими, що відмовилися вертатись на батьківщину. В польській еміґраційній пресі подано навіть, що від першого липня ц. р. опіку над еміґрантами переймуть німці.

Всі ці вістки, як і заява ген. Мек Нерні, не остаточні, бо найновіша заява проводу УНРРА говорить, що всіма еміґрантами в Німеччині опікуватиметься УНРРА аж до того часу, коли буде створена міжнародна організація для опіки над утікачами й еміґрантами.

...Головнокомандувач американської армії ген. Мек Нерні видав заборону німецькій поліції входити до таборів чужинців у Німеччині«.

Отже, вістки нібито й непогані, ніби все гаразд.

В іншому місці цієї газети є цікаве повідомлення про Союз Українців у Великій Британії: »В Единбурзі (Англія) 19-20 січня 1946 року відбувся перший організаційний з'їзд Спілки Українців у Великобританії. В з'їзді,

за окремим дозволом штабу польських військ за кордоном, брали участь також українці, вояки польського війська« (»Наше життя«, з 6-го квітня 1946).

Увечорі бачився з С. Парфанович і вона розповіла мені про одну українку, яка поїхала до Лондону на постійне житя. Оце щастя!

Наші матеріяльні справи кепські, а заробітку ніякого нема.

Сьогодні православні нашого табору зустрічали архиєпископа Ігоря, що прибув сюди для першої архиєрейської відправи. У брамі табору голова Парафіяльної Церковної Ради п. С. Іващенко підніс хліб-сіль і привітав владику короткою промовою, висловивши надію, що владика своєю молитвою підкріпить дух вірних на їх тернистому еміґрантському шляху. Далі владику привітав керівник табору п. Черкасевич.

7-го квітня. Сьогодні я був у друкарні й приніс тисячу примірників своєї книжки »Звичаї нашого народу« — Великодні звичаї. Книжечка має 32 сторінки, надрукована фотодруком. На жаль, друк не всюди однаково чіткий, але читати його можна зовсім легко, бо літери відбиті добре. Книжки я заніс до книгарні і книгар з охотою взявся їх продавати, бо саме тепер, перед Великоднем, на них добрий сезон.

Сьогодні в таборовій церкві відправлено літургію, з участю архиєпископа Ігоря. Під час літургії співав церковний хор під керівництвом проф. Трухлого. Хор співав дуже добре й багато спричинився до піднесення урочистості.

По полудні, о год. 2-ій, в таборовій їдальні відбувся спільний обід. Були: вся Церковна Рада, представники Греко-католицької парафії, американський комендант табору, українська адміністрація табору і проф. Трухлий зі своїм хором. Промовляли: ген. Петрів, дир. Клепачівський, п. Сенько, д-р Лук'янович та ще кілька осіб, прізвищ яких я не знаю. Я був на обіді як журналіст.

Увечорі розмовляв із своїм земляком з Херсонщини п. К-им. Він мені сказав, що в таборі ходять чутки про те, що знову буде наступ совєтської місії на наш табір і силою забиратимуть на »родіну«, бо американці відмовилися нас захищати. Я відповів йому, що не вірю в це, хтось навмисне хоче викликати паніку.

8-го квітня. В »Додатку« до »Нашого життя« (ч. 14) надруковано кілька цитат із статті д-ра М. Чубатого »Люди без права людини« (»Свобода«, 22 січня 1946). Тут я прочитав такі правдиві слова: »Використовуючи війну та зрушення кордонів, тисячі громадян тієї держави (СССР, — О. В.) втікає на волю, під крила справжніх демократичних держав, нехтуючи з дотеперішнього свого примусового громадянства. Кожний із тих утікачів хоче жити денебудь, в якім-небудь закутку світу, щоб тільки поза межами своєї батьківщини, що конає в неволі. На основі міжнародних постанов і звичаїв культурного світу, не повинно бути на світі сили, що могла б приневолити людину бути громадянином країни, з якої ця людина втекла. На жаль, були спроби видати тих невинних людей на явну смерть...

... Видання колишніх совєтських громадян проти їх волі — це видання людини на смерть; це брутальніше від ловлі невільників на працю на

плянтаціях... Американська та британська влада скоро зорієнтувалися про що йде справа і припинили таку тактику, шануючи права людини на свободу. Але це ще не розв'язує проблеми. Ми бачимо тисячі людей без елементарних людських прав. Усі втікачі з-підсовєтських окупаційних земель — це ніби люди поза законом...«

Стаття закінчується закликом, щоб уряди західньоевропейських і американських держав визнали всіх утікачів бездержавними, видали їм документи, щоб вони могли знайти для себе якийсь куток на землі й хоч тепер жили життям вільної людини нарівні з громадянами всіх культурних країн світу.

Сьогодні секція письменників СУПіЖ-у влаштувала вечір, присвячений першій річниці смерти письменника Аркадія Любченка. Доповідь про життя і творчість А. Любченка прочитав п. Подоляк; говорив про те, що письменник був переслідуваний російськими большевиками і німецькими фашистами. Німецьке ґестапо дуже знущалося над письменником і це приспішило його смерть. Помер він на 46-му році життя — в час розквіту сил і таланту.

Як ілюстрацію до доповіді, артист Паздрій прочитав новелю А. Любченка »Кров«.

В. Ч. каже, що десь тут, на еміґрації, є син Аркадія Любченка і в нього зберігається батьків архів, в тому і щоденник, який він вів із самого початку війни...

13-го квітня. В »Нашому житті« надрукована замітка »Про долю еміґрантів«, в якій я прочитав таке:

»Лондон. В Комітеті для суспільних і гуманітарних справ при ОЗН відбулося засідання, де обрано окрему комісію, що одержала доручення опрацювати до 25-го квітня ц. р. плян, що треба зробити з переселенцями та втікачами в Европі. Від цієї комісії та її постанов дуже залежить, чи опіку на еміґрантами перейме якась міжнародна організація, чи окремий відділ ОЗН.

Під час дискусій на цьому засіданні підкреслювано, що еміґранти в таборах живуть у невідрадних умовах та що серед них помічається нахил до морального занепаду«.

Щодо морального занепаду, то в нашому таборі, як мені здається, такої загрози покищо нема, але щодо умов життя, то вони справді невідрадні. Особливо тяжко з одягом та взуттям.

В »Додатку« до »Нашого життя« (ч. 15) говориться, між іншим, про те, що »Британський прем'єр Етлі, з'ясовуючи програму теперішнього уряду Англії у внутрішній та міжнародній галузях, заявив, що мету його політики становить добро й добробут звичайної сірої людини. Навіть більше, він підкреслив, що доки не буде забезпечений цей добробут звичайної людини не тільки в Англії, але й у всіх країнах світу, доки звичайна людина не буде почувати себе задоволеною життям і суспільно-громадськими взаєминами, доки цю людину будуть трактувати лише як предмет чи невільника держави, доти не може бути мови про мир і порядок у світі«.

Англія — прекрасна країна, щасливі люди, що там живуть. Мій сусід (живе в сусідній кімнаті) п. Т-к збирається перейти на англійську зону Німеччини, бо звідтам, як він думає, легше дістатися до Англії — найкультурнішої країни Західньої Европи.

18-го квітня. Великодній Четвер. У таборі передсвятковий настрій: жінки перуть, чепурять свої кімнати, а чоловіки впорядковують майдан на спортове грище. Всі заклопотані, всі готуються до свята.

В церкві священики врочисто відслужили дванадцять Страсних евангелій про життя і муки Христа.

Я спеціяльно ходив до Греко-католицької церкви, щоб побачити там новий, дуже гарний іконостас, що його проєктував артист-маляр Микола Шрамченко, а архітектурне виконання здійснив інж. Р. Горний. В іконостасі є чотири образи: по боках св. Володимир Великий і св. Йосафат — малював ці образи Василь Залуцький; всередині, побіч царських воріт, є два образи: Ісус Христос і Божа Матір — їх намалював Микола Шрамченко. Орнамент і колони, теж за проєктом М. Шрамченка, виконали мистці М. Гура, М. Костур і А. Антонишин. У правому бічному вівтарі прибрано плащеницю за проєктом і виконанням А. Антонишина. Організацією і технічними роботами керував інж. Р. Горний. Пані з Церковного братства прибрали церкву квітами і вишивками. Церква виглядає урочисто й гарно.

Наша Православна церква також гарно і зі смаком прибрана, але іконостас тільки в початковій стадії, його почали будувати за проєктом проф. О. Повстенка. На царських воротах гарно намальований тризуб. Церкву оздоблюють мистецькі образи, як ось св. Покрова роботи М. Шрамченка, його ж і »Молитва за Україну«. На стіні іконостасу намальовано два образи: Ісус Христос і Божа Матір. Є ще тут образи д-ра Якименка: »Добрий Пастир« і »Воскресіння«. Ціла церква гарно прибрана квітами і вишивками.

19-го квітня. Сьогодні одержав з друкарні перші примірники своєї книжки »Українські народні танці«. В цю книжку я вклав багато часу й енерґії, за що я одержав від видавця 20% книжками, а не грішми. Заніс книжки до книгарні, але книгар узяв їх з великою неохотою, бо він думає, що книжка задорога для масового покупця. Не моя вина, а видавця, це ж він встановлював ціну.

Один наш таборянин читає по-литовськи. Він розповів мені, що в газеті »Мусукейдас« надруковані інформації, одержані 14 березня ц. р. від представника головної американської квартири у Франкфурті. У таборах американської окупаційної смуги тепер перебуває 406 тисяч утікачів, додому повернулося вже 2 міл. 740 тис. осіб. Загально ще 84 тис. підлягає репатріяції; сюди належать також громадяни Болгарії, Румунії, Угорщини й Італії. Із загальної кількості 322 тис. Д.П., 198 тис. уважають за таких, що не можуть або не хочуть вертатися на батьківщину. УНРРА, нібито, приготовляє плян праці для втікачів. Упродовж двох найближчих років утікачі будуть ще в Европі. Тих, що не повернуться додому, УНРРА передасть іншій організації.

Ось які вістки. Ще два роки будемо сидіти в таборі!?

Сьогодні Страсна П'ятниця. Ми з дружиною ходили до церкви на врочисте винесення плащениці. Біля плащениці стояла почесна варта з пластунів Авґсбурзького пластового коша.

21-го квітня. Великдень. Учора, у Великодню суботу, ми з дружиною займалися господарськими справами: чепурили кімнату, ремонтували одяг. Дружина спекла якийсь хлібчик на зразок паски (у бляшанці з-під консерви) і покрасила кілька яєць.

О год. 12-ій ночі священики нашої Православної церкви, на чолі з архиєпископом Ігорем, почали урочисту Великодню утреню і літургію. Співав хор під керівництвом І. Трухлого.

О год. 4-ій рано на майдані табору люди стали величезним колом і розгорнули свої вузли — хто що мав. Були такі, що мали паску, а більшість — звичайний шматок хліба і кілька яєць. Архиєпископ Ігор посвятив паски, а перед свяченням привітав присутніх словами:

Христос Воскрес!
Христос Воскрес!
Христос Воскрес!
Воскресне Україна!

Я перший раз у своєму житті чув таке привітання і воно дуже зворушило мене. Перший раз у житті ми з дружиною святили паску.

Розговлялися крашанками і паскою. Згадали і своїх рідних: дружина — матір, а я — своїх двох сестер, що десь там в Україні залишилися. Чи мають вони чим і чи можуть розговлятися сьогодні?

Керівник табору О. Черкасевич видав таке привітання мешканцям табору:

»На чужій землі, далеко від близьких і рідних, далеко від Рідного Краю, судила нам доля святкувати Свято Світлого Воскресіння Господа Нашого Ісуса Христа. Але і в цих тяжких умовах віра в Бога і в Його Святу Правду, віра в справедливість, яка дасть кращу долю українському многострадальному народові, підтримує нас і нашу надію на краще майбутнє.

Керівництво і Управа табору Зомме-Казерне вітає всіх мешканців табору з Великим Святом, бажає здоров'я, сил та щастя.

Христос Воскрес!
Воскресне Україна!«

Український Центральний Допомоговий Комітет видав таке привітання:

»Пішли ми у світ з рідної землі в такій великій масі, як досі ще ніколи на протязі нашої історії. Ми пішли, щоб урятувати життя своє і своїх дітей, щоб високо втримати прапор ідеалів свого Народу. На цьому тяжкому шляху багато лиха довелося пережити, багато з нас загинуло. Проте віра в правоту нашої справи не захиталась, а ще більше скріпилася. Ми понесемо її у наших зболілих серцях відважно і гідно, бо ми свідомі, що несемо в світ правду про свою Батьківщину.

Нам доводиться святкувати на чужині ще одне свято Великодня.

Наші брати, сестри і батьки, що продовжують боротьбу за Вільну й Незалежну Батьківщину, згадують нас, бездомних людей, з жалем, але і з надією, що ми таки повернемось до рідних міст і сіл, що здобудемо втрачену волю.

В це Велике Свято християн усього світу мусимо відчути, що всі українці на чужині — це одна велика національна родина. Хай ці Великодні Свята будуть святом великого всеукраїнського об'єднання і братерства.

Нехай Воскресіння Божого Сина дасть нам сили вірити у світлу перемогу нашої національної справи. На тій тернистій дорозі мусимо собі взаємно допомагати...«

У Великодньому посланні архиєпископа Ігоря, між іншим, читаємо:

»Народе мій, замучений, розбитий!« Народе мій любий! Народе страднику! Народе, з рідного краю вигнаний, що не має де голови прихилити. Народе мій, гнаний і переслідуваний, якому на землі місця немає...

Там стікає кров'ю розп'ята на Голготі наша мати Україна, знеславлена, ограбована, закатована... Проте даремні змагання ворога, бо не уб'є душі живої і слова живого...

Одкиньмо ж зневіру та безнадійність! Одкиньмо сум та голосіння! Станьмо кращими в цей день. Щоб не було між нами братовбивців — Каїнів, предателів — Юдів Скарійотських, лукавих та лютих Каяфів, легкодухих запопадливих Пилатів та облесливих рабів. Оновімо в собі духа наших прадідів, духа лицарства та побожності. Об'єднаймося всі любов'ю Христовою, один одного обнімімо, окриляймось надією, бо з нами Христос, що зламав жало смерти, що зруйнував пекельну силу.

Христос Воскрес!
Воскресне Україна!«

О год. 2-ій по полудні на таборовому майдані, під місійним хрестом, відбулося перше велике пластове свято. Юнаки і юначки, що відбули першу пробу в пластовій організації, складали свою пластову присягу. До присяги стало 27 юнаків і 25 юначок у присутності цілого коша. На щоглі піднявся вгору національний прапор і юнаки та юначки проспівали молитву: »Боже Великий, Творче Всесильний«.

Після молитви о. Б. Остапович виголосив промову, закликаючи »бути вірними Богові й Україні, допомагати іншим та виконувати пластові закони й накази пластового проводу«.

Присягу приймав кошовий Пластового коша В. Лучкань. Потім заприсяженим пластунам вручено пластові відзнаки. Преставники громадськости склали свої привіти: архиєпископ Ігор передав своє благословення і привіт від Української Автокефальної Православної Церкви, ген. Петрів — від прихильників Пласту, комендант табору Черкасевич — від управи табору, проф. І. Паливода — від культ-освітнього відділу, проф. Миколин і проф. Кульчицька — як опікуни пластових куренів, а п. Мельник — від пластових сеньорів.

На святі були й пластуни-чужинці: латиші, естонці, поляки і білоруси. Від них склав привіт представник латиського пластового куреня. Пластове свято закінчилося пластовим гимном.

Ми з дружиною були на цьому пластовому святі, для нас усе це було дуже цікаве, ми ж бо вперше бачили таке свято.

Увечорі в таборовому театрі драматичний гурток під керівництвом Євгенії Андрухович виводив українські народні гагілки. У вступному слові Є. Андрухович пояснила значення і мистецьку вартість цього народного звичаю. Показано такі гагілки: лемківські і гуцульські — »Жучок«, »Сидить Юра«; подільські — »Ми кривому танцю«, »Грушечка«, »Данчик«. Крім цього виконано ще такі танці: »Дрібушка«, »Гопак« і »Запорожець«. Усі виконавці були в національному одязі, а декорація сцени зображувала Карпати.

Сьогодні в нас багато вражень. Це ж перший Великдень у нашому житті такий урочистий і такий приємний. Якось і люди ніби стали привітніші: всі вітаються, усміхаються, всі відразу стають друзями.

22-го квітня. Великодній понеділок. За народним звичаєм цей день ще називається »Обливаним понеділком« — хлопці обливають водою дівчат, »підливають красу, щоб ліпше росла«. І справді, я бачив сьогодні кілька випадків, як хлопці обливали дівчат водою. А один із хлопців, із сусіднього бараку, облив свою дівчину парфумою — він багач, бо працює в американців і має за що парфуми купувати.

По обіді на таборовому майдані дівчата з народної школи, під керівництвом пані Андрухович, виводили гагілки: »А вже весна...«, »Ягіл-Ягілочка...«, »Листок до листочка«, Гей нумо, нумо...«.

Дівчата молодших кляс ґімназії вивели такі гагілки: »По широкому Дунаю...«, »Грушка«, »А вже весна...« і »Гей, нумо...«.

Спільно, хлопці і дівчата, біля 30 пар, вивели гагілки: »Жучок«, »Кривий танець«, »Великодній хоровід«, »Ой, дівчино, дівчинонько«, »Приїхали до нас гості«.

Драматичний гурток вивів: »У зеленому гаю древко рубають«, »Коло мосту трава росте«, »Ой, змішався перій з травою«.

На наше щастя, сьогодні погода тепла, соняшна. Всі мешканці табору, п'ять тисяч таборян, з великим задоволенням дивилися на ці гагілки і завзято оплескували виконавців. Дивилися і американські гості, декому з американців я дав свою книжку »Українські народні танці«, бо в ній, під алюстраціями, є і англійський текст, що пояснює значення кожного українського танцю чи гагілки.

Увечорі Спілка Українських акторів дала прем'єру оперети Ф. Лягара на три дії »Жайворонок«. Сільську дівчину грала артистка Д. Дичківна — була чарівна, нею справді можна захоплюватися. Музичний супровід оперети — Я. Барнича, а спеціяльне оформлення, декорації — М. Радиша. Оперета нам сподобалася.

І ось так Великодні свята закінчилися. Гарні ми мали свята цього року. Правда, матеріяльних розкошів не було: харчі — скромні, одяг наш — убогий, але все інше було приємне.

23-го квітня. У Великодньому додатку до »Нашого життя« (ч. 16) є огляд статтей української газети в Америці »Свободи«. Статті у »Свободі« пройняті глибоким співчуттям і повним зрозумінням до долі українських утікачів.

Цей часопис оголосив на своїх сторінках »надзвичайну кампанію на допомогу українським жертвам війни«.

В одній із статтей »Свободи«, »Україна на скитанні«, читаємо таке: »Україна на скитанні — це велика творча українська сила. Вона складається з найсвідомішого робітництва, селянства і міщанства українського з обох боків Збруча, головно з західнього. Серед неї є велика сила культурних працівників: коло 300 лікарів, кілька тисяч учителів високих шкіл, сотні професорів, тисячі інженерів, техніків, механіків, артистів, музик, письменників. Навіть у тих тяжких умовах, у яких перебувають наші скитальці. Україна на скитанні має свої шпиталі, сотні шкіл для дітей, кілька ґімназій, університет; вона має свої часописи, журнали, видавництва книжок... Вона має свої театри, прекрасні хори, майстерні; влаштовує виставки, конкурси і т. ін. Тому наше найбільше бажання — допомогти Україні на скитанні всіма силами...«

Отже, для нас ясно, що наші брати за океаном поінформовані про наше життя і наші потреби, співчувають нашій долі, організують допомогові фонди, готують »пакунки«, а передусім змагають до того, щоб український еміґрант не був »людиною без прав людини«. Українську еміґрацію вони вважають за велику творчу українську силу, а це покладає на нас обов'язок не лишитись перед ними в боргу, збільшити нашу щоденну працю, зміцнити і покращати наше творче, культурне життя, щоб таким воно залишилось далі.

24-го квітня. Вже третій день у нашому таборі є виставка українського народного мистецтва. Влаштувало цю виставку Обласне Об'єднання Українських Жінок, здається, у зв'язку з конференцією УВАН, що саме сьогодні почалася.

Експонати виставки — вишивки, килими, народний одяг, писанки і різьба по дереву. Всі експонати добре підібрані й гарно розташовані у двох кімнатах четвертого бльоку.

Вишивки, як відомо, діляться на територіяльні групи, що різняться між собою кольоритом, орнаментом і методою вишивання. Так Волинь, Київщина і ціле Лівобережжя дають перевагу рослинному орнаментові й там переважає вишивання хрестиком, гаптування і вирізування. На західньому Поділлі та в горах переважає геометричний орнамент, вишиваний низинкою.

Спочатку на виставці вишивки були змішані, тому виглядали трохи хаотично. Пізніше жінки виправили цю помилку і тепер усі вишивки розміщені за місцем свого походження. Є тут вишивки з Київщини, Поділля, Полісся, Волині, Буковини, Гуцульщини; є і гарні яворівські рушники та багато інших цікавих вишивок, зокрема з Лемківщини.

Виставлений тут і одяг жінки з часів козаччини — це одяг сотничихи з кораликом і барбараком. Є тут і зразки сучасного міського одягу, що гарно оздоблений народною вишивкою.

Між писанками, що походять з різних місцевостей України, найкращі гуцульські й волинські. Є два гарні килими: один великий, квітчастий, з Наддніпрянщини, а другий, менший — з Гуцульщини.

Виставка робить гарне враження, я сьогодні оглядав її з великою приємністю.

25-го квітня. 7-ма година ввечорі. Годину тому закінчилася наукова конференція Української Вільної Академії Наук (УВАН), присвячена проблемам Шевченкознавства. Протягом двох днів прочитано багато цікавих доповідей про Т. Шевченка.

Конференцію відкрив президент УВАН проф. Д. Дорошенко. Проф. Л. Білецький прочитав короткий звіт за піврічну наукову працю Академії. Існує шість груп, одна з них природознавча, а п'ять гуманітарних. Відбуто п'ять наукових конференцій. Готовий матеріял до друку на кілька томів.

Потім почалися доповіді. Читали: В. П. Петрів — »Етапи розвитку Шевченкознавства за останні десятиліття«, Л. Білецький — »Шевченко в Яготині«, Д. Дорошенко — говорив про розуміння і трактування Шевченком історичних подій у різні періоди його життя, Я. Рудницький — про наголоси у поезіях Шевченка, Юрій Шерех — про »Три літа в еволюції поетичної мови Шевченка«, В. Лев — про лексику ранніх поезій Шевченка, Г. Ващенко — зробив цікаву доповідь про психологію поетичної творчости Т. Шевченка.

А далі: Д. Чижевський подав свої міркування щодо вивчення формального боку поезій Шевченка, а зокрема підкреслив ролю чоловічої і неповної рими в його поезіях. П. Феденко в короткому рефераті подав свої спостереження щодо назви »Україна« у творах Шевченка, зазначаючи, що назви »українець« поет ніде і ніколи не вживав. В. Барка образно й гарно порівнював духові особливості Шевченка і Данте та зазначив в обидвох поетів споріднені думки і поетичні образи. С. Жук проаналізував різні способи подавання скульптурного портрета Т. Шевченка. П. Курінний говорив про досліди Т. Шевченка в галузі історії української культури та про Шевченка, як співробітника археологічної комісії, а потім активного учасника аральської експедиції Бутакова.

Окремо виступали мистецтвознавці: П. Мегик подав оцінку малярської творчости Т. Шевченка. Д. Горняткевич подав цікаві спостереження над двома циклами малярських творів Шевченка — »Притчі про блудного сина« і »Живописна Україна«. В. Січинський говорив про Шевченка, як про офортиста і подав нові дані з історії українського офорту. О. Повстенко дав аналізу архітектурного проєкту хати, що його виготував для себе Т. Шевченко.

Всі мистецькознавчі доповіді супроводилися дуже добрими ілюстраціями.

26-го квітня. Сьогодні вперше слухав лекцію з історії філософії, що її читав проф. Д. Чижевський. Спочатку лектор дав визначення поняття »філософія«, а далі — поняття слова »світогляд«. Потім перейшов до систематичного викладу історії філософії. Лекція була дуже цікава і я прослухав її з великим задоволенням.

Увечорі бачився з Уласом Самчуком. Він трохи потішив мене з приводу моєї праці над проблемами української етнографії, висловившись так: »З України треба йти з Україною« — це дотепний вислів.

Проф. Н. Кибалюк розповів дещо про народні звичаї на Волині, а зокрема про сватання і весілля. Я записав його розповідь, але дуже на швидку руч і тепер непевний, чи зможу той запис відчитати.

27-го квітня. В »Додатку« до »Нашого життя« (ч. 17) надрукована сьогодні моя стаття п. з. »Наші завдання«. У статті говориться про те, що два-три роки тому німці й італійці були в Україні, як завойовники, згори дивилися на наш народ. Але серед вояків, старшин і урядовців цих армій були й люди, досить освічені й культурні, які дивилися на Україну і на її населення якщо не прихильно, то бодай об'єктивно... Багато з них, вільно чи невільно, зустрічалися із загонами українських партизан або були свідками інших форм української визвольної боротьби. Все це описувалось у листах до своїх рідних і знайомих, в щоденниках, окремих документах, зафіксоване навіть на фотознімках...

Ми тепер, живучи серед німців, можемо розшукати ті листи, щоденники, відповідні документи тощо, а якщо того немає, то бодай можемо записувати оповідання очевидців про їх перебування в Україні. Все це нам придасться і може бути використане для наукових праць.

Далі говорилось у тій статті, що на німецьких цвинтарях є багато могил наших людей, інколи навіть визначних діячів... Вони заростають бурянами і переходять у забуття. Ми всі, зокрема молодь, повинні знайти ті могили, точно встановити, хто там похований, що стало причиною його смерти. Треба впорядкувати ці могили, посіяти квіти і поставити хрести з написами щонайменше трьома мовами: українською, німецькою, англійською...

Ми повинні знайти навіть окремі будинки, в яких перебували наші громадські, військові, політичні й культурні діячі та відзначити їх, якщо можливо, меморіяльними дошками«.

Увечорі бачився з Петром П. і він розповів мені сумну історію про те, як розлучився зі своєю родиною в дорозі. Розповідаючи, заплакав.

28-го квітня. В »Додатку« до »Нашого життя« (ч. 17) надрукована стаття під заг. »Актуальні питання«. В ній, між іншим, порушено й питання соборности. Настав час, що нам треба позбутися льокального патріотизму. Не можна деклярувати про соборність, а насправді ділити нашу суспільність на галичан і наддніпрянців, на »стару« і »нову« еміґрацію і т. п. Маємо бути лише українцями. Ні релігійні, ні територіяльні різниці не можуть і не сміють нас ділити, бо національна ідея одна; спільна доля і спільна мета кажуть нам стати пліч-о-пліч до праці для добра цілого українського народу.

Все це свята правда, не так як треба є і в нашому таборі. Територіяльні й релігійні різниці тут дають себе відчувати на кожному кроці, а часом бувають навіть дуже прикрі й дошкульні.

Щоб уже швидше якось вирішилася наша доля. Що з нами будуть робити? Не жити ж нам вічно в таборі »на голові« один у одного. Коли будемо жити окремо і бачитись рідше, може будемо ліпшими соборниками. Тепер у таборі є багато людей, яким ще далеко до соборности.

30-го квітня. З січня цього року в Авґсбурзі виходить журнал для дітей »Новак«. В першому числі за січень ц. р. надруковані два мої нариси:

»Новий рік або свято Василя« і »Коляда«. В березневому числі надруковано мій нарис »Прийшла весна«, а в квітневому — »Дитячі гри« і »Мак«. Журнал гарно ілюстрований, видається фотодруком, але друк чіткий і читається легко.

В нашому таборі є родина Симиренкових, це нащадки славного українського роду, що був у дружніх відносинах з Тарасом Шевченком.

Сьогодні панна Татьяна Симиренкова розповіла мені родинний переказ про те, »де в Симиренків гроші взялися?« Колись це був бідний селянський рід. Та ось одного разу на Святий вечір зайшов до їхньої хати старий дід-жебрак. Симиренки прийняли його як бажаного гостя: відігріли, нагодували і поклали йому в торбу все, що мали найліпше. За це вдячний жебрак розповів їм, що в них на городі є старий дуб, а тридцять кроків від цього дуба на схід сонця закопаний золотий скарб.

Було їх, Симиренків, сім братів. Взяли вони заступи і викопали велику яму, в якій знайшли гроші. На тому місці утворився ставок, що залишився й дотепер. За ті гроші Симиренки побудували цукроварню, накупили багато землі й почали господарювати.

Пізніше в маєтку Симиренків часто зупинявся Тарас Шевченко. Він дуже любив того старого дуба і одного разу намалював його. Малюнок довго зберігався в родині Симиренків, але що з ним сталося тепер — панна Татьяна не знає.

1-го травня. В сьогоднішньому числі »Нашого життя« є надрукована рецензія А. К-р на мою книжку »Звичаї нашого народу«. Автор пише:

»На нашому книжковому ринку появилася нова книжка Олекси Степового п. н. »Звичаї нашого народу« — етнографічний нарис, видана в Авґсбурзі 1946 р. Книжечка малого формату на 32 сторінки. Художнє оформлення Василя Залуцького.

У книжечці бачимо такі короткі розділи: Вербна неділя, Білий тиждень, Чистий четвер, Страсна п'ятниця, Страсна субота, Ніч під Великдень, Великдень, Поливаний понеділок, Проводи, Писанки. Як роблять писанки, леґенди, вірування і приповідки.

Автор коротко, місцями чи не занадто коротко, переповідає старі наші великодні звичаї і традиції, заховані ще в пам'яті народу або записані нашими дослідниками в етнографічних збірниках...

Але коли зважити умовини, де доводиться збирати всі ті звичаї, розсипані по таборах, далеко від рідного краю, як і без відповідної літератури, то мусимо визнати, що праця автора заслуговує не лише на увагу, але й на признання. Автор, зрештою, і сам свідомий тих хиб, що про них пише у вступі, а саме: нариси ці дуже короткі, навіть схематичні, але якщо вони допоможуть пригадати традиційні звичаї бодай невеликій частині наших земляків, то вважаємо, що ця книжечка своє завдання виконала.

І в цьому ми з автором згідні.

Художнє оформлення В. Залуцького надає книжечці симпатичний зовнішній вигляд, що притягає увагу читача. Книжечка заслуговує на її поширення серед нашого громадянства«.

Я щиро вдячний авторові рецензії (на жаль, не знаю, хто прихований за літерами »А. К-р«). Він має слушність, що мої нариси надто короткі,

але я надіюся, що прийде колись такий час, що видам не брошурку, а кілька томів »Звичаїв нашого народу«.

В тій же газеті надрукована й стаття »Доля еміґрантів ще не вирішена«, в якій, між іншим, я прочитав таке:

»Міністерство закордонних справ ЗДПА оголосило, що покищо табори для втікачів-еміґрантів на американській зоні не будуть ліквідовані, хоча, на думку през. Трумена і мін. Бернса, ці табори не вічні, але треба раніше розв'язати проблему втікачів-еміґрантів на загальних зборах ОЗН у вересні ц. р.

Від 8-го квітня ц. р. у Лондоні радить комітет для справ поселенців (Д.П.), що опрацьовує плян дальшої долі мешканців таборів. Генеральний директор УНРРА Ля Ґвардія звернувся до комітету із закликом, щоб він опрацював схему нової міжнародної організації, яка розв'язувала б долю переселенців після того, як УНРРА буде зліквідована«.

Такі неясні й непевні повідомлення тільки лякають нас і поглиблюють наш песимізм. В тій же статті надруковано ще й таке:

»Щоб одержати візу до Америки треба мати »афідавіт«, себто нотаріяльне свідчення особи або установи в ЗДПА, що згодиться в разі потреби удержувати еміґранта та оплатити йому дорогу. Ця особа чи установа мусить сплатити в ЗДПА 225 долярів за подорож даної особи«.

Щасливі ті люди, що мають в Америці родину, вони вже дістають такі »афідавіти« і починають виїжджати за океан. Кілька днів тому один мешканець нашого табору виїхав до Америки. А що ж ми будемо робити, куди ж нас доля закине?

Сьогодні рано, о год. 10-ій, на таборовій площі відбулося врочисте прощання американського військового коменданта табору, що повертається до Америки. До нас має приїхати новий комендант. Комендант, з яким ми сьогодні прощалися, захищав нас від московсько-большевицьких людоловів і ми за це йому вдячні. Який буде новий комендант?

4-го травня. Сьогодні ми всі чекали комісії, що мала прибути до нашого табору. Завдання цієї комісії — встановлювати, хто »Д.П.«, а хто ні... Чекали її до самого вечора, але даремно. Комісія не прибула, може буде завтра.

Сьогодні в нашому таборі зловили совєтського аґента чи шпигуна, в якого знайшли — в чоботі — аж шість різних документів. Таборовій варті та комендантові табору довелось прикласти чимало зусиль, щоб захистити його від самосуду озлоблених мешканців табору. Спочатку шпигуна тримали в таборовій вартівні, а потім передали американській військовій поліції.

Кажуть, що в той час, як шпигун сидів у вартівні, біля табору кілька разів проїхала совєтська автомашина, а один совєтський комісар намагався дістатися до табору, але його не пустили.

Американська комісія і совєтський аґент налякали й розхвилювали мешканців табору. Настрій в усіх дуже неспокійний і напружений, бо всі чекають нових неприємностей.

В »Нашому житті« є така замітка:

»Заступник генерального директора УНРРА в Европі генерал-ляйтенант Гале на засіданні комісії Організацій З'єднаних Націй для справ утікачів заявив, що цього року, влітку, УНРРА мусить опрацювати нові завдання

в напрямі організації дальнішої допомоги втікачам, що перебувають у Німеччині«.

Нічого тут не сказано, як буде вирішуватися наша доля, доки будемо сидіти в таборах?

6-го травня. Комісія, яка має встановлювати, хто »Д.П.«, а хто ні — не приїхала ні вчора, ні сьогодні, але вона напевно приїде. Американці називають цю комісію »скринінґом«, що означає — контроль, перевірка. Мешканці табору бояться цієї комісії, бо в інших таборах, де вона вже працювала, багато людей комісія »вискринінґувала« з табору і люди опинилися за брамою без праці, без мешкання і без будь-яких засобів до життя. Кидається в очі, що статус »Д.П.« відбирають переважно інтеліґенції та старшим віком людям.

Від 29-го квітня до 5-го травня в нашому таборі відбувся перепис мешканців, що його провела спеціяльна комісія Центрального Представництва Української Еміґрації. Подібні переписи відбуваються і в інших українських таборах американської зони. У переписних формах було багато важливих запитань, як ось: кількість осіб родини, який освітній стан, який фах, скільки дітей, скільки дорослих і т. д. Сьогодні я чув, що в нашому таборі живе понад п'ять тисяч мешканців, з них дорослих і працездатних — понад чотири тисячі. Отже, дітей, старих і хворих є понад тисяча. Це багато!

8-го травня. Сьогодні, о год. 6-ій рано, ми виїхали з дружиною потягом до Фюссену. Їхали не самі, а з цілою групою, бо у Фюссені має відбутися конференція мовознавчої секції УВАН.

Було весело, ми зайняли майже цілий вагон. В нашому »купе« зібрались самі »балакучі люди«, що розповідали цікаві пригоди з часів війни, еміґрації і таборового життя.

До Фюссену прибули о год. 11-ій перед полуднем. Тут дощ і мряка, хмари нависли над самісінькими скелями. Навкола міста гори й ліси, а саме місто в долині.

Нас зустріла привітна й життєрадісна пані д-р Шипюрська, як справді бажаних гостей і наш настрій відразу поправився, бо дощ, ліси і гори ніби налякали нас і пригнобили.

Ми з дружиною не пішли до табору, а зупинилися в місті, в готелі. Сьогодні оглянемо місто, може дещо купимо, в готелі відпочинемо, а завтра підемо до табору, що розташований за містом.

9-го травня. Рано, о год. 9-ій, ми пішли з дружиною до табору. Тут зустріли багато знайомих ще з Берліну і Ваймару. Всі вони живуть у таборі й так само, як і ми, чекають, що буде далі.

Навколо табору гори і ліс. Один наш знайомий сказав мені, що ті гори ніби душать його, гнітять. »Так хотілося б вирватися з цих гір і піти туди, де є простір і воля«.

Тут є досить велика українська бібліотека. Кажуть, що ті книги були запаковані у великі скрині і зберігалися у якогось німецького бавера; хтось із таборян довідався про них і забрав їх. Бібліотека справді велика, і — як на таборові умови — цікава: є тут вартісні видання, є над чим працювати. Шкода, що Фюссен далеко від Авґсбурґу.

Зранку був дощ, а вдень хмари розвіялися і виглянуло сонце. Тепер тепло й гарно. Наш знайомий запропонував нам вийти з табору і піти в гори. Ми пішли. Спочатку йшли стежкою між смереками, обминали велике каміння, скелі і вийшли високо на гору. Внизу, поміж горами, побачили озеро, а на протилежному боці — цілу систему гірських скелястих вершин. Було гарно, ми з великим задоволенням дивилися на ці незвичайні краєвиди.

По обіді ми пішли на конференцію мовознавчої секції УВАН, що відбувалася у таборовій залі. Слухали дві доповіді: Ю. Ш. про мову української еміґрації і Я. Р-кого — »Мовні новотвори наших днів«. Остання доповідь була досить цікава.

10-го травня. По сніданку продовжувалася праця конференції. Сьогодні читали свої доповіді: проф. Д. Чижевський про мову українських філософських творів, проф. В. Державин про означення мови, як предмета загального мовознавства, і проф. Кацевалов про впливи грецької мови на мову українську.

В обідню перерву ми з дружиною, в товаристві проф. П. Одарченка, проф. Г. Наконечної і поета Михайла Ореста, знову пішли в гори любуватися скелями, збирати квіти, особливо білі конвалії, що саме тепер цвітуть. Це була весела й приємна прогулянка.

Увечорі в таборовій їдальні відбулася прощальна вечеря з промовами, подяками і дотепними жартами проф. Д. Чижевського. Наприкінці Т. Осьмачка прочитав третю частину своєї поеми »Поет«. Читав довго, але добре...

Після вечері ми знову бачилися зі своїми давніми знайомими і знову вислухали всі їхні жалі й нарікання на нудне й небезпечне таборове життя. Тут ходять песимістичні чутки про те, що в інші країни нас не пустять і будемо тут, у Німеччині, свій вік доживати. Не дай, Боже!

11-го травня. Після сніданку всі учасники конференції пішли оглядати церкви. Насамперед пішли до православної церкви і там священик показав нам вінчальні вінці, зроблені з консервних баньок. Зробив їх колишній селянин із Полтавщини, але так добре, що вони виглядають як справжній мистецький виріб.

У греко-католицькій церкві священик показав нам старий хрест із металу в дерев'яній оправі. Археолог проф. П. Курінний, що був з нами, сказав, що цей хрест, імовірно, походить із XII-го або XIII-го століття і називається »енколпіон« — типова річ для княжої доби нашої історії. Власник цього хреста, о. Михайло Кравчук, знайшов його в Галичині біля містечка Черче в 1930 році.

У греко-католицькій церкві є багато добре виписаних псальм. Ось одну з них я переписав на згадку:

»Коли тебе, Єрусалиме, я забуду, хай буде забута правиця моя, хай прилипне мій язик та до мого піднебіння, коли за тебе не згадаю, коли не покладу Єрусалиму понад усі радощі мої«.

Після цих дуже приємних і корисних оглядин церков, ми сіли у велику вантажну машину і поїхали в гори — до музею-замку баварського короля

Людвига II-го. Цей король був прихильником абсолютної монархії, але йому довелося жити в половині XIX століття, саме в той час, коли в Західній Европі дуже розвивався лібералізм. Побачивши, що він не спроможний перемогти цю політичну стихію, король вирішив створити вічні пам'ятки мистецтва і архітектури, як протест проти наступаючого лібералізму. Таким чином він хотів ніби довести, що лиш абсолютна монархія може творити вічні цінності. За час свого панування він побудував три найкращі й найбагатші замки Баварії, оздобивши їх найкращими зразками тогочасного мистецтва.

З-поміж усіх споруд короля Людвига II-го, перше місце займає замок Нойшванштайн; тут поєдналися мистецтво і природа, що на глядача робить особливо незабутнє враження.

Поблизу баварсько-тірольського кордону, п'ять кілометрів від Фюссену, на покритих лісами скелях стоїть два замки: старий Гогеншвангав і новий Нойшванштайн.

На крутій скелі, над безоднею Пелят, колись було одне з найстаріших лицарських укріплень, що ще в часи римлян і остґотів приголомшувало всіх сусідів брязкотом своєї непереможної зброї. На протязі довгих століть руїни ці поросли лісом, стояли пусткою, забуті. І ось у Людвига II-го виникла щаслива думка: побудувати тут свій королівський замок.

В цілій Баварії важко знайти романтичніше, мальовничіше місце ніж Нойшванштайська долина. Особливо чудовий краєвид, коли дивитися на замок і його околиці зі скелі Нойдек. Діставшись на цю скелю, під нами, внизу, ми бачили замок, а десь із глибини безодні чули дикий шум річки Пелят. На горі — ще густий шпильковий ліс. В долині, з лівого боку, Альпійське озеро і Гогеншвангав — величавий замок новоґотичного стилю. За нами — невеличке лебедине озеро Шванзее. Кажуть, що саме тут, біля цього озера, композитор Чайковський написав свій балет »Лебедине озеро«.

Хвилясті вершини снігових гір доповнюють цю величаву панораму околиць двох королівських замків. На самій вершині скелі Нойдек, напередодні св. Людвига (25 серпня), колись уночі — як розповідає провідник по музею — селяни навколишніх сіл запалювали великі огнища — вітали високого іменинника.

Архітектура замку — романського стилю. Замкові ворота такі великі, що разом зі своїми баштами мають вигляд фортеці. Головна будова замку має п'ять поверхів, з бальконами, стрільчастими вікнами і гарними кам'яними оздобами. Дві башти підіймаються, як здається, на недосяжну височину. Одна з високих веж стоїть над самісінькою безоднею.

Перший і другий поверхи замку були призначені для обслуги, а на третьому поверсі жив сам король. На двох верхніх поверхах — концертова та інші парадні залі. В усіх залях, як і в кімнатах короля, на стінах величезні образи. Сюжети їх запозичено з творів Річарда Ваґнера, із сесердньовічних німецьких саґ, історії Баварії і франко-пруської війни. Серед скульптурних оздоб є чудовий кам'яний портал замку, ґрота Венери і кам'яні прикраси вікон та дверей.

Розкішно, з незвичайним смаком, прибрані кімнати короля: шафи та інші меблі, килими і люстра, годинники і вази — все це дорогі мистецькі вироби.

З деяких вікон замку відкриваються чудові краєвиди. З вікна королівської спальні видно водоспад річки Пелят, через яку перекинутий »Марієнбрюкке« — дуже гарний міст, що викликає сильне враженя своєю могутністю.

В цьому замку — як розповідає провідник — розігрався перший акт трагічної події, що закінчилася сумною долею короля Людвига II-го. Коли прибула урядова комісія на чолі з д-ром Гудденом для переговорів з королем, король наказав ув'язнити членів комісії у надвірній вежі.

Ще треба згадати про хрест над безоднею біля Марієнбрюкке, видовбаний у кам'яній брилі. Кажуть, що це пам'ятник нещасливого кохання: закохана пара з цього місця кинулася у прірву коміть-головою.

Вернулися ми з цієї чудової екскурсії о год. 2-ій по полудні. Пообідали і до 4-ої години були вільні — відпочивали. Наш потяг вирушив у дорогу о год. 4,30... В дорозі довелося аж двічі робити пересідку і до Авґсбурґу приїхали о год. 8,30 ввечорі.

У таборі застали все гаразд: комісії ще нема, шпигунів більше не зловили, большевицьких »гостей« не було...

12-го травня. Неділя. Сьогодні в нашому таборі відбулося таємне голосування: вибирали таборову управу.

Вибори — явище потрібне й бажане, це ж бо мешканці табору за посередництвом своїх представників візьмуть участь у керуванні своїм внутрішнім життям. Крім цього, вибори — це добра школа демократії, бо у виборах кожний мешканець табору має однакові права і вибирає того, кого уважає за гідного репрезентувати інтереси всіх.

Ми всі, або більшість із нас, жили в умовах тоталітарного режиму і справжньої демократії насправді не знали. Отже, ця школа демократії нам потрібна, але не потрібний тут зайвий »темперамент«, що його дехто з таборян проявляє. Це ж бо вибори лише до таборової управи, а не до українського парляменту. В таборі ж не будемо вічно; табір — тільки короткий переходовий етап.

У зв'язку з виборами сьогодні чув дискусію на тему маси і інтеліґенція. Один з дискутантів цілком слушно заявив, що тепер у таборі ми всі однакові, бо всі об'єднані однією ідеєю, однією долею і одним невідомим майбутнім. Дуже ймовірно, що нашій інтеліґенції не пощастить займатися своїми професійними справами і доведеться заробляти на щоденний хліб тяжкою фізичною працею десь в американських преріях або в бельгійських копальнях. Це треба брати до уваги і було б добре навчитися якогось практичного фаху та вивчати чужі мови. Без знання мови країни нового поселення дуже тяжко жити серед чужих людей.

13-го травня. Сьогодні в нашому таборі відбувся блебісцит (я певний, що цей термін цілком відповідає дії). Кожний з мешканців табору на окремому аркуші паперу повинен був відповісти на три питання:

1) Яка його державна приналежність?
2) Чи хоче вертатися додому?
3) Якщо ні, то чому?

Я відповів, що я українець, а тому, що тепер української самостійної держави нема, то я бездержавний. Додому вертатися не хочу, бо моя батьківщина окупована ворожим мені російсько-комуністичним режимом.

Думаю, що так відповіла більшість мешканців табору.

Вдень розмовляв із Семеном Підгайним. Згадали про те, що 25 травня припадає 20-річчя з дня смерти Симона Петлюри. Я запропонував, що добре було б зібрати по таборах оповідання і спогади про С. Петлюру. Ця ідея дуже сподобалась С. Підгайному і він заявив, що буде збирати такий матеріял в усіх таборах.

Взагалі, було б добре зайнятися збиранням спогадів з періоду визвольних змагань, записувати перекази від наших дядьків, що приїхали аж сюди своїми кіньми і возами. Можна також збирати оповідання про народні звичаї і обряди, як ось народження, хрестини, весілля — про це можуть багато розповісти жінки старшого і середнього віку. Можна зібрати багато цінного матеріялу, тільки треба цим зайнятися.

19-го травня. Сьогодні розмовляв з генералом Всеволодом Петровим про Симона Петлюру. Він розповів мені, що вперше побачив Головного отамана в дуже незручних обставинах. Було це в час боротьби за Арсенал у Києві.

»Бачу — каже він — проходить людина середнього росту у звичайній сірій солдатській шинелі, а на голові в нього папаха без шлика. Чую вигук:

— Тихо всі! Ми українські гайдамаки, борці за волю. Не дозволю стріляти полонених без суду! Це ж наші обдурені українські люди, ці робітники!

— Хто це? — питаю.

— А ви не знаєте? Батько отаман Петлюра! — відповідають.

Вдруге бачив Головного отамана під час вуличних боїв у Києві. Притулившись за рогом паркана — розглядаюсь: де тут штаб? Знайшов групу людей. Один щось пише, присівши на лаві бульвару. Бачу кремезну постать Удовиченка. Проскочив до нього, а він мені:

— Спитайте самого, ось там сидить під пам'ятником.

Знову скачок на другий бік вулиці. Бачу: сидить уже мені знайома людина і спокійно відкроює скибку чорного хліба, ніби й не чує, як ті маленькі кульки сваряться з людьми, які пускають їх на братовбивчу справу. Головний отаман вислухав мене, а потім каже:

— Тепер, поки я говоритиму, споживайте, пане полковнику, хліб святий — їжу козацьку, бо напевно й ви добре зголодніли.

І так собі, як дядько на жнивах, гостить заїжджого з міста панича, але це ж для мене ці бойові обставини мусять бути звичні, а не для нього, »цивіля«. Ну, справді ж, був це отаман »милостю Божою«.

21-го травня. Сьогодні розмовляв із »старим козаком« (так він себе називає) Трохимом К-ко, що походить із села Старовірки на Херсонщині. Про Симона Петлюру він мені розповів таке:

»В червні 1919 року в містечку Мельниці я вертався із шпиталю і зайшов до свого знайомого, а він питає мене:

— Хочеш познайомитися із Симоном Петлюрою?

— Чому ж ні? Хочу! — відповідаю.

Він сказав мені почекати в коридорі. Будинок був гарний, мурований. За якийсь час вийшов Симон Петлюра і ми познайомились. Чоловік він середній на зріст, такий привітний, посміхається. Кудись поспішав і ми довго не говорили. Потім я ще познайомився з його жінкою та маленькою дочкою...

В тому ж 1919 році я був у Гайсині і довідався, що має приїхати отаман Петлюра на переговори з Денікином. Рано на другий день, коли він приїхав, вийшли йому назустріч дві делеґації: українська і жидівська. Жиди були зі своїм рабіном і він говорив із Петлюрою. Головний отаман сказав жидам, що вони від українського уряду дістали автономію, що їхні представники є в українському уряді, але — не зважаючи на це — їхні одновірці підтримують большевиків більше, ніж українців. Рабін відповів, що він і його делеґація — за Україну, а за тих, що підтримують большевиків, вони не відповідають.

Українській делеґації Петлюра сказав, що земля буде розподілена між селян. Закликав підтримувати українське військо і виконувати всі повинності, бо як прийдуть большевики, то селяни втратять навіть те, що мають і залишаться голі й босі. Як він знав, той Петлюра?! Я часто згадував його слова під час колективізації«.

23-го травня. Сьогодні в канцелярії табору мені видали документ, що я і моя дружина — "Displaced Persons", що ми бездержавні. Секретар мене попередив, що буду змушений піти на комісію і довести, що я справді »переміщена особа« і до жодної держави не належу. Що ж, буду якось доводити.

Комісія, кажуть, буде в нашому таборі десь через місяць.

Вчора ввечорі в таборовому театрі був концерт капелі бандуристів Г. Китастого і Божика. Капеля змінилася. Бандуристи одягнули на себе якісь червоні жупани із »золотими« пазументами і виглядають досить дивно. Половина бандуристів без бандур: стоять позаду бандуристів і співають.

Говорив з деякими бандуристами і вони сказали мені таке: »Що ж, мовляв, треба пристосовуватись до смаку чужинців, треба бити на ефект«.

І ось вони »б'ють«: співають і грають не тільки українські, а й англійські пісні так трохи »під джаз«. Отаке з нашою, колись славною, капелею бандуристів...

А в нашому таборі добре розвивається і має великі успіхи хор під керівництвом проф. Трухлого. Майже щонеділі він гарно співає в нашій церкві українські молитви. Тепер готується до публічних виступів і ми невдовзі почуємо його на таборовій сцені.

25-го травня. Сьогодні минає 20 років з того часу, як на паризькій вулиці згинув від руки ворога Головний отаман Симон Петлюра. З цього приводу газета »Наше життя«, разом з додатком, надрукувала багато цінних статтей, присвячених цій трагічній події. Найбільше мені подобалися спогади про те, як Головний отаман відвідував табір інтернованих українських вояків. Ось уривок із цих спогадів:

»С. Петлюра обходить таборові інституції, а їх у тодішніх таборах було чимало, бо колючі дроти не могли ув'язнити думки, що рвалася на волю, не могли скувати енерґії більшості таборян, що шукали собі заради у всебічних творчих проявах національного і культурно-громадського життя.

Культурно-освітній відділ організував різні курси, мав власну друкарню, видавав газету »Нове життя« та інші видання. Церква пишалася своїм іконостасом та образами, в суто національному стилі виконаними. Студентство організувалося в студентську громаду і в приспішеному темпі вивчало чужі мови та готувалось до різних вищих чужих шкіл Західньої Европи. Швидко розвивалася і таборова кооператива, щомісяця відчисляючи певні суми своїх зисків на різні культурно-освітні й таборові цілі. Успішно діяли театр, кіно, хор тощо.

Падуть голосні команди: »струнко!«... і звучні слова рапортів керівників та голів таборових організацій.

І цей леґендарний та широко-популярний Симон Петлюра, що в час Крут зі своїм кошем беріг північних та північно-східніх кордонів України, що в сірій солдатській шинелі з рушницею в руках у перших лавах стрільців брав Арсенал, що на чолі військових та політичних подій пройшов через бурхливі 1918-1919 роки в історії України... цей Симон Петлюра, як завжди скромний і спокійний, приймає рапорт, всім цікавиться, розпитує, дає поради...

В таборовій кооперативі його просять вписатись до книги почесних гостей. І він, злегка прихилившись над столом, без хвилини надуми, занотовує: *»В єдності — сила, в терпінні — перемога!«*

Це гасло актуальне й тепер, в часи нашого лихоліття.

Таборові будні продовжуються...

29-го травня. Ось уже другий тиждень розповсюджуються найрізноманітніші чутки про Фюссен. Кажуть, що 21 травня до цього табору приїхало автомашинами багато американців, оточили табір кількома кільцями і намагалися силоміць загнати таборян до автомашин, щоб передати їх (мешканців табору) большевикам. Говорять, що там була жорстока боротьба, були і людські жертви. Не знаю, чи все це правда. Невже американці могли так зробити? А як же з постановою про те, що еміґрантів не будуть силоміць репатріювати?!

Сьогодні в нашому таборі розійшлася вістка, що до Авґсбурґу приїхало 100 чи 150 енкаведистів. Вони зайняли цілий готель на Кенінґпляцу. Кажуть, що тут, в нашому таборі, може повторитися »фюссенська трагедія«.

О год. 6-ій увечорі в таборовій залі, з ініціятиви Спілки Письменників і Журналістів, відбулися збори, присвячені творчості Івана Франка з нагоди 30-ліття з дня його смерти. Збори відкрив вступною промовою голова СУПіЖ-у проф. В. Чапленко. Доповідь на тему »Іван Франко як поет« прочитав П. Оксаненко. Потім проф. В. Шаян з великим почуттям і експресією прочитав уривки з поеми І. Франка »Мойсей«.

Вечір пройшов цікаво, але мій настрій не поправився. Турбують мене чутки про фюссенські події.

30-го травня. Сьогодні в таборовому театрі проф. А. Георгіїв прочитав доповідь на тему »Від каменярів до Мойсея«. Подавши дані з життя Івана Франка, доповідач відмітив велику любов письменника до народної усної творчости, а зокрема його любов до народних пісень.

Тісно пов'язаний з народом, І. Франко присвятив все своє життя боротьбі за його кращу долю. В »Каменярах« він розкрив усю силу свого поетичного генія, змалювавши могутніх борців за волю і щастя народних мас. Такі самі бойові мотиви мужности, героїзму і самопосвяти є і в інших його поезіях у збірці »З вершин і низин«.

Тяжке життя І. Франка, його сутички з галицькою інтеліґенцією, з польськими колами, невдача з одержанням університетської катедри у Львові та постійні матеріяльні труднощі — стали причиною сумного настрою у його збірках »Зів'яле листя«, »Мій Ізмараґд« і »З днів журби«.

Незважаючи на всі труднощі й невдачі, І. Франко лишився незалежним у своїх поглядах; рішуче засудивши всяку зраду своїх переконань, він поступово звільнився від тяжкого настрою, випустивши збірку своїх поезій »Семпер-Тіро« — повну оптимізму і впевненості.

Захопившись подіями 1905 року на Наддніпрянській Україні, він написав геніяльний свій твір »Мойсей«, у якому — в образах біблійних персонажів — вивів свій нарід на шлях шукання обіцяної землі. Доповідач відзначив великий вплив Франкової поетичної спадщини на інших українських поетів.

Доповідь була цікава і викликала добре враження в усіх присутніх.

1-го червня. Чутка про енкаведистів, що нібито приїхали до Авґсбурґу, виявилася неправдивою. Знову говорять про комісію, яка має робити »скринінґ«. Кажуть, що може вже наступного тижня ця комісія приїде до нашого табору. Коли б швидше, бо »чому бути — того не минути!«

Вийшов додаток до »Нашого життя«, присвячений 30-літтю з дня смерти Івана Франка. В першій статті описано могилу І. Франка:

»На розі, де алея розходиться на дві, на фоні барвистих клюмб і зелених дерев — перед нами незабутня могила... Надгробний пам'ятник піднісся у вигляді ґранітної скелі. Звитяжний каменяр, міцно тримаючи в руках кайло, широким жестом розмахнувся і »лупає цю скалу«. Його могутня динамічна постать втілює в собі мужність і сміливість, відвагу і віру в те, що йому призначено »скалу оцю розбить«, що він змурує твердий гостинець і за ним »прийде нове життя, добро нове у світ«... Чорний напис на могильній брилі сповіщає, що тут похований Іван Франко. Густі дерева міцно сплелися кронами і під подихом легкого вітру ніжно шарудять гіллям та заколисують велику людину, що спочиває там...«

В статті »Великий каменяр« читаю такі слова: »Франко твердо вірив у силу свого народу, в його переможну боротьбу. Великий поет і незламний борець вірив у відродження вільної української держави: »Встане славна Мати-Україна щаслива і вільна, від Кубані аж до Сяну річки одна нероздільна«.

•

Є ще цікава стаття »Франко, як дитячий письменник«, в якій говориться про Франка, як про письменника-педагога та »послідовного будівничого від підмурків до мурів: від дошкільної до юнацької літератури«.

Ввесь матеріял »додатку« про Франка цікавий і добре зредаґований.

2-го червня. Поет Михайло Орест сьогодні підписав мені на згадку свою збірку поезій »Душа і доля«, що вийшла в Авґсбурзі. Книжка малого формату, але має 112 сторінок, як на сучасні умови — це груба книжка.

З Михайлом Орестом ми знайомі вже кілька років. Вперше зустрілися ще у Вінниці в 1943 році. Він завжди привітний і доброзичливий. Щодо поезії, то Михайло Орест майстер, може й не гірший, як його рідний брат Микола Зеров, тільки — я б сказав — інтимніший. Ось, наприклад, його вірш без заголовка:

Минуле зноситься березою гінкою
І спогади тремтять, як листя надо мною.
Чи згадуєш і ти прогулянки над Бугом,
Як кожен камінь був безмовним нашим другом?

Далі:

Як лист у промені, серця світились наші
І забували біль і горя чорні чаші
І з гаєм, скелями, з полянами чуткими
Перекликалися, мов кришталеві рими...

У віршах цієї збірки часто зустрічаються назви рослин, як ось:

»На стовбурах *осик, грабів* і *сосон*...«
»Бутонами рясніє *сон-трава*...« (стор. 12)

Або:

»Небо предобре, як *проліска* синє...« (стор. 15)
»Постало чудо променисте:
Конвалія свята« (стор. 16)
»В кущах *зіноваті*...« (стор. 64)

Ці ботанічні елементи в поезії мені дуже подобаються. Михайло Зеров якось говорив мені, що його один брат, здається Дмитро, є чи був професором ботаніки. Може цей »родинний вплив« відбився і на його поезії.

4-го червня. Вийшла маленька збірочка поезій Лесі Українки (Реґенсбурґ, 1946). Сьогодні я дістав цю чепурненьку книжечку з підписом: »...від редактора цього видання, — О. П.« Я щиро вдячний проф. П. Одарченкові за цей подарунок.

До цієї збірки ввійшли також три вірші, що надруковані вперше, а саме: »Хотіла б я тебе мов плющ обняти«, »Все, все покину, до тебе полину« і »Квіток, квіток, як можна більше квітів«. Ці поезії взято з рукописного архіву, що зберігався в сестри Лесі Українки — Ольги Петрівни Косач-Кривинюк. У збірці є й одна маловідома поезія, яка вперше друкувалася в 1943 році в журналі »Наші дні« — це вірш »І ти колись боролась, мов Ізраель, Україно моя!«

Замість вступу надрукована дуже цікава стаття проф. П. Одарченка п. з. »Лірика Лесі Українки«. Кінчається вступ такими словами:

»Славетна геніяльна поетка нашого народу Леся Українка вірила в ясне щасливе майбутнє Української Нації, вірила і в невмиручість безсмертного поетичного слова:

»Інші будуть співці по мені,
Інші будуть лунати пісні,
Вільні, гучні, одважні та горді...«

6-го червня. Наша Спілка Українських Письменників у таборі »Зомме-Казерне« задумала розбагатіти і сьогодні влаштувала платний літературний вечір в залі таборового театру. Але тому, що серед »пишучої братії« комерсантів мало, то й тим разом із »великої комерсії« нічого не вийшло. Людей було небагато та й ті, що прийшли, не всі купували квитки; було багато »зайців« або »добрих приятелів«, що по-приятельськи за квитки не платять.

З мистецьким читанням мали виступити артисти, але в останню хвилину вони відмовилися читати. Довелося авторам читати самим. Щоправда, дехто з них добре читав, але не всі — були й такі, що й читати своїх творів не вміли.

Виступали такі автори: Софія Парфанович, Михайло Орест, Неофіт Кибалюк, Володимир Шаян і Трохим Пасічник. Найбільший успіх мав Михайло Орест із своїми віршами: »Києву« і »Повстання мертвих« . . .

В університеті зайняття вже припинилося, настала літня перерва. Почалися іспити. На іспити записалося багато студентів. Курси англійської мови продовжуються і ми з дружиною їх відвідуємо, але . . . тяжка ця мова.

Сьогодні говорив з проф. Д. Дорошенком. Він сказав мені, що читав мою книжечку »Вогні в церкві« і йому ці леґенди дуже подобалися. Розпитував, коли і як я їх збирав. Я охоче розповів.

9-го червня. Неділя. Сьогодні відбулися збори професорів і студентів нашого університету. Були присутні також представники таборової ради і таборової управи, а від ЦПУЕ — проф. Чуйко. Проф. П. Курінний прочитав доповідь про університетські курси в нашому таборі, ознайомивши присутніх з навчальними плянами. Потім виступав голова Студентської громади п. Янцишин, що говорив про невідрадний матеріяльний стан університету.

Виступали ще голова таборової ради п. Блавацький і комендант табору п. Черкасевич — говорили про те, що університет необхідний, що він виконує дуже важливу й корисну працю і йому треба допомогти матеріяльно.

Після цього несподівано виступив представник Спілки Українс[illegible] Селян із заявою: »Розуміючи, яку велику вагу має освіта для на[illegible]мічна бутніх будівників незалежної соборної держави, Українсь[illegible] еміґрантів у таборі »Зомме-Казерне« вносить свій дар на на[illegible] – 300 німецьких марок, і закликає зробити це саме Спілк[illegible]нерів . . .«

Піднялася буря оплесків.

Знову виступали промовці, дякували Спілці Селян, пригадуючи, що саме селяни завжди були і тепер є найконструктивнішим елементом в Україні, а також — як виявляється — на еміґрації.

В усіх був веселий і бадьорий настрій.

Сьогодні перший день Зелених свят. Частина людей від церковної громади ходила відвідати могилки наших земляків, що поховані на міських цвинтарях міста Авґсбурґу. Дуже добре, що люди дотримуються цього звичаю і на еміґрації.

10-го червня. Другий день Зелених свят. О год. 9-ій рано на таборовій площі біля символічної могили з березовим хрестом зібралось багато людей. Священики Української Православної Церкви відслужили тут врочисту

святу Літургію, присвячену пам'яті героїв України. Під час Богослуження співав церковний хор під керівництвом проф. І. Трухлого. Біля могили стояла почесна варта пластунів. Присутні були зворушені до глибини душі, багато жінок втирало сльози, а чоловіки схилили голови: кожний згадав своїх рідних і близьких, що полягли смертю героїв або десь загинули на невідомих шляхах.

Увечорі в Українській Греко-Католицькій Церкві відправлено панахиду за поляглих героїв України. Змістовну патріотичну проповідь виголосив о. дек. В. Пилипець. Потім делеґація з вінками, а з нею і всі присутні, священики і церковний хор, пішли на таборову площу. Перед символічною могилою стали представники громадських установ і комбатанти, а за ними — народ. На щоглі замаяв національний прапор. Хор і всі присутні проспівали сумну пісню: »У дві пари несуть нари«. Потім делеґації склали вінки на могилу. Першими поклали вінок маленькі діти з дитячого садка, а далі — таборова рада і управа, колишні політичні в'язні та представники інших установ і організацій.

Пластуни принесли урну з землею, що була взята з могили жертв концентраційного табору в Дахав. Пластуни мали на собі написи великими літерами: »Маківка«, »Дахав«, »Крути«, »Соловки«, »Вінниця«, »Береза Картузька«. Урну із землею пластуни передали голові таборової ради п. Блавацькому, а той передав її священикові. Священик, о. дек. Пилипець, поблагословив цю землю і поклав на могилі.

На закінчення хор проспівав »Вічну пам'ять«. Під час співу о. дек. Пилипець поклав частину привезеної землі під місійним хрестом, а другу частину, разом з урною, взяв до церкви, де вона буде постійно зберігатися.

До церкви урну із землею несли в супроводі урочистої процесії. Попереду йшов священик і ніс в руках урну, а за ним ішли комбатанти, пластуни і представники громадських установ та організацій.

О год. 9-ій увечорі в залі таборового театру відбулися урочисті збори чи[illegible]кутьгаличани — академія на честь героїв. На сцені серед зелені реда[illegible]квітів стояли два портрети: Симона Петлюри і Євгена [illegible]чисті збори відкрив голова таборової ради п. Блавацький коро[illegible]ною про визвольну боротьбу України, про її героїв, що віддали свое[illegible]я за волю і щастя українського народу.

Артистка О. Левицька дуже гарно продеклямувала вірш »Ще помолимось«. Потім була доповідь про визвольну боротьбу України і всі ті змагання, що й тепер відбуваються на нашій землі. На закінчення хор під керівництвом проф. Я. Барнича проспівав зворушливу пісню »Коли ви вмирали...« Урочистість закінчилась національним гимном.

15-го червня. Сьогодні в додатку до »Нашого життя« надруковані цікаві відомості з історії Українського Вільного Університету, один із відділів якого успішно працює і в нашому таборі.

В статті говориться про те, що в листопаді 1920 року з ініціятиви Олександра Колесси засновано секцію наукових викладів при Товаристві Українських Письменників і Журналістів у Відні. Цю секцію потім перетворено на Український Вільний Університет, який урочисто відкрито 17 січня 1921 року. Тоді ж проф. О. Колессу вибрано на першого ректора УВУ.

1921 року Український Вільний Університет перенесено до Праги, де за прихильною допомогою уряду Чехо-Словацької республіки і Карловського університету він виявив велику й багатогранну наукову діяльність: об'єднав численну колегію українських учених на еміґрації і дав багатьом молодим людям науку українською мовою.

В сьогоднішньому числі »Нашого життя« у замітці »Проблема опіки над еміґрантами« надруковано таке:

»... Суспільно-Господарська Рада З'єднаних Націй розглядала звіт підкомісії для справ утікачів... Одноголосно постановлено створити окрему організацію для опіки над еміґрантами, що перейняла б на себе всі завдання, зв'язані з цією справою... Новостворена організація має перейняти опіку над усіма, хто не повертається до своїх країв. Постановлено скласти списки всіх еміґрантів та втікачів... Дискутували над визначенням понять: »утікачі« й »переселенці«. Більшість була за те, щоб усіх, хто внаслідок німецьких та еспанських переслідувань мусів покинути свій рідний край, і тих, що опинилися поза кордонами своїх країн, вважати переселенцями і втікачами, себто еміґрантами, що ними повинна опікуватись новостворена міжнародна організація. До цієї категорії зачислені також жиди і всі ті, що відмовилися від повороту додому, без огляду на те, чи покинули вони свої країни під примусом чи добровільно...«

Отже, справедливість і гуманність перемагає.

В липні цього року в Оксфорді (Англія) має відбутися Світовий конґрес організацій Міжнародного Червоного Хреста. Треба надіятись, що й там хтось згадає про нас, бездомних скитальців...

Добра стара Англія — це ж благословенний край, де існують демократичні традиції, найстарші в Европі, а може і в усьому світі.

17-го червня. Сьогодні керівник табору видав »Наказ ч. 10« — »До всього населення табору »Зомме-Казерне«, в якому надруковано таке:

»17 червня ц. р. — перші роковини існування нашого табору в Авґсбурзі. Після того, як ми залишили Рідний Край і закінчилась небувала в історії людства війна, завдяки опіці Армії З'єднаних Штатів Північної Америки і гуманному піклуванню міжнародної УНРРА, з'єднались ми під одним дахом і при ложці теплої страви. Незнані шляхи нашого майбутнього єднали нас у найтяжчих умовинах у непохитну скелю, об яку відбивались усі ворожі намагання розбити і роз'єднати нашу еміґрантську спільноту.

Суцільна організація, внутрішній порядок і дисципліна були, є й кожночасно будуть метою всіх наших щоденних зусиль.

Вам, моїм помічникам пп. референтам, урядовцям, робітникам, панотцям обох наших віроісповідань, інтеліґенції і всім мешканцям табору, від великого до найменшого, складаю щиро-сердечну подяку за виконування наказів і розпоряджень, що їх я видавав виключно з метою поліпшення нашого життя на чужині.

Сповнений почуттям гордости за Вас, я радію, що нашої національної гідности й доброго імени нашого табору Ви не заплямили, що віру свою, як найдорожчу перлину, гідно й чесно зберігаєте. Цініть же, зберігайте й помножуйте здобутки минулого для щастя майбутніх поколінь, на Славу Україні!

Хай і надалі Боже Провидіння кріпить Вас вірою, з'єднує любов'ю і наділяє Вас силою і видержливістю мужньо переносити важку розлуку з Рідним Краєм. Хай нікого з Вас не покидає віра, що недалекий час нашого повороту в Суверенну Соборну Україну гряде.

Доброю волею кріпи нас, Боже!

Голова українського табору
»Зомме-Казерне« в Авґсбурзі
Олександер Черкасевич в.р.

Отже, вже рік, як існує наш табір. А що чекає нас у майбутньому? Вічно в таборі жити ж не будемо!

19-го червня. В сьогоднішньому числі »Нашого життя« в замітці »Д.П.« надруковано таке:

»Кореспондент часопису »Нью-Йорк Таймс« повідомляє з американської окупаційної зони Німеччини, що там опрацьовують проєкти розв'язки питання т. зв. »Д.П.«, що їх є в американській зоні більше як 500 тисяч. Реєстрація цих осіб надзвичайно утруднена, бо помимо репатріяції, до американської зони прибуває щораз більше число »Д.П.« з інших країн. Є надія, що окупаційна влада видасть цим еміґрантам нові документи типу колишніх нансенівських пашпортів і це уможливить їм виїзд до південно-американських країн, що погодилися прийняти до себе велике число еміґрантів . . .«

В іншому місці цієї газети читаємо: »Ген. директор УНРРА Ф. Ля Ґвардія звернувся до Суспільно-Громадської Ради З'єднаних Націй із закликом приспішити вирішення справи еміґрантів та створення міжнародної організації для еміґрантів, щоб у момент розв'язання УНРРА, запланованого на кінець ц. р., не виникла в таборах еміґрантів нужда. Він домагається репатріювати решту охочих виїхати до своїх країн, а інших розмістити в ЗДПА, Канаді, Арґентіні, Перу, Уруґваї та інших країнах, що виявили охоту прийняти до себе тих еміґрантів, що їх не можна репатріювати«.

»Делеґат СССР заявив, що ЗДПА і Англія провадять у своїх зонах окремішню політику щодо осіб, яких називають Д.П.«.

Що розумів той делеґат під »окремішньою політикою« — не знаю, але цілком ясне те, що його »турботи« нашою долею зайві й нікому непотрібні.

22-го червня. Сьогодні довідався, що на католицькому цвинтарі в Авґсбурзі »Пферзее« на хресті над спільною могилою є напис: »Тут поховані українці і ніхто не знає, хто вони«.

На 666 похованих (від 1938 року) чужинців, є 30 українців, а крім цього при багатьох інших українських прізвищах подано як національність: »Ост« або »мадяр«, »чех«, »румун« — таких є кілька десятків.

»Наше життя« з 19-го червня ц. р. пише, що в перший день Зелених свят, завдяки заходам Братства при Українській Греко-Католицькій Церкві в Авґсбурзі, на цій збірній могилі, під цим самим хрестом, відправлено панахиду, в якій взяло участь трьох греко-католицьких священиків і понад 500 українців обидвох віровизнань. Від Братства на могилу покладено вінок із написом на синьо-жовтій стрічці: »Жертвам війни — українські скитальці«.

Далі читаємо таке: »Сірі забуті могилки, часто без хрестів, сиротами прилягли в куточку кладовища. Скільки ж таких могил невідомих жертв

війни розкидано по цілій Німеччині та інших країнах Европи? Скільки ж родин чекає на вістку про поворот сина або дочки, що для них уже вороття немає? А за кілька років і сліду не стане, де була могилка такого »Ост«-а...

»Треба вітати розпочате діло Проводу Братства та його добродійної акції, що взялися до впорядкування картотеки похоронених, консервації могил та прикрашення їх тривалими українськими хрестами з тризубами, з відповідними написами. Все українське громадянство повинно щиро допомогти в цій справі. Це наш обов'язок перед тими братами, що їм не судилося більше побачити рідної землі«.

23-го червня. Сьогодні в нашому таборі проф. Д. Дорошенко прочитав доповідь про Вячеслава Липинського з нагоди 15-ліття з дня його смерти.

Вячеслав Липинський — з походження поляк, але належав до цієї групи польської шляхти в Україні, яка вирішила свою працю і своє життя віддати тому народові, серед якого виросла і жила.

Одним із найвизначніших представників цієї шляхти був і Володимир Антонович, що разом із своїми 15-ма товаришами виступив із польської студентської »Ґміни« і зорганізував з іншими українцями в Києві першу українську студентську громаду в 1860 році.

Володимир Антонович, як відомо, створив першу школу українських істориків. Товариші В. Антоновича створили рух, що відомий під назвою »хлопоманів«. Сам В. Антонович належав до »Старої Громади« в Києві; завдяки його заходам, у 1894 році змінено Т-во ім. Т. Шевченка у Львові на Наукове Товариство ім. Т. Шевченка...

На цьому тлі стає більш зрозумілою діяльність Вячеслава Липинського: він вже мав своїх попередників, мав традицію.

Проф. Д. Дорошенко свою доповідь побудував у вигляді споминів і, між іншим, розповів про один з'їзд польської шляхти, що відбувся в Києві під керівництвом Вячеслава Липинського. Сам доповідач був на тому з'їзді разом із Євгеном Чикаленком, Сергієм Єфремовим і редактором Матушинським. З'їзд відбувався українською мовою і тривав три дні. Загальна настанова з'їзду була така: »Всі мусимо стати до державно-творчої праці на Україні«. На з'їзді ухвалено видавати книжки для народу українською мовою та український журнал для польської шляхти.

Не всі польські шляхтичі витримали тяжку пробу, багато з них залишилося такими, якими вони завжди були — чужинцями в Україні. Та все ж частина з них, на чолі з Вячеславом Липинським, розгорнула позитивну працю і провадила її до кінця свого життя чесно, з повною посвятою.

Вячеслав Липинський брав активну участь у будові української держави. Зокрема багато зробив як дипломат, бувши послом української держави у Відні. Своїм знанням, зв'язками і поведінкою він домігся того, що український посол у Відні серед дипломатичного корпусу мав друге місце. Перше місце належало німецькому послові. Як посол, він мав багато важких перешкод у своїй роботі, але завжди знаходив способи боронити інтереси молодої української держави.

Коли українська держава впала, Вячеслав Липинський оселився в Рахенаві біля Відня і ввесь свій час присвятив літературній праці. Тоді появ-

ляється журнал »Хліборобська Україна«, в якому В. Липинський друкує свої відомі »Листи до братів хліборобів«, подаючи в них теорію клясократії. На його думку, є тільки три політичні ідеї і три методи організації для розв'язання основних проблем державного буття, а саме: охлократія з диктатурою, демократія з республікою і клясократія з правовою, законом обмеженою, монархією.

Головна думка »Листів до братів хліборобів« така: мусимо змінити пасивний спосіб думання, це наше фатальне »якось то воно буде« або »Україна сама зробиться«, — на активний, динамічний спосіб думання, що ніхто нам не збудує держави, якщо ми самі її не збудуємо; ніхто з нас не зробить нації, якщо ми самі нацією не станемо.

Признаюся, я перший раз чую про Вячеслава Липинського. Цікаво було б прочитати ті його »Листи до братів хліборобів«.

26-го червня. В таборовій газеті »Наше життя« у замітці »Отець д-р Кушнір здає звіт« читаємо, між іншим, таке: »...о. д-р Кушнір, голова Комітету Українців Канади, їздив до Европи, як делеґат Канадійського Українського Допомогового Комітету. На запросини цього Комітету, о. д-р Кушнір подав свій звіт з подорожі по... Німеччині та Італії. У своєму звіті о. д-р Кушнір змалював безмежну трагедію українського народу, а водночас і велику культурну працю скитальців та їх дух організованости й патріотизму. Він ясно доказує, що це надзвичайно цінний людський матеріял, з якого буде горда країна, до якої він дістанеться. Отець Кушнір звернув увагу на допомогу, що її треба буде дати в ті найкритичніші дні, коли УНРРА перестане опікуватися таборами біженців...«

Отець д-р Кушнір відвідав і наш табір »Зомме-казерне« 6-го березня ц. р. Він висловив надію, що невдовзі всіх нас зустріне у своїй гостинній Канаді.

В цьому ж числі »Нашого життя« описаний і такий випадок. Д-р Л. Цегельський, зустрівши французького посла Генрі Боннета у Філядельфії (США), стиснув йому руку й сказав: »Висловлюю мою і загальноукраїнську подяку за гостинний притулок, що його Франція дала українським воєнним скитальцям уже двічі протягом цього століття«. — »Мені дуже приємно це почути, — відповів посол, — я дякую вам за ці слова«.

27-го червня. Сьогодні врочисто закінчено шкільний рік Української реальної ґімназії в нашому таборі.

Після Богослуження, в театральній залі зібралися учителі, учні, запрошені батьки і представники Таборової ради та різних організацій табору.

Директор ґімназії А. Штефан прочитав звіт за минулий шкільний рік. Всіх учнів у вісьмох клясах наприкінці шкільного року було 213, а на матуральних курсах — 16, разом — 229. Навчання впродовж року проходило в тяжких умовах; найтяжчі були перші кілька місяців із причини невідповідного приміщення, браку підручників та реорганізацій, що відбувалися у зв'язку з виїздом частини учителів і учнів до інших таборів. Але помало ці труднощі переборено і праця з кожним місяцем ставала нормальнішою. Разом із тим ставала кращою і успішність навчання. Тепер, напри-

кінці навчального року, показники такі: визначних і успішних оцінок — 86%, неуспішних — 14%. Вони, ці показники, ясно свідчать про те, що і учителі, і учні добре працювали.

Закінчуючи звіт, директор подякував американському комендантові табору п. Свенсонові за допомогу та пані Колдувел за щиру опіку над нашою молоддю, подякував також культ-освітньому референтові проф. Паливоді та всім учителям за їх жертовну й успішну працю, а Батьківському Комітетові за діяльну допомогу школі.

Інж. Карташевський від імені Батьківського Комітету висловив подяку представникам УНРРА, директорові ґімназії та вчителям за їх добру працю.

Всі ці звіти й доповіді про ґімназію були для мене дуже цікаві, бо я мало знав про те, як працює наша таборова ґімназія.

29-го червня. В додатку до »Нашого життя« (ч. 25) надрукований заклик Обласного Представництва Української Еміґрації в Авґсбурзі до культурно-освітніх працівників, щоб ми більше подумали тепер про наші духові потреби. Виникає також потреба ознайомитися з населенням, природою і культурою Західньої Европи.

»Багато історичних пам'яток — читаємо у заклику — є в околицях нашої області... Наші історики ніде не знайдуть кращих пам'яток для вивчення середньовіччя, як тут, що є в різних стародавніх замках, церквах та музеях...

»Наші культурно-освітні референти повинні практично підійти до організації різних екскурсій, гуртків, лекцій, що дадуть нашим еміґрантам знання і уявлення про культурні досягнення Західньої Европи, яка до цього часу залишається вогнищем світової культури«.

Екскурсії до культурних пам'яток Баварії і подорожі до Альп — це добра ідея і ми з дружиною постараємося її реалізувати. Щодо того, що ніби загроза над нашою головою вже минула, то це зайвий оптимізм, бо така загроза є і ще довго буде, аж поки ми не знайдемо собі постійного місця під сонцем.

1-го липня. Заходами Спілки Письменників і Журналістів голова СУЖ-у д-р Степан Баран прочитав у нашому таборі доповідь на тему »Українська еміґрація в минулому, сучасному та вигляди на майбутнє«. Він подав історію української еміґрації від найдавніших часів і наприкінці сказав таке:

»Перед нами невідоме майбутнє. Здається, доведеться нам покинути Европу і шукати нової батьківщини десь за океаном. Найкращим місцем для всієї еміґрації була б Канада. Не зле було б і в Північній Америці, але обидві ці країни ось уже кільканадцять літ не пускають нової еміґрації. Більше є надій на виїзд до латинських країн Південної Америки. Але нам, українцям, зокрема зі східніх земель, буде дуже важко пристосуватися до латинської, католицької культури, що панує в державах Південної Америки.

На випадок виїзду за океан треба було б перед виїздом зробити відповідний добір людей з усіх верств і всіх фахів та домогтися поселення компактною масою, щоб зберегти себе якнайдовше навіть серед чужого середовища...«

6-го липня. В сьогоднішньому числі »Нашого життя« надрукована стаття п. з. »За культурне зближення«. Тут мова про зближення з еміґраціями литовською, латвійською, естонською, білоруською, юґославською і польською. Стаття кінчається такими словами:

»...Ми вітаємо всяку ініціятиву, проявлену будь-котрим із представників сусідніх народів для взаємопізнання і культурного зближення та високо цінимо всі досягнення, здобуті вже на цьому полі«.

Є також надрукована замітка п. з. »Голос ля Ґвардія«. в якій, між іншим, пишеться: »Канада, З'єднані Держави Америки та інші країни повинні відкрити свої брами для 1,400.000 скитальців з Европи — того великого скупчення людських злиднів« — сказав Ф. ля Ґвардія, головний директор УНРРА, відкриваючи сесію 48 держав — членів організації. Він заявив, що його заходи роздобути більше поживи для рятування мільйонів голодних в Европі дуже незадовільні«.

В замітці »Допомога УНРРА« сказано таке: »З головної квартири УНРРА в Німеччині повідомлено, що ця міжнародна організація буде піклуватися до кінця свого існування втікачами, переселенцями та еміґрантами, а також бездержавними, що втратили свою попередню приналежність, а нової ще не набули«.

У замітці »Канада збирає одяг« надруковано: »Як повідомляють канадійські »Українські Вісті« від 17-го червня ц. р., в усій Канаді проведено збір уживаного, але ще доброго одягу жертвам другої світової війни в Европі«.

10-го липня. Мій добрий приятель, Володимир Русальський, подарував мені збірку своїх новель »Соняшні дзвони« (Авґсбурґ, 1946), підписавши її — »О. Степовому на добру згадку«. Книжечка малого формату, в ній 16 коротких новель. Я прочитав її з великим задоволенням...

13-го липня. В »Нашому житті« надрукована замітка: »Жінки обороняють Д.П.« В цій замітці читаємо: »...Представниці різних жіночих організацій США і Канади на своїх зборах у Нью-Йорку схвалили резолюцію з вимогою, щоб Організація Об'єднаних Націй видала свої пашпорти для тих еміґрантів, що не можуть повернутися на свою батьківщину, і щоб поодиноким державам була визначена кількість осіб, що їх вони могли б прийняти до себе.

Ця вимога мала бути спочатку надіслана до жіночих організацій тих країн, що належать до організації ОН«.

В цьому числі надрукована й така замітка: »Англійська пресвітерська церква в обороні еміґрантів«. »...Правління англіканської пресвітерської церкви в Канаді — читаємо в замітці — у свій час звернулось до прем'єра Канади Мекензі Кінґа з листом, де просить ужити заходів проти примусової репатріяції української еміґрації. Лист цей підписав сенатор В. А. Камерон.

У відповіді прем'єра М. Кінґа зазначено, що канадійський уряд має на меті разом з іншими народами знайти розв'язання цієї проблеми на міжнародній арені.

»Євангельська Правда« зазначає, що згідно із заявою секретаря Комітету Українців Канади, це заступництво мало великий вплив на дотеперішнє розв'язання проблеми української еміґрації.

Пресвітерська Церква — це перша велика англійська організація в Канаді, що виступила одверто на захист українських еміґрантів«.

17-го липня. Сьогодні в таборі відкрито мистецьку виставку, яку влаштував Культурно-освітній відділ. Більша частина експонатів складається з картин Миколи Шрамченка.

Портретист М. Шрамченко належить до тих артистів-малярів, що яскраво проявляють свою власну індивідуальність у мистецтві. Фахівці кажуть, що такий мистець як Шрамченко, належить до психологічного напрямку портретного малярства. Обличчя, яке він малює, звичайно виявляє внутрішні переживання.

Добре враження роблять глибокі тони на тлі портретів, майстерна модуляція волосся на голові, добрий рисунок рук, а особливо пальців. Це дуже важливі прикмети портретного мистецтва. Дуже гарний, може найкращий, його портрет пані Блавацької. В житті — це жвава і енерґійна людина, визначна артистка сучасного театру, і такою вона виглядає на портреті.

Подобаються мені квіти, мальовані Шрамченком — вони справді виглядають, як живі, навіть відчувається свіжість і вологість рослин. Краєвид М. Шрамченка »Копиці сіна восени« — це гарна картина, що справді добре передає осінній настрій.

Кілька образів інших малярів поруч з картинами М. Шрамченка виглядають малопомітними. Виставлено кілька добре зроблених копій відомих малярів, як ось копія Куїнжі »Українська ніч«, що її зробив д-р Якименко.

Скульптури В. Сім'янцева свідчать про те, що автор має не абияку спостережливість і добру техніку різьби. Погруддя і голови зроблені дуже добре.

Виставка робить гарне враження і оглядати її — велика приємність.

20-го липня. В »Нашому житті« в статті »Справа еміґрантів« надруковано таке: »Справа еміґрантів-утікачів, переселенців та насильно вивезених до Німеччини — це міжнародня справа. Така ухвала загальних зборів ОН і на такому становищі стоять західні демократії та загалом більшість держав світу . . .

В англійському парляменті підкреслено, що право азилю, виборене впродовж століть — це один із найшляхетніших здобутків демократії і немає причини його скасовувати . . .

Розпочато в таборах переселенців в американській зоні перевірку, що зразу виявила мотив і цілі її. Проти перевірки ніхто з еміґрантів нічого не має і не може мати . . .

Якщо йде про українців, то вони не мали ані Квіслінґів, ані не вели протиальянтської політики, а вербування до т. зв. дивізії »Галичина« велося, відомо, насильними методами.

Еміґрантські маси в Німеччині ждуть остаточної розв'язки їхнього питання, що має прийти на вересневих загальних зборах ОН. Там розв'я-

зуватимуть долю не тільки привезених на працю, але й політичної еміґрації, що досі не користується ніякими правами і позбавлена будь-якої правної опіки.

Широкі еміґрантські маси не хочуть переходити під »опіку« німців, знаючи добре, що німецька психіка затруєна »іберменшівством«, і гітлерівські категорії оцінки чужинців, головно зі Сходу, ні в чому не змінилася.

Перспективи на виїзд з Німеччини малі, бо й не багато робиться в цій справі. Навіть ті, що вже мають т. зв. »афідавіти«, не змогли виїхати з Европи«.

В нашому таборі ходить така чутка: щоб ми не стали »загрозою« для людства, нас усіх мають вивезти на якийсь безлюдний острів на Атлантійському океані. Там збудуємо свою еміґрантську республіку, »без холопа і пана«!

26-го липня. До нашого табору завітав з доповіддю організаційний референт головної управи Санітарно-Харитативної Служби при Апостольській візитації Греко-католицької церкви в Німеччині. На жаль, прізвища цього пана я не записав.

Він поінформував, що у воєнній завірюсі погубилися десятки тисяч жінок і чоловіків, батьків і дітей, що тепер пробують розшукувати одне одного. Багато калік, сиріт, жінок з малими дітьми потребували негайної допомоги. І тоді група людей доброї волі, без ніякої зовнішньої допомоги, створила Український Червоний Хрест у Мюнхені з відділами по різних місцевостях Німеччини.

Налагоджено відділ розшуків, по таборах організовано для хворих лікарські амбуляторії, нав'язано контакт з таборами полонених у Ріміні, Авербаху, Платлінґу та інших містах, де сидять тисячі наших братів і синів. Започатковано різні збірки для допомоги потерпілим.

В жовтні минулого року заборонено діяльність Українського Червоного Хреста. Отже грозила небезпека, що десятки тисяч наших людей будуть позбавлені моральної і матеріяльної опіки з боку української громадськости. Тоді створено нову організацію — Санітарно-Харитативну Службу при Апостольській візитації Греко-католицької церкви.

Нова організація спирає свою діяльність на авторитеті Католицької церкви, продовжує і розбудовує започатковану працю Українського Червоного Хреста. Найголовніше завдання СХС — це моральна і матеріяльна допомога українцям, що опинились на еміґрації, не зважаючи на те, якої вони релігійної чи партійної приналежности.

Тепер СХС має в Баварії 35 станиць і 4.500 членів. Крім цього вжито заходів, щоб відкрити філії СХС в інших зонах Німеччини. СХС має зв'язок з Міжнародним Червоним Хрестом та іншими добродійними організаціями. Праця СХС вимагає від громадськости великого зрозуміння і жертовности.

»На жаль — казав представник СХС — багато з-поміж нас не бачать, як кругом нас ходять люди, наші брати, що потребують допомоги; не чують

голосіння сиріт і вдовиних нарікань. Не призадумуються над долею наших молодих хлопців по таборах полонених, не помічають тих, що втратили здоров'я в концтаборах і на чужих фабриках, а тепер лежать по лікарнях та дожидають бодай теплої, рідної усмішки і теплого серця, бо нема ліків на їхні терпіння, а ми забуваємо, що в нас є серце«.

Я вирішив вступити до СХС і внести свою лепту.

Тепер по таборах ДП відбуваються американські »скринінґи«. Як закінчуться »скринінґи«, буде чимало людей, яких позбавлять права жити в таборах і користуватися допомогою УНРРА. І тоді цим людям треба буде допомагати, бо тепер у Німеччині дуже тяжко знайти засоби до життя. Отже, така організація як СХС — нам дуже потрібна і її треба всіма засобами підтримувати.

28-го липня. Поет Василь Барка, наш кімнатний співмешканець, підписав мені своїх »Апостолів« — »... на добру згадку«. »Апостоли« — це збірка його поезій, що вийшла з друку тому тиждень. Вірші цікаві, сильне враження зробила на мене молитва — »Чернечі свічі«:

» — Молюсь: якщо ти є на світі,
Високий Господи, на всі побиті —
поглянь на душі покалічені! Чи ти
даси пропасти їм? Владико мій,
добропромінний, тихий, всесвятий,
спини безумство на землі
і добру волю в душах посели ...«

У віршах Василя Барки відчувається добрий вплив кращих зразків народної творчости. Містика і молитовний тон, на мою думку, теж народні. А все ж таки, не зважаючи на вплив фолкльору, поезія Василя Барки — це власний, сильний поетичний голос.

Як співмешканець, Василь Барка добрий тим, що рідко спить на своєму ліжку. Мабуть, він — як і личить »апостолові« — має нахил мандрувати.

2-го серпня. Сьогодні в нашому таборі сталася велика подія: нас відвідав генеральний директор УНРРА Ф. ля Ґвардія у супроводі директора УНРРА на Німеччину Фредеріка Морґана, директора нашого табору Свансона та ще кількох високих американських урядовців і старшин.

З цього приводу вийшло незвичайне видання »Нашого життя«. На першій сторінці великими літерами надруковано: »Вітаємо Ген. Дир. УНРРА«. А далі:

»Керівництво табору, Українська церква, Редакція часопису »Наше життя«, Університетські курси, вища та інші школи, майстерні та все громадянство табору »Зомме-казерне« глибоко зворушені відвідинами нашого табору Високим Гостем — сердечно вітають Шановного Генерального Директора УНРРА Ф. ля Ґвардію в нашій оселі«.

Після українського тексту, подано цей самий текст привітання англійською мовою.

Найдовше розмовляв Ф. ля Ґвардія з головою Таборової ради Володимиром Блавацьким. На жаль, я не чув про що вони говорили, але розповідають,

що мова йшла про те, чи зможемо виїхати з Німеччини до якоїсь іншої країни? Якщо зможемо, то коли це станеться, як довго ще будемо сидіти в таборах? Ф. ля Ґвардія відповідав на ці питання дуже загально, видно було, що він про це не хоче говорити.

Культурно-освітньою працею табору Ф. ля Ґвардія цікавився мало. Він людина практична, хотів знати, чи багато в нашому таборі є молодих і працездатних людей. Йому сказали, що таких людей у нашому таборі є понад 65% і це йому дуже подобалося.

В таборі тепер багато розмов про Ф. ля Ґвардію, дехто покладає великі надії на ці відвідини. Чув я і такий жарт, мовляв, Ф. ля Ґвардія пообіцяв нас усіх забрати до Америки, дати нам »ковбойські« капелюхи і послати пасти корів у преріях. Що ж, хай буде і так: будемо пасти корів, щоб тільки не тут, у Німеччині.

7-го серпня. В сьогоднішньому числі »Нашого життя« на першій сторінці надруковано фото: Ф. ля Ґвардія розмовляє із В. Блавацьким у присутності американських старшин. На тій же першій сторінці надрукована і стаття: »Заява Генерального директора УНРРА ля Ґвардії«. В тій статті написано таке:

»Ген. Директор УНРРА Ф. Г. ля Ґвардія відвідав в американській зоні майже всі більші табори втікачів і переселенців і на цю тему говорив у Франкфурті на пресовій конференції. Він обговорив цілі і завдання УНРРА в Німеччині та заявив, що 120 тисяч ДП в таборах Німеччини живуть у доволі поганому настрої і в не дуже добрих умовах.

Далі Ф. Г. ля Ґвардія заявив, що тепер у таборах перевіряють мешканців. Тих, хто не доведе свого права на допомогу УНРРА, виселять із таборів і позбавлять опіки цієї міжнародної організації. Він заявив, що найважливіша проблема для ДП знайти для них батьківщину і працю. Ф. ля Ґвардія висловив думку, що у випадку розв'язання УНРРА з кінцем цього року ДП будуть у дуже прикрій ситуації.

Переїхавши до Женеви на загальні збори УНРРА, що відбуваються у будинку колишнього Союзу Народів, ля Ґвардія подав звіт про діяльність УНРРА. На цих же загальних зборах Генеральний секретар ОН Тріґве Лі дав пропозицію, щоб УНРРА продовжувала свою діяльність і в наступному році. Цю пропозицію підтримав Ф. Г. ля Ґвардія«.

10-го серпня. Сьогодні переглядав книжки і натрапив на маленьку збірочку поезій Леоніда Полтави п. з. »За мурами Берліну«. Автор подарував мені цей примірник з дописскою: »...Олексі Степовому, єдиному етнографові на згадку, 9-го квітня 1946 року«. Я сів біля вікна і уважно читав.

Ось описаний Берлін у 1943-1945 роках. Це найстрашніший час у тому місті, знаю з власного досвіду, а поет був там »остарбайтером« і пише:

»Ми сонце стрічаємо працею
І працею провожаєм...«

Жив поет в оточенні таких же страдальців, як і він:

»Бліда дівчина з синім »остом«,
що в кутку читає »Кобзаря«!

Далі: А роки йдуть, як в'язні скуті,
Під чорний мур, без вороття . . . «

Був це час тяжкий і для всієї України, яку нещадно грабували німці:

»Все ідуть та ідуть до Берліну
Крізь морози і крізь сніги
Із далекої України
Навантажені потяги . . .«

І логічний висновок з усіх тих страждань поет висловив такими словами:

»Від найновішої Европи
Охорони, о Боже, нас«.

Автобусом в Альпи . . .

16-го серпня. Сьогодні п'ятниця, тепер 10 год. увечорі. Тому годину ми з дружиною вернулися з подорожі. Нас ціла група (30 осіб) їздила автобусом в Альпи. Подорож приємна. З Авґсбурґу виїхали через Гавнштеттин до Ляндсберґу, в якому після першої світової війни був ув'язнений Адольф Гітлер. Тут він написав свій твір про знищення Европи.

Оглядаємо зовні цю історичну в'язницю — це гарний будинок, помальований білою фарбою і нагадує радше віллу ніж тюрму. Недалеко від цього місця є табір »авслендерів« із сіоністською зіркою над брамою.

Їдемо далі . . . Зупинились біля мосту річки Аммер, що пливе невеликим річищем 76 метрів нижче, під мостом. Тут уже починаються Альпи, перед нами вперше відкривається гірський краєвид: високі стрімкі стіни скель з обидвох боків вузької долини, на дні якої бурхливий гірський струмок. Понад струмком в'ється стежка, якою йдемо аж до великої дороги, де нас чекає автобус.

Їдемо далі, приїжджаємо до Обераммерґав — невеличкого баварського села, що розташоване поміж стрімкими скелями Альп. Мешканці цієї невеликої оселі здавна відомі, як різьбарі по дереву і артисти релігійної містерії.

Ще в XIV-му столітті Обераммерґав був при великій дорозі, що йшла з Венеції на північ через Авґсбурґ і Нюрнберґ. Це втягнуло мешканців цього села в коло торговельних і промислових інтересів того часу. В Обераммерґав розвивається різьба дерев'яних церковних предметів. У цьому мистецтві довгий час надавав тон Нюрнберґ і цілком можливо, що селяни Обераммерґав навчилися різьбити від нюрнберзьких майстрів. Дехто думає, що поштовх до різьбарського мистецтва могла дати селянам і їх участь у будівництві Еттальського манастиря, що п'ять кілометрів від цього села.

Так чи інакше, мешканці Обераммерґав давно відомі як різьбарі і їхні різьбарські вироби поширені далеко поза межами Німеччини.

Пристрасть мешканців Обераммерґав до всього божественного виявлялася ще в тому, що на Різдво і Великдень у XV-му і XVI-му століттях вони давали вистави містерій, що показували події з життя Ісуса Христа. Відомо ж бо, що »дійства« в середні віки були дуже поширені по всій західній Европі, а головно в Баварії мали особливий успіх.

На Різдво ставили »Трьох царів«, що прийшли зі Сходу поклонитися Божому немовляті, а на Великдень — »Господні страсті«.

У XVII-му столітті в житті цього села трапилася незвичайна подія, що примусила його мешканців увіковічнити себе славою і затримати середньовічну традицію аж до наших днів.

Під час 30-літньої війни, коли вся Баварія страждала від навали шведів, в цій місцевості виникла чума. Мешканці села Обераммерґав уважно стежили, щоб ніхто з чужих не прийшов до їхнього села, але все ж таки не вбереглися. Однієї ночі — як каже переказ — до Обераммерґав прийшов один чоловік із сусіднього села, в якому лютувала ця страшна пошесть. Так чума накинулась і на мешканців Обераммерґав. Люди вмирали, як мухи і ніякого рятунку не було. За короткий час померло від чуми 84 особи і багато людей було вже на смертній дорозі. Тоді всі мешканці села зібрались у церкві й урочисто перед престолом дали Богові обіцянку, що кожного десятого року будуть ставити трагедію Страстей Господніх, як згадку про страждання та смерть Божого Сина, якщо Бог їх помилує і захистить від цієї страшної пошесті. Це сталося напередодні святих Семена і Юди в 1633 році. Після цього згубна пошесть почала помітно зменшуватися і згодом зовсім зникла. Через рік, 1634 року, перед церквою була поставлена перша вистава Христових страстей. Подібні вистави були і в інших, сусідніх селах Баварії, аж до другої половини XVIII століття.

В 1762 році вийшов урядовий наказ, щоб вистави не відбувалися увечорі, а тільки вдень. В 1770 році духовні авторитети заявили, що вони вважають за недопущенне, щоб велика таємниця світлої релігії була предметом сцени і уряд заборонив тоді всі вистави Христових страстей. Мешканці Обераммерґав довго добивалися дозволу і з великими труднощами той дозвіл одержали, але не тільки вони, а й інші села Баварії. В 1780 році уряд знову заборонив ставити містерії, але ця заборона, хоч стосувалася до всіх сіл Баварії, не стосувалася до мешканців Обераммерґав. У 1801-1811 роках знову була заборона, проте мешканцям Обераммерґав і цим разом пощастило здобути дозвіл, вже назавжди.

Спочатку вступ на вистави містерій був безплатний, але в 1720 році вже почали брати оплату і зібрали 73 фльорини. До цих грошей громада додала ще 200 фльоринів і в цьому році артисти містерій придбали перше сценічне вбрання, більша частина якого зберігається у гардеробах ще й до наших днів... У 1840 році виставу цю вже відвідало біля 50 тисяч людей.

В половині XIX століття виставами містерій зацікавилися журналісти і з того часу почалися появлятися похвальні статті. Слава про Обераммерґав постійно зростала й приваблювала до нього десятки, а то й сотні тисяч відвідувачів. Навіть за гітлерівського режиму в 1934 році відбулося понад 70 вистав, що їх оглянуло понад 400.000 людей, у тому багато чужинців, біля 60 тисяч американців.

Спочатку вистави відбувалися на цвинтарі, а в 1820 році, коли вже стало тісно, побудовано дерев'яну сцену на майдані посеред села, на тому ж місці, де тепер стоїть будинок театру.

Спочатку вистави відбувались під відкритим небом, але погода в горах, як відомо, рідко постійна, часто паде дощ і глядачі мусіли брати з собою парасолі або мокнути. Щойно в 1900 році збудовано дерев'яний дах на великих залізних дугах, а сучасне приміщення театру збудоване 1929 року.

Сцена складається з чотирьох частин: велика авансцена, посередині якої в окремому закритому приміщенні є ще внутрішня сцена з вулицями Єрусалиму; внутрішня сцена має розсувну завісу і на випадок негоди захищається дахом. Ця сцена служить для живих картин та для тих дій, які вимагають зміни декорацій. Вздовж всієї передньої сцени перед кожною дією стає в одній лінії хор і тут же проходять дії, які не вимагають зміни декорації. Там, де треба дати простір масовим сценам, внутрішня сцена зливається з передньою.

На перший погляд таке плянування видається дивним, але наш земляк, українець, Я. Н. Колубовський*, що був тут присутній на виставі в 1910 році, пише, що мірою того, як розвивається дія глядач починає миритися із своєрідними умовами сцени і навіть здається, що з допомогою такої конструкції вирішується складне завдання режисера.

Текст лібретто Господніх страстей також має свою історію. Євангельські тексти давали добрий матеріял для глибокої трагедії, але для того, щоб вставити їх у рамки сцени треба було спеціялізації. За свідченням вже згаданого Колубовського, в той час ще зберігалося лібретто з 1662 року. »Знайомлячись з тим текстом — пише він, — що написаний незграбними віршами, починаєш розуміти, чому духівництво вважало виставу Страстей непристойністю. Тут велика роля відводиться сатані, а реалізм в окремих місцях доведений до крайності. Юда вішається на сцені, чорти спочатку допомагають йому, а потім скидають його з дерева і тягнуть за ноги до пекла. Жарти і дотепи, якими насичене лібретто, також розраховані на низький смак глядача«**.

Дія за текстом 1662 року починається від появи Симеона Кирмнеянина. Перед кожною дією є пролог, але хору ще немає.

Трагедія побудована слабо, без зв'язку; закінчення її із сценічного погляду нічим не обґрунтоване. Потрібна була нова переробка тексту і за цю роботу бралися священики або ченці Еттальського манастиря, але нічого доброго з цього не виходило.

Сучасний текст Страстей написав місцевий священик Дайзенберґер у 1850 році, музику написав ще в 1820 році місцевий учитель Д. Рахус. З теперішнього лібретта вилучено все, що могло б ображати почуття вірних, а натомість додані сцени, що потрібні для позитивного розвитку дії. Перед кожним актом є пролог і хор. Текст для хору і прологів написаний віршами, а остання частина лібретта — прозою. Хор пояснює картини — ніби ілюстрація до слів хору.

---

*) Пізніше був професором Ніжинського ІНО.

**) Тут і далі цитую за жур. »Нива«, 1912.

В новій інсценізації бере участь понад 1.200 осіб, в тому хор, що складається із 100 осіб. Склад оркестри — 50 осіб. Ціла дія триває біля 8 годин. Найбільша картина щодо кількости людей — це »Христос у Пилата«, в якій бере участь понад 800 учасників.

»Так іде дія за дією — пише Я. Н. Колубовський, — картина за картиною з однією лише перервою на обід. Як тільки закривається завіса середньої сцени, зараз же виходить пролог і хор. Глядач не встигає справитись з одержаним враженням. Вісім годин напруженої уваги дають про себе знати втомою, але все ж таки цікавість не послаблюється, не зважаючи на стомлюючу довготу хору і дуже повільний темп дії з моменту зради Юди до засудження Христа на смерть. Цікавість викликається й оригінальністю постановки: хори, відкрита сцена, особлива музика — все це потрібне для глядача«.

За свідченням Я. Н. Колубовського, живі картини ставились із великою майстерністю:

»Можна дивуватися з тієї швидкості, з якою за однією картиною йде друга... Одяг дійових осіб підібрано з надзвичайною увагою. Яскравість фарб приведена в гармонію і не ріже очей«.

Ми оглядали цей одяг, завідувач театру показував нам кімнати-гардероби (а їх біля двадцять) і ми любувалися кольорами і формою одягу. Найкраще, як мені здається, вбрання царя Юдейського, фарисеїв і книжників.

Так в Обераммерґав ще й досі зберігаються ознаки старої грецької драматургії: хори і значна частина постійної сцени. Тут не визнають ґриму і парика, а тому доводиться вибирати таких типів, яких треба для постановки сцени. Це завдання завжди було добре розв'язане, якщо вірити багатьом очевидцям містерії.

В Обераммерґав створилася своя школа, свої традиції. Жіночі ролі, згідно з традицією, можуть виконувати лише дівчата. Виконавці Страстей повинні утримуватися від будь-яких розмов з глядачами.

Є тут ще інший, »спеціяльний« театр, в якому мешканці села, особливо молодь, пробують своїх сил і з-поміж них заздалегідь вибирають відповідних виконавців окремих роль. Розподіл роль робить окремий комітет ще довго перед виставою, щоб артист міг підготувати себе не тільки в техніці гри, а й до »декоративного« вигляду: підростити відповідно волосся, бороду тощо.

Іноді трапляється, що головні ролі виконують два, а то й три десятиліття під ряд ті самі артисти. Так, наприклад, Антон Лянґ виконував ролю Христа в 1900-их, 1910-их і 1922-их роках. Про нього захоплено писала світова преса.

Репетиції починаються не пізніше, як сім місяців перед виставою. У плянуванні масових сцен відчувається вплив клясичного малярства, а »Тайну вечерю« зроблено зовсім за Леонардом да Вінчі.

З'являються тут і своєрідні театральні »зірки«. Артист Маєр, що в 1890 році виконував ролю Христа, так захопив присутніх на виставі американ-

ців, що вони пропонували йому мільйон долярів, щоб тільки поїхав до Америки в артистичне турне. Маєр відмовився від цієї пропозиції, мабуть відчував, що в інших обставинах він не досягне такого мистецтва виконання цієї ролі.

В Обераммерґав за довгі століття витворилася така особлива атмосфера, що нею мимохіть переймається кожний, хто приїде сюди з іншої країни. Особливо багато має це село прихильників серед англійців і американців, що подарували мешканцям Обераммерґав чудовий орган і дорогоцінну шафу для зберігання архіву. Коли в 1910 році село залила повінь, на заклик лондонських газет посипались пожертви від багатьох прихильників Обераммерґав. Правда, сільський голова офіційно заявив, що мешканці його села ніяких пожертв не приймуть, все ж таки співчуття до цього маленького гірського села було виявлене.

Містерії починаються в травні і продовжуються аж до вересня, по два-три рази на тиждень. Більшість населення села, включно з дітьми, працює в театрі, а ті, що вільні від вистави господарюють удома, доглядають дітей або приймають приїжджих.

Останній сезон містерій був у 1934 році. Наступний сезон мав відбутися в 1944 році, але не відбувся через війну. Тепер заплянованi містерії на 1950 рік.

Є в Обераммерґав ще одна цікава річ — Розп'яття, що в глибокій печері на високій скелястій горі. Його подарував мешканцям села король Людвиг II, що був великим прихильником Обераммерґав.

18-го серпня. Вчора закінчив писати про село Обераммерґав, а сьогодні подам опис нашої дальшої подорожі в Альпи.

Ми поїхали до села Лінденберґ, де між високими горами стоїть чудовий замок короля Людвига II-го — Лінденгоф. Тут гарна гірська місцевість; король, кажуть, дуже любив гори і сам вибрав це місце для свого замку.

Замок побудований у стилі барокко. Скульптура і малярство дуже різноманітні. Сюжет картин переважно взятий із старонімецьких саґ і творів Р. Ваґнера.

В замку оглянули шість королівських колон і чудову вазу — дарунок Наполеона III. Далі кухня і мешкання для служби, а нагорі, на другому поверсі, мешкання самого короля. В музичній кімнаті стоїть цікавий музичний інструмент: піяніно, з'єднане з гармонією. На стінах імітовані паризькі ґоблени. На стелі дуже гарна картина Ротшільда »Вечір«. На коминку з баварського мармуру вирізьблена постать Людвіка XVI — короля французького, якого Людвиг II любив наслідувати. Стіни оздоблені правдивим 24-каратовим золотом.

Друга кімната називається »срібною«, вона сяє білим світлом від справжнього срібла. На стінах портрети французької шляхти, прибічників короля Людвіка XVI-го.

У приймальні стоїть трон з гербом короля Баварії. Недалеко від трону два столики з малахіту та кілька гарних картин, на яких зображені сцени з французького двору.

Були ми і в королівській спальні — це найбільша кімната. Тут стоїть королівське ліжко під бальдахіном, відділене балюстрадою. Мабуть, король боявся спати, тому зробив собі загороду. Є гарний свічник на 120 свічок, зроблений із чеського кришталю. Усе сяє справжнім золотом, якого навіть Гітлер не відважився конфіскувати.

Їдальня короля — велика кімната, в ній багато жовтого і блакитного кольорів, тому й називається »ранок«. Є ще тут дзеркальна заля, в якій стоїть фльорентійський стіл, оздоблений коштовним камінням, а також різьблений свічник із слонової кости. На долівці — килим із струсиного пір'я.

Замок невеликий, але кажуть, що він був найкращим з усіх замків Німеччини. Людвиг II-ий мало турбувався добробутом свого народу і ввесь свій державний скарб витрачав на палати, замки тощо. У приватному житті не був щасливим, також і його смерть не була королівською, бо він утопився 1886 року, втікаючи від своїх переслідувачів.

Біля замку — гарний королівський парк; тут штучно збудована велика печера з озером, що освітлюється електричним світлом. Печеру будувало сто майстрів два роки. Тут мали виставляти опери Ваґнера для короля і його почту. На озері є човен у вигляді лебедя. Кажуть, що король любив перебиратися на »Льоенґріна« і плавати човном-лебедем по цьому мальовничому озері. Але з операми Ваґнера королеві не пощастило, бо акустичні умови в печері були такі погані, що після першої вистави довелося відмовитись від цієї ориґінальної затії.

Недалеко від печери, в цьому парку, є ще »маврітанський кіоск« — невеличка будівля в східньому арабському стилі, де король з товариством проводив розмови, попиваючи чорну каву... Стіни цього кіоску з дрібного різнокольорового скла різноманітної геометричної форми і в багатьох комбінаціях утворюють дивні композиції східніх орнаментів.

Над самим замком — водограй, що б'є на 32 метри вгору. Водяні басейни, водограй і скульптури, що оздоблюють замковий парк, свідчать про мистецький смак короля.

Далі ми поїхали до Ґарміш-Партенкірхен — це місцевість зимового спорту та останньої олімпіяди. На спортовому майдані ще й досі стоять щогли з олімпійськими знаками.

Наближався вечір і нам залишилося вже мало часу. Все ж таки ми поїхали ще на гору Кройцек. Було цікаво їхати, бо це високогірська линвова залізничка. Кройцек — височина (1641 метр) над рівнем моря. Звідси дуже гарні краєвиди Альпійських гір. Видно снігом покритий вершок Цуґшпітцу, а в його підніжжі майоріє озеро Айбзее.

Наша подорож була цікава і залишиться як приємний спогад.

»Зміна політики . . .« та інше

24-го серпня. Субота. В сьогоднішньому числі »Нашого життя« є стаття п. з. »Зміна політики щодо ДП«. В ній написано, що у зв'язку з відвідинами таборів директором УНРРА ля Ґвардією, можна сподіватися деяких змін політики УНРРА щодо ДП та взагалі еміґрантів.

Згідно із вказівками Головної ради УНРРА, ля Ґвардія склав угоду з Тітом, на основі якої Юґославія матиме право відкривати в таборах УНРРА свої інформаційно-репатріяційні відділи. Такі самі угоди має в пляні скласти ля Ґвардія з Польщею і СССР.

Відвідавши майже всі великі табори ДП усіх національностей в американській зоні, ля Ґвардія переконався, що мешканці таборів живуть в атмосфері поганих настроїв, часом здеморалізовані, не мають плянів на майбутнє. На його думку, треба посилити акцію репатріяції, »щоб краще й успішніше заопікуватися всіма тими, хто остаточно йде на добровільну еміґрацію«. Цей його плян виключає »насильницьку репатріяцію«.

Призначений новий головний директор УНРРА на Німеччину, Маєр Коган, вже дав розпорядження посилити аґітацію серед ДП на користь репатріяції.

Стаття кінчається таким підсумком: »Зміна політики УНРРА щодо ДП може принести деякі неприємності для мешканців таборів, але одночасно вона напевно наблизить остаточну розв'язку проблеми переселенців, що підлягає лише компетенції загальних зборів ОН«.

Що ж, будемо надіятися на краще.

26-го серпня. В нашому таборі вже існує кілька шкіл, а саме: народна школа, школа хатнього господарства, реміснича, технічна, торговельна школи і ґімназія.

Сьогодні учні всіх шкіл, з нагоди початку навчального року, зібралися в обидвох церквах. У Православній церкві Богослуження відправив преосвященний архиєпископ Ігор з участю всього духовенства. Після Служби Божої, архиєпископ Ігор виголосив проповідь, звернену до учнів і батьків, підкресливши, що тільки наука і праця зможуть урятувати нас від зайвих страждань на чужині.

У Греко-католицькій церкві теж відбулося Богослуження. Промовляючи до батьків і дітей, священик зацитував вірш Івана Франка: »Праця єдина з неволі нас вирве . . .«

Приємно дивитися на дітей, але й страшно стає, як подумаєш про їхнє майбутнє: що їх жде, куди закине їх примхлива наша доля? В кожному випадку, вчитися необхідно, і діти учаться. Шкіл у нашому таборі досить, управа табору вже кілька разів зверталася до батьків, щоб вони своєчасно записали своїх дітей до відповідних шкіл. Інтеліґенції у нашому таборі також досить, тому не відчувається браку учителів. Навпаки, є багато учителів безробітних.

31-го серпня. Вчора одержав таке повідомлення:

»Цим запрошуємо Вас прибути на збори Авґсбурзького об'єднання УВАН, які відбудуться в суботу 31-го серпня ц. р., о 7-ій год. вечора, в авдиторії

університетських курсів. Збори присвячені творчості М. Ореста.

Програма: Вступне слово — проф. В. Шаян,
Поема М. Ореста »Повстання мертвих« (читає автор),
Проф. В. Державин — »Поезія М. Ореста і неоклясицизм«.

10-а год. ввечорі. Ось щойно вернувся зі зборів УВАН, слухав все, що там було. Найбільше мені подобалося читання самого Михайла Ореста: він читає добре, його поема цікава. Взагалі — він поет у повному й найкращому розумінні цього слова.

В сьогоднішньому »Нашому житті« є така замітка: »Передали совєтам« — »Головна квартира американської армії повідомила, що американська влада передала СССР у прикордонній місцефості ГОФ 636 совєтських громадян, узятих свого часу в полон у німецьких уніформах. З них п'ять осіб намагалися покінчити життя самогубством, шість утекло, але двох знову піймано«. Ось яка гуманність!

2-го вересня. Сьогодні ми їздили автобусом на екскурсію до королівського замку на острові Herrenchiemsee, що розташований в південній частині Баварії на озері Chiemsee.

Самий острів — це суцільний парк із старими великими деревами. По середині цього острова, на підвищеному місці, стоїть »маленький Версаль« — замок, що його збудував король Людвиг II-ий, як копію славного Версальського палацу.

Замок — в стилі рококо, оздоблений білими мармуровими скульптурами, барельєфами та розкішними візерунками над вікнами і дверима. Перед замком — великий, з багатьма фігурами, водограй. Середина замку така розкішна, що важко описати. Краще бачити власними очима і переконатися на що здібна людська фантазія, така близька до оповідань чарівних казок.

Сюжет картин взятий, переважно, з історії Франції часів Людовіка XVI-го, але не бракує тут і образів та скульптур з клясичної мітології Греції і Риму. Особливо відзначається дзеркальна заля з дорогоцінними люстрами та скульптурами античних і середньовічних учених і філософів.

Кажуть, що цей замок король призначив для прийнять чужоземних монархів і високих вельмож.

Так ось ми оглянули вже третій замок короля Людвига II-го; всі вони дуже гарні і залишають приємне враження.

Дещо про справи літературні . . .

10-го вересня. Сьогодні мій сусід, Іван Манило, підписав мені збірку своїх байок »Колючий сміх« — »...на згадку«. Збірка невеличка, але гарна й чепурна. Я з великим задоволенням перечитав її і, як мені здається, знайшов у ній досить вдалі байки.

Дуже добрий у ній новий варіянт старої байки »Лебідь, Щука й Рак«:

»На придніпровому лану
(На новий лад цю баєчку я втну),
Гірких зазнавши мук і сліз,
Впряглись у віз
Відомі — Лебідь, Щука й Рак...
І сталось, звісно, так:
Наш Лебідь вмить
До Києва — аж рветься, та летить,
А Щука навісна — у волзьку воду,
А Рак — ти ба який! —
(Мовляв, він також не дурний),
Плекаючи незгоду,
Аж рад,
Що тягне віз у Львів, назад...
Кого ж судити з них, скажіть,
Бо віз і нині ще стоїть?«

Здається, що після Леоніда Глібова (помер ще 1893 року) в українській літературі доброго байкаря не було. Аж ось на еміґрації, в благословенному таборі »Зомме-Казерне«, з'явився на світ Божий »Колючий сміх« Івана Манила. Що ж, хай йому щастить, хай росте й розвивається новий байкар.

У вересневому додатку »Нашого життя« була рецензія на цю збірку, що кінчиться такими словами:

»Не поставимо молодого байкаря Івана Манила поруч Глібова, не будемо передчасно співати йому дитирамби, але сміло скажемо, що природа обдарувала його хистом до творення байок і що, помноживши той дар на наполегливу працю й науку, він зможе ввійти в новітню українську літературу«.

Я повністю погоджуюся з цим висновком рецензента.

24-го вересня. В газеті »Неділя«, що виходить в Ашафенбурзі, з 22 вересня ц. р., є коротка згадка про мою книжку »Українські народні танці«:

»Це альбом українських народніх танців, зредаґований Олексою Степовим при співпраці Б. Солука (фото), В. Залуцького (мистецьке оформлення), Євг. Андрухович (сценізація). Текстуальну частину опрацював Олекса Степовий.

Альбом складається з 29 фотографій українських народніх танців, з короткої інформації про українців і українську культуру, зі вступу Ол. Степового про танець, як окрему форму мистецького вислову душі народу та про український танець зокрема, врешті з поясняльних приміток до кожного танцю та до кожної картини англійською і німецькою мовами.

Альбом опрацьований і випущений з одного боку, як вступ до дальнішого літературного обробітку українських народніх танців, а з другого боку подуманий з метою пропаґанди нашого танкового мистецтва. І він у великій мірі виконує своє завдання...

Альбом оправлений в напівполотно з кольоровою обкладинкою. Технічне виконання ілюстрацій не завжди вдовольняюче.

Не зважаючи на ці недоліки, видання вартісне й може бути потрібною книгою в українській хаті«.

Рецензія не підписана. Я вдячний »Неділі« і за такий відгук на мою книжку.

1-го жовтня. Сьогодні одержав запрошення від управління МУР-у взяти участь у черговій конференції МУР-у, присвяченій станові та завданням української літературної критики на еміґрації. Конференція відбудеться в українському таборі УНРРА в Байройті 4-6 жовтня ц. р.

Добре, радо поїду, послухаю, що там будуть говорити про критику, що так заповзялася критикувати все і всіх підряд. Наша сучасна критика не допомагає письменникам, а нищить їх.

В таборі знову чутки про якусь страшну комісію, що має приїхати до нас. Кажуть, що наш табір будуть ліквідувати, а нас усіх розженуть по інших таборах.

В мене особисті справи кепські, бо дружина хвора і їй треба лікуватися, треба ліпших харчів, але бракує матеріяльних засобів. Правда, маю надію на покращання, бо сьогодні почув у книгарні, що мої книжки добре розходяться і книгарня може виплатити мені досить поважну суму. Це добре. Отже, до Байройту поїду.

Бачився сьогодні з нашими літераторами — вони всі їдуть до Байройту. Один з них був здивований, що і я одержав запрошення; він, бачте, думає, що письменник тільки той, хто віршики пише.

7-го жовтня. Ще вчора вернувся з Байройту. Подорож була цікава, і місто цікаве, тут жив і працював відомий німецький композитор Р. Ваґнер, тут похований Франц Ліст.

Біля театру Ваґнера ми зфотографувалися. Частина будинку, де жив Ваґнер, тепер у руїнах, тут, кажуть, упала бомба. Руїни поросли травою і квітами. Над однією такою квіткою, що визирала з-поміж каміння, присів Михайло Орест і щось собі шептав. Треба сподіватися, що про цю квітку на руїнах буде написаний вірш.

На конференції було багато учасників, що приїхали з різних таборів.

Конференцію відкрив вступним словом Улас Самчук. Він, між іншим, говорив:

»Письменникові взагалі дано багато такого, що виставляє його на перший удар і на перші колізії з тим, що має бути. Нашому українському письменникові цей привілей надається подвійно. І, щоб виконати те завдання, що на нас історія покладає, ми зобов'язані передусім добросумлінно заналізувати й перевірити ті моральні субстанції, що дають нам право носити почесне ім'я поета, письменника . . .

Тепер про критику. Критика, на мою скромну думку, велика будівна сила в організації творчости. Справа тільки в тому, щоб вона була не проявом літературного жонґлювання й фехтування модними словами про модні явища дня, а щоб порушувала вона основні проблеми мистецької творчости. Ми в критиці дуже схильні збочувати до особистих замилувань: що мені

подобається, а що не подобається. І критика ухиляється від обов'язку робити те, що їй може й не подобатися, бо життя підносить не обов'язково завдання, що нам подобається«.

Закінчив він свою промову такими словами: »Вірмо й будуймо. Ми тут приятелі. Більше. Ми брати. У наших жилах тече та сама кров і на наших устах та сама мова. Кров наших предків, мова наших матерів. Виправдаймо цю зобов'язуючу солідарність до найдалі йдучого кінця«.

Мирна промова голови МУР-у трохи спантеличила критиків, вони, мабуть, сподівалися наступу й готувалися до оборони.

Увечорі (4-го жовтня) говорив з д-ром Остапом Грицаєм. Він витягнув з кишені мою книжечку »Вогні в церкві« й сказав: »Оце я саме зараз читаю, і мені ці речі подобаються. Я пригадую собі, як у нас на селі оповідали...« І почав оповідати про те, які він чув народні перекази і леґенди, коли ще був удома, в рідному селі. Ми розговорилися і я побачив, що він зовсім не такий лихий чоловік, не такий кепський, як про нього звичайно говорять наші віршописці.

Другого дня конференції (5-го жовтня) я з великим задоволенням прослухав цікаву доповідь д-ра О. Грицая на тему: »Літературна критика, її творча мета і небезпеки«.

Найбільше подобалася мені доповідь про літературну критику, що її прочитав проф. Леонід Білецький ще першого дня конференції. Висновки з його доповіді »Письменник і критик« були такі:

1. Критика — великий і конструктивний чинник в історії і розвитку літератури, коли вона в руках досвідчених, фахових і об'єктивних критиків.

2. Критика стає великим злом і деструктивним чинником, коли нею орудують лихі люди й непокликані неуки, що — взявшися за перо — скеровують його на оцінку літературної творчости письменника, якого вони як слід не розуміють.

3. Критика — неґативне явище в руках тих критиків, що не ставлять за мету своєї праці добро і розвиток українського письменства, а керуються своїми персональними інтересами та оцінюють літературне явище суб'єктивно або зводять з автором персональні порахунки.

4. Літературна критика повинна бути і в самому МУР-і, але критика здорова, об'єктивна, толерантна і фахова найвищої кваліфікації.

5. Така критика має бути заснована на взаємному довір'ї, на колеґіяльних стосунках, на зрозумінні один одного і на принципі взаємної допомоги, а не взаємного поборювання. Критика має розвиватися в ім'я кращого мистецького рівня як самої літератури, так і критики.

Це основні пункти з доповіді проф. Леоніда Білецького — дуже конструктивної і доброзичливої. Під час обідньої перерви я підійшов до професора і подякував йому за приємність, що її дала мені його доповідь.

Після доповіді виступали критики, які вже прославили себе своїми деструктивними статтями. Вони намагалися виправдувати себе тим, що — мовляв — »смак критика має велике значення« і т. п. Створилося замішання і запанував якийсь не зовсім приємний настрій.

В нашому таборі все по-старому... Дружині трохи ліпше, може дасть Бог і хвороба пройде.

16-го жовтня. Сьогодні одержав листа від С. К. з Кельну. Він пише про свої враження з конференції МУР-у в Байройті, ось деякі виїмки:

»Я добрався цілком добре додому зараз же другого дня по Вашому виїзді. Враження від конференції таке, як начеб десь був у товаристві молодців, серед яких добра половина жуліки й прихвости, і шукають нагоди, щоб себе оковпачити...«

Отже, кепське враження від конференції залишилось не тільки в мене. Не зважаючи на позитивні виступи Уласа Самчука, Леоніда Білецького і Остапа Грицая, конференція була подібна на збіговисько сварливих людей. Нетактовні виступи тих, хто вже має славу »розбишак у літературі«, були дуже неприємні...

В тому ж самому листі С. К. пише: »Після повороту додому, я застав тут вістку, що до нас у скорому часі має прибути комісія для перевірки ДП. Це трохи нервує, а головне зв'язує руки, бо треба сидіти і ждати її«.

Такі самі вістки і в нашому таборі, але я вже не звертаю на них уваги. А як буде комісія — хай буде. Гріхів за собою не маю, але — всі ті комісії таки неприємні.

Сьогодні бачився з Володимиром Русальським. Він на конференції МУР-у не був: »Мистець — каже він — це індивідуальність, а всякий натовп потрібний тільки для нездар«.

Я цілком з ним погоджуюся.

5-го листопада. Сьогодні Петро Павлович підписав мені »на згадку« дві свої книжки: »...О. Степовому зі щирою пошаною на спогад від автора«. Це — »Поділля« і »Слідами Михайла Коцюбинського«.

»Поділля« — ілюстроване видання про міста Кам'янець і Вінницю чотирьома мовами: українською, англійською, французькою і німецькою. Видання цікаве й дуже добре ілюстроване.

Подаючи історію міста Кам'янця-Подільського, автор пише: »Літопис розповідає, що на місце, де нині місто Кам'янець, загнався, полюючи на оленя, князь Юрій Коріятович. Ця місцевість йому так подобалась, що він вирішив побудувати тут місто«.

Історія міста Кам'янця-Подільського справді цікава, але — на жаль — коротка, тільки на чотирьох сторінках.

Про Вінницю автор починає свій опис так: »...Вінниця вперше згадується в літописі, як укріплене місто, в другій половині 14-го століття, коли князі Коріятовичі будують тут великий замок. Замку цього давно вже немає. 1424-го року татари зруйнували Вінницю і спалили замок. Однак замок відновили. 1580-го року татари зруйнували замок і вже доценту...«

А далі: »З першої половини 16-го століття Вінниця розбудовується на правому березі ріки Бог... єзуїти року 1649 будують навколо своєї резиденції-костьолу, школи, домівки для ченців тощо — високі стіни, які згодом

дістають назву »Мури«... Із стародавніх будівель »Мурів« і тепер лишився добре заціліли́й головний корпус, де був костьол і кляштор єзуїтів...«

Я знаю ці »Мури«. В 1943 році бував там не раз. Це справді понурі середньовічні будови. Мені подобається середньовічна архітектура; все здається, що там, десь за тими мурами і заґратованими вікнами, ще зберігаються нерозгадані секрети історії нашого краю.

Далі в книжці розповідається про те, що в 1650 році Вінниця входила до складу Кальницького полку, на чолі якого стояв полк. Іван Богун. »Зимою 1651 року польський гетьман Калиновський напав на Вінницю. Одначе Богун не був заскочений. Він наказав козакам повирубувати ополонки на ріці Бог і добре замаскувати їх. Заманивши на лід польське військо, прийняв бій. Військо Калиновського було розгромлене«.

Знаю з власного досвіду, що в самій Вінниці та в навколишніх селах про цей бій козаків з поляками ще й досі зберігається багато цікавих народних переказів. Деякі з них я записав, бувши на Вінничині кілька років тому.

Друга книжка Петра Павловича »Слідами Михайла Коцюбинського« добре ілюстрована портретами письменника і фотознімками з тих місць, що мають відношення до його життя і творчости.

Книжка робить приємне враження і, на мою думку, буде корисною для нашої шкільної молоді. Я щиро вдячний Шановному Петрові Павловичу за цей милий подарунок із його власноручним підписом.

16-го листопада. Сьогодні попав мені до рук »Збірник МУР-у«, число друге — це досить грубий зошит, друкований на циклостилі. І ось на 92-ій сторінці Іван К-ий надрукував статтю: »Чи проза в нашій прозі?« Самий заголовок показує неґативне ставлення критика до праць, що їх він аналізує. Спочатку автор статті розглядає збірки новель Володимира Русальського і радить йому »не друкувати все написане«, а потім переходить до мене:

»Великою продуктивністю визначається Олекса Степовий, що поза своїми етнографічними нарисами видав три книжки: »Степова царівна«, »Вогні в церкві«, »З минулого«. Дві з них — це сучасні народні леґенди. Можна було б привітати ці збірки, коли б автор-етнограф сумлінно подав точний запис народних леґенд«.

Тут я не зовсім розумію, що Іван К-ий хоче сказати? Якщо йому йде про точні відомості, коли, де і від кого я записав ці леґенди, то вони є в моїх книжках. Як ось, наприклад, леґенда »Мати« — »записано в селі Вороновиця на Вінничині, в 1943 році, від Марії Кудрянь«. Хіба ж цього не досить?

Далі автор пише так: »Книжка »З минулого« корисно відрізняється своїм зовнішнім художнім оформленням — праця М. Ґригор'єва. Це вже цілком ориґінальна творчість, що виявляє чутливе серце автора, його співчутливість до людських страждань та різноманітність епітетів у його мові, що ними він описує серпанково-тужливі настрої...«

Отже, критик знайшов щось і позитивне в моїй творчості. Спасибі й за це.

6-го грудня. Сьогодні Юрій Буряківець подарував мені збірку своїх віршів, підписавши так: »... товаришеві по перу, людині і письменникові —

Олексі Степовому від автора«. Це збірка віршів »Слово про Україну« (Авґсбурґ, 1946, стор. 48). Я прочитав її з великим задоволенням, є в ній правдиві гарні вірші, як ось, напр., вірш »Моїй матері«, що починається так:

»Мати моя, бідна моя мати,
Скільки горя в постаті твоїй.
Не сини постукали до хати,
А вечірній мерзлий буревій«.

Думаю, що цей вірш не з одних очей витисне сльозу... А ось другий вірш »Молитва«:

»Ти єдиний, Всевишній, могутній над нами,
Змилосердься, приглянься до праведних тих,
Що зимою бредуть під конвоєм степами
І, втомившись, лягають на зоряний сніг«.

Оця сердешність, оце співчуття до людського страждання — це основний мотив віршів Юрія Буряківця... Юрій Буряківець ще зовсім молода людина. Треба надіятися, що з нього буде справді добрий український поет. Дай, Боже!

Оповідання про Довбуша та інші перекази

16-го грудня. Сьогодні пан Вацек познайомив мене з одним цікавим селянином з Гуцульщини:

— Це правдивий гуцул, — сказав він, — живе не в Авґсбурзі, а десь в іншому місті, сюди приїхав тільки в гості.

Я розговорився з тим »правдивим гуцулом« і запитав його, чи він знає щось про Довбуша. Виявилось, що знає багато і почав охоче розповідати.

»Батько мого стрийка (дядько з боку матері) — казав він — бував у Довбуша багато разів, про що часто оповідав. Мій батько був на полонині 35 років, а коли і я підріс, то був з ним разом сім років на полонині. Він показував мені різні знаки, що їх залишив Довбуш: де закопані гроші, де грабував.

Довбуш жив у селі Надвірне біля містечка Яремче. Був звичайним леґінем. Малим хлопцем пас худобу на полонині, а потім розсердився на свого ґазду й пішов працювати до коваля. Коваль теж мав вівці на полонині. Одного разу Довбуш недогодив чимсь ковалеві й той сказав йому:

— Мусиш принести терех бриндзі.

»Принесу, чи не принесу, — подумав Довбуш, — але піду«. В коваля зробив собі стрільбу і пішов... Почав падати дощ, громи, блискавиці... Став Довбуш під смерекою і стоїть, чекає, щоб дощ перестав... Коли дивиться, а проти нього величезна скеля... З тої скелі час від часу »щось« визирне, скривить свою химерну пику й знову сховається. Як ударить грім по скелі, так і відлуплює брилу каменя. Довбуш прицілився і вистрілив, а те »щось« повалилося зі скелі у нетри, тільки загуло за ним. Дощ зараз перестав падати, засвітив місяць, заблимали зорі... До Довбуша підійшло троє людей і питають:

— Що ти тут робиш?
— Іду по бриндзю! — відповів Довбуш.
— А чому зі стрільбою?
— Сам зробив.
— А чому стрілив?
— Мав страх і стрілив.
— А що ти хотів би за це?

Довбуш налякався і каже:
— Хотів би бути сильним понад усіх.
— Добре, а де ти йдеш?
— По бриндзю.
— Як прийдеш додому, то попробуй вирвати з землі дубок, що росте в дворі твого ґазди.

»На що мені це?« — подумав Довбуш і пішов на полонину. Прийшов, сів у колибі й чекає.
— З чим же ти прийшов? — питає ватаг. — Це ж дві бочки бриндзі.
— З плечима, — відповів Довбуш, зв'язав бочки мотузком, завдав собі на плечі й пішов.

А коваль чекає Довбуша... І бачить: іде. Прийшов, кинув бочки з бриндзею... Коваль злякався сили Довбуша і подумав: »Треба його відправити«. Каже йому:
— Бери гроші та йди геть.
— Добре, — відповів Довбуш, — але ще хочу вирвати вам дубок.

»Здурів!« — подумав ґазда. А Довбуш пішов, взяв руками дубок знизу, потиснув раз, потиснув другий раз і дубок виліз із землі геть з коренем...

»Та я справді сильний!« — думав Довбуш. Пригадав собі, що тих троє людей ще казали йому: »Як будеш іти від ґазди, побачиш горіх з трьома горішками. Візьми один і спробуй, чи розкусиш«. Взяв Довбуш один горіх, спробував — і розкусив. »В мене дійсно велика сила!« — сказав Довбуш і пішов далі...

Підходить до великої води, такої великої, що й перейти її не можна. »Хіба почекаю, поки вода спаде?«, думає Довбуш. Розібрався і не знає, що робити. Вода йде бистро... »Ану спробую перейти!« — взяв кіл у руки і йде через воду, опираючись на нього. Бачить, підпливає до нього сопілка. »Ага, це наша фрілка«, подумав Довбуш і взяв її з собою.

Як вийшов з води й оглянувся, то й сам злякався, що таку сильну струю води перейшов. Пішов він до пастухів, сів і грає на сопілці, а раніше не грав, це вперше... Так файно грає, що вся худоба збігається до нього... Сховав Довбуш сопілку за пазуху й пішов далі. Думає: »Якщо в мене така сила, то зберу сильних леґінів і будемо в горах гуляти«. Довго ходив він по селах і збирав леґінів. Назбирав їх дванадцять, а сам тринадцятий. І пішли гуляти, але Довбуш брав тільки в багатих, а бідним давав.

Закохався він у дівчину з Космача, два роки разом ходили. Він давав їй все, але вкінці дівчині набридло. Тоді Довбуш дав їй гроші й вона вернулася до Космача, а там вийшла заміж за Штефана Дзвінку. Пізніше Довбуш

прийшов до неї і хотів знову до себе привернути. Вона Довбуша любила, але й боялася, тому хотіла зігнати його зі світу. Одного разу питає Довбуша:

— Що тобі є, що ти нікого не боїшся?

— Сильний я такий, а чому — сам не знаю.

Та пригадав собі, як йому снилося, що його куля не візьме. Тоді він казав леґіням стріляти в нього, але кулі його не брали. Снилося ще йому, що він чеше своє волосся гребенем і один волос все гребеня чіпляється. І якийсь чоловік сказав йому: »Тебе тримає на світі той волос«.

І ось тепер признався він Дзвінці, що має такий волос. Коли заснув, вона вимкнула той волос і сховала. Довбуш пішов і далі гуляє з леґінями, нічого не знає, що в нього вже нема того волоса. І ось одного разу каже леґіням:

— Ідемо до Косова, Кутів і Космача або на Яшмів до Чорної гори.

Пішли. Вступив Довбуш і до Марусі, жінки Штефана Дзвінки:

»Чи, Марусю, чи ти чуєш?
Чи ти вечерю готуєш?«
»Я ще не сплю і все чую,
Ще вечері не готую!
Але вечеря буде пильна,
І всім людям буде дивна«.

Маруся каже: »Я вас, хлопці, в хату не пускаю, бо Штефана нема дома«. І далі співає:

»Свистом, хлопці, свистом,
Ще й вечерка не готова.
А вечерка буде пильна,
Усім людям буде дивна.
В мене двері тисовії,
А замки стальовії«.

Довбуш відповідає:

»Не поможуть двері твої,
Як підложу плечі свої«.
Зачав Довбуш плечі підкладати,
Сталеві замки з завісами відкидати.
Довбуш плечима двері відхилив,
А Штефан Дзвінка його в саме серце встрілив.
Закричав Довбуш:
»Ой, ви хлопці, ой молодці,
Візьміть мене на топірці.
Ти, Штефане Сандогірський,
Возьми мене по-леґінськи,
А ти, Іванку Ватожський,
Візьми мене по-хлопськи.
Свистом, хлопці, свистом,
Най задує вітер стежки листом,
Бож за нами слідкують,

Най ми ляшки не збиткують,
Мою кручу не чвертують.
Ви, хлопці, на кавалки посічіть ми,
У яму положіть ми«.

Вмираючи, Довбуш говорить хлопцям:

»Лишіть, хлопці, розбивати,
Йдіть додому ґаздувати,
Бо чужа кров — не водиця,
Проливати не годиться«.

Довго вмирав Довбуш, своїм леґіням сказав: »Ви знаєте, де гроші? На Чорній горі є комора, що має двадцятеро дверей. Котрий із вас потребуватиме грошей — хай прийде до мене на могилу і скаже, тоді всі дванадцятеро дверей відчиняться«.

Його леґіні розійшлися по своїх селах. Потім дехто з них ішов на могилу Довбуша по гроші. Гроші величиною були подібні на десять німецьких пфеників, але тоненькі, срібні. На них була голова якоїсь пані у вінку. Я був знайшов їх на Буковині й показав своєму батькові. »Де ж ти їх узяв?« — питає батько. Я показав, батько шукав, копав, але грошей не знайшов, бо вони закляті, то такі нечисті гроші, що нікому не даються.

Кажуть, що Довбуш говорив леґіням і таке: »Не вірте, хлопці, жінці, бо в жінки стільки віри, як на бистрій воді піни«.

Мій стрийко (дядько по матері) Дмитро Марусяк також був у Довбуша, а батько мій називався Ярема Годованець...«

(Записано від Івана Годованця — неграмотний, понад 60-річний гуцул, перебував у Німеччині з 1943 року).

22-го грудня. Вчора був у нас Володимир Русальський і подарував мені свою книжку »Місячні ночі« — це невеличка збірка новель. Сьогодні я прочитав її з великим задоволенням. Найбільше мені сподобалось оповідання »Мати« — це прощання сина з матір'ю перед виїздом у далеку й незнану чужину. Ось як починається це оповідання:

»Стоїть вона (матір) за ворітьми... В білій вишитій сорочці, в чорній спідниці, старенькою хустиною пов'язана, а схрещені руки на грудях. Це моя мати...

Я під'їжджаю до воріт. Мати робить крок вперед, кидається мені в обійми, і гарячі сльози її падуть мені на груди...

— Сину мій! — скрикує вона. — І куди ж це ти їдеш, дитино?

Я ледве тримаюсь на ногах: мене щось давить в горлі, очі туманяться, але я стримано кажу:

— Не сумуйте, мамо! Я скоро... скоро повернуся.

А вона невгаває, все допитується:

— Та чи ж далеко, сину? Скажи, щоб знала.

Я думаю. Думаю довго і не знаю, що ж відповісти їй... Я кажу відверто:

— На чужину, мамо«.

А далі:

»— Благословляю тебе, — каже мати, — у ту путь далеку. Щоб живим лишився, додому повернувся.

І, знявши з своєї шиї срібний хрестик з червоною китайкою, передала мені:

— А це візьми, сину. І нехай хранить він тебе в далекій дорозі від всякого лиха, від кулі, від звіря.

Ми прощаємось. Сиві коси матері вибиваються з-під хустки. Голос її тремтить...«

Читаючи, я нагадав собі прощання із своєю матір'ю і нерви мої не витримали...

Коротке, але цікаве оповідання »Степова зустріч« — тут автор використав народний переказ про степову могилу. Ось кобзар каже:

»То, хлопче, знаменита могила. В ній поховано славного козака Мамота, що на полі бою із шляхтою життя врятував Богданові... Вийди опівночі на могилу — почуєш його голос і брязкіт кольчуг... А чайка — то душа його витає, звістку приносить із Січі далекої...«

Гарне оповідання »Жита половіють« — опис, як двоє молодих людей зупинилися над свіжою могилою з березовим хрестом:

»Дивно, хрест серед степу, в житах... Нашвидкоруч зрізані гілки берези, перев'язані дротом, маленька, розмита дощами, могила...«

А далі:

»Я став у молитовній позі і зняв капелюха. Оксана замовкла. Очі її — блакитні, усміхнені очі — опустились і застигли в німій тузі. »Мій брат« — ледве вимовила вона крізь сльози і опустилась на коліна. Вона плакала...«

Читаючи всі ті оповідання В. Русальського, мені пригадалось, як пан Іван К-ий, згадуючи про цю збірку, радив авторові »не друкувати все написане«. А чи зрозумів Іван К-ий, що тут написано?

Я дуже вдячний Володимирові Русальському за цю книжку, бо вона дала мені велике задоволення...

1-го січня 1947 рік. Ми не зустрічали Нового року. Навіщо його зустрічати, він нам нічого доброго не обіцяє... Матеріяльні справи наші кепські, одяг зносився, а купити нового нема за що. Зима, хоч тут вона й не дуже холодна, все ж таки зима і теплого одягу потрібно. В таборі — тривожні чутки, ніби знову є загроза, що нас можуть видати большевикам. Наш співмешканець пан Т. каже, що все може статися, бо ми перебуваємо під постійною загрозою.

Сьогодні почав писати статтю: »Народні перекази про визвольну боротьбу«. Я вже давно збирався написати на цю тему...

4-го січня. Сьогодні закінчив статтю »Народні перекази про визвольну боротьбу«. Друкувати немає де, тому перепишу в щоденник і хай лежить; може колись десь надрукую:

»Історія нашого народу — це історія боротьби за своє визволення. Починаючи з найдавніших часів, наші предки боролися з татарами, пізніше з поляками, турками, москалями і, нарешті, з німцями. Майже кожне село, місто, шляхи та окремі урочища більшою або меншою мірою, раніше чи

пізніше, позначені якоюсь історичною подією, що якось пов'язана з визвольною боротьбою.

Татарська навала залишила по собі сліди майже по всій Україні. Я не кажу вже про Київ, що був зруйнований татарами, майже в кожному місті або старому селі зустрічаємо якісь сліди чи перекази про татарське лихоліття. Наприклад, село Комарів на Вінничині. Кажуть, що тут колись було велике місто Комаргород. В ньому було сім церков. Було обведене великим земляним валом, рештки якого збереглися і до наших днів. Колись дуже давно татари зруйнували це місто і вимордували людей. У 60-их роках минулого століття тут прокладали великий шлях і розкопали земляний вал. Тоді знайшли багато людських кісток. Видно, що мешканці Комаргорода боронили своє місто, але татари їх перемогли і вони згинули як герої у нерівній боротьбі.

Частина людей, що розбіглися і поховались по селах, потім вернулась на руїни рідного міста і збудувала нову оселю, що тепер називається Комарів. Східня частина цього села ще й тепер має назву »Містище« і там часто знаходять рештки ужиткового посуду або уламки примітивної зброї.

Довга й жорстока була боротьба з поляками. Бій під Корсунем, Жовтими Водами, Збаражем і Берестечком, потім Умань — це для нас цілі епопеї. Про ці місця наш народ співає пісні та розповідає перекази. Наприклад, про Берестечко, де був бій Богдана Хмельницького з поляками; існує переказ про те, як козаки, відбиваючись від поляків, вскочили до церкви. Коли ж прибігли поляки, то церква, разом з козаками, увійшла у землю. Це ніби сталося у Великодню ніч. Тепер кожного року у ніч під Великдень, якщо прикласти вухо до землі, чути дзвони і співи »Христос Воскрес«.

Про національно-визвольне повстання проти Польщі, що позначилося уманською різнею в 1768 році, збереглося багато переказів. Про початок цього повстання кажуть, що із Запорізької Січі прийшли до Мотриного манастиря тільки три козаки: Дем'ян Гнида, Лусконіс і Шелест. Згодом до них приєднався запорожець Максим Залізняк. Вогнище повстання розгорялося і страшна, невгамовна буря народного гніву охоплювала майже всю Лівобережну й велику частину Правобережної України. Врешті повстання докотилося і до Умані й тут жорстоко його придушили поляки, з допомогою своїх підступних методів.

Згідно з народним переказом, Максим Залізняк сказав до Івана Ґонти: »Бачиш, Іване, лях і москаль на один копил шиті«. Зберігся також переказ, як реґіментар Стемиховський у степу на могилі, біля містечка Серби, катував українського народного героя Івана Ґонту, що був міцний, як криця. Коли з його спини вирізали 12 пасів шкіри, то він, навіть не кліпнувши оком, заявив: »Казали, що буде боліти, а воно ні трішки не болить, ніби блохи кусають«.

З мешканців містечка Лисянки і навколишніх сіл був розстріляний кожний десятий. З того часу в тих селах дівчата носять чорні стрічки в косах, замість червоних, а чоловіки на грудях — хрестики на чорній стрічці.

А такі міста, як Полтава, Батурин, Чигирин та ціла Запорізька Січ — все це символи запеклої боротьби з москалями. Але ми ще й досі не маємо

докладно записаних народних переказів, які — безперечно — існують, народ їх знає і, хоч і нишком, все ж таки переказує з уст до уст, з покоління в покоління.

Наприклад, існує леґенда, що Січ не зруйнована — вона сховалася під землю разом з козацьким військом і церквою Св. Покрови. Настане час, коли задзвонять усі дзвони і запорозьке військо, як і колись, буде панувати на своїй землі.

Цікавий переказ і про Батуринські руїни, що нібито стогнуть у ніч під Великдень; під ними зберігається велика сила, що має колись вийти наверх... Або про тіні козаків, що згинули під Полтавою. Вони блукають по степу тоді, як квітують жита. Під Черніговом на Великдень також »земля стогне«.

А скільки існує цікавих переказів і леґенд про знищене московським військом село Турбої на Полтавщині. Є і перекази про Крути і Базар, хоч би про того базарівця, що вирвався з обіймів смерти і втік від червоних катів, а тепер ходить від села до села та збирає козаків, щоб помститися за смерть своїх друзів.

Про наші Визвольні змагання 1918-1920 років народ також багато оповідає, вбираючи свої розповіді в традиційні шати фолкльорної форми переказів і леґенд. Так у лісі біля села Вороновиці на Поділлі під великим старим дубом є могила, а на дубі вирізьблений хрест. Розповідають, що там похований отаман українських повстанців Ляхевич. Забив його сільський фельдшер — зрадник Плохотнюк, підкуплений за великі троші. Вбивці вдалося втекти, але за якийсь час він знову вернувся до свого села. Від нього відреклася навіть рідна сестра, як і всі друзі та знайомі. Нарешті зрадник збожеволів і помер під тином у страшних муках. Вмираючи, він корчився, як підстрілений пес, бо його душа не могла покинути грішного, людьми і Богом проклятого тіла.

Розповідають і про боротьбу з німецькими окупантами, і кожний з нас може розповісти багато страшних речей, бож цілі села були спалені, люди помордовані.

Всі ці перекази й леґенди було найкраще збирати на рідній землі, тут, на чужині, їх небагато«.

24-го січня. Ми в українському таборі »Нова Говерля«, приїхали ще вчора. Ми — це артист Р. В-ко і я.

Сьогодні від год. 7-ої до 9-ої увечорі ми влаштували літературне читання. Я прочитав вступ про свою літературну творчість і про працю над проблемами української етнографії, а Р. В-ко виступив із художнім читанням — прочитав »Степову царівну«, »Вогні в церкві«, »З минулого« і нариси »Звичаї нашого народу«, а особливо добре прочитав »Святий вечір«.

Заля була заповнена людьми і вечір пройшов із великим успіхом. Культосвітній референт табору »Нова Говерля« записав у мій зошит таке:

»Дня 24. 1. 1947 року завітав до нашого табору »Нова Говерля«... Олекса Степовий, автор »Степової царівни«, »З минулого«, »Вогні в церкві« та »Звичаїв нашого народу«. Автор дав один вечір художньо-літературний для мешканців нашого табору.

Вступне слово автора, що дало повний образ його творів, та художнє читання його творів, що провів артист Р. В-ко — так знаменито, що в слухачів дух захопило. Кожний жив і переживав та відчував так близько українські наші села, садки, степи... Такий задум популяризації нашого літературного слова між ширшими колами нашого громадянства треба вітати. Такі літературні вечори є бажані, як можна ширше.

Бажаю авторові та артистові Р. В-кові дальших успіхів. З приємністю пишу ці слова та разом дякую за такий прекрасний вечір, що відбувся в нашому таборі«.

Отже, все вийшло цілком добре, а я довго не мав відваги їхати.

25-го січня. Сьогодні ми дали літературний вечір в українському таборі »Принцетон«. Тут уже почули про наш успіх у »Новій Говерлі« й прийняли нас дуже охоче.

Як і вчора, я прочитав вступ, а Р. В-ко читав мої твори, знову з великим успіхом.

Пан Кость Михайлів, що керує тут культ-освітніми справами, в моєму зошиті написав:

»... Всі члени табору щиро дякують українському письменникові О. Степовому та артистові Р. В-кові за те, що вони відвідали наш табір і своїм художнім читанням заставили присутніх перенестися думками в минуле нашої української культури«.

Керівник табору написав так: »... Ми пережили дві години щасливого забуття про наші щоденні турботи і мимохідь жили думками про рідний край. В усіх присутніх серце почало жвавіше битися на спомин батьківщини, рідних сіл і городів, українських гір і степів. Прослухані оповідання, нариси, леґенди зробили таке враження, що в багатьох присутніх можна було бачити сльози в очах...

На цих сторінках, в імені нашого табору, складаю найщиріше признання нашому письменникові та артистові панові В-кові. Бажаю достойним панам дальших успіхів у творчості на користь українського народу.

Від імені всіх мешканців складаю щиру подяку за відвідини«.

Завтра неділя і ми вертаємось до свого табору. Наш виїзд був успішний.

27-го січня. Вчора ми мали ще один літературний вечір у таборі »Форґайм-Марквілле«. Наш виступ був також успішним. Представник управи табору написав у моєму зошиті таке:

»... Мешканці нашого табору з приємністю заслухали з великим артизмом відчитаних п. Р. В-ком уривків з творів О. Степового. Припали вони нам усім до вподоби. За труд, який вложили оба ВПанове, ми дуже вдячні та бажаємо найкращих успіхів у дальнішій праці...«

Повернувшись із »літературної подорожі«, я застав вдома листа від поета Б. О. з Австрії. Він, між іншим, пише:

»... В нашому непривітному Зальцбурзі нічого нового, і при найбільшому бажанні я не можу написати Вам щось цікаве про наші будні. Типове »дипівське« життя. У Вас у Баварії хоч більше інтеліґенції, а в нас — забутий хутір. Ще рік тому люди більше цікавилися суспільно-громадським

життям, а тепер уся увага скерована на те, щоб десь виїхати з цієї »гостинної« Европи. Радо виїхав би і я, та в мене ця справа не ладиться. Правда, записався теслярем до Канади, але чи візьмуть — сумніваюсь. Бо й справді: який з мене тесляр!«

»Теслярем до Канади« — це добра ідея. Я також записав би й себе, але про подібні записи тут ще нічого не чути. Щодо суспільно-громадського життя, то і в нашому таборі воно вже притихло. Колись наша Спілка письменників була дуже активна, а тепер зовсім притихла. Так, це правда, що треба десь їхати звідсіля, але куди і як?

2-го лютого. Неділя. Кілька днів тому поет Микола Щербак подарував мені збірку »Вітри над Україною«, підписавши: »Письменникові Олексі Степовому з дружнім чуттям«. Сьогодні я прочитав її і переконався, що Микола Щербак — це вже справжній поет-лірик, майстер мініятюрного вірша. Ось у вірші »На братній могилі« він пише:

Їм тут спокійно. Лиш буває мить
Хтось пройде журно у вечірню пору.
І все. І тихо. Сонце золотить
Могилу їх, та осокір шумить
І листям молодим,
як вістрям рветься вгору.

Він не абиякий майстер в описі природи. Ось його вірш »Дуб«:

Вузлуватий, коренистий
Дуб із сонцем урівні
Гомонить зеленим листям
І красує на весні.

Дай мені, природо-мати,
Досягти цих верховіть,
Щоб із птицями співати,
Із вітрами гомоніть!

У своїх віршах він передав і настрої скитальців. Глибоко зворушливий його вірш »Благословення«:

»Ну, з Богом, сину!« — так благословив
Мій батько в путь мене, далеку й невідому.
І я пішов... Серед осінніх нив
Я бачив постать згорблену й знайому
І чув, як вітер плакав і квилив,
Немов рвучись знеможено додому
І завертаючи мене до хати,
Де, ніби чайка, побивалась мати...

А який прекрасний вірш »Мати«:

Де б я не був — завжди незримо
Зі мною мати дорога.
Де б я не був, то невгасимо
Вона мене оберіга.

Коли з розпуки і відчаю,
Знеможений тяжким життям,
Я руки до небес здіймаю,
То мати... мати уже там!

Микола Щербак великий патріот своєї знедоленої батьківщини. У його збірці багато патріотичних віршів. Ось вірш »Україні«:

Україно, моя рідна мати,
Серце в мене ниє і болить.
Тополиний гомін коло хати
І листва шумить мені, шумить...

Чи прокинусь ранньою зорею,
Чи іду крізь дим і чужину, —
Всюди пахне рідною землею,
Всюди бачу рідну сторону...

А вірш »Золоті ворота« починається так:

В саду височаться руїни
Святих стародавніх воріт.
Я бачу тут стяг України —
Сліди збросносних побід.

Я щиро вдячний Миколі Щербакові за цей цінний подарунок. Бажаю йому від усього серця видати ще не одну збірку своїх прекрасних поезій.

20-го лютого. Сьогодні закінчив писати статтю п. з. »Українські народні переказі«, використовуючи матеріял, який я зібрав ще в селах Вороновицького району на Вінниччині.

В переказах, як і в думах та піснях, розповідається про історичні події, що відбувались на землях нашої батьківщини. В усіх історичних народних переказах, поруч з реалістичними, раз-у-раз трапляються й казкові та леґендарні мотиви. Історичні події народ оздоблює своєю фантазією, обдаровує героїв надприродною силою, а самі події змальовує такими, якими він хотів би їх бачити.

Народні оповідання часто пов'язані з історичними пам'ятками та окремими місцевими назвами, як ось назви сіл, міст і урочищ. Так, напр., на Поділлі, недалеко Вінниці, серед густого лісу є невелике село Латанці. Пояснюючи назву свого села, Андрій Кріпкий, людина вже старша, розповів такий переказ:

»Колись тут був ліс, а село стояло біля старої греблі. Як їдете до міста, переїжджаєте через яр, а з правого боку були насипані земляні вали. Саме село стояло під самісіньким грабовим лісом і звалося Грабарі.

Мешканці цього села були відомі на всю околицю, як завзяті люди. Коли Іван Богун бився з Калиновським, то вони пішли до Богуна. Потім війна скінчилась і за якийсь час знову прийшли поляки — оточили село й запалили хати. Почалась завзята боротьба, але поляків було багато, а козаків мало і поляки перемогли. Вони спалили село і повбивали багато людей. Залишилися тільки згарище й чисте поле. Живі повтікали до лісу

і ще довго нападали на поляків. Коли польський король оголосив козакам амнестію, втікачі почали вертатися на своє попелище, але поляки не дозволили їм оселюватися на старому місці, казали: »Селіться на латках«.

»Латки« — це були галяви в лісі. На тих »латках« постало нове село, яке й назвали »Латанці«. Ще й тепер навколо цього села є великі могили, в яких поховано учасників боротьби з поляками. Колишнє село поросло березняком, але могили ще видно«.

Як бачимо, оповідання цілком реалістичне, своєю давністю сягає не так і далеко, бо Іван Богун боронив Вінницю від нападу польського гетьмана Калиновського в 1651 році.

Але в тій же місцевості є також народні перекази про давніші події, що мають уже в собі чимало казкових або леґендарних мотивів.

На полі, в урочищі Верлівка поміж селами Глинянець і Дубовець, є рештки грубих кам'яних мурів і глибокий темний льох із тяжкими залізними дверима. Довкола — високий земляний вал. Згідно з переказом, тут — біля Верлівки — була козацька твердиня. Люди, що живуть у сусідніх селах, розповідають, що з цієї твердині козаки часто нападали на кримських татарів і не пускали їх до міста. Одного разу велика татарська ватага напала на Верлівку, перемогла козацьку залогу, зруйнувала місто і знищила твердиню. Але коли татари верталися з великою здобиччю, біля Глинянця їх перестріли козаки і, як годиться, »віддячилися« за Верлівку. Ще й тепер показують на тому місці »татарське гробовисько« і кажуть, що це »нечисте« місце, бо там поховані »погані«.

Про тяжкі залізні двері, що закривають вхід до таємничого льоху, є багато оповідань. Кажуть, що це вхід до страшного й далекого підземелля, що тягнеться аж до Великого лісу, а в тому лісі є вихід, про який знає лише »лісовий«. Біля виходу є ще один вхід до ще більшого льоху, в якому зберігається золота зброя Івана Богуна. Хто візьме цю зброю, того жодна сила не переможе. Але її може взяти тільки той, хто знає як »відмовити« закляття. Розповідають, що на Великдень уранці прилітає на це місце великий чорний крук — сідає на руїнах твердині й дивиться страшними вогненними очима, але ніколи не кряче. Старі люди кажуть, що він колись крякне, та так голосно, що всі, хто загинув у цій твердині, встануть і буде »криваве весілля«.

В переказі про походження села Вороновицю згадують ченця, що втік десь із заходу й оселився у лісі, в урочищі Вороновиця. А Вороновицею це місце названо тому, що тут на деревах було багато ворон. До ченця приставали ще інші втікачі з заходу і так виникло село — тепер районове містечко Вороновиця.

Збереглася в народі й пам'ять про Гайдамаччину — народне повстання в половині XVIII століття проти польського панування в Україні. Ця частина Поділля, про яку мова, це колишня Брацлавщина, де діяли гайдамаки Гунька, Гнат Голий і Сава Чалий.

Про походження села Байраківка, що розкинулось у великій покрученій балці й має тепер дуже гарний вигляд, розповідають цікавий переказ. Кажуть, що недалеко того місця, де тепер Байраківка, було колись невеличке село Вербівка. Панували в ньому ляхи і дуже надоїли людям

жорстокою панщиною. Нарешті вербівчанам урвався терпець і вони повісили головного пана. Прийшло польське військо, село спалило, а люди розбіглися по лісах. Спочатку ховалися, а згодом почали оселюватись у байраках, недалеко згарищ свого села. Байраками називали тоді балки і яруги, що поросли чагарником. Будували тут курені й землянки, а потім і справжні хати. Так постало село Байраківка. Найстарша частина цього села називається Гайдамацьке.

Крім переказів, що пов'язані з назвами сіл і містечок, в тих околицях є багато народних переказів про криниці, гайки й окремі дерева.

Біля села Чавульського, в лісі, в глибокому яру, є стара забута копанка, що з усіх боків поросла густою осокою, яку прорізує вузенький струмок чистої холодної води. Кілька кроків далі цей струмок знову губиться у густих заростях татарського зілля. Місцеві люди цю копанку називають »Гайдамацькою криницею«. Оповідають, що під нею гайдамаки закопали золоту гармату і три скрині козацьких шабель. Кажуть, що колись давно якийсь пан витягнув одну скриню з цієї криниці; щоб її забрати, запрягли аж п'ять пар волів, така була тяжка.

Недалеко села Кудлаї, в лісі, є висока крута гора. Люди називають її »Кемпа«, бо вона обведена навколо земляним валом. Поблизу цієї гори протікає лісова річка — Гниличка. Впоперек річки висипана гребля. На вершині гори є руїни старої твердині; залишки кам'яних стін показують, що вони були дуже грубі й міцні. Навколо — багато великого каміння, а на схилах ростуть велетенські дуби. Розповідають, що це була твердиня Сави Чалого. В тій горі ніби заховані гетьманські клейноди і золота козацька зброя. Інший переказ каже, що земляний вал і греблю на Гниличці збудував Іван Богун, як боронив Вінницю від поляків.

Історичні перекази та всі інші народні оповідання пробуджують національну свідомість, показують думки й настрої нашого народу, виявляють його ідеал волі та справедливости.

Велика шкода, що в дорозі я втратив значну частину записаних історичних народних переказів. Дуже люблю цей жанр народної творчости.

ІРО та інші справи . . .

7-го березня. Сьогодні попала мені до рук газета »Неділя«, що виходить в Ашафенбурзі. У статті »Повстала Міжнародна Організація для Скитальців«, між іншим, написано:

»Заходами Об'єднаних Націй утворилася Міжнародна Організація для скитальців "International Refugee Organization" — IRO, завданням якої є провести репатріяцію скитальців«. Далі зазначено, кого зараховується до »скитальців«. Отже, »скитальцями« є:

1. Особи, що опинилися поза межами батьківщини або країни свого постійного перебування через нацистські й фашистівські режими, що воювали проти Об'єднаних націй;

2. Особи, що опинилися поза кордонами своєї батьківщини як жертви переслідування з расових, релігійних, національних і політичних причин;

3. Особи, що були втікачами ще перед другою світовою війною, себто — старі еміґранти;

4. Особи, що їх силою вивезено під час війни на працю до чужої країни, а які не можуть або не хочуть вертатися до своєї батьківщини.

В статті написано, що 25 тисяч скитальців оселяться в західньоевропейських країнах: у Франції, Бельгії, Голляндії і Англії.

На мою думку, найкраще було б дістатися до Англії, до Лондону — світового центру справжньої европейської культури й демократії. Дай, Боже, щоб нам щастя усміхнулося!

9-го березня. Сьогодні один мешканець табору дав мені прочитати листа від свого брата. Автор листа пише:

»... Ще під час війни я попав до Франції, де незабаром опинився у таборі обов'язково виїжджаючих на »родіну«. Треба було щось діяти. Я мотався на всі боки, як божевільний, і нарешті добрі люди допомогли мені влаштуватися на роботу до одного господаря. Але совєтчики послідовно й настирливо почали виловлювати тих, хто не хотів їхати додому (вірніше кажучи, на Сибір). Моє становище було погане, бо я не мав відповідних паперів на проживання у Франції. Передбачаючи, що рано чи пізно я попаду до них у лапи, я вирішив записатися до чужинецького леґіону. Прохаючи відповідні бюра прийняти мене до леґіону, я мусів також приховувати себе, бо »совєтських« людей не приймали.

Нарешті нас погрузили на пароплав і повезли до Африки. Я гадав, що вже раз назавжди здихався совєтських переслідувань. Але, яке було моє розчарування, коли я зійшов на берег Африки. В Африці совєтчики ще з більшим завзяттям виловлювали наших людей. Мене виручала німецька мова, якою я переважно всюди говорив. Нарешті, мене направили до сотні. Через кілька днів викликали і сказали, що завтра мушу їхати до одного великого міста в Африці. Це був недобрий знак.

З'явився я до совєтського консула і почав видавати з себе поляка, говорячи ламаною польською мовою. На моє щастя, консул, як видно, польської мови не знав. Я категорично відмовився повертатися на »родіну«. Мій номер пройшов і це дуже добре, бо кількох наших хлопців забрали. Тепер я опинився в Індо-Китаї...«

Отже, у Франції нашим людям погано, там совєтська загроза більша ніж тут, у Німеччині, а здавалося б, що саме волелюбна Франція повинна дати притулок бездомним скитальцям.

25-го березня. Вчора ми з дружиною вернулися з подорожі. Їздили в гостину до приятелів, що живуть у південній Баварії, в старому середньовічному замку "Neubeuern".

Видно, що доля хотіла, щоб бездомні скитальці хоч трохи пожили не денебудь, а в справжньому і то дуже гарному замку.

Цей замок — міцна величава будівля, що в часи лицарського середньовіччя мабуть не раз захищала свого власника від нападів лихих сусідів. На стіні високої кам'яної вежі виритий герб: два схрещені мечі і квітка лілеї. Тепер у цьому замку розташований український табір скитальців (ДП). Живуть як у звичайному таборі, бо вони також на утриманні УНРРА.

Були тут два дні і за той час наслухалися багато цікавих переказів про »духів«, що також нібито »живуть« у цьому замку. Наші скитальці дізналися про тих »духів« від місцевих баварців і тепер розповідали й мені.

Кажуть, що колись давно з найвищої вежі цього замку кинулась у бурхливі хвилі гірської ріки Ін молода дівчина, дочка графа. Це сталося ніби вночі під Великдень і з того часу кожного року у Великодню ніч, опівночі, на тій вежі з'являється біла постать дівчини з розкуйовдженим волоссям. Вона перехиляється через кам'яне поруччя і дивиться униз на холодні хвилі Іну.

В лісі, на горбку біля замку, є велика кам'яна плита. Нам показували її. Кажуть, що на тому місці колись відбувся дуель двох лицарів, що в одну мить прокололи один одного шпагами. Тут їх і поховали. Тепер у тиху весняну місячну ніч люди ніби бачать, як на тому місці дві високі постаті схрещують свої шпаги.

Розповідають також, що в цьому замку жили колись дві сестри. Старша була вже жінкою, а молодша — ще дівчиною. Старша погана, а молодша — дуже гарна. Із заздрощів старша довела свою молодшу сестру до самогубства. Перед смертю дівчина-красуня прокляла свою старшу сестру. І ось тепер в замку час від часу з'являються духи цих двох сестер. Є люди, які кажуть, що бачили їх. Розповідають, напр., що двох чоловіків вийшли з однієї кімнати замку і пішли слабо освітленим коридором. Один з них пригадав собі, що забув люльку й вернувся до кімнати, а другий, не поспішаючи, пішов далі. За хвилину чує, що хтось за ним іде. Подумав, що вертається його приятель із люлькою і оглянувся. Як же здивувався, побачивши дві жінки, що стали біля вікна. Обидві в довгих старомодних сукнях: молодша — в білій, а старша — в чорній, обидві стрункі й високі. Хотів підійти до них, але як тільки ступив крок — жінки щезли.

Є в таборі й цілком свіжі, вже »дипістські« оповідання про »духів«. Сам начальник таборової поліції розповідав таке:

»Одного разу пізно вночі я перевіряв варту. Зайшов у парадні двері й ступив на східці, коли дивлюсь: передо мною дівчинка років семи — гарна, як лялька. Одягнена в блакитну суконку, взута в золоті черевички. Такої гарної дитини я ще не бачив. Простягнув до неї руки, щоб узяти до себе, а вона обернулася і побігла по східцях нагору. Я — за нею. Відчинила вона двері до порожньої кімнати і зникла. Зайшов і я до тої кімнати, засвітив світло й розгладяюсь — нема нікого. Аж дивлюсь — на стіні висить портрет тої самої дівчинки. Мене охопив страх і я ледве рушив з місця«.

Про таку ж саму дівчинку оповідала нам одна жінка-українка, що живе в таборі. Вона лежала в кімнаті, призначеній для хворих. Одного вечора, в суботу, всі пішли до церкви і вона залишилася тільки із своїм синком — шестилітнім хлопчиком. Коли почало темніти і кімнату огорнули сутінки, хлопчик закричав: »Мамо, мамо, дивіться, яка гарна дівчинка!« Вона глянула й побачила дівчинку в блакитній суконці, що дивилась на неї із сльозами в очах. Раптом дівчинка повернулася і побігла до сусідньої кімнати. Хлопчик побіг за нею. В кімнаті її не було і він почав плакати. Жінка встала і пішла за хлопчиком, засвітила світло, оглянула цілу кімнату, але дівчинки не знайшла.

Один наш земляк, з Чернігівщини, жив в кімнаті сам. Над його канапою висів портрет жінки з химерною зачіскою. Одного разу він десь загуляв і вертався додому пізно вночі. Було місячно. Він прямував коридором до своєї кімнати, що мала скляні двері. Відмикаючи двері, побачив крізь скло, що в кімнаті біля вікна стоїть висока струнка жінка з химерною зачіскою. Поки відчинив двері, жінка щезла. Його охопив такий страх, що з того часу вже не заходив до цієї кімнати і перенісся на інше мешкання.

Отаке буває і з нашими »дипістами«, вже й »духи« починають їх переслідувати.

13-го квітня. Великдень. Сьогодні о 5-ій год. рано на таборовій площі святили паски. Ми з дружиною також святили паску і кілька крашанок. В церкві було багато людей, гарно співав хор, але настрій уже не такий урочистий, як був минулого року: всі ніби притихли, замкнулися в собі. Не видно й того веселого настрою, що був у наших таборян минулого року. Ніхто нічим не цікавиться, всі розмови зводяться тепер до таких проблем: як щасливо пройти »скрининґ«, зберегти за собою статус »ДП« і виїхати з Німеччини. Комісія вже почала працювати і в нашому таборі. Кажуть, що буде тут щонайменше два місяці.

Моя дружина все ще хворіє, часто почуває себе погано і це нас турбує, бо хворих не беруть до жодної країни.

Оце з таким настроєм святкуємо Великдень цього року.

Одержав листа від Олександра Тараненка. Він, між іншим, пише:

»З Христовим Воскресінням Вас обох поздоровляю і зі щирістю бажаю довгих та щасливих літ у майбутньому. Пригадую, як ми колись блукали з Вами в Галичині і як святкували Великдень 1944 року в Дубрівці Руській під Сяноком. Страшний то був час, але ми його якось пережили. Може, дасть Бог, переживемо й сучасні таборові часи. Щирий привіт Вам, як рідному братові й сестрі«.

Велике спасибі Олександрові за таке щире привітання.

17-го квітня. Вчора був у місті й бачив багато квітів первоцвіту (Primula veris L.), що їх продавали жінки і дівчата майже на кожному розі вулиці. Це дуже цікава квітка, справжній символ весни і її часто згадується в народних віруваннях не тільки нашого, а й інших народів. Я вирішив написати статтю про цю квітку, почав учора, а скінчив сьогодні.

Як тільки перші промені весняного сонця будять землю, щезає сніг і з'являється прозелень — забринить жовтими квітками і ранній первоцвіт.

Напровесні в день св. Благовіщення, ще до сходу сонця, дівчина-наддніпрянка йде до річки по воду. Зупиняється над річкою і тихим співом викликає птаха-гоголя:

Ой, виплинь, виплинь гоголю,
Винеси літо з собою,
Винеси літо-літечко,
Зеленеє житечко,
Хрещатенький барвіночок,
Запашний василечок.

Якщо перед її очима випливе на середину річки чубатий темносірий птах, то це знак, що дівчина цього літа вийде заміж і буде щаслива. А якщо ні, то вона сумна, несе на коромислі воду і дивиться собі під ноги. Як знайде квітку первоцвіту, то вже не повірить гоголю, бо жовта квітка примулі — це найкращий віщун дівочого весілля.

Первоцвіт-примуля відомий з найдавніших часів як лікувальна квітка Олімпу. Стародавні греки називали її додекатеоном, себто квіткою дванадцяти богів, і вірили, що в первоцвіті зберігається цілющий бальзам — ліки від усіх недуг.

Греки казали, що ця квітка виникла з тіла юнака Паралісоса, що помер від кохання. Боги, зі співчуття до нього, обернули його мертве тіло на первоцвіт. Цим зіллям греки лікували параліч. Вірили в чудодійну силу первоцвіту і стародавні кельти та галли. Їхні жреці збирали це зілля і зберігали у великій таємниці. Той, хто збирав первоцвіт, мусів бути натщесерце й босоніж. У П'ємонті ще й тепер вірять, що первоцвіт захищає людей від нечистої сили і може викликати з-під землі кості невинно загублених людей.

Стародавня германська леґенда каже, що Берта — цариця неба, яка посилає на землю благодійний дощ, з'являється на весні у вигляді білої примари і золотою квіткою первоцвіту заманює дітей до себе — веде їх у зачарований замок.

У Баварії квітку первоцвіту іноді називають "Heiratsschüssel" — ключем подружжя, бо в німців, як і в нас в Україні, вірять, що та дівчина, яка на Великдень (у нас на Благовіщення) знайде квітку первоцвіту, вийде того ж року заміж, тому на кожну таку дівчину вже дивляться, як на заручену.

У Швайцарії, навпаки — первоцвіт називається квіткою погордженого кохання (Verschmähte Liebe) і якщо дівчина-швайцарка знайде на Великдень первоцвіт — це її засмутить, бо первоцвіт для неї — зруйнована любов.

В Англії первоцвіт користується славою чародійної квітки (Fairy) і служить для англійців євшан-зіллям, що нагадує їм батьківщину, коли вони на чужині.

Як бачимо, досить скромна, малопомітна квітка первоцвіту, що так густо вкриває луки та узлісся України, в багатьох народів світу з давніх-давен відігравала та ще й тепер відіграє ролю віщуна дівочої долі або є символом патріотичного почуття.

25-го травня. Сьогодні Ростислав Василенко подарував мені свою збірку поезій »Порвані струни« (Авґсбурґ, 1947), підписавши: »Найсердечнішим друзям... що у важкі еміґраційні часи зріднилися зі мною, як члени однієї родини...«

Ця маленька збірка поезій починається віршем »Наша пісне, дзвени«, що кінчиться такими словами:

Тож дзвени, вільний спів, від зорі до зорі,
Розправляйтеся крила орлині,
На весь голос співайте, старі кобзарі, —
Що воскресне Свята Україна!

Далі патріотичний вірш »Десь далеко моя Україна«:

Десь далеко моя Україна,
Десь далеко і Київ і Львів,
Коли б крила, то я із чужини
Хоч на мить уночі б прилетів.

Є в цій збірці вірші і з сумним, занепадницьким настроєм, але в цьому нічого дивного, бо всі ми тепер сумуємо, а таборове життя без ясного майбутнього ще більш поглиблює наш сум.

У вірші »Мертві квіти« поет малює своє невідрадне майбутнє:

Пройдуть роки. І скажу я з журбою:
»Молодість згасла, вогонь вже пропав«,
Може я сивим зустрінусь з тобою,
Скажеш ти: »Боже мій, це ж ... Ростислав!«

Я дуже вдячний другові Ростиславові за його милий і приємний подарунок.

28-го травня. Сьогодні нас відвідав наш добрий знайомий Дмитро Чуб і подарував мені книжку »Шевченко в житті«, підписавши так: »ВШ О. Степовому на згадку про спільні шляхи на чужині ...«

Книжка щойно вийшла з друку, невеличка, має 48 сторінок, але гарна, чепурна. Є в ній і кілька добрих ілюстрацій, як ось княжна Варвара Репніна, Т. Шевченко на засланні, Т. Шевченко — студент Академії, Т. Шевченко в 1860 році, К. Брюлов, В. Жуковський.

Це біографія Тараса Шевченка, написана з великою любов'ю і пошаною до нашого поета-генія. Вона буде доброю лектурою для нашої молоді, що тут, на чужині, потребує багато доброї української літератури. Мені дуже подобався Шевченків опис нашої чудової батьківщини:

»Передо мною розстилався степ, усіяний курганами. Передо мною красувалася моя прекрасна, моя бідна Україна у всій незайманій меланхолійній красі своїй ... І я задумався: я не міг відвести своїх духовних очей від цієї рідної чаруючої принадности«.

Я дуже вдячний авторові за цей його милий подарунок.

31-го травня. Одержав листа і фотознімки від М. Щ. з Нойбауерну. В листі, між іншим, В. Щ. пише:

»... Надсилаю Вам світлини ... В нашому таборі люди заклопотані виїздом до Бельгії. З табору виїхали т. зв. »не ДіПі« і тепер людей в таборі поменшало. Прошу приїхати разом з дружиною, зараз тут ще краще, як було ...«

Ще тоді, як я був у Нойбауерні, себто в тому замку, де »духи ходять«, мене зфотографував місцевий фотограф на замковій стіні, під баштою. І ось тепер М. Щ. прислав мені ці фотознімки — це дуже приємна пам'ятка.

Вчора ми з дружиною були на комісії, що перевіряє »дипістів«, інакше кажучи — »пройшли скрининґ«. Щоправда, я не знаю, чи ми »пройшли«, але проходили. Питали нас, як ми потрапили до Німеччини, що тут робили, чому не хочемо вертатися додому. Тримали нас коротко, до наших відповідей »не чіплялися«, тому гадаю, що все гаразд.

Багато людей хвилюється, дехто попадає в паніку. По інших таборах, де »скрининґ« вже закінчився, багатьом мешканцям табору відібрали право »ДП« і наказали вийти з табору. Опинитись поза табором без жодних засобів на життя — це жахливо!

5-го червня. Четвер. Нарешті сталося! Сьогодні оголосили довгий список тих, що їх комісія позбавила статусу »ДП«. В цьому списку дуже багато інтеліґенції і вже старших людей, є і родина ген. В. Петрова, ввесь склад театру В. Блавацького, багато вчителів початкової і середньої школи. Отже життя в таборі буде дезорганізоване, бо всі позбавлені статусу »ДП« мусять негайно виїхати з табору. Ми просто приголомшені наслідком »скрининґу«.

Нас з дружиною минуло це лихо, але чи на довго? Кажуть, що приїде ще одна комісія. Що нас чекає? Чи вдасться десь виїхати, влаштуватися на якусь працю? Адже ми цілком залежні від »унрівської зупи«!

Сьогодні одержав останню коректу своєї книжки »Ясир«. Виглядає, що вона невдовзі вийде з друку, але мій настрій такий пригнічений, що й ця добра вістка мене не радує.

Увечорі був у нас Р. В. з дружиною. Приходили попрощатися, їх позбавлено статусу »ДП« і вони мусять виїхати з табору. Говорили, радились...

8-го червня. Поет Михайло Ситник подарував мені сьогодні свою книжку »Залізний сторож«, підписавши: »...письменнику-етнографу п. О. Степовому з побажанням творчого і сімейного щастя«. Книжка невеличка — 80 сторінок (Мюнхен, 1947). Це віршована повість про дії Української Повстанської Армії (УПА) під час німецької окупації. Повість починається так:

Нахмурилось розбурхане Поділля,
І дощ січе і стугонять громи,
А ніч занудилась, мов на похмілля,
Упершись в землю чорними грудьми.

Далі оповідається про залізничного сторожа Кузьму, що в »голодовку« 1921 року знайшов на залізничній лінії дитину, яку охрестив Оленкою. І ось ця Оленка виросла і стала головним героєм твору поруч із самим »обходчиком« Кузьмою. Повість кінчається таким епілогом:

На хрестику березовім віночок,
На дощечці, прибитій до стовпа:
»Тут упокоївся Кузьма-обходчик.
Героям слава! Хай живе УПА!«

Схилилась Оленка на коліна, —
Молитву шепче й сліз не витира...
Шумить печаллю синьою барвінок,
І дише вічністю земля сира.

А пісня ген колишеться в тумані,
І чути зброї й збруї передзвін, —
В похід сідлають коней партизани,
І жде Оленку бойовий загін.

Щиро дякую поетові М. Ситникові за цей цінний подарунок.

17-го червня. Сьогодні одержав такого листа:

»Секретаріят УВАН повідомляє Вас, що в днях 22-23 червня в українському таборі в Міттенвальді відбудеться чергова наукова конференція УВАН«.

Це в наступні неділю і понеділок. Якщо все буде гаразд, нічого не перешкодить — поїду на цю конференцію. Цікаво ж бо зустріти там наших академіків.

Попав мені до рук сьогодні журнал »Український літопис« (ч. 4, 1946), що виходить в Авґсбурзі фотодруком. Є тут надрукована рецензія на мою книжку »Вогні в церкві«:

»Маленька чепурненька книжечка містить кілька леґенд, записаних автором з уст народу на Поділлі в роках 1942-43. Леґенди ці постали на ґрунті подій останнього часу. Мотив їх здебільшого однаковий: чудесні явління Ісуса Христа й Божої Матері людям. Тяжке лихоліття, яке переживає наш народ — війна з усіма її наслідками — це в уяві народу кара Божа людям за їх гріхи. Божа Мати виступає як заступниця за людей перед Богом. Леґенди ці являються зразком найновішої поетичної творчости народу. Літературне оформлення леґенд, зроблене Ол. Степовим — майстерне. Так само гарне й зовнішнє мистецьке оформлення книжечки, приємно взяти її до рук«.

Рецензія не підписана. Я звернувся до проф. Дмитра Дорошенка із запитанням, чи він може мені сказати, хто написав цю рецензію. Професор відповів: »Я написав«. Я щиро вдячний йому за таку добру оцінку моєї праці.

24-го червня. Сьогодні вернувся з Міттенвальду. Був там на конференції історії і теорії літератури та мовознавства Української Вільної Академії Наук (УВАН). Конференція була присвячена світлій пам'яті Василя Сімовича — визначного мовознавця західніх областей України.

Почалась вона тим, що наші вчені згадували свої зустрічі з Василем Сімовичем. Це були спогади Володимира Дорошенка, Леоніда Білецького, Ярослава Рудницького, пані М. Пшепюрської та ще кількох, прізвищ яких не пригадую. Всі спогади дуже цікаві, особливо цікаво було слухати про те, як Василь Сімович учив української мови українців-воєннополонених у Німеччині та Австрії, як в таборовій друкарні Раштату полонені руками складали »Практичну граматику української мови« В. Сімовича, що вийшла з друку 1918 року й тепер є бібліографічною рідкістю.

Цікаві спогади були пані М. Пшепюрської про той період життя Василя Сімовича, коли він був професором української мови у Львівському університеті ім. І. Франка.

В понеділок почалися доповіді. Дмитро Чижевський прочитав доповідь »Культурно-історичні епохи розвитку української літератури«, Леонід Білецький — про поетичне мистецтво Ольжича, Остап Грицай — »Франко, як творча особовість«. Ярослав Рудницький говорив про етимологічний словник української мови, над яким працює ціла група мовознавців уже кілька років. Висловив надію, що робота над словником швидко буде закінчена і, якщо дозволять матеріяльні умови, він вийде друком вже в наступному році.

В. Лев говорив про мову »Руської Трійці«, П. Ковалів — »Зв'язка та її значення в складнево-присудковому реченні«. Ця доповідь була надто вузько мовознавча і, як мені здається, великого зацікавлення не викликала. В. Чапленко прочитав доповідь — »До початків поважного стилю«, але що то за »поважний стиль« — я й не зрозумів.

У конференції брав участь і білоруський учений І. Станкевич, що прочитав доповідь про історичні назви Білорусії. Доповідь цікава, з неї ми довідались, що білоруси дискутують назву своєї країни: одні відстоюють назву »Білорусія«, а інші — »Земля кривичів«. Доповідач, як я зрозумів, є за цією другою назвою.

Після доповідей дискусій не було.

Табір в Міттенвальді розташований за містом. Зараз же за табором починаються гори, що повиті хмарами. Недалеко в горах є ліс і чагарники. В добру погоду таборяни ходять тут збирати ожини і суниці, що саме тепер починають червоніти.

З Міттенвальду виїхав сьогодні вранці і біля 2-ої год. по полудні був у нашому таборі. Вдома застав все гаразд.

7-го липня. Одержав листівку від М. Щ. з Neubeuern-у. Він пише:

»Дуже мені жаль, що Вас не було минулої неділі. Німці святкували тут щось подібне до нашого Івана Купала: на верхів'ях горіли вогні, а в підніжжях гір хлопці стрибали через багаття...«

Справді, було б цікаво побачити, як німці святкують день літнього сонцестояння. Цей день вони, здається, називають "Sonnenwend".

Одержав також листа від Р. В. з Реґенсбурґу. Він пише: »... Природа чудесна, але табір спромігся нам дати лише приміщення в бараці та зупу з таборового котла. Найгірше з хлібом і товщем... Живемо й далі зі старими турботами і переживаннями. В цих горах чоловік ніби відрізаний від світу; що там у Вас робиться? Мені тут пан Д. сказав, що є закон: всі, хто подав апеляцію на встановлення статусу »ДіПі« і не має відповіді, можуть бути прийняті назад до табору. Це добре було б«.

Так, це було б справедливо, якби тих людей прийняли знову до табору, вони ж бо нічим від нас не відрізняються. Виключення їх з »ДіПі« — це просто безглуздя.

Сьогодні був у нас Тодось Степанович Осьмачка, що живе не в нашому таборі, але час від часу приїжджає сюди. Прийшов похвалитися своєю новою книжкою »Поет« і один примірник цієї книжки подарував мені, підписавши: »ВШП Олексі Івановичу Степовому... з пошаною Т. Осьмачка«. Я прийняв цей подарунок з великою вдячністю.

30-го липня. Сьогодні одержав листа від д-ра Зенона Кузелі — голови Етнологічної комісії. Він пише:

»Організуючи з доручення Філологічної Секції Наукового Товариства ім. Шевченка наново склад Етнологічної Комісії, що дня 30 березня ц. р. (НТШ, — О. В.) відновило свою діяльність на еміґрації і відбуло дня 13 червня ц. р. спільне засідання всіх секцій для встановлення пляну праці, звертаюся до Вас з пропозицією приступити до співпраці Комісії, як її звичайний член. На випадок Вашої згоди, о яку Вас дуже прошу, дозволю собі переслати Вам офіційне підтвердження з боку Етнологічної Комісії...«

Лист написаний у Фюрті 28 липня 1947 року. Я відповів на нього, приблизно, так: »Листа Вашого одержав. Щиро дякую. Вашу пропозицію щодо Наукового Товариства ім. Шевченка приймаю. Щиро вітаю Вашу ініціятиву і бажаю Вам найкращих успіхів. Надіюся, що Етнологічна Комісія під Вашим керівництвом матиме великий успіх та цінні надбання для української науки«.

Правду кажучи, я мало вірю в тривалість українських наукових і літературних організацій, бож табори вічно не будуть. Всі ми роз'їдемось по інших країнах і будемо там »у поті чола« заробляти собі на хліб щоденний тяжкою фізичною працею. Хто зна, чи будуть у нас час та можливості займатися науковою працею.

1-го серпня. Тепер 2-га година по полудні. Я у Мюнхені, в кабінеті ректора Українського Вільного Університету (УВУ) — тут відбувається пресова конференція. Нас журналістів вісім осіб. Я — представник газети »Наше життя« з Авґсбурґу. Конференцію провадить проф. Вадим Щербаківський. Він почав з історії Українського Вільного Університету.

Після перших визвольних змагань, що закінчились нещасливо, багато української людности опинилося на еміґрації. Треба було перейти від збройної боротьби до боротьби культурно-ідеологічної, треба було озброїти своїх людей знанням високої науки. І ось у 1921 році, спочатку в Відні, а потім у Празі, організовано перший український університет, основоположниками якого були активні борці за українську визвольну справу. Організація цього університету спиралася на засади тої країни, де жила основна маса нашої еміґрації, тому статут УВУ майже однозгідний із статутом Чеського університету ім. Карла в Празі, що існує з 1347 року.

З уваги на еміґраційні умови, в УВУ почали працювати тільки два факультети: філософічний, з відділами історично-філологічним і природничим, та правничий факультет з відділами правничих і економічних наук.

Університет мав за завдання озброїти українську еміґраційну молодь знаннями вищої науки, виховати висококультурних фахівців-українців і патріотів знедоленого краю, справжніх носіїв ідей гуманізму та соціяльної справедливости. Український Вільний Університет був і є єдиним у світі вільним центром українських студій, без яких неможливе ґрунтовне знання східньоевропейських проблем.

Наукова діяльність УВУ проявляється у межах самого Університету та в окремих наукових товариствах: Історично-філологічному і Правничому, що видавали свої власні наукові праці та збірники. Крім того, члени професури УВУ брали активну участь у чеських та закордонних наукових осередках і в міжнародних конференціях. За посередництвом Академічного Комітету в Празі, УВУ був членом організації, що існувала при Лізі Націй у Женеві.

Назва »Український Вільний Університет« означає, що університет не державний і ні від кого не залежний, все ж УВУ взяв на себе зобов'язання суворо дотримуватись традиційних форм і вимог европейських державних університетів.

Під час окупації Чехо-Словаччини німецькими військами, УВУ — як еміґраційна установа — утримався, але його діяльність була дуже обме-

жена. Наслідком воєнних дій більшість професорів УВУ була примушена перейти на Захід під опіку англо-американської демократії.

Про сучасний стан УВУ проф. В. Щербаківський сказав, що — втративши внаслідок другої світової війни свій 24-річний дорібок — професура УВУ не втратила віри в свою майбутність і не забула про свій національний обов'язок. Українська еміґрація збільшилась на сотні тисяч знедолених людей, що змушені були залишити свою батьківщину і піти у світ шукати правди. Вони повинні мати свій осередок науки і високого навчання. Тому професура УВУ, наприкінці 1945 року, постановила відновити діяльність Українського Вільного Університету і вже на початку 1946 року обидва факультети розпочали свої нормальні виклади в Мюнхені.

Початки були тяжкі, але активна участь студентів і свідомішої частини еміґрації допомогла відновити діяльність УВУ в нових умовах. Тепер факультет права і суспільно-економічних наук має 9 звичайних професорів, 8 надзвичайних, 4 доцентів, 4 приват-доцентів, 3 викладачів і 4 асистентів. Історично-філологічний факультет має 18 звичайних професорів, 15 надзвичайних, 2 доцентів, 5 приват-доцентів, 10 викладачів і 4 асистентів.

На минулому літньому семестрі на факультеті права і суспільно-економічних наук студіювало 223 студенти, а на історично-філологічному — 124. Із загальної кількости 347 студентів є частина чужинців, серед них найбільше білорусів. У зв'язку з цим при філологічному факультеті організовано відділ білоруської філології на чолі з відомим білоруським ученим І. Станкевичем.

Спосіб осягнення доцентського і професорського ступенів в УВУ відповідає вимогам західньоевропейських університетів. Вимагається основної наукової підготовки та габілітації на основі наукової праці, визнаної професорською радою факультету за таку, що помітно збагачує відповідну ділянку науки.

Наукові праці наших учених стосуються головним чином до питань Східньої Европи, при чому головну увагу звертається на з'ясування проблем, зв'язаних з історією, економією та духовою і матеріяльною культурою України.

У матеріяльно-фінансовому відношенні УВУ тепер залежить від студентських внесків за навчання у висоті 200 марок за семестр, а також від зовсім невеличкої дотації від українських громадських установ на еміґрації. Зрозуміло, що такий фінансовий стан УВУ не дає можливості повними силами розгорнути науково-педагогічну та видавничу діяльність. З цієї нагоди УВУ звертається до сумління і до почуття національно-громадського обов'язку всіх українських громадських і промислово-торговельних установ та організацій, а також і окремих осіб, закликає ставати в лави меценатів УВУ, пам'ятаючи про те, що гроші, витрачені на розбудову своєї національної вищої школи, обернуться на культурну скарбницю української нації.

Про перспективи на майбутнє УВУ проф. В. Щербаківський сказав, що при факультеті права і суспільно-економічних наук передбачається організувати відділ української журналістики з повним терміном навчання — 8 семестрів.

Наприкінці ректор УВУ сказав таке: »Взявши до уваги сучасне політично-господарське положення Европи, зокрема Німеччини, провід Університету переконаний, що єдиною розв'язкою проблем української еміґрації є поселення у заморських країнах. Найбільшим бажанням усієї української еміґрації та УВУ — є знайти нову батьківщину в Канаді«.

Один з присутніх заперечив ректорові, заявивши: »Український Вільний Університет — це університет европейський і таким він мусить залишитися, не зважаючи на жодні обставини«. Я особисто цілком погоджуюсь з цією думкою.

Після закінчення пресової конференції, я оглянув бібліотеку УВУ. Вона не дуже-то велика, але є в ній дещо з української етнографії, зокрема праці Хведора Вовка, що мене особливо цікавлять.

12-го серпня. Тепер 8-ма година увечорі. Ми з дружиною вернулися з Нового Ульму, їздили до знайомих, але не застали їх дома і мали час оглянути славний Ульмівський собор — це справді велетенська споруда. Були аж на верхній вежі й оглядали звідти околиці, — гарна панорама. День сьогодні був ясний, соняшний і з високої вежі собору видно дуже далеко.

Зійшовши вниз, оглядали внутрішні стіни собору. До нас підійшов один німець, вже старший чоловік, і почав розповідати історію собору, а потім дав нам невеличку брошуру, в якій є цікаві відомості про нього.

В старій німецькій хроніці записано: 18 червня 1377 року, в присутності громадян міста Ульму, урочисто покладено перший камінь під собор бурмістром Людвигом Крафтом, а 19 травня 1890 року був укріплений останній камінь на шпилі головної вежі цієї споруди і тим закінчено будову. В цьому останньому камені зроблена заглибина, в яку покладений пергамен із написом: »1890 року, в 20-ий рік нової німецької імперії і в 26-ий рік щасливого царювання їх величности короля і королеви Вюртемберзьких, 19 травня о 6-ій годині покладений останній камінь цього собору. Через 513 років після закладчини була закінчена будова найвищої церкви в Німеччині. Слава у Вишніх Богу!«

Закінчення будови Ульмівського собору було відзначене цілим рядом святкових імпрез, що відбулися від 16-го до 19-го червня 1890 року. На них були присутні король і королева та інші високі вельможі тодішньої Німеччини.

Ульмівський собор, разом з Кельнським собором, належить до найвищих пам'ятників ґотичного стилю в Німеччині. Кельнський собор займає площу 2400 кв. метрів, а Ульмівський — 2100. Натомість головна вежа Ульмівського собору має 161 метр висоти і перевищує всі найвищі будівлі того часу, за виїмком Ейфельової вежі.

Будівництво Ульмівського собору повільно посувалось аж до половини 15 стол., а потім зовсім припинилося. Залишилася незакінченою масивна вежа на західньому боці. Нарешті 25 березня 1841 року організовано товариство для закінчення Ульмівського собору на чолі зі спадкоємцем престолу, пізнішим Вюртемберзьким королем Карлом. 18-го червня 1877 року врочисто відзначено 500-ліття Ульмівського собору.

В 1880 році помер будівник Шей і на його місце призначено Авґуста Бенера, якому пощастило нарешті закінчити працю своїх попередників — будівництво найвищого у світі собору.

Під час другої світової війни собор зберігся, хоч бомбардування зачепило і його, але тільки легко. Ремонт уже кінчається. Можна сподіватися, що він ще довго буде панувати над просторами неспокійних ґотів.

Історія Ульмівського собору показує, що мали слушність старі римляни, коли казали: "Vita brevis — ars longa" (Життя коротке, а мистецтво вічне).

30-го серпня. Сьогодні ми зфотографувалися цілою групою, а саме: Леонід Полтава, Яр Славутич, Петро Карпенко-Криниця, Іван Манило, Юрій Буряківець, Петро Кізко, Володимир Русальський і я. Ініціятором цього, здається, був Яр Славутич; це він мене запросив до гурту. Колись, як роз'їдемось по всіх кінцях світу широкого, це буде гарна пам'ятка.

В таборі знову ходять чутки про нову комісію, новий »скрининґ«. Щоправда, кажуть, що нова комісія може направити кривду, вчинену тим людям, яких позбавили статусу »ДіПі«.

Дружина одержала листа від поетеси Г. Ч. Вона пише: »Взимку в наших бараках дуже холодно. В одному вірші я написала:

Пригадуєш дні тривожні,
Табір наш і ці бараки,
Про які сказати можна —
Саме в них зимують раки«.

Я одержав листівку від М. Щ., в якій він пише: »Як бачите, я на новому місці. Табір, порівнююче із замком, дуже поганий... Говорять, що й тут довго не будемо, бо комісія визнала ці бараки непридатними для зимових умов. Наше життя гірше, як циганське...«

Були чутки і в нашому таборі про якесь переселення десь аж на французьку зону, але — хвалити Бога — вже затихли і нас ніхто, покищо, не турбує.

4-го вересня. З нашого табору люди виїжджають до Бельгії на працю. Кілька місяців тому виїхали самі чоловіки — там влаштувалися на працю в копальнях, а тепер виїжджають до них їхні родини.

Вчора ввечорі відбулося прощання з тими, що виїжджають. За столом президії сиділи священики обидвох наших церков, голова Таборової ради, комендант табору і представниця ОУЖ (Організації Українських Жінок).

У своїх виступах промовці бажали від'їжджаючим родинам щасливого життя на новому місці поселення, просили їх зберігати честь українського народу, а священики закликали непохитно триматися своєї віри. Добре промовляла представниця організованих жінок, говорила про важливу ролю українки-матері й господині дому на чужині, закликала кожну жінку дбати про те, щоб її хата була справжнім огнищем українства.

Сьогодні вранці біля місійного хреста на таборовій площі зібралися люди з клунками — найбільше було жінок і дітей. Одні — це ті, що від'їжджали, а інші — ті, що їх провожали. Були тут обійми і сльози...

Вантажними машинами відвезли всіх від'їжджаючих на залізничну станцію, а там уже потягом вони вирушили до Бельгії. Дорога недалека,

ще сьогодні вони будуть на місці й жінки зустрінуться зі своїми чоловіками, а діти — з батьками. Щасливої вам дороги, друзі по нещастю!

А коли і як ми будемо від'їжджати?!

17-го вересня. Тепер година 6-та увечорі. Годину тому я вернувся з Міттенвальду, був запрошений на з'їзд НТШ, що тривав три дні — 15, 16 і 17 вересня.

Я поїхав до Міттенвальду в неділю, нічліг і харчі були запевнені і я не мав ніяких труднощів.

Бачився з проф. Зеноном Кузелею і говорив з ним про видання моєї праці »Звичаї нашого народу«. Він обіцяв мені якось допомогти з виданням, казав, що моя праця буде залучена до видавничого пляну НТШ.

На з'їзді було багато цікавих доповідей, як ось доповідь проф. І. Розгона про високу освіту і високу школу в Україні, проф. Крупницького — »Шведські джерела про історію козаччини«. Цікавою була доповідь проф. Л. Білецького про Самійленка в Києві у 1884-1893 роках. Дуже цікава й актуальна була доповідь д-ра В. Янова — »Психологічна студія про німецький концентраційний табір«. Були й інші цікаві доповіді, але всіх їх я не чув, бо не всі мене цікавили.

Участь в цьому з'їзді НТШ була для мене дуже корисна. Я зустрівся і познайомився з багатьма людьми і тепер маю уяву про НТШ та людей, з яких ця організація складається.

Зроблено спільну фотографію всіх учасників з'їзду — колись це буде гарна пам'ятка.

20-го вересня. Поет Борис Олександрів подарував мені сьогодні збірку своїх поезій — »Мої дні« (Зальцбурґ, 1946), підписавши: »Моєму землякові... Олексі Степовому зі щирістю«. Перший вірш у цій збірці — »Присвята«:

Ти не сумуй осінніми ночами,
Що пісня юности затихла, як луна...
Ще прийде час, — і знову перед нами
Засяє даль — і світла, і ясна...

Ти не сумуй, що грози безупинні
Нам з чужини закрили рідний путь.
Настане час, — і квіти жовто-сині
На попелах, з руїни зацвітуть...

Вже з цього вірша видно, що автор добре володіє римою. Мені дуже подобається друга строфа вірша »Море«:

»Грай, море, грай! Коти зелені гриви,
Благослови — на втіху чи на згин!
Десь в самоті лишились рідні ниви,
А чужина терпкава, як полин...«

Зворушливий вірш »До матері«:

Пам'ятаю: в задумі стояла,
Тихий вечір курився і чах...
Ти в дорогу мене виряджала
Із гіркими сльозами в очах...

Кінчається цей вірш так:

Гасли тіні. Ріка шумувала ...
Я пішов у нічну каламуть,
А матуся ще довго стояла
І дивилась на синову путь ...

У вірші »У вічному шумі садів« поет на вигнанні зустрічається з чужинцем і питає його:

... О, чи знаєш ти край золотий,
Де волошки, де спів солов'я?
То країна — вітчизна моя ...

Я там сіяв, і жав, і орав,
Але зараз — неситий украв,
Розорав нашу землю вкінець ...
О, чи знаєш ти це, чужинець?

Криє дні мої чорна пітьма,
Ні родини, ні друзів нема ...
Тільки посох незрадливий мій
Та на сірих полях суховій ...

Борис Олександрів — поет в повному розумінні цього слова. Я щиро вдячний йому за цей гарний подарунок.

30-го вересня. Сьогодні бачився з В. П. Він приїхав до нашого табору й повернув мені манускрипт »Звичаї нашого народу« з такою оцінкою:

»Праця О. Степового (О. Воропая) »Звичаї нашого народу« (Народні свята) становить собою зведений, суцільний образ народно-календарних звичаїв протягом цілого року. Авторові пощастило виконати своє завдання відповідно до поставленої ним перед собою мети: дати, як сказано, образ.

Тепер, коли значна частина українського народу знаходиться на еміґрації, одірвалась від свого рідного ґрунту, коли люди живуть серед інших народів, в оточенні чужинецьких звичаїв, книга подібна на працю О. Степового стає надзвичайно потрібною. Читаючи, кожний українець живо відчує на чужині все тепло, всю яскравість, всю привабливість, своєрідність свого національного рідного. В цьому відношенні про працю О. Степового можна було б сказати, що вона є, так би мовити, »етнографічною євангелією«, що супроводжатиме український народ на шляхах його скитання.

Праця написана так, що читається легко і жваво. Отже, побажаємо авторові можливости опублікувати його роботу«.

Я щиро вдячний В. П. за такий прихильний відгук на мою скромну працю. Може справді якось пощастить видати її друком, та вже, мабуть, не тут, не в Німеччині, а десь за морями та океанами ...

1-го жовтня. Сьогодні був у редакції »Нашого життя« і взяв свіже число газети, в якому надрукована моя стаття »Українські народні загадки«. Стаття починається так:

»Загадка — це один з найпоширеніших жанрів народної творчости, що з давніх-давен живе й розвивається серед широких мас нашого народу.

Особливо любить загадки молодь і частенько весело проводить час, обмінюючись дотепними »головокрутками«.

Взагалі загадка — це запитання, що одночасно робить натяк на відповідь, образно називаючи той предмет, про який іде мова. Метафоричність і протилежність — це звичайні форми українських народних загадок.

Трудність і зміст загадок у тому, що — кажучи про один предмет — загадка ніби змальовує інший, що має подібну властивість. Тому іноді загадка спершу здається нам якимсь безглуздям. Але, як тільки збагнемо помічену народом подібність, то завжди можемо дивуватися з тієї дотепності, що лежить в основі загадки. Наприклад, загадки про віск: »В пітьмі зродився — з вогнем помирився«, »В піч покладу — мокне, а на воді — сохне«, »На вогні помре, а на воді оживе«. Загадки про гусяче перо, яким колись писали: »Мудрий мудрець гусаком поле оре«, »Зріжу голову, вийму серце, дам пить — і буде говорить«. Або ось загадка про батіг: »Що таке скручене вдвоє, зубів не має, а добре кусає?«. Інші загадки: »Що плаче, а сліз не має?« (скрипка); »Яка мати своїх дочок ссе?« (море); »Що два рази на світ родиться, а один раз помирає?« (курка).

»Більшість загадок тяжко зрозуміти без докладного знання народного життя, бо вони побудовані на найдрібніших деталях селянського побуту. Наприклад: »У хліві в бика копа на рогах, а хвіст надворі в баби в руках« (рогач з горщиком); »Одну козу маю і ту щодня за хвіст підіймаю« (заслонка від печі); »Шаталося-моталося — під припічок сховалося« (віник), »Стоїть панич серед поля, ликом підперезаний« (сніп); »Горбатий кіт бабі плечі тисне« (коромисло); »Чотири ноги, та не звір, є пір'я, та не птиця« (ліжко і постіль); »Спиною до стіни, а обличчям до хати (образ)«.

Далі в статті говориться, що змагання загадками було дуже поширене в стародавньому епосі, а також у стародавній книжній літературі. Особливо шанували загадки східні народи. Соломон і цариця Савська мірялися мудрістю, вживаючи загадок. У слов'янських народів є казки про чортів, про бабу-ягу і русалок, що також загадують загадки своїм »жертвам«. У русальських піснях дівчата співають.

Ой, біжить, біжить мила дівчина,
А за нею та русалочка:
»Ти послухай мене, красна панночко,
Загадаю тобі три загадочки.
Як відгадаєш — до батька пущу,
Не відгадаєш — до себе візьму:

Що росте без коріння,
А що біжить без повода,
А що цвіте без цвіту?«

Панночка загадки не відгадала,
Русалочка панночку залоскотала.

У стародавні часи уміння загадувати та відгадувати загадки уважалося за велику мудрість і приймалося як доказ правоти під час судової розправи. Загадку розглядали як спосіб виявлення волі »божого суду«. Засуджений на страту міг урятуватися, якщо відгадував загадку. Так в одній народній

казці цар загадує загадки відважному парубкові, що хоче женитися з царівною. Кінець казки щасливий, бо парубок відгадав загадки.

В багатьох загадках проявляється мітологічний світогляд — залишки від дохристиянської давнини. Наприклад: »Стоїть дуб-стародуб, на тім дубі птиця вертиться — ніхто її не дістане: ні цар, ні цариця« (сонце); »Стоїть дерево серед села, а в кожній хатці по гілячці« (сонце і проміння); »За лісом, за пралісом золота діжа сходить« (сонце); »Лісом іде — не трісне, водою іде — не плюсне« (місяць); »Толока не міряна, а череда не лічена, пастух не найнятий« (небо, зорі, місяць); »Постелю рогожку, посиплю горошку і покладу окраєць хліба« (небо, зорі, місяць); »Їхав по горі волох, розсипав горох, почало світати — нічого збирати« (зорі); »Їхав чумак та й став, бо воли потеряв« (хмари заступили зорі); »Чорне сукно лізе у вікно« (ніч); »Сірий бик у вікно ник« (світанок); »Лисий віл усіх людей звів« (день); »Що без рук, а стука?« (грім); »Стукотить-гуркотить, мов сто коней біжить« (грім); »Ревнув віл на сто сіл, на тисячу городів« (грім); »Шиломотовило попід небом ходило, з панами говорило, з князями розмовляло« (блискавка); »Сидить півень на вербі, спустив крила до землі« (дощ і сонце); »Мене всі просять, виглядають, а як прийду, то втікають« (дощ); »Сиві гуси все поле вкрили« (туман); »Прийшов хтось та взяв щось, бігти за ним, та не знати за ким« (вітер).

Іноді загадки бувають лише грою уяви і дотепу: »Що через хату не перекинеш?« (пір'їну); »Від чого гуска пливе?« (від берега); »У кого дві шкіри на ногах?« (у того, хто взутий).

Є багато таких загадок, до яких потрапило чимало власних імен лише тому, що вони співзвучні зі словами тексту загадок. Наприклад: »Марко перепливає море шпарко« (п'явка); »Тарасова дочка Тарасом трясе, 700 сорочок на собі несе« (риба); »Летів Адам через Божий храм: Боже, Боже, тут моя сила горить« (бджола, церква, віск); »Мій брат Кіндрат, крізь землю пройшов, міх грошей знайшов« (гарбуз).

Як бачимо, бувають загадки як у віршованій, так і в прозовій формі. Вони користуються часто порівняннями й метафорами і це робить їх подібними до приповідок.

Існує багато загадок і книжного походження, а особливо з Апокрифів, »Пчіл« і творів Данила Заточника.

Тут, до речі, можна згадати й те, що в XVII і XVIII стол. у Західній Европі була така мода на загадки, що їх творили навіть кращі письменники того часу, як ось Фенельон, Буальо і Руссо у Франції та Шіллер у Німеччині.

Наші українські народні загадки дають добрий матеріял для вивчення культурного розвитку народу«.

В тому ж числі »Нашого життя« (29 вересня 1947) є замітка п. з. »Книжка про ДП«, в якій читаємо: »В Англії потрібно більше жінок, особливо для текстильної промисловості. Мужчини здебільшого йдуть на працю в сільському господарстві. В. Британія потребуватиме більшої кількости робітників, а їх дістане теж з американської зони«.

Якщо справді будуть брати з американської зони, то ми з дружиною поїдемо до Англії.

12-го жовтня. Секретар редакції газети »Наше життя« дав мені вчора листа, якого він одержав кілька днів тому від одного читача з українського табору в Ерлянґені. Цей читач пише:

»Читаючи тижневик »Н. Ж.« за 29 вересня ц. р., я зустрів статтю О. Степового »Українські народні загадки«. Стаття всім нам тут подобалась... чекаємо слідуючої статті цього ж автора на тему »Українські народні приповідки«*.

Сьогодні в нашому таборі відбувся з'їзд Об'єднання Працівників Дитячої Літератури. Я прослухав цікаву доповідь проф. Г. Ващенка на тему: »Наші національно-педагогічні завдання на еміґрації і роля дитячої літератури«. Доповідь була справді цікава і актуальна, особливо для учителів і виховників. Цікавою була й доповідь В. Чапленка на тему »Мова в дитячій літературі«.

24-го жовтня. Сьогодні відбувся літературний вечір Юрія Клена, що приїхав сюди десь аж з Австрії. Він поет, звичайно читає вірші, але сьогодні читав оповідання »Пригоди архангела Рафаїла«. Оповідання цікаве, все ж у поезії автор сильніший ніж у прозі.

Секретар редакції »Нашого життя« дав мені доручення виплатити гонорар Ю. Кленові. Як читання закінчилось і люди почали розходитись, я підійшов до Ю. Клена — дав йому гроші й узяв розписку. Видно було, що він хотів мені щось сказати, але не вспів, бо підійшли люди і почалися розмови. Я відійшов.

Сьогодні одержав листа від редакції газети »Новий Шлях« з Канади. В листі, між іншим, написано: »...можна було б спровадити Вас, якби трапився хтось, що сплатив би кошти подорожі. У нас, на жаль, фондів немає... будемо робити старання, щоб найти когось, хто згодиться оплатити подорож та вислати Вам запотребовання, »афідавіт«. Про це робимо оголошення у »Новому Шляху« і про висліди Вас повідомимо...«

Так, з цього мало потіхи, бож хто згодиться оплатити подорож чужому, нікому невідомому »дипістові«?

В таборі люди духом занепали і вже нічим не цікавляться, тільки й розмови, що про виїзд за океан, але як же туди виїхати? Хто буде оплачувати нашу подорож?

Смерть Юрія Клена

31-го жовтня. П'ятниця. Сьогодні почув сумну новину: вчора увечорі помер Юрій Клен. В обід я зустрів Василя Чапленка і запитав:

— Чи це правда, що Юрій Клен помер?

— Так, правда. Вістка дуже сумна, але правдива, — одержав відповідь.

---

*) Це побажання читачів автор виконав, але значно пізніше: в 1952 році в Лондоні вийшла брошура (64 стор.) »Українські народні приповідки«, а в 1954 році вийшла невеличка книжечка (54 стор.) »Українські народні загадки«.

Смерть Юрія Клена якась дуже несподівана. Кілька днів тому я слухав, як він читав свої новелі, говорив з ним, а сьогодні — він уже небіжчик. Таке-то життя...

О год. 4-ій по полудні я дістав доручення піти на пошту і вислати телеграму родині небіжчика. Це доручення я виконав.

3-го листопада. Ще вчора приїхала родина покійного Юрія Клена: дружина, дочка і син. Їх примістили в нашому таборі. Приїхали на похорон Улас Самчук та ще кілька людей, яких я не знаю.

Похорон почався о год. 3-ій по полудні на цвинтарі Аферзее. День був понурий, накрапав дощ. Зібралися представники багатьох українських організацій і установ — від УВАН, МУР, СУПіЖ, Товариства і Ліґи Політв'язнів, таборової ґімназії, ЦЕПУЕН, керівництва табору »Зомме-Казерне«, Селянської Спілки. На могилі складено понад двадцять вінків. Не зважаючи на дощ, людей було багато.

Після зворушливої промови німецького євангелицького пастора, тіло Ю. Клена перенесено з каплиці на цвинтар, на місце вічного спочинку. Тут, над труною Юрія Клена, виголошено зворушливі й змістовні промови. Від УВАН дуже добре говорив проф. П. Курінний, від МУР-у — Улас Самчук, від місцевої Спілки письменників сказав зворушливе слово проф. Володимир Шаян. Промовляли ще два представники з Мюнхену, прізвищ яких я, на жаль, не знаю.

Настоятель місцевої української православної церкви о. Тимковський відслужив над відкритою домовиною Службу Божу, під час якої дуже гарно співав церковний хор.

Як труну спускали в яму, підходили люди і, за давнім нашим народним звичаєм, брали землю в руки й кидали її на труну небіжчика, а вітер змішував цю землю з осіннім листям.

Жаль було дивитися на родину покійного. Хлопець, років дванадцяти, тулився до матері й плакав. Мати (дружина покійного) теж плакала. Виглядало, що найміцніше трималася дочка — дівчина років п'ятнадцяти. Наші пані з четвертого бльоку потішали їх усіх, як могли, вони гарно опікувались цією родиною.

І ось так Юрія Клена вже немає між нами. Немає визначного поета, доброго вченого і активного громадського діяча. Але лишилася нам і прийдешнім поколінням його літературна спадщина, а в ній найбільший твір покійного — »Попіл імперії«, який — на жаль — незакінчений.

Учора я написав кілька листів до знайомих, поділившись із ними своїми враженнями, що їх сьогодні довелося пережити.

10-го листопада. Сьогодні одержав листа від д-ра Ю. М. з Мюнхену. Він пише:

»Я цілком поділяю Ваш сум з приводу такої несподіваної і майже трагічної смерти нашого Юрія Клена. Я сам у перші хвилини не хотів вірити, коли прочитав у газеті, що його вже немає в живих. Ще нібито тільки вчора

я його бачив у театрі »Ліра« в Мюнхені, коли він точно рік тому, бо також восени 1946 року, виступав разом з іншими письменниками і читав уривки із своєї знаменитої поеми »Попіл імперії«, а сьогодні вже його нема... Це був дійсно поет, якого ніхто не зможе заступити на нашій еміґрації. Особливо сильне враження зробила на мене його книжка »Прокляті роки«, яку я прочитав у Львові 1941 року. Таких гострих і влучних антибольшевицьких віршів я ще ніколи не читав. Це тим більш важливо, що автор виїхав з СССР ще 1931 року і, отже, не пережив 1933 року, »постишевщини«, »єжовщини« і т. д. Яку б книгу він написав, коли б пережив всі ті страхіття! Ще й досі я не можу забути кількох фраз із його віршів, як наприклад: »Помолімось за тих, що в смертних казаматах з відчаю гризуть ґрати«, або: »й за тих помолимось, що кат уже розп'яв і не знає про це мати«. Саме тому перед постаттю Юрія Клена я прихиляюся з найбільшою пошаною і признанням. Його ім'я ні в найменшій мірі не затьмарене ніяким хамелеонством і підлабузництвом, чи пізнішим »розчаруванням« дійсністю...

Друже Степовий! З Вашого листа бачу, що Ви аж тепер відчули, яким глибоким песимізмом і безнадійністю окутана наша дійсність. На цю тему колись була між нами дискусія і Ви тоді, здається, були іншої думки. Але життя і реальна дійсність куди сильніші, ніж наші уяви чи навіть прагнення. Я Вас цілком розумію. На еміґрації нас чекає тільки поневіряння і безвихідність. Особливо це відчувають і мусять відчути наші письменники — і то не тільки тому, що тут немає і не може бути літературного підсоння, а й тому, що хто ж як не письменник може найскорше відчути всю безперспективність еміґранта-інтеліґента...«

Все це правда, я погоджуюсь з автором листа.

16-го листопада. Одержав листа від Михайла Ситника, в якому він пише: »...Так, невимовно сумна вістка, що між нами нема вже славного поета Юрія Клена. В »Часі« прочитаєте і мої рядки, присвячені цій прекрасній людині... Вічна йому пам'ять! Тепер багато говоритимуть про нього, співчуватимуть, а коли він жив, то ніхто не звертав уваги хоч би на те, в яких умовах він жив і чому мусів їздити по таборах з »вечорами«...

Другого листа одержав від С. Л. з англійської зони. Він, між іншим, пише: »В день похорону Ю. Клена я був у Авґсбурзі. Якраз, коли процесія з покійником рушила на кладовище, я підходив до Вашого табору і собі завернув за всіма. Був я свідком відправи у каплиці й на могилі. Дійсно тяжке, гнітюче враження... але, глибоко зітхнувши, ідіть далі по шляху, який свідомо обрали...«

А далі написано таке: »Вашу останню книжку »Ясир« я читав. Сподобалась вона мені своєю щирістю... В рецензії »На чужині« ми це в ній відмічали і всіляко вітали її появу. Працюйте й далі в обраному Вами напрямку, це дуже потрібне діло для майбутнього, коли будемо живі і вернемось на Батьківщину.

Я тепер працюю над повістю, в якій поставив своїм завданням змалювати життєвий шлях українського інтеліґента, що виріс із ґрунту української землі, його розквіт в добу НЕП-у і загибель в послідуючих роках, не зва-

жаючи на щире бажання працювати для України. Це трагедія і як трагедію я хочу це відобразити...«

С. Л. — талановитий письменник і я думаю, що його повість матиме успіх. Помагай йому, Боже!

19-го листопада. Сьогодні нас відвідав наш добрий знайомий Семен Олександрович Підгайний — довголітній в'язень совєтських концтаборів, справжній мученик за свою щиру любов до України.

Він привіз нам в подарунок свою книжку — »Українська інтеліґенція на Соловках«, спогади за 1933-1941 роки. Підписав її коротко: »Олексі Степовому з пошаною«. Я відразу уважно почав переглядати книжку і побачив у ній багато відомих імен — літераторів, поетів, учених. Ось на 74-ій сторінці читаю про відомого українського ботаніка проф. Янату: »...як і всі звичайні ув'язнені, жив у брудній камері, де панував завжди крик і гамір, регіт і плач. Щоб працювати науково, Яната добирав такого способу: повертався з роботи дуже акуратно, з'їдав належну йому порцію »баланди« і негайно лягав спати. Тільки о 1-ій годині ночі, коли всі вже сплять, він встає, дістає свою скриньку, сідає за стіл і працює до ранку. У нього були тисячі нотаток...«

Тяжко це читати без хвилювання і я питаю автора:

— За що ж так тяжко мучився професор ботаніки, що ж він такого злочинного зробив?

Семен Олександрович гірко посміхається і каже:

— За те саме, що й ми всі мучились, за те, що були українцями і любили свою знедолену батьківщину!

26-го листопада. Одержав листа від М. Щ. із Стефанкірхену. Він пише:

»...Для мене смерть Юрія Клена була такою несподіваною і разючою, що я й досі не можу примиритися з думкою, що його вже не стало. Ще якихось два місяці перед тим ця мила і чарівна людина, з якою я мав нагоду познайомитись, гостила в мене, говорила, читала свіжонаписані місця з »Попелу імперії«, а тепер її немає. Ще так недавно ми ходили разом понад Іном і мріяли ходити так понад Дніпром... Пригадую, як він тепло говорив про поезію, дуже цікавився тим, що я пишу, просив читати і слухав, слухав...

Так, пане Олексо, ми втратили великого поета і чарівну людину. Якось трапилось так, що я перший у таборі почув цю траґічну вістку. Вранці, на перших лекціях у ґімназії, я повідомив про це учнів. Якби Ви бачили, з яким великим смутком сприйняли це ґімназисти!..

Не знаю, як у Вас, а в нас тут холодно і голодно... Бараки до зими непридатні. Ну, та цур їм! »Гетьте, думи, ви хмари осінні!« Власне, зимові, бо цієї ночі в нас випав сніг, а в Альпах він уже давно біліє...«

Другого листа одержав від Б. О. з Австрії. Він пише:

»Смерть Ю. Клена справді дуже несподівана і болюча для нас втрата. Він був не тільки поетом великого маштабу, а й на диво скромною і гли-

боко інтеліґентною людиною. Ми в Австрії деякий час не хотіли вірити у правдивість вістки про його смерть, аж поки не появилися офіційні повідомлення про це в пресі. Тепер наші »Літаври« лишилися без головного редактора і немає тут людини, що могла б стати на його місце...«

1-го грудня. Знову одержав листа від М. Щ. Я дуже люблю його листи, бо вони завжди цікаві. Ось він пише:

»...Сьогодні в нас була комісія з Бельгії: бельгійський офіцер, перекладач, один українець-шахтар, який там працював, а тепер аґітує, і представник ІРО — це »аґітбриґада«, що закликає до праці. Звичайно, від праці ніхто не відмовляється, але слухачі атакували аґітаторів тим, що на копальнях у Бельгії нестерпні умови, немає соціяльного забезпечення, робітникам доводиться терпіти образи і т. д. На все це офіцер відповідав, що це лише окремі випадки і в майбутньому вони повторятися не будуть, бо уряд, мовляв, про це турбується.

Кажуть, що до початку морозів Бельгія має намір завербувати десять тисяч робітників на шахти. До речі, представник ІРО говорив, що з початком весни всі табори будуть ліквідовані, а тому, мовляв, користуйтеся нагодою та йдіть до Бельгії на шахти.

Такі-то справи. Де то нам, пане Олексо, доведеться прихилити свої голови?! Аж на серці холоне, як згадаю, що доведеться коротати свій вік на чужині. Та коли б уже швидше з табору! У нас тут, у таборі, тепер зовсім зле...«

Одержав також листа від Р. В. Він, між іншим, пише:

»...А які Ваші еміґраційні пляни? Куди і коли? Я до Франції боюся, до Бельгії — не хочу, до Канади — хотів би та не вірю, що візьмуть, до Арґентіни — важко, до Венезуелі — зле, до Англії — там бідувати... Не знаю, куди і як?!..«

»Сталінська премія« П. Тичини

7-го грудня. Один таборянин, що походить з Києва, розповів мені сьогодні цікавий випадок, що трапився був з Павлом Тичиною.

До композитора В. Ступницького прийшов його приятель М. Козицький і просив позичити йому грошей на прожиток (в підсовєтській дійсності це траплялося часто). Але Ступницький грошей не мав і сам збирався десь позичати. Обмірковуючи ситуацію, вони згадали, що їхній спільний приятель, Павло Тичина, нещодавно одержав »сталінську премію«, тож хто, як не він, має гроші?! Ступницький вирішив звернутися до Павла Тичини, подзвонив по телефону.

— Так, так, — відповів Павло Тичина, — ось тільки поїду до банку, візьму гроші і заїду до вас.

Ступницький і Козицький чекали-чекали, але Тичина того дня до них не приїхав.

На другий день рано Павло Тичина приїхав до Ступницького, витягнув свій золотий кишеньковий годинник і сказав:

— Продайте, будьте ласкаві, цей годинник і позичте Козицькому гроші, бо банк мені грошей не видає. Я можу взяти лише 200 карбованців на місяць. Ці гроші я вже взяв, витратив і більше не маю.

— Як то, з 10 тисяч карбованців — питає здивований Ступницький — тільки 200 на місяць?

— А так, — каже Тичина, — більше не дають... Але не кажіть Козицькому про годинник, він не повинен про це знати.

Сказав і хотів уже йти, але Ступницький його затримав:

— Павле Григоровичу, візьміть свій годинник. Ми якось обійдемось і без вас!

Тичина взяв годинника і вийшов, але за якийсь час вернувся і приніс гроші. Він сам продав годинника просто на вулиці якомусь прохожому. Ось такі то »сталінські премії«...

Той же самий таборянин запевняв, що знає з цілком певного джерела, як одного разу на прогулянці в околицях Києва Павло Тичина, випивши чарку, розплакався і сказав: »Як поет, я вже зовсім загинув«.

10-го грудня. Сьогодні одержав листа від проф. Зенона Кузелі. Він пише: »...Вашу працю »Звичаї нашого народу« я прочитав вцілості з великим інтересом, відповіді Вам не дав, бо не було ще нового комплектного засідання Етнологічної комісії, на якій я Вашу працю міг би зреферувати. Я сам стою за тим, щоб вона появилася якнайскорше друком, коли не фондами НТШ, то принаймні з його доруки в іншому видавництві. Це все залежить не тільки від вирішення самої Комісії, але й від бюджету Товариства, який з кінцем цього місяця буде готовий. Справою займуся і про вислід Вас повідомлю«.

Коли і де пощастить мені надрукувати цю працю? — не знаю*.

Про українські народні казки

21-го грудня. Закінчив писати статтю »Українська народна казка«, а щоб вона збереглася — записую у щоденник. Ось вона:

»От якби нам тепер тепла хата, постіль біла, хліб м'який, квас кислий — нічого б і журитися, казали б казку, баяли б байку до самого ранку«. — Цей старий український запис, що його надрукував Костомарів ще в 1843 році, дає нам зрозуміти деякою мірою характер казки. Чому саме казку можна слухати »до самого ранку«? Та ще й, мабуть, казку, не раз до того вже слухану. Чому? А тому, що казка — це найчістіша форма усної народної творчости. Форма казки така досконала, що її часто порівнюють з музикою. Ось ми слухаємо сонату, запам'ятали її мелодію. Вона нам сподобалась і ми можемо слухати її не тільки десятки, а й сотні разів. Так і

*) »Звичаї нашого народу« вийшли друком в Українському Видавництві в Мюнхені, том 1-ий — 1958 року, а том 2-ий — у 1966 році.

казку. Колись на нашій славній Україні, ще за добрих часів, узимку, пізно ввечорі, як за вікнами вила хуртовина, у теплій хаті старий дідусь оповідав казки до самого... ранку. А ми всі слухали ті казки, від них засипляли і снилися нам: кобиляча голова, бідна дівчина, баба-яга, Івасик-Телесик, білі гуси й багато-багато іншого. А на другий чи на третій вечір знову просили дідуся розповісти нам ті ж самі казки. Нас вабила форма, але ж казка має не тільки форму, має і неабиякий зміст.

Казка — це фантастичне оповідання, в якому реальні, природні мотиви переплітаються з надприродними, чудесними мотивами.

Фінський фолкльорист Анті Аарне ще в 1910 році запропонував таку клясифікацію казкового матеріялу:

1. Казки звіринні: звірі лісові, лісові й свійські, людина і лісові звірі, звірі свійські самі, птахи та риби.

2. Властиві казки:

   а) казки чудесні — надприродні противники, зачаровані люди, надприродні завдання, надприродні помічники, надприродні предмети, надприродна сила та інші надприродні моменти;

   б) казки леґендарного характеру, в яких виступають Бог, святі, нечиста сила, а також надприродні свідки злочину — чудесна дудка або кості, що співають;

   в) казки-новелі: сватання до королівни, дівчина виходить заміж за королевича, вірність і невірність, научування злих жінок, доля і недоля, розбійники;

   г) казки про дурного чорта або велетня.

3. Анекдоти.

Розуміється, що всі ті казкові мотиви дуже часто переплітаються між собою і взаємно доповнюються. Казковий звір найчастіше виступає в ролі помічника людини. Ловець збирався вбити звіря, та він випросився, а потім рятує героя від смерти. Казковий птах несе героя в зачаровані краї або виносить його з підземного царства. Гуси беруть хлопця або дівчину на крила і рятують їх від помсти відьми. Віщий птах приносить цілющої води сліпому.

У казках про звірів зберігся відгомін тотемістичного вірування, що стало основою оповідань про походження людей від звірів і звірів або птахів від людей. Наприклад, ведмідь — від мельника, бузько — від цікавого посланця, зозуля — від дівчини, чайка — від вдовиці, орел — від царів.

Ось казка про орла. »Колись в одній далекій країні люди між собою сперечалися, йшли війною одні на одних і дуже погано жили. Доми їх були поруйновані, жінки покривджені, а діти голодні. Аж з'явився мудрий цар. Він почав правити тими людьми, припинив війни і стало тихо й лагідно жити в його царстві. Бог сподобив того царя і після його смерти зробив з нього орла та послав царювати над птицями. Орел вилетів на високу гору, звив собі велике гніздо і знову почав царювати. Він запровадив між птицями лад і з найвищих висот дивився на землю, як живуть люди. Про

своє царювання над людьми орел не забув, бо у своєму гнізді він ще й досі тримає гроші, а люди — згадуючи про свого мудрого царя — ще й тепер вирізують на печатках образ орла. Якщо стріляти володаря птиць, то треба тричі запитати: »Орле, орле, чи нажився ти на світі?« — Як нажився, то він буде просто дивитися на мисливця, а як не нажився, то відвернеться і полетить. Летячого орла бити не можна, бо »грім хату спалить«.

Подібні казки-оповідання існують майже про кожного птаха і звіря. Вони, ті оповідання, завжди в'яжуться з віруванням.

Власне в казці переважно виступає чарівний предмет, що приводить появу всього, що тільки задумає їх власник. Найчастіше — це чарівна паличка, перстень, дудочка, волосина, подарована мерцем. Сюди ж належить чарівне зілля, звірине молоко, животворна цілюща вода, що оживлює мертвих, зцілює порубане тіло, вертає зір осліпленим або дає героєві незвичайну силу.

До мандрівних мотивів в українських казках цього типу належать переважно такі предмети: перстень, ніж, що ржавіє, хустка, що чорніє, миска, що наповняється кров'ю, даючи цим знати, що герой у небезпеці. Різні хитрощі: переміна люстра, що його ніс посланець, переміна покривала або сорочок на сонних, яких мають убити, тяжкі завдання, що подібні на подвиги Геракла.

Чарівний спосіб, яким найчастіше користується казковий герой та його противник, — це метаморфоза, перетворення людини у звіря, птаха, камінь або колесо. Але метаморфози бувають добровільні, коли герой сам цього бажає, і насильницькі, коли перетворення викликане злими чарами мачухи, нерідної сестри або відьми.

В усіх цих казках з чудесним змістом приховані залишки староукраїнського, дохристиянського вірування.

Казки про космічні явища: персоніфікація сонця, місяця, зір. Зустріч літа із зимою, ночі з днем та вітру із сонцем. Все це залишки давніх містичних уявлень та анімістичного світогляду.

Досить багато є і казок леґендарного характеру. Майже про кожного святого наш нарід щось розповідає. Я подам тут лиш один приклад казки, де переплелися два мотиви — космічний (мороз) і леґендарний (святий Онуфрій):

Одного разу польові квіти — ромен-зілля, червоні маки, волошки та васильки — довідались від вітру, що злий дідуган Мороз збирається їх поморозити. Бідні квіти, шукаючи захисту, поскаржилися преподобному отцеві Онуфрієві, що в цей день ходив по полі й милувався квітами. Святий Онуфрій пішов до Мороза і почав його просити, щоб не чіпав беззахисних квітів. Але дід Мороз був такий упертий, що святий Онуфрій не витримав — схопив сокиру і вдарив Мороза обухом по голові. Тепер Мороз буде хворіти аж до самого Спаса, а всі квіти можуть собі спокійно цвісти та одцвітати.

Цією казкою пояснюють дітям, чому від святого Онуфрія (25 червня) аж до Спаса (19 серпня) на Україні ніколи не буває приморозків.

З казок-новель подам приклад лиш однієї казки про долю.

Було собі два брати: один бідний, а другий багатий. Одного разу вийшов бідний на поле багатого та й бачить, що по полю ходить якась жінка, збирає колоски і в снопи втикає. От він питається:

— Хто ти така?

— Я доля твого брата!

— А де ж моя доля?

— Он-но лежить під грушею!

— Що ж їй зробити, щоб і вона була така порядна, як ти?

— Ось я тебе навчу, — каже доля багатого, — ти підкрадись потихеньку, схопи її за коси, бий та й приказуй: »Оце тобі, лиха доле, лінощі! Оце тобі за те, що мене вже злидні через тебе обсіли!«

Послухав бідний брат цієї поради і пішов. Підкрався, простяг руку та тільки хотів схопити свою ледачу долю за коси, а вона — верть та й втекла. Бігав, бігав бідний брат за своєю долею, але не піймав і пішов додому бідувати далі.

Казки про дурного чорта мають тісний зв'язок з оповіданнями про нечисту силу взагалі — домовика або »господаря«, про того, що у млині сидить, греблю рве. Про лісовика або чугайстра у гуцулів, »лісну«, мавку чи лоскотницю (як подекуди говорять). Про русалку, ходячих мерців та утопленців.

Крім того, в цю ж групу казок входять і оповідання про велетнів або багатирів-семиліток.

»Багатирі-семилітки до семи літ живуть у батька-матері, а як приходить їм уже час виряджатися на свій острів, то перше вони щонебудь таке подіють, млин перевернуть або що, а потім вони вже ніякої шкоди не роблять. На острові тім усякі звірі і гади живуть, а багатирі стережуть їх, щоб вони куди не вийшли і не наробили людям шкоди... Коня багатиреві виїздить св. Юрій«.

Тема про багатирів або велетнів у народній усній традиції дуже поширена. Люди ще й тепер вірять, що такий велетень може прийти на наші землі й »оборонити люд хрещений«. Для багатьох людей оповідання про велетнів — це не казка, а щось правдиве, поважне, чого не можна повертати у жарт. Про велетнів звичайно оповідають дуже неохоче.

Анекдоти — це короткі, гумористичні оповідання, приклади й дотепи з побутового життя. Вони зосереджуються на якомусь одному спостереженні, жарті, грі слів та зворотів мови. Між анекдотами є багато мандрівних або запозичених тем, проте більшість українських анекдотів — це оригінальний витвір нашого народу.

Подам приклад мандрівної анекдоти. В одній старій хроніці записано, що Генріх IV — король Франції — дуже любив свого коня. Він оголосив слугам, що повісить кожного, хто перший повідомить про смерть його улюбленця. Як не доглядали слуги коня, як не ходили біля нього, але все ж прийшов час і кінь здох. Усі боялись повідомити про це короля. Один

своє царювання над людьми орел не забув, бо у своєму гнізді він ще й досі тримає гроші, а люди — згадуючи про свого мудрого царя — ще й тепер вирізують на печатках образ орла. Якщо стріляти володаря птиць, то треба тричі запитати: »Орле, орле, чи нажився ти на світі?« — Як нажився, то він буде просто дивитися на мисливця, а як не нажився, то відвернеться і полетить. Летячого орла бити не можна, бо »грім хату спалить«.

Подібні казки-оповідання існують майже про кожного птаха і звіря. Вони, ті оповідання, завжди в'яжуться з віруванням.

Власне в казці переважно виступає чарівний предмет, що приводить появу всього, що тільки задумає їх власник. Найчастіше — це чарівна паличка, перстень, дудочка, волосина, подарована мерцем. Сюди ж належить чарівне зілля, звірине молоко, животворна цілюща вода, що оживлює мертвих, зцілює порубане тіло, вертає зір осліпленим або дає героєві незвичайну силу.

До мандрівних мотивів в українських казках цього типу належать переважно такі предмети: перстень, ніж, що ржавіє, хустка, що чорніє, миска, що наповняється кров'ю, даючи цим знати, що герой у небезпеці. Різні хитрощі: переміна люстра, що його ніс посланець, переміна покривала або сорочок на сонних, яких мають убити, тяжкі завдання, що подібні на подвиги Геракла.

Чарівний спосіб, яким найчастіше користується казковий герой та його противник, — це метаморфоза, перетворення людини у звіря, птаха, камінь або колесо. Але метаморфози бувають добровільні, коли герой сам цього бажає, і насильницькі, коли перетворення викликане злими чарами мачухи, нерідної сестри або відьми.

В усіх цих казках з чудесним змістом приховані залишки староукраїнського, дохристиянського вірування.

Казки про космічні явища: персоніфікація сонця, місяця, зір. Зустріч літа із зимою, ночі з днем та вітру із сонцем. Все це залишки давніх містичних уявлень та анімістичного світогляду.

Досить багато є і казок леґендарного характеру. Майже про кожного святого наш нарід щось розповідає. Я подам тут лиш один приклад казки, де переплелися два мотиви — космічний (мороз) і леґендарний (святий Онуфрій):

Одного разу польові квіти — ромен-зілля, червоні маки, волошки та васильки — довідались від вітру, що злий дідуган Мороз збирається їх поморозити. Бідні квіти, шукаючи захисту, поскаржилися преподобному отцеві Онуфрієві, що в цей день ходив по полі й милувався квітами. Святий Онуфрій пішов до Мороза і почав його просити, щоб не чіпав беззахисних квітів. Але дід Мороз був такий упертий, що святий Онуфрій не витримав — схопив сокиру і вдарив Мороза обухом по голові. Тепер Мороз буде хворіти аж до самого Спаса, а всі квіти можуть собі спокійно цвісти та одцвітати.

Цією казкою пояснюють дітям, чому від святого Онуфрія (25 червня) аж до Спаса (19 серпня) на Україні ніколи не буває приморозків.

З казок-новель подам приклад лиш однієї казки про долю.

Було собі два брати: один бідний, а другий багатий. Одного разу вийшов бідний на поле багатого та й бачить, що по полю ходить якась жінка, збирає колоски і в снопи втикає. От він питається:

— Хто ти така?

— Я доля твого брата!

— А де ж моя доля?

— Он-но лежить під грушею!

— Що ж їй зробити, щоб і вона була така порядна, як ти?

— Ось я тебе навчу, — каже доля багатого, — ти підкрадись потихеньку, схопи її за коси, бий та й приказуй: »Оце тобі, лиха доле, лінощі! Оце тобі за те, що мене вже злидні через тебе обсіли!«

Послухав бідний брат цієї поради і пішов. Підкрався, простяг руку та тільки хотів схопити свою ледачу долю за коси, а вона — верть та й втекла. Бігав, бігав бідний брат за своєю долею, але не піймав і пішов додому бідувати далі.

Казки про дурного чорта мають тісний зв'язок з оповіданнями про нечисту силу взагалі — домовика або »господаря«, про того, що у млині сидить, греблю рве. Про лісовика або чугайстра у гуцулів, »лісну«, мавку чи лоскотницю (як подекуди говорять). Про русалку, ходячих мерців та утопленців.

Крім того, в цю ж групу казок входять і оповідання про велетнів або багатирів-семиліток.

»Багатирі-семилітки до семи літ живуть у батька-матері, а як приходить їм уже час виряджатися на свій острів, то перше вони щонебудь таке подіють, млин перевернуть або що, а потім вони вже ніякої шкоди не роблять. На острові тім усякі звірі і гади живуть, а багатирі стережуть їх, щоб вони куди не вийшли і не наробили людям шкоди... Коня багатиреві виїздить св. Юрій«.

Тема про багатирів або велетнів у народній усній традиції дуже поширена. Люди ще й тепер вірять, що такий велетень може прийти на наші землі й »оборонити люд хрещений«. Для багатьох людей оповідання про велетнів — це не казка, а щось правдиве, поважне, чого не можна повертати у жарт. Про велетнів звичайно оповідають дуже неохоче.

Анекдоти — це короткі, гумористичні оповідання, приклади й дотепи з побутового життя. Вони зосереджуються на якомусь одному спостереженні, жарті, грі слів та зворотів мови. Між анекдотами є багато мандрівних або запозичених тем, проте більшість українських анекдотів — це оригінальний витвір нашого народу.

Подам приклад мандрівної анекдоти. В одній старій хроніці записано, що Генріх IV — король Франції — дуже любив свого коня. Він оголосив слугам, що повісить кожного, хто перший повідомить про смерть його улюбленця. Як не доглядали слуги коня, як не ходили біля нього, але все ж прийшов час і кінь здох. Усі боялись повідомити про це короля. Один

»гасконець« відважився на цю небезпечну справу. Прийшов до короля і сумно, із зупинками, почав говорити, схиливши голову: »Ой, кінь, королівський кінь. Перлина з усіх коней«. Король передчуваючи, що щось трапилось, з ляком вигукнув:

— Може здох?!

— Ваша величність заслужили смерти, першим повідомивши про смерть свого коня! — відрапортував слуга. Генріхові так сподобалась ця винахідливість, що він нагородив »гасконця« і відпустив з миром.

У книжці д-ра Ярослава Рудницького »Нарис української діялектології« (1946 р.) на 12-ій сторінці поданий запис Григора Ґеровського із села Фольфарка у Спищині з 1934 року:

»Був царь а мав коня а пойдав своїм слугом, же хторий перше пріде повйисті, же конь здох, то го даст обйиситі. Слузі шья старалі межди собом, же хторий перше царьйові повйист, то го царь даст обйиситі. Ані оден не йшов повйисті, бо шьо бояв... Циган пишов ку царьйові а пойдав же, »пане, ваш кинь лежит, ноги вичьагнени, язик вувалений а не дихат«. Царь пойдав, же цо є му. Циган пойдав, же не зна. Царь пойдав, же здох. Циган пойдав: »Пане, вас треба обйиситі, бо сте подалі, же кинь здох. Царь не знав, цо сам пойив, же кинь здох«.

Як саме ця анекдота потрапила із Франції на Лемківщину, — не відомо. Якщо вона кочувала за посередництвом сусідніх народів, то така казка повинна бути і в німців, поляків та чехів. Але можливе і безпосереднє занесення цього мотиву. При нагоді, цікаво було б дослідити. В наш час встановилось неправильне розуміння казки. Під казкою багато хто звик розуміти тільки казку для дітей, при цьому обов'язково чарівну. Це тому, що далеко не всі розуміють обсяг казкового репертуару і недооцінюють форму казки.

Чудесна казка — це найпримітивніша форма, що виходить уже з ужитку і зберігається як пережиток у казці для дітей. Головну ж частину казкового народного багатства складає казка не для дітей. Збірниками таких казок славилась італійська література часів Відродження. Їхній чарівний вплив панує над поезією Шекспіра. Багато п'єс цього генія світової літератури взяті з казок. »Ромео і Джульєта« — це перерібка італійської казки. Через Шекспіра і поза Шекспіра вплив італійської казки просякає всю англійську літературу в період Ренесансу.

У нас Микола Гоголь перший показав чар казкового народного сюжету і у своїх безсмертних »Вечорах...« дав кращі зразки літературних творів. Після Гоголя, у творах красного письменства використовують народну казку: Тарас Шевченко, пізніше Стороженко, Коцюбинський, Леся Українка та інші письменники нашого народу.

Стаття кінчається анкетою, щоб з допомогою української громадськости поповнити або трохи поновити наш скромний багаж фолкльорного матеріялу, а також зібрати новий.

Напередодні виїзду до Англії

1-го січня 1948 рік. Сьогодні Новий Рік. Ми з дружиною його не зустрічали. Не маємо тут ані родини, ані приятелів, з ким би можна було повеселитися з нагоди зустрічі Нового Року.

Що він нам принесе, цей Новий Рік? Чи прийдуть якісь зміни в нашому таборовому житті?

В новому році ми вже повинні кудись виїхати, тут уже не сидиться: з кожним днем у таборі все гірше й гірше. Таборові відносини стають нестерпними, а матеріяльні справи зовсім погані. Є чутки, що цього року будуть записувати на виїзд до Англії. Якщо справді такі записи будуть, то ми з дружиною запишемося. Правда, це не найкращий вихід із становища, бо кажуть, що в Англії »нашому братові« кепсько — англійські робітники ставляться вороже до нас.

Одержав листа від М. П., він пише: »Вирішив записуватись, куди запишуть — хоч до чорта в пельку!.. Але до всяких там Параґваїв не поїду. Хочу залишитися в Европі. Хай живе Европа!«

Це правда: »Хай живе Европа«. Тільки нам, бездомним скитальцям, тісно тут в Европі... Я також думаю, що треба залишитися в Европі, а тому хочу їхати до Англії.

9-го січня. Минули Різдвяні свята. Ми одержали кілька святочних поздоровлень від добрих знайомих і приятелів. Всі бажають нам вернутися на вільну, незалежну рідну землю, хоч усі добре знають, що це тепер зовсім неможливе. Один з наших приятелів виявився практичнішим, він побажав нам »знайти місце під сонцем«. Це добре, саме такого місця тепер шукаємо. Ось сьогодні ми з дружиною записалися до Англії. Беруть тільки молодих, дужих і самітних чоловіків та жінок. Не беруть з освітою, а тільки робітників. Культурна Англія інтеліґенції не потребує, їй потрібні не ми, а тільки наші м'язи. Нас нічого доброго там не чекає.

Проф. І. Т. потішає нас, він каже: »Англія — це вільна країна і ніхто вас пильнувати там не буде: будете працювати там, де працю знайдете, а жити будете там, де захочете«. Це було б добре, якби справді так сталося. Я знаю, що нам буде тяжко, вже хоч би тому, що ми зовсім не знаємо англійської мови, а без знання мови трудно жити в будь-якій країні. Та якось то буде...

В. Винниченко відгукнувся на мою книжку »Ясир«, пише в листі таке: »...вона (книжка) має в собі велику силу правди і то такої болючої, такої глибокої і сумно-зворушливої. Я гадаю, що не один читач відчув це, хоча, може, і не усвідомив собі причини його *зворушення*. А для мене особливу вагу має той бік цієї збірки, що він виявляє мені, наскільки є національна свідомість у широких масах української людности. З цих простих »нелітературних« листів я можу судити, що та свідомість глибоко просякла

в наш народ, так глибоко, що ніякі тортури чи то німецьких, чи то руських насильників не викоренять її«.

2-го лютого. Мюнхен, »Функ-Казерне«. Ми вже третій день у цьому таборі, де є величезна маса людей різних національностей. Живемо окремо: я в чоловічому бараці, а дружина — в жіночому.

Сьогодні ми були на медичній комісії, розуміється, окремо. Комісія нічого злого в нас не знайшла. Отже, все гаразд: ми прийняті до Англії, ми обоє — дружина і я.

Нам казали, що кілька днів ще будемо жити тут, в цьому таборі, а потім переїдемо десь на північ, на англійську зону. Там теж будемо кілька днів або й тижнів, а звідти поїдемо до Англії.

Тут зустрічаємо своїх знайомих, що їдуть в усі кінці світу: до США, Венесуелі, Канади, Бразілії, а є багато таких, що їдуть до Англії.

14-го лютого. Мінстер. Ми вже кілька днів живемо в таборі біля міста Мінстеру, в англійській зоні. Табір великий, складається з одноповерхових мурованих будинків барачного типу. На території табору є цвинтар, де поховані дівчата-»остовки«, що були в цьому таборі під час війни. Могили впорядковані: обкладені дернинами, стежки посипані піском. Це, кажуть, подруги померлих, прощаючись з цими могилами, впорядкували їх. Над деякими могилами є хрести і навіть таблички з іменами померлих. Видовище дуже сумне.

Годують нас зовсім кепсько. Доводиться докуповувати харчів, щоб зовсім не голодувати.

Тут знову проходили медичну комісію, заповняли якісь анкети. Питали нас, чи ми справді хочемо жити і працювати в Англії, а чи їдемо лише так, щоб подивитись. Ми всі казали, що хочемо жити і працювати в Англії. Не розумію, навіщо такі питання?

Кажуть, що тут доведеться бути не менше, як два тижні, бо чекаємо своєї черги на транспорт, щоб їхати до Англії.

Англія! Стара добра Англія, якою ти будеш для нас: матір'ю чи мачухою?

Підсумки

Автор цього щоденника — залишив рідну землю на весні 1944 року, коли Україну знову окупували московські большевики. Це був час, коли десятки тисяч людей покинули свою батьківщину і пішли на Захід, шукаючи рятунку від жорстокої російсько-комуністичної окупації. За даними Центрального Представництва Української Еміґрації в Німеччині, в березні 1946 року кількість утікачів з України була така:

В американській зоні Німеччини	104.024 особи
В англійській зоні "	54.580 осіб

У французькій зоні	"	19.026 осіб
	Разом	177.630 осіб
В Австрії у всіх трьох зонах		29.241 особа
	Всіх разом	206.871 особа*

Отже, еміґрація на Захід під час другої світової війни — була явищем масовим. Одним з цих еміґрантів є і автор »Щоденника втікача«.

Спочатку автор нотує в щоденнику своє перебування в містах і селах західніх областей України. Потім авторові доводиться перебувати кілька днів на території Польщі в місті Кракові, а 27-го липня 1944 року автор опинився на території Німеччини.

Становище чужинця-втікача в Німеччині було тяжке, а найтяжчим треба вважати перебування автора в Берліні, де — крім невідрадних матеріяльних і мешканевих умов — доводилося переживати тяжке бомбардування міста під час авіяційних налетів.

Виїхавши з Берліну на початку лютого 1944 року, автор попав до міста Ваймару, де було велике скупчення українських втікачів. Але тут авторові не пощастило зупинитися довше і довелося мандрувати далі на захід. Нарешті автор і його дружина приїхали до Баварії і зупинилися в селі Альтенберґ, де обоє працювали в німецьких селян як наймити. Тут же, в цьому селі, 25-го квітня 1945 року з'являються американські війська і всі втікачі опинилися під опікою американської військової влади.

В червні 1945 року автор і його дружина йдуть до табору т. зв. »неповоротців« в місті Авґсбурзі і там, в тому таборі, перебувають аж до 1-го лютого 1948 року.

За ввесь час перебування в таборі »неповоротців«, що пізніше почали називатися »ДіПі« від англійського »Displaced Persons«, автор день за днем описує побут і звичаї таборового життя українців у Німеччині.

В українському таборі »Зомме-Казерне«, в якому перебував автор, жило понад п'ять тисяч осіб. Це було ціле поселення, де працювала початкова школа, ґімназія, відділ Українського Вільного Університету. В таборі було дві українські церкви: православна і греко-католицька. В обох церквах були добре зорганізовані хори, працювали церковні братства і сестринства.

В таборі був театр, у якому грали артисти-професіонали під керівництвом відомого театрального діяча Володимира Блавацького. Виходила газета »Наше Життя«. Існувала жіноча організація, була добре зорганізована молодь. Працювали курси англійської мови, а також курси практичних фахів: шоферські, кравецькі, слюсарські та інші.

---

*) Мудрий В.: »Нова українська еміґрація та організація таборового життя«. »Сьогочасне й минуле« 1-2, 1949, стор. 9.

В таборі час від часу відбувалися наукові з'їзди та конференції, читалися масові лекції; існувала група письменників і журналістів.

Вся ця культурна і організаційна діяльність українських втікачів у таборі проходила під постійною загрозою примусової репатріяції, »скринінґів« та інших неприємностей. Про все це читач знайде в щоденних записках автора.

Щоденник охоплює період від 21-го березня 1944 року до 14-го лютого 1948 року, — це документ часу і обставин, в яких доводилося перебувати багатьом українським еміґрантам під час другої світової війни і в перші роки після її закінчення.

ON THE WAY TO THE WEST
(DIARY OF REFUGEE)

by

Olexa Woropay

SUMMARY

The author of this Diary is a refugee from the Ukraine, which was occupied by Soviet forces in the spring of 1944. It was a time when hundreds of thousands of people left their fatherland and went to the West in order to find escape from the ruthless occupation of their country by Russian communists. According to the data of the Central Representation of Ukrainian Emigrees in Germany there was in March 1946 in Germany and Austria at that time the following number of Ukrainian refugees:

In the American zone of Germany	104.024	persons;
In the English zone of Germany	54.580	-"-
In the French zone of Germany	19.026	-"-
All together	177.630	persons.
In Austria in all three zones together	29.241	persons.
Total	206.871	persons.[1])

This number shows that emigration to the West during the Second World War was a mass phenomena. One of those refugees is the author of this Diary.

In the first part of the Diary the author describes his journey through the western part of the Ukraine. Later he stayed for a few days on Polish territory in Krakow. On 27th of July 1944 the author found himself in Germany.

The situation for foreigner-refugees in Germany was very difficult in general but was especially so in Berlin. There were difficulties in finding food and lodgings as well as suffering the heavy bombardment of the town by allied forces.

After leaving Berlin at the beginning of February, 1944 he at first went to the town of Weimar, where there was at the time a big concentration of Ukrainians and other nationalities of refugees. However, the author could not stay in Weimar for long and had to go further to the West.

After some time and many miles of Journey he at last came to Bavaria and stayed in the village of Altenberg where he had to work as a labourer on a German farm.

---

1) Mudry, V. New Ukrainian emigration and organization of camp life. *"Sogochasne i mynule"*, 1-2, 1949, p. 9.

On 25th April, 1945 American soldiers came to that village and in this way the author came under the protection of the American army.

In June 1945 the author and his wife went into a refugee camp in the town of Augsburg and stayed there till the 1st February, 1948.

All the time while staying in the Displaced Persons camp he described day-by-day the way of life in a Ukrainian refugee camp in Germany.

In the camp Somme-kaserne where the author lived, there were about five thousands Ukrainian refugees. It was a complete settlement with schools, churches — orthodox and catholic; both churches had very well organized choirs and working brotherhoods and sisterhoods. There was a very good theatre in the camp and a news paper "Our Life" was published. There were also Women's organizations and a young people's organization. It was possible too, to take lessons in English language, courses on driving and other practical subjects.

There were in the camp many scholars and from time to time they organized scholars' meetings and conferences, as well as public lectures for all residents of the camp. There was a group of journalists and writers.

However, all these cultural and organizing activities of the Ukrainian refugees in the camp were under the permanent menace of forced repatriation, screenings and the like. All this is described in the "Diary of a refugee".

The Diary embraces the period from 21st March 1944 to 14th February 1948. It is a document of time picturing conditions and situations in which many Ukrainian refugees found themselves during the Second World War and the first years after the end of the war.

THE AUTHOR

Woropay Olexa born 9. XI. 1913 in Odessa (Ukraine). M.Sc. 1940; Ph.D. in Slavonic Ethnology, 1957; PhD. in Biology, 1961; Civil Servant, Depart. of Educ. and Science. Nat. Lend. Libr. for Science and Technology, Boston Spa, York's England.

Member of the Institute of Biology;

Member of the Botanical Society of the British Isles;

Fellow of the Royal Anthropological Institute of Great Britain;

Member of the Society for Folk Life Studies;

Member of the Ukrainian Free Academy of Sciences in Munich.

Major Publications

Ethnology

Ukrainian Folk Proverbs. London, 1952 (in Ukr.).

Ukrainian Folk Riddles. London, 1955 (in Ukr.).

The Customs of Our People. Vol. I. Munich, 1958 (in Ukr.).

The Customs of Our People. Vol. II. Munich, 1966 (in Ukr., with English Summary).

Ethnography — the Science for Study of Nation. London, 1963 (in Ukr., with English Summary).

Yasyr — Folk-lore of Ukrainian young people who lived in the German camps. London, 1966.

Biology

Healing plants. In Ukr. journal "Liberation Path", London 1964.

Species Formation in the Conception of T. D. Lysenko. London, 1965.

Genetics and the Michurin's Trend in Biology. London, 1965.

Plants in the Customs and Beliefs of the Ukrainian People. In Ukrainian with English Summary. Munich 1968.

Memoirs and Fiction

The Ninth Circle. London, 1954 (in English and Ukrainian).
Adventures of Mr. Marko Chubatyi. London, 1954.

КОРОТКО ПРО АВТОРА

Воропай Олексій Іванович народився 9-го листопада 1913 року в Одесі. В 1940 році закінчив Аґрономічну Академію зі званням ученого аґронома. В 1957 році здобув звання доктора Слов'янської Етнології. В 1961 році захистив дисертацію на звання доктора природничих наук.

Є членом таких наукових організацій:

Інституту Біологів Великої Британії;

Ботанічного Товариства Великої Британії;

Королівського Інституту Антропологів (і Етноґрафів) Великої Британії;

Доцент Катедри Етноґрафії Українського Вільного Університету;

Керівник секції Етноґрафії Української Вільної Академії Наук (УВАН) в Мюнхені.

Головніші друковані праці:

З української етнографії

»Ясир« — народня творчість в німецькій неволі. 1947. Друге доповнене видання. Лондон, 1966.

Українські народні загадки. Лондон, 1955.

Звичаї нашого народу. Том I. Мюнхен, 1958.

Звичаї нашого народу. Том II. Мюнхен, 1966.

Етноґрафія — наука про націю. »Визвольний Шлях«, Лондон, 1963.

Рослини в звичаях і віруваннях українського народу. Наук. записки УТГІ, Мюнхен 1968.

З природознавства

Цілюще зілля. »Визвольний Шлях«, Лондон 1963-64.

Процеси видотворення в концепції Д. Т. Лисенка. »Визвольний Шлях«, Лондон, 1965.

Генетика і мічуринський напрямок в біології. »Визвольний Шлях«, Лондон, 1965.

Повісті і спогади

В дев'ятім крузі. Спогади про 1933 рік. Лондон, 1953.

Пригоди Марка Чубатого. Лондон, 1954.

The Ninth Circle. London, 1954.

ЗМІСТ

	Стор.
Від автора	3
Ми вступили на Галицьку землю	3
В більшовицькому оточенні	4
Ми вільні	9
Дубрівка Руська	17
Літовищі	20
Перша подорож до Кракова	40
Друга подорож до Кракова	43
Німеччина	45
Пляувен	60
Берлін	62
Вустрав	68
Знову в Берліні	76
Концерт Капелі бандуристів ім. Т. Шевченка	84
Ваймар	100
Альтенберґ	108
Цуцмарґавзен	127
Авґсбурґ	133
Таборові будні продовжуються	207
Автобусом в Альпи	222
»Зміна політики...« та інше	228
Дещо про справи літературні	229
Оповідання про Довбуша та інші перекази	235
ІРО та інші справи	246
Смерть Юрія Клена	263
»Сталінська премія« П. Тичини	267
Про українські народні казки	268
Напередодні виїзду до Англії	273
Підсумки	274
Summary	277

УВАГА!

УВАГА!

"НА КРИЛАХ ПІСНІ"

КОНЦЕРТОВЕ ТУРНЕ МАРІЙКИ ГАЛАБУРДИ

(Драм. меццо-сопрано) з Бельгії

Під Патронатом Українських Громад Австралії

Акомпаніятор Марійка Намурин

ЛІДКОМБ

5-го травня 1974 — год. 6.30 вечора
в Залі Українського Народного Дому

Квитки в ціні 2.50 дол. і 2.00 дол. можна набувати вже в залі Концерту, або при касі в день Концерту.

До численної участи запрошуємо українське громадянство і молодь.

Привітаймо дружньо і масово першу молоду співачку за-океану!

Комітет

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА ЛОНДОН